INSTYTUT ŚLĄSKI W OPOLU

STUDIA ŚLĄSKIE

TOM VIII

WYDAWNICTWO „ŚLĄSK" KATOWICE 1964

STUDIA ŚLĄSKIE

Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego w Opolu

WYDAWNICTWA INSTYTUTU ŚLĄSKIEGO W OPOLU

SERIA: STUDIA ŚLĄSKIE

INSTYTUT ŚLĄSKI W OPOLU

STUDIA ŚLĄSKIE

SERIA NOWA

TOM VIII

POD REDAKCJĄ

SEWERYNA WYSŁOUCHA

Biblioteka
Instytutu Śląskiego
w Opolu
1232 III

WYDAWNICTWO „ŚLĄSK" KATOWICE 1964

Redaktor Wydawnictwa
Włodzimierz Knobelsdorf

Redaktor techniczny
Stefania Lejowa

Korektor
Irena Michałowska

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

Wyd. I. Nakład 1030 egz. Ark. wyd. 29,4. Ark. druk. 28,9. Format B5. Papier drukowy sat. kl. III 70 × 100 80 g. Oddano do składania 4. 11. 1963 r. Podpisano do druku 9. 9. 1964 r. Druk ukończono 5. 10. 1964 r.

Symbol 31034 Cena zł 40.—

Cieszyńska Drukarnia Wydawnicza — Cieszyn, ulica Pokoju nr 1
Zam. druk. 306/K z dnia 6. XI. 1963 r. B-020.

SPIS TREŚCI

I. Artykuły

Bogusław Olszewski: Z zagadnień zadłużenia rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym 7

Jerzy Czupiał: Niektóre problemy rozwoju i rozmieszczenia przemysłu w mieście Brzegu oraz powiecie brzeskim 57

Stanisława Barącz: Struktura zasiewów w gospodarstwach rolnych w województwie opolskim w latach 1951—1960 93

Bożena Błahut: Struktura i kierunki gospodarki rolnej północnych powiatów województwa opolskiego 131

Karol Błahut: Wpływ uprzemysłowienia w powiecie opolskim na zmianę struktury zawodowej ludności wiejskiej 157

Maria Kurowska: Niektóre zagadnienia rynku pracy krapkowickiego ośrodka przemysłowego 201

Jerzy Balaryn: Struktura ludności w województwie opolskim 217

Robert Rauziński: Stosunki ludnościowe na wsi opolskiej w latach 1950—1960 261

II. Miscellanea i materiały

Karol Jonca: Założenia niemieckiego programu tzw. pomocy dla wschodu (1936 r.) 305

III. Streszczenia obcojęzyczne artykułów

Краткое исложение 314
Summary 324
Zusammenfassung 334

I. ARTYKUŁY

BOGUSŁAW OLSZEWSKI

Z ZAGADNIEŃ ZADŁUŻENIA ROLNICTWA ŚLĄSKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Treść: Wstęp. I. Źródła do badań zadłużenia rolnictwa śląskiego i ogólna charakterystyka rozwoju zadłużenia rolnego na Śląsku w okresie międzywojennym. II. Źródła kredytu rolnego i rozkład zadłużenia rolnego na Śląsku w okresie międzywojennym (na podstawie analizy zadłużenia gospodarstw oddłużeniowych).

WSTĘP

Złożona problematyka zadłużenia rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym nie doczekała się, jak dotychczas, szerszego opracowania. Brak takiego opracowania uwarunkowany jest w dużej mierze niedostatecznością i lukami materiału dokumentacyjnego, który by umożliwiał bardziej kompletną analizę i to ujętą w dużej skali czasowej.

Samo znaczenie problematyki zadłużenia rolnictwa śląskiego dla oceny jego sytuacji i tendencji rozwojowych nie ulega kwestii. W podstawowej dla badań nad strukturą agrarną Śląska pracy Seweryna Wysłoucha podkreślono znaczenie i potrzebę podjęcia problematyki zadłużenia rolnictwa. Znajdujemy tam stwierdzenie, że problem zadłużenia gospodarstw rolnych jest „istotny dla zjawiska koncentracji w rolnictwie" i że faktyczne przejście do panowania kapitału wyraża się w rolnictwie przede wszystkim we wzroście zadłużenia gospodarstw rolnych".[1]

Opracowanie niniejsze nie pretenduje do kompletności w potraktowaniu skomplikowanej problematyki zadłużenia rolnego na Śląsku w okresie międzywojennym. Zajmiemy się poniżej rozpatrzeniem jedynie części materiału dokumentacyjnego dla tej problematyki. Postaramy się też wpierw odpowiedzieć na pytanie, o ile uwzględniony materiał zasługuje na zainteresowanie i zanalizowanie i o ile umożliwia on wysnucie wniosków natury ogólniejszej.

I. ŹRÓDŁA DO BADAŃ ZADŁUŻENIA ROLNICTWA ŚLĄSKIEGO I OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ROZWOJU ZADŁUŻENIA ROLNEGO NA ŚLĄSKU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Mieszczące się w ramach ogólnoniemieckich badań źródłowych materiały dotyczące zadłużenia rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym wykazują różnorakie braki. Za najbardziej adekwatne uchodziły w niemieckiej literaturze naukowej badania przeprowadzone na polecenie ministerstwa finansów Rzeszy przez prowincjonalne urzędy finansowe w oparciu o akta wymiaru podatku majątkowego *(Vermögenssteuerakten)* według stanu na dzień 1 stycznia 1928 roku.[2] Badania te były bez wątpienia najbardziej masowymi ze wszystkich przeprowadzonych w okresie międzywojennym, objęły bowiem gospodarstwa o powierzchni stanowiącej około 70,5% całkowitej powierzchni gospodarstw rolnych w Niemczech o łącznej wartości dochodowej *(Einheitswert)* stanowiącej około 70,2% całkowitej wartości dochodowej gospodarstw rolnych w kraju.[3] Obok masowości, zaletą tych badań było też ujęcie całkowitej sumy zadłużeń gospodarstw, jednakże z niewystarczającym rozczłonkowaniem tej sumy na poszczególne pozycje. Zalety badań z roku 1928 nie wystarczają jednak do przeprowadzenia dokładniejszej analizy zadłużenia ani w skali ogólnokrajowej, ani w interesującej nas skali prowincjonalnej. Przede wszystkim za ogólne jest rozbicie gospodarstw, ograniczające się tylko do trzech grup: do 100 ha powierzchni, od 100 do 200 ha i ponad 200 ha powierzchni. W ten sposób uniemożliwione jest porównanie stopnia zadłużenia gospodarstw chłopskich małorolnych i średniorolnych z chłopskimi gospodarstwami wielkorolnymi i z obszarniczymi. Niezależnie od tego braku w samej klasyfikacji, badania z roku 1928 nie ujęły dużej liczby gospodarstw, mało- i średniorolnych, mianowicie tych, które nie posiadały akt wymiaru podatku majątkowego. Poza tym nie ujęto gospodarstw, u których wartość majątku nie osiągała określonej granicy w stosunku do obowiązującej wielkości podatku. „Dlatego uzasadnione jest mniemanie, że w zakres badania mogły nie wejść właśnie najsilniej zadłużone gospodarstwa o mniej więcej średniej wielkości, u których poziom wartości majątku został zepchnięty w wyniku zadłużenia poniżej granicy tolerancji. Brak tych gospodarstw, jak również gospodarstw małorolnych, musiał się odbić w sposób szczególnie zakłócający (ogólne wyniki badania) zwłaszcza w tych okręgach gospodarczych, w których dominują gospodarstwa karłowate i małorolne, jak również mniejsze średniorolne."[4] Wskutek zatem zasad obowiązujących w praktyce urzędów finansowych, reprezentatywność badań z roku 1928 mimo ich

masowości stoi pod znakiem zapytania i to w zakresie najbardziej może interesującym z punktu widzenia problematyki koncentracji w rolnictwie. Dodajmy przy tym, że Śląsk, a zwłaszcza Śląsk Górny stanowił w obrębie wschodnich obszarów Rzeszy okręg o względnie dużym nasyceniu w gospodarstwa mało- i średniorolne. Tym mniejsze zatem byłoby uzasadnienie oparcia badania zadłużenia rolnictwa śląskiego o omawiane dane źródłowe. Dane te nie dają również odpowiedzi na istotne w problematyce zadłużenia pytanie co do źródeł i gospodarczej treści kredytów (podziału na kredyty długo- i krótkoterminowe.

Nieporównanie mniej masowe, ale bardziej zróżnicowane tematycznie badania zadłużenia gospodarstw rolnych podejmowane były w okresie międzywojennym w Niemczech w oparciu o materiały księgowości rolnej. Przeprowadzał je w latach 1924—1927 tzw. Wydział Ankietowy *(Enquete Ausschuss)*, a następnie po roku 1927, Niemiecki Zakład Kredytowo-Rentowy *(Deutsche Rentenbank-Kreditanstalt)*.[5] W badaniach tych wprowadzono szczegółowe rozbicie gospodarstw na grupy areałowe (6 grup) oraz wprowadzono rozbicie na grupy kulturowe. Reprezentatywność tych badań była jednak bardzo słaba ze względu na nieznaczną liczbę ujętych badaniem gospodarstw rachunkowych (np. na całym Śląsku było ich zaledwie 426).[6] Ponadto, podobnie jak w ankietach urzędów finansowych z roku 1928, w niedostatecznym stopniu uwzględniono gospodarstwa mniejsze (gospodarstw poniżej 5 ha nie uwzględniono w ogóle). Pewne ujemne strony tej metody wiązały się też z samym charakterem gospodarstw rachunkowych. Jak wiadomo, są to gospodarstwa o większej „świadomości ekonomicznej", a zatem z reguły lepsze od pozostałych, co odnosi się szczególnie do grup gospodarstw mniejszych, wśród których podstawowa masa gospodarstw odbiega daleko poziomem gospodarowania od przodujących „rachunkowiczów". Skrzywienie proporcji ogólnego obrazu zadłużenia wynikło w tych badaniach z innej jeszcze — ważniejszej przyczyny. W cytowanej już parokrotnie niemieckiej publikacji poświęconej statystyce zadłużenia rolnego czytamy m. in.: „Księgowość przeniknęła do rolnictwa we względnie niewielkim zakresie; do ośrodków kontroli księgowości doszła zaledwie mała część gospodarstw rolnych. Około połowa gospodarstw wielkorolnych poddała się kontroli księgowości, natomiast druga połowa prowadzi swe księgi samodzielnie. Inaczej jednak przedstawiają się stosunki w mniejszych grupach areałowych, do których księgowość przeniknęła dopiero stosunkowo słabo."[7] Oczywiście w tych warunkach gospodarstwa rachunkowe wzięte jako jednolita podstawa dla obliczenia wskaźników zadłużenia musiały wpłynąć na deformację obrazu rozłożenia zadłużenia w poszczególnych grupach areałowych. Zwracano

uwagę, że „trzeba szczególnej ostrożności przy wyciąganiu ogólniejszych wniosków z liczby 4137 (zbadanych w roku 1930/31 w całych Niemczech) gospodarstw odnośnie sytuacji całkowitej masy gospodarstw rolnych — w pierwszym rzędzie dlatego, ponieważ rozdział liczby gospodarstw (badanych) na poszczególne grupy areałowe nie przeprowadzono w tym stosunku, w jakim kształtują się faktyczne relacje wzajemne w całkowitej masie gospodarstw małych, średnich i wielkich".[8] Ponadto, podobnie jak badania ministerstwa finansów z roku 1928, omawiane materiały nie uwzględniały źródeł i treści gospodarczej kredytów.

„Statystykę źródeł kredytu" *(Kreditquellenstatistik)* uprawiał od roku 1925 Instytut Badania Koniunktury *(Institut für Konjunkturforschung)* w oparciu o łączne dane instytucji kredytowych Mankamentem tych badań było jednak ograniczenie się do kredytu zorganizowanego (banków, spółek, kas oszczędnościowych) z pominięciem prywatnego kredytu niezorganizowanego, który określano tylko w przybliżeniu na podstawie mniej lub bardziej wiarogodnych szacunków.[9] Omawiane ujęcie omijało zupełnie aspekt zadłużenia widziany od strony gospodarstw: kwestie regionalnego układu zadłużenia, udziału poszczególnych grup areałowych w ogólnym zadłużeniu, stopnia zadłużenia poszczególnych grup areałowych — czyli ten aspekt zagadnienia, który usiłowały naświetlić badania wspomniane uprzednio. Badania przeprowadzone przez Niemiecką Radę Rolną *(Deutscher Landwirtschaftsrat)* i przez Izby Rolne były metodycznie w zasadzie podobne do prac Instytutu Badań Koniunktury.

Wszystkie wymienione wyżej materiały wykazują zatem luki utrudniające ich wykorzystanie. Istnieje natomiast potrzeba bardziej dokładnego i równocześnie bardziej wszechstronnego wglądnięcia w problematykę zadłużenia rolnictwa śląskiego, co wyraźnie podkreśla w cytowanej pracy Seweryn Wysłouch: „Reasumując stwierdzamy, że ważny dla badań nad koncentracją w rolnictwie problem zadłużenia gospodarstw rolnych na Śląsku rozwiązać można jedynie w oparciu o wnikliwe i drobiazgowe studia analityczne uwzględniające obok obciążeń hipotecznych również trudno uchwytne niehipoteczne. Koniecznie przy tym należy uwzględnić klasowy charakter polityki kredytowej oraz pobudki, jakimi kierowali się pożyczkobiorcy w konkretnych wypadkach."[10] Częściowe przynajmniej zrealizowanie powyższych postulatów w odniesieniu do okresu międzywojennego umożliwiałyby w znacznym stopniu materiały instytucji oddłużeniowych *(Entschuldungsstellen)*. Znaczenie ich wynika przede wszystkim z faktu, że w akcji oddłużeniowej obydwie strony — tzn. zarówno dłużnik, jak i wierzyciel — zainteresowane były w dokładnym i pełnym przedstawieniu

całkowitej dokumentacji zadłużenia. Postępowanie oddłużeniowe wyglądało bowiem następująco (przytaczamy opis za cytowaną pracą Grilla): „W postępowaniu oddłużeniowym uczestniczą wszyscy wierzyciele posiadający w czasie otwarcia postępowania rzeczowe lub osobowe roszczenia wobec dłużnika. Wierzyciele powinni zgłosić swoje roszczenia w terminie wyznaczonym przez sąd i równocześnie złożyć w sądzie znajdujące się w ich posiadaniu dokumenty zadłużenia. Sam zaś dłużnik obowiązany jest wraz z wnioskiem (o oddłużenie) przekazać sądowi wykaz wszystkich swoich długów z wymienieniem poszczególnych wierzycieli i z podaniem zabezpieczenia i czasu powstania długów oraz z opisem gospodarstwa, z wyciągiem katastralnym, ze stwierdzeniem urzędu finansowego o wysokości wartości dochodowej gospodarstwa w roku 1931 i z innymi załącznikami."[11] Dopiero na tej wszechstronnie i całkowicie udokumentowanej podstawie instytucja oddłużeniowa sporządzała „plan oddłużenia" *(Entschuldungsplan)* z wyszczególnieniem wszystkich wierzycieli.[12]

Wyraźnie zatem występują zalety tego typu materiałów: po pierwsze odzwierciedlają one bezspornie całkowitą sumę zadłużenia, a więc nie tylko hipotecznego ale i osobowego, po drugie odzwierciedlają one w pełni strukturę kredytów zaciągniętych przez dane gospodarstwo, po trzecie wreszcie umożliwiają bezpośrednio zbadanie wielkości zadłużenia w stosunku do wielkości poszczególnych gospodarstw. W cytowanej pracy poświęconej metodom statystyki zadłużenia rolnego w Niemczech znajdujemy pozytywną ocenę tego typu materiałów: „Metodą tego typu można by rozwiązać bardzo dobrze zadania statystyki rolniczej, tak, że można zalecić przeprowadzenie takich badań."[13] Musimy jednak zwrócić uwagę na istotne ograniczenie wiążące się z omawianą metodą. Otóż działalność instytucji oddłużeniowych obejmowała w zasadzie przede wszystkim gospodarstwa najbardziej zadłużone, a w mniejszym stopniu gospodarstwa średnio i mało zadłużone, należy zatem przy tych materiałach podchodzić z dużą ostrożnością do wnioskowania natury ogólniejszej. Konieczne jest przy takim wnioskowaniu uwzględnienie odpowiedzi na pytanie, czy jest ono metodologicznie uzasadnione. Zauważmy jednak, że określone naruszenia reprezentatywności stwierdziliśmy we wszystkich omówionych powyżej typach badań zadłużenia rolniczego, zatem wskazane niedociągnięcia badań oddłużeniowych nie powinny odstręczać od ich wykorzystania. Tym bardziej, że wymieniony niedostatek kompensowany jest przez omówione już zalety, nie występujące w innych typach badań zadłużenia rolnego.

Jeśli uwzględnimy specyfikę okresu, to dostrzeżemy dodatkowe okoliczności łagodzące braki reprezentatywności badań oddłużeniowych.

Otóż na początek lat trzydziestych bieżącego stulecia przypada głęboki kryzys rolnictwa śląskiego, związany z kryzysem ogólnogospodarczym. Jednym ze skutków tego kryzysu było pogłębienie się powszechnego i trwałego zadłużenia rolnictwa. W roku 1935 przewidywano w związku z akcją oddłużania, że „zapewne bardzo liczne gospodarstwa średnio- i małorolne będą się oddłużać w ten korzystny sposób (polegający na przekształceniu długów w niewypowiadalne roszczenia umarzalne), ponieważ w obecnym położeniu rolnictwa możliwość samodzielnego oddłużenia została bardzo znacznie zwężona".[14] W takich warunkach oczywiście grupa gospodarstw objętych oddłużeniem ulegała poważnemu poszerzeniu i stawała się bardziej reprezentatywną wobec powszechności zadłużenia. W cytowanej publikacji czytamy: „Przy olbrzymim znaczeniu zadłużenia rolnego dla całokształtu naszego życia gospodarczego byłaby w każdym razie znajomość stosunków zadłużeniowych w gospodarstwach oddłużeniowych bardzo pożądana ze względu na symptomatyczność całego procesu."[15]

W pracy niniejszej wykorzystamy głównie właśnie materiały wyżej omówionego typu, opublikowane w roku 1938 przez Leo Dreschera. Przeprowadził on na zlecenie Niemieckiego Banku Obligacji Przemysłowych badanie zadłużenia gospodarstw rolnych objętych oddłużeniem w ramach akcji *Osthilfe* według stanu z daty zamykającej akcję, tj. według stanu na dzień 31 marca 1937 roku.[16] Z wymienionej publikacji dotyczącej całego obszaru objętego akcją *Osthilfe* wybierzemy dane, dotyczące Śląska z uwzględnionym tam rozbiciem na Śląsk Górny i Dolny (według ówczesnego podziału administracyjnego Śląska na dwie prowincje). O zakresie, metodzie i reprezentatywności badań Dreschera będzie mowa niżej. W każdym razie zawierają one omówione powyżej zalety materiałów oddłużeniowych. Pozwolą one na oświetlenie problemu zadłużenia rolnego na Śląsku, zarówno od strony objętych akcją gospodarstw rolnych, jak i od strony źródeł kredytu.

Odzwierciedlające stan zadłużenia z roku 1937 materiały Dreschera oddają tym samym efekt prawie końcowy procesu pogłębiania się zadłużenia rolnictwa, trwającego w gospodarce Niemiec i Śląska przez cały prawie okres międzywojenny (ze specyficzną przerwą w okresie powojennej inflacji, wyrażającą się w przejściowym pozornym „oddłużeniu" rolnictwa). Warunki determinujące to pogłębianie się zadłużenia rolnego w Niemczech (szczególnie ostrego — jak zobaczymy — na obszarach wschodnich Rzeszy), a zwłaszcza na Śląsku, związane były ze skutkami I wojny światowej. W jednej z podstawowych prac poświęconych problematyce kredytu rolnego w Niemczech znajdujemy następujące stwierdzenie: „Pochodzenie wszystkich trudności kredyto-

wych niemieckiego rolnictwa, określających niemiecką politykę agrarną po stabilizacji (waluty) — tkwi w fakcie, że w następstwie gospodarki wojennej i zaburzeń walutowych rolnictwo utraciło w istocie swoją podstawę kapitałową."[17] Znacznemu uszczupleniu uległ przede wszystkim inwentarz żywy oraz pozostające w dyspozycji rolnictwa techniczne środki zwiększania wydajności ziemi. „Chłop został cofnięty wstecz o połowę albo o całe stulecie."[18] W tych warunkach kredyt rolny musiał posłużyć w pierwszym rzędzie do odrestaurowania zniszczonej przez wojnę masy środków produkcji. Dołączyły się wszakże okoliczności wysoce utrudniające racjonalne wykorzystanie kredytów przez rolnictwo. W wydanej w roku 1934 pracy o niemieckim kredycie rolnym tak scharakteryzowano istotę procesu powojennego zadłużenia rolnictwa *(Neuverschuldung)*: „Odnośnie początku procesu powojennego zadłużenia należy stwierdzić, że chodziło o podjęcie kredytów, które miałyby zapewnić nabycie środków umożliwiających wyrównanie braków w środkach obrotowych oraz złagodzić trudności wynikające z upływu terminów płatności podatków, procentów itp. Wyraźnie ukazuje się tu przeciwieństwo w stosunku do przedwojennego kredytu rolnego, który był środkiem służącym celom intensyfikacji produkcji. Gdyby jednak zadłużenie powojenne miało nawet ten sam charakter ekonomiczny co zadłużenie przedwojenne, to wobec warunków oprocentowania amortyzacja i wypłacalność odsetek stałaby się problematyczna. Sposób wykorzystania wypożyczonych sum wykluczał jednak wszelką możliwość racjonalnego wygospodarowania opłat procentowych. Odsetki od zaciągniętych kredytów stawały się po upływie terminów płatności po prostu nowym dodatkowym długiem."[19] Tak tedy straty w mocy produkcyjnej rolnictwa niemieckiego z okresu wojny zaciążyły na charakterze powojennego zadłużenia rolnego. Nie tylko, że nie mogła postępować naprzód intensyfikacja gospodarowania, ale również odbudowa zniszczeń wojennych napotykała na trudności, związane z tym, że większość podjętych przez rolnictwo kredytów musiała iść na cele nieprodukcyjne względnie na „inwestycje chybione" *(Fehlinvestitionen)* w wyniku niepomyślnych warunków zbytu dla płodów rolnych. Znawca zagadnień niemieckiego kredytu rolnego Gerhard Kokotkiewicz pisał w ten sposób na temat powojennego zadłużenia: „Instytut Badań Koniunktury obliczył, że z zaciągniętych przez rolnictwo w latach 1924—1928 kredytów w wysokości 6,8 miliardów marek na tworzenie kapitału rzeczowego w rolnictwie przypadło tylko 2,4 miliardów marek. Różnicę w wysokości 4,4 miliardów marek wyjaśniamy tylko częściowo tym, że pobrane kredyty zostały obrócone na inne cele (wyposażenie synów i córek, wkłady w przedsiębiorstwa przemysłowe, itd.). Również nieuchwytne cyfrowo wzbogacenie ziemi

nie miało dla wyjaśnienia tej różnicy istotnego znaczenia. Zasadniczo bowiem różnicę należy wytłumaczyć przez fakt, że przejęciu pożyczek odpowiadały straty gospodarcze. O tyle zatem przejęte środki służyły jedynie samemu ekonomicznemu utrzymaniu się gospodarstw, które to utrzymanie się nie było możliwe w oparciu o dochód z produkcji."[20] (Podkreślenie autora). Według cytowanego zatem stwierdzenia nawet nakłady inwestycyjne w rolnictwie nie przyczyniały się do jego rozwoju, albowiem wobec niedostatecznej chłonności krajowego rynku artykułów rolnych — poczynione inwestycje nie zwracały nakładów. Ekonomicznym wyrazem tych trudności rolnictwa była pogłębiająca się już w okresie koniunktury przed kryzysem z lat 1929—1933 rozbieżność cen między artykułami rolnymi a przemysłowymi na niekorzyść tych ostatnich.[21]

Ujemne działanie wymienionych wyżej czynników na sytuację rolnictwa pogłębiło się w okresie kryzysu lat 1929—1933, doprowadzając do stanu katastrofalnego kredyt rolny. W związku z rosnącymi przymusowymi licytacjami gospodarstw i w wyniku postępującego kryzysu bankowego wierzyciele zaczęli wypowiadać długi, pragnąc jak najszybciej wyciągnąć pieniądze od rolników. Przyczynili się w ten sposób do pogłębienia kryzysu rolnego. Rolnicy wysprzedawali inwentarz żywy i martwy w celu wywiązania się z zobowiązań dłużniczych. Doszło w ten sposób do dewastacji licznych gospodarstw, do nasilenia się licytacji przymusowych i wreszcie do coraz dalszego spadku cen ziemi. Ten spadek powodował z kolei dalsze zachwianie się podstawy zabezpieczenia kredytów.[22]

Rolnictwo wschodnich obszarów Rzeszy, a zwłaszcza rolnictwo Śląska dzieliło powszechne trudności rolnictwa niemieckiego ze zwiększonym nasileniem. Jeszcze w latach ogólnogospodarczej koniunktury licytacje przymusowe gospodarstw rolnych na Śląsku zaczęły wzrastać.

Sytuację pod tym względem w prowincji dolnośląskiej obrazuje tablica 1.[23]

Charakterystyczne przy tym, że licytacje przymusowe nasilały się najbardziej w grupie gospodarstw średnich o powierzchni 5—20 ha. Wielka własność powyżej 50 ha wykazywała znacznie mniejszą liczbę licytacji niż gospodarka chłopska. Dowodziłoby to, że omówione trudności powojenne uderzyły przede wszystkim w gospodarkę chłopską. Nie jest to jednak jeszcze podstawa wystarczająca do wyciągania takiego uogólniającego wniosku. W każdym razie nasilanie się przymusowych licytacji rozumiano w tamtych latach jako dowód postępującego upadku rolnictwa.[24] Nie jedyny to zresztą wykładnik narastającego kryzysu rolnego na Śląsku. W rozprawie poświęconej zagadnieniu

Tablica 1

Licytacje przymusowe gospodarstw rolnych i leśnych na Dolnym Śląsku w latach 1924—1929

Rok rachunkowy	Gospodarstwa zlicytowane		Z całkowitej liczby gospodarstw zlicytowanych przypadało na gospodarstwa o powierzchni ha							Z całkowitej powierzchni gospodarstw zlicytowanych przypadało na gospodarstwa o powierzchni ha						
	liczba	powierzchnia ha	do 2	2—5	5—20	20—50	50—100	100—200	ponad 200	do 2	2—5	5—20	20—50	50—100	100—200	ponad 200
1924	5	39	1	1	3	—	—	—	—	2	5	32	—	—	—	—
1925	16	753	1	3	9	1	1	—	1	2	9	93	40	54	—	560
1926	46	2851	4	7	21	7	3	—	4	6	21	230	213	190	—	2191
1927	56	2412	7	11	18	9	5	1	5	9	37	190	332	428	113	1303
1928	84	2875	10	13	35	16	4	3	3	9	45	373	480	308	476	1184
1. VI. 1929	57	1702	4	8	21	16	4	2	2	4	30	203	432	298	225	510
1913	53	1863	9	12	16	8	2	3	3	10	42	158	283	142	480	753

kształtowania się cen ziemi na Śląsku w okresie powojennym dochodzi jej autor — w oparciu o szczegółowy materiał statystyczny — do końcowego wniosku, że w latach 1924—1932 poziom cen ziemi na Śląsku układał się głęboko poniżej cen przedwojennych z lat 1910—1912, z wyraźnym krańcowym obniżeniem się tych cen w okresie samego kryzysu.[25] Autor wspomnianej pracy zwraca przy tym uwagę na fakt, że ten spadek cen ziemi był wynikiem trwałego obniżania się cen zbóż.[26]

Tablica 2

Zadłużenie rolnictwa w Niemczech w latach 1928—1932 w stosunku do powierzchni użytków rolnych według regionów gospodarczych

Region gospodarczy	Wysokość zadłużenia w markach na 1 ha powierzchni użytków rolnych				
	lata				
	1928	1929	1930	1931	1932
Śląsk	611	666	696	748	747
Niemcy środkowe	589	611	643	693	698
Niemcy północne	548	599	626	640	650
Niemcy północno-zachodnie	542	583	629	650	638
Prusy Wschodnie	517	570	597	597	598
Bawaria	464	497	525	537	531
Niemcy południ.-zachodnie, Nadrenia	364	414	428	457	458
Niemcy wschodnie	557	609	637	657	662
Niemcy zachodnie	508	543	574	604	601

Pogłębiający się kryzys rolnictwa śląskiego odbił się bardzo wyraźnie na sytuacji kredytowo-zadłużeniowej gospodarstw. Pozycję Śląska pod tym względem na tle sytuacji innych większych regionów gospodarczych ówczesnej Rzeszy ilustrują dane tablicy 2.[27]

Śląsk wykazywał w podanych w tablicy 2 latach najwyższe zadłużenie bezwzględne (tzn. przeliczone w stosunku do powierzchni użytków rolnych). Zadłużenie to wykazywało w uwzględnionym czasokresie stałą tendencję rosnącą. Zadłużenie rolnictwa śląskiego w stosunku do wartości dochodowej gospodarstw na tle innych większych regionów ówczesnej Rzeszy ukazuje tablica 3.[28]

Tablica 3

Zadłużenie rolnictwa w Niemczech w latach 1929—1932 w stosunku do wartości dochodowej gospodarstw według regionów gospodarczych

Region gospodarczy	Wysokość zadłużenia w procentach wartości dochodowej (Einheitswert) gospodarstw z roku 1928 lub 1931			
	lata			
	1. 7. 1929	1. 7. 1930	1. 7. 1931	1. 7. 1932
Prusy Wschodnie	69	73	73	79
Niemcy północne	59	62	66	80
Śląsk	45	47	50	56
Bawaria	40	41	45	50
Niemcy północno-zachodnie . . .	33	36	37	40
Niemcy południowo-zachodnie — Nadrenia	30	30	33	36
Niemcy środkowe	31	34	36	39
Niemcy wschodnie	56	59	61	71
Niemcy zachodnie	33	35	38	41

Według przeliczenia z tablicy 3, zadłużenie rolnictwa śląskiego wypada jako stosunkowo mniejsze niż obliczone w stosunku do powierzchni użytków rolnych — niemniej i w ramach tego przeliczenia zadłużenie rolne Śląska plasuje się na trzecim miejscu wśród wyszczególnionych wielkich regionów gospodarczych. Śląsk ustępuje jedynie Prusom Wschodnim i regionowi Niemiec północnych. Ta lepsza pozycja Śląska w ramach przeliczenia zadłużenia w stosunku do wartości dochodowej gospodarstw wynika z faktu, że w zestawieniu z tymi dwoma regionami stanowił Śląsk obszar o większej intensyfikacji produkcji rolnej i o względnie większej urodzajności gleby. W tych warunkach najwyższe na Śląsku zadłużenie absolutne przeliczone w stosunku do względnie wyższej na Śląsku wartości dochodowej gospodarstw dało

w efekcie przesunięcie Śląska z poprzedniej (tablica 2) pozycji pierwszej na pozycję trzecią (tablica 3). W warunkach jednak wspomnianej wyżej dekapitalizacji gospodarstw obliczenia według wartości dochodowej traciły walory miarodajnych wskaźników. W każdym razie obydwa typy zestawień wykazują, że zadłużenie rolnictwa śląskiego na tle innych regionów ówczesnej Rzeszy należało do najwyższych. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się zarówno w charakterze ogólnych procesów kryzysowych, jak i w działaniu czynników o charakterze bardziej lokalnym. Wskazywaliśmy już powyżej na trudności zbytu charakteryzujące sytuację rolnictwa niemieckiego po I wojnie. Musiały one odbić się na rolnictwie śląskim ze szczególną siłą ze względu na jego stosunkowo bardziej intensywny charakter niż w innych regionach wschodnich Rzeszy. Jak bowiem podkreślano w jednej z prac poświęconych wzrostowi zadłużenia: „intensyfikacja gospodarstw za pomocą kredytów może prowadzić do wyjątkowego zadłużenia wówczas, gdy warunki cen i zbytu są zmienne i uniemożliwiają rachunek dochodu".[29] Tymczasem w omawianym okresie warunki cen i zbytu nie tylko, że były zmienne, ale ta zmienność polegała na ich stopniowym pogarszaniu się z punktu widzenia interesów rolnictwa. W przypadku Śląska dochodził jeszcze dodatkowy bardzo ujemnie działający czynnik w postaci sztucznego podziału regionu przez granicę państwową polsko-niemiecką. Pozostawienie większej, rolniczej części Śląska przy Niemczech oznaczało, że traci ona swoje naturalne zaplecze zbytowe w postaci Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. Podkreślała tę okoliczność literatura ekonomiczna niemiecka, wychodząc co prawda z opacznego założenia o „potrzebie" powrotu do granic sprzed I wojny na korzyść Rzeszy.[30] Na pogorszenie się warunków opłacalności produkcji rolnej w znajdującym się w obrębie Rzeszy Śląsku wpływał też znany proces wyludniania się terenów rolniczych *(Landflucht)*,[31] w wyniku czego płace robotników rolnych wykazywały tendencję wzrostową.[32] Odwrotnie, obfitość tańszej siły roboczej w sąsiadujących okręgach terytorium polskiego wpływała znowu dodatnio na warunki opłacalności polskiej produkcji rolnej, w wyniku czego rolnictwo polskie stawało się konkurencyjne dla rolnictwa śląskiego i w ogóle wschodnio- i północno-niemieckiego.[33] W tych niepomyślnych warunkach rolnictwo śląskie musiało szczególnie ciężko odczuwać ciężar opłat procentowych od zaciągniętych kredytów, które to opłaty kształtowały się znowu na Śląsku na poziomie najwyższym w porównaniu z innymi regionami Rzeszy. Stosunki w tym zakresie ilustruje tablica 4.[34]

Reasumując możemy stwierdzić, że (pomijając ewentualnie Prusy Wschodnie i Niemcy północne) rolnictwo śląskie ilustrowało najjas-

Tablica 4

Opłaty procentowe od kredytów rolnych według regionów gospodarczych Rzeszy w latach 1930/31 i 1931/32

Region gospodarczy	Wysokość opłat procentowych w markach na 1 ha użytków rolnych	
	lata	
	1930/31	1931/32
Śląsk	54,6	53,9
Niemcy środkowe	50,5	50,3
Niemcy północno-zachodnie	50,4	48,1
Niemcy północne	48,5	49,1
Prusy Wschodnie	44,5	41,8
Bawaria	35,8	38,4
Niemcy południowo-zachodnie — Nadrenia	36,4	34,7

Tablica 5

Gospodarstwa rolne objęte akcją oddłużeniową „Osthilfe" na Śląsku w stosunku do ogólnej liczby i powierzchni gospodarstw według stanu z dnia 31. III. 1937 r.

Kategoria gospodarstw ha	Gospodarstwa rolne ogółem		Gospodarstwa objęte oddłużeniem			
			liczba		powierzchnia	
	liczba	powierzchnia ha	liczby bezwzględne	% rubryki 2	ha	% rubryki 3
1	2	3	4	5	6	7
Śląsk Dolny						
Do 7,5[35]	59 123	270 111	1 998	3,4	10 006	3,7
7,5 — 125	56 309	1 031 722	3 720	6,6	92 685	9,0
125 i więcej	2 275	1 131 778	359	15,8	152 469	13,5
Razem	117 707	2 433 611	6 077	5,2	255 160	10,5
Śląsk Górny						
Do 7,5	34 764	144 227	2 445	7,0	11 014	7,6
7,5 — 125	22 140	321 876	2 417	10,9	39 124	12,2
125 i więcej	532	390 097	91	17,1	51 243	13,1
Razem	57 436	856 200	4 953	8,6	101 381	11,8

krawiej na tle innych regionów Rzeszy proces narastania i rozwoju kryzysu.

Przejdźmy do bardziej szczegółowego rozpatrzenia problematyki zadłużenia rolnictwa śląskiego w oparciu o wspomniane już badania przeprowadzone w 1937 roku przez Leo Dreschera. Badania te objęły grupę gospodarstw zadłużonych, a objętych akcją *Osthilfe* — na Śląsku grupa tych gospodarstw zajmowała około 10% powierzchni wszystkich gospodarstw rolnych. Stosunek liczby i powierzchni gospodarstw objętych akcją oddłużenia na Śląsku w ramach *Osthilfe* do ogólnej liczby i powierzchni gospodarstw w obydwu prowincjach śląskich ukazuje tablica 5.[36]

Jak wynika z tablicy 5, grupa gospodarstw podległych oddłużeniu była liczniej reprezentowana przez Śląsk Górny. Dane dla Śląska Górnego wykazują też bardziej równomierny rozdział ujętych akcją gospodarstw pomiędzy poszczególne kategorie wielkościowe. Objęte przez akcję oddłużeniową *Osthilfe* gospodarstwa nie musiały koniecznie należeć do najbardziej zadłużonych. Mianowicie gospodarstwa krańcowo zadłużone nie podlegały już tej akcji.[37] I na odwrót, do grupy gospodarstw objętych akcją wchodziły również niekiedy gospodarstwa nie obciążone zbyt wysoko. Odnosi się to przede wszystkim do gospodarstw obszarniczych. Wychodzono bowiem z założenia, że jako bardziej związane z rynkiem potrzebują one bardziej nagląco pomocy w ramach akcji oddłużania.[38] Nie wchodząc w kwestię słuszności tego założenia stwierdzamy tylko, że w związku z taką tendencją gospodarstwa obszarnicze miały względny większy udział w grupie gospodarstw objętych oddłużeniem (co jest wyraźnie widoczne z danych tablicy 5). Ze statystycznego punktu widzenia okoliczność ta wpływałaby na pewne zniekształcenie reprezentatywności badanej przez Dreschera zbiorowości gospodarstw. Mianowicie względny większy udział w tej zbiorowości gospodarstw obszarniczych i kułackich wpływa na to, że nie można bez dalszych wyjaśnień przenosić wyników badań Dreschera w tej zbiorowości na całokształt stosunków zadłużeniowych w całym rolnictwie śląskim. Przy większym bowiem udziale gospodarstw chłopskich w tej akcji (tzn. wyrównanym procentowo w stosunku do reszty gospodarstw chłopskich pozostających poza oddłużeniem w zestawieniu z analogicznym procentem w grupach gospodarstw wielkorolnych) wzajemny stosunek wielkości zadłużenia na hektar w poszczególnych kategoriach gospodarstw uległby zmianie, w tym wypadku najprzypuszczalniej na korzyść gospodarstw chłopskich. Przy większym procentowym udziale gospodarstw chłopskich (w stosunku do ogólnej sumy gospodarstw chłopskich) wzrosłaby bowiem liczba ujętych przez akcję oddłużeniową gospodarstw chłopskich mniej zadłużonych (gdy

tymczasem w uwidocznionym w tablicy 5 układzie trzech zasadniczych kategorii wielkościowych gospodarstw — grupa gospodarstw zdecydowanie wielkorolnych musiała siłą rzeczy przy zwiększonym stosunkowo zakresie objąć wiele gospodarstw średnio i mniej zadłużonych). O ile wszelkie obliczenia Dreschera będą w pełni adekwatne dla zbiorowości gospodarstw oddłużeniowych (tak będziemy tłumaczyć określenie *Entschuldungsbetriebe)*, o tyle odnoszenie jego obliczeń do całokształtu stosunków w obrębie całkowitej liczby gospodarstw na Śląsku należy przeprowadzić z ostrożnością, konfrontując wnioski z materiałów Dreschera z możliwymi innymi świadectwami. Równocześnie zwróćmy jednak uwagę na okoliczności, które w dużym stopniu kompensują wskazaną wyżej wadę reprezentatywności badań Dreschera. Po pierwsze bowiem mamy prawo przypuszczać, że wspomniana grupa gospodarstw nie nadających się już do oddłużenia ze względu na katastrofalną wysokość długów (a zatem grupa, która nie weszła ani do akcji *Osthilfe*, ani — tym samym — do badań Dreschera) obejmowała przede wszystkim gospodarstwa chłopskie. Dowodziłyby już tego chociażby częściowo załączone w tablicy 1 dane obrazujące szczególnie ciężką sytuację gospodarstw chłopskich w porównaniu z gospodarstwami obszarniczymi (sytuację wyrażającą się w nasileniu licytacji przymusowych w gospodarce chłopskiej). Gdyby zaś akcja *Osthilfe* i zarazem badania Dreschera ujęły również te gospodarstwa, to wówczas ich obecność w grupie badanej wpłynęłaby oczywiście na zwiększenie się wskaźników zadłużenia na hektar w kategoriach gospodarstw chłopskich. Nieuwzględnienie tej części gospodarstw musiało zatem obniżyć wskaźniki zadłużenia w kategoriach gospodarstw chłopskich u Dreschera. O ile tedy stwierdziliśmy, że z punktu widzenia ogólnej reprezentatywności wskaźniki zadłużenia w badaniach Dreschera będą zaniżone dla kategorii gospodarstw wielkorolnych — o tyle teraz wskazaliśmy na okoliczność powodującą, że wskaźniki te musiały też zostać z kolei w jakimś stopniu zaniżone dla kategorii gospodarstw chłopskich.

Po drugie mniejszy procentowy udział gospodarstw chłopskich w badanej przez Dreschera akcji oddłużeniowej nie oznaczał bynajmniej, że poza akcją pozostały już tylko gospodarstwa chłopskie mało lub w ogóle nie zadłużone (nie licząc owych „katastrofalnie zadłużonych"). Było raczej odwrotnie: akcja *Osthilfe* objęła tylko część gospodarstw chłopskich wysoko zadłużonych (nie mogła ich objąć wszystkich choćby ze względu na to, że bardziej szeroko uwzględniono kategorie gospodarstw wielkorolnych, obejmując akcją gospodarstwa obszarnicze niekoniecznie wysoko zadłużone). O pozostawaniu poza akcją *Osthilfe* dużej masy gospodarstw zadłużonych (przy określonym wyżej założeniu akcji były to siłą rzeczy gospodarstwa chłopskie) wspomina wyraź-

nie sam Drescher.[39] O wielkości zapotrzebowania na pomoc w zakresie oddłużenia świadczyć może zestawienie ilości wniesionych podań o objęcie akcją oddłużenia z ilością podań przyjętych. Zawiera to zestawienie tablica 6.[40] Umieszczono w tej tablicy również liczbę wszczętych regulacji długów *(Schuldenregelungsverfahren)* — akcja ta, pozostająca poza ramami *Osthilfe* nie została ujęta przez badania Dreschera.

Tablica 6

Zasięg akcji „Osthilfe" a zapotrzebowanie na oddłużenie w gospodarce rolnej Śląska

Prowincja	Ilość wniosków złożonych o oddłużenie w ramach *Osthilfe*	Ilość pożyczek oddłużeniowych faktycznie udzielonych przez Bank Przemysłowy		Ilość wszczętych regulacji długów
		liczba	% rubryki 2	
1	2	3	4	5
Dolny Śląsk . . .	11 686	6172	52,8	11 220
Górny Śląsk . . .	9 762	5199	53,3	3 492

Z danych tablicy 6 wynika, że akcja oddłużeniowa *Osthilfe* objęła zaledwie mniej więcej połowę gospodarstw ubiegających się o oddłużenie

Wielkość zapotrzebowania na oddłużenie wśród gospodarstw rolnych na Śląsku świadczy z jednej strony o głębokości skutków kryzysu w rolnictwie śląskim, a z drugiej strony — z punktu widzenia naszych zainteresowań — o dużej „symptomatyczności" sytuacji odzwierciedlonej przez grupę badanych przez Dreschera gospodarstw. Za wypowiedzianym wyżej przypuszczeniem odnośnie pozostawania bardzo poważnej ilości znacznie zadłużonych gospodarstw chłopskich poza akcją *Osthilfe* świadczą nie tylko dane tablicy 6, ale również inne fakty. Mianowicie rozszerzająca swój zakres obok i po akcji *Osthilfe* regulacja długów obejmowała coraz to szersze kręgi gospodarstw właśnie chłopskich. Obserwacja tych faktów doprowadziła Dreschera do znamiennego wniosku, że „rzekoma w początkach kryzysu odporność gospodarstwa chłopskiego na kryzys okazała się jednakże później zwodnicza".[41]

Powracając do interesującego nas zagadnienia reprezentatywności badań Dreschera stwierdźmy tedy, że o ile zawierają one pewne możliwości zawyżenia wskaźników dla kategorii gospodarstw obszarniczych (o możliwościach tych była mowa na wstępie powyższych uwag

o sposobie i metodzie jego pracy), o tyle przytoczone wyżej okoliczności odnośnie rozmiarów zadłużenia w kategoriach gospodarstw chłopskich przemawiają za tym, że to pewne zawyżenie wskaźników w grupach gospodarstw wielkorolnych skompensowane zostało w znacznym (a może nawet w zupełnie wystarczającym) stopniu przez pominięcie w jego badaniach poważnej części wysoko zadłużonych gospodarstw chłopskich.

W związku z zagadnieniem reprezentatywności badań Dreschera postawmy jeszcze pytanie, czy ujęte przez niego obiekty wykazują proporcjonalny w stosunku do zwiększającej się wielkości przyrost zadłużenia w przeliczeniu na jedno gospodarstwo w każdej z poszczególnych wyróżnionych kategorii wielkościowych. Odnośne dane zawiera tablica 7.[42]

Tablica 7

Gradacja wskaźnika zadłużenia na gospodarstwo w poszczególnych kategoriach gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku

Kategoria wielkości gospodarstw ha	Zadłużenie na jedno gospodarstwo w tysiącach marek	
	Dolny Śląsk	Górny Śląsk
Do 5	6,8	5,8
5—7,5	9,5	8,0
Gospodarstwa małorolne *(Kleinbetriebe)*	8,1	6,6
7,5— 20	16,1	13,3
20— 50	37,0	27,5
50—125	103,7	81,0
Gospodarstwa o wielkości majątków dziedzicznych *(Erbhofgrösse)*	32,1	16,9
125— 200	196,3	174,1
200— 400	351,0	327,9
400—1000	583,7	548,3
1000 i więcej	986,2	855,2
Gospodarstwa obszarnicze *(Grossbetriebe)*	424,3	423,6
Gospodarstwa ogółem	42,2	27,7

Dane tablicy 7 dowodzą, że w obydwu prowincjach śląskich ani jedna z wyszczególnionych grup nie wykazała odchylenia od tendencji proporcjonalnego w stosunku do wielkości gospodarstw przyrostu ab-

solutnej wysokości długów. Okoliczność ta może zwiększyć nasze zaufanie do reprezentatywności badań przeprowadzonych przez Dreschera w roku 1937.

Reasumując stwierdzić można, że przedstawione przez Dreschera materiały z gospodarstw oddłużeniowych z roku 1937 zasługują na uwagę zarówno ze względu na zawarty w nich obraz sytuacji w obrębie gospodarstw oddłużeniowych, jak i ze względu na wysoką ich reprezentatywność odnośnie do ogólnej sytuacji w zakresie zadłużenia w całym rolnictwie śląskim.

II. ŹRÓDŁA KREDYTU ROLNEGO I ROZKŁAD ZADŁUŻENIA ROLNEGO NA ŚLĄSKU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

(Na podstawie analizy gospodarstw oddłużeniowych)

Zadłużenie rolnictwa śląskiego w świetle materiałów Dreschera z roku 1937 rozpatrzymy z dwojakiego punktu widzenia: od strony źródeł i treści ekonomicznej kredytu oraz od strony samych zadłużonych gospodarstw.

Typ kredytodawcy miał istotne znaczenie dla zaciągającego pożyczkę rolnika. „Wielcy producenci rolni chętnie wykorzystywali tanie i wygodne kredyty Ziemstwa Śląskiego, wówczas gdy drobne gospodarstwa chłopskie dusiły się w sieci lichwiarskiego zadłużenia niehipotecznego."[43]

Szczegółowe dane dla grupy gospodarstw objętych oddłużeniem w ramach akcji *Osthilfe* pozwalają na bliższe wglądnięcie w stosunki panujące w tym zakresie w rolnictwie śląskim. Tablica 8 zawiera dane odnoszące się do struktury źródeł kredytu w poszczególnych kategoriach wielkościowych gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku Dolnym.[44]

Zobrazowana w tablicy 8 struktura źródeł kredytu wykazuje wyraźnie korzystną sytuację gospodarstw obszarniczych i kułackich (powyżej 20 ha). Przede wszystkim bowiem rzuca się w oczy większy udział w gospodarstwach kułackich i obszarniczych kredytu zorganizowanego, tzn. udzielanego przez stałe instytucje kredytowe. O ile na przykład w grupie gospodarstw do 5 ha kredyt zorganizowany stanowił 28,3% ogólnej sumy zaciągniętych pożyczek — to w grupie gospodarstw obszarniczych od 125 do 200 ha był ten procent dwukrotnie wyższy, wynosił bowiem 66,4% ogólnej sumy wykorzystanych kredytów. Odnośne cyfry wykazują narastanie udziału kredytu zorganizowanego w ogólnej sumie kredytów proporcjonalnie do narastania wielkości gospodarstw. Różnice w udziale kredytu zorganizowanego w poszcze-

Tablica 8

Źródła kredytów gospodarstw oddłużeniowych na Dolnym Śląsku

Wierzyciele	Roszczenia wierzycieli w % całkowitej sumy długów przed oddłużeniem [45]									
	kategorie wielkościowe gospodarstw ha									gospodarstwa razem
	do 5	5—7,5	7,5—20	20—50	50—125	125—200	200—400	400—1000	1000 i wyżej	
Instytucje kredytu ziemskiego *(Bodenkreditinstitute)*	2,6	6,8	14,1	25,7	29,1	34,6	35,4	41,8	29,7	28,4
Zakłady ubezpieczeniowe	0,2	0,0	0,5	1,4	5,2	9,8	3,8	6,4	5,5	3,9
Kasy oszczędnościowe	11,9	12,5	12,0	10,0	10,2	5,6	4,9	2,9	6,2	7,9
Kooperatywy *(Genossenschaften)*	12,5	14,1	11,6	10,2	6,6	8,9	4,3	1,9	5,5	7,3
Inne banki	1,1	1,5	1,2	2,5	5,0	7,5	12,0	15,6	13,6	7,5
Kredyt zorganizowany razem	28,3	34,9	39,4	49,8	56,1	66,4	60,4	68,6	60,5	55,0
Dostawcy	7,6	8,7	8,4	6,8	6,4	7,8	10,0	9,6	6,8	8,0
Osoby prywatne	33,2	29,7	24,2	17,7	15,4	12,2	11,4	4,2	10,3	14,9
Krewni	15,6	14,3	18,3	18,5	15,5	7,9	11,5	10,5	8,5	13,8
Kredyt niezorganizowany razem	56,4	52,7	50,9	43,0	37,3	27,9	32,9	24,3	25,6	36,7
Roszczenia publiczne *(Öffentliche Hand)*	8,3	5,9	4,0	2,8	2,9	2,3	3,2	3,7	6,4	3,8
Wymówienia *(Ausgedinge)*	6,4	5,7	4,3	2,3	0,5	0,4	0,8	0,3	3,9	2,0
Podatki	0,5	0,5	1,1	1,9	2,6	3,0	2,4	3,0	3,2	2,2
Inne renty	0,1	0,3	0,3	0,2	0,6	0,0	0,3	0,1	0,4	0,3
Kredyt publiczny i inne obciążenia razem *(Öffentlicher Kredit und sonstige Lasten)*	15,3	12,4	9,7	7,2	6,6	5,7	6,7	7,1	13,9	8,3
Wierzyciele razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

gólnych grupach gospodarstw miały istotne znaczenie ekonomiczne. Kredyt zorganizowany bowiem był udzielany na ogół przez instytucje uwzględniające warunki zapotrzebowania kredytowego rolnictwa; był to najczęściej kredyt niewypowiadalny, długoterminowy i nisko oprocentowany.[46]

Mimo skurczenia się tego kredytu po I wojnie gospodarstwa obszarnicze i wielkochłopskie korzystały z niego, jak się okazuje — w dalszym ciągu w szerokim zakresie. We wzajemnym stosunku poszczególnych pozycji kredytu zorganizowanego daje się z kolei również dostrzec uprzywilejowanie wielkiej własności. Mianowicie — jak to ukazuje tablica 8 — gospodarstwa wielkorolne czerpały kredyt zorganizowany w przytłaczającej większości z banków. Wśród tych banków zaś — jak podkreśla Drescher — dominującą rolę odgrywał Bank Ziemstwa Śląskiego.[47] Wiemy zaś skądinąd, że przy udzielaniu kredytów Banki Ziemstw kierowały się założeniem jak najdalszego pójścia na rękę kredytobiorcom z możliwym wyłączeniem dążenia do zysku ze strony kredytodawcy.[48] O ile Bank Ziemstwa obsługiwał głównie własność wielką, o tyle większość usług bankowych świadczonych chłopstwu mało- i średniorolnemu pochodziła od tzw. banków hipotecznych *(Hypothekenbanken)*. W porównaniu z Bankiem Ziemstwa banki te oferowały kredytobiorcom mniej korzystne warunki. Były to już bowiem instytucje obliczone na przynoszenie zysków.[49]

Głównie jednak gospodarstwa mało- i średniorolne korzystały — w ramach kredytu zorganizowanego — z usług kas oszczędnościowych i kooperatyw *(Genossenschaften)*. Widać to wyraźnie z danych tablicy 8.

Kasy oszczędnościowe miały dla chłopów dodatnie strony o tyle, że mogły one im wypożyczać stosunkowo większe sumy niż inne instytucje kredytowe. Kredyt ich jednak był wypowiadalny i ściągalny w krótkich okresach czasu.[50] Korzystanie z usług kas oszczędnościowych było zatem raczej wyrazem istnienia naglących potrzeb bieżących, niemożliwych do załatania w ramach normalnej gospodarki opartej o stały dochód. Dodajmy przy tym, że kasy oszczędnościowe przekształcały się jeszcze przed I wojną w instytucje o charakterze wybitnie komercjalnym, obliczone na przynoszenie maksymalnych zysków.[51] W warunkach zaniku „społecznego charakteru kas oszczędnościowych" działalność ich, z kredytem wypowiadalnym i ściągalnym w krótkich okresach czasu, stawała się dla chłopa niebezpieczna. W warunkach zaś powojennego kryzysu kredytowego nalegania kas oszczędnościowych na zwrot wydanych kredytów musiały niepomiernie wzrosnąć. Musiały również wzrosnąć — w wyniku zwiększonego popytu na kredyty — stawki procentowe.[52] Bardziej do warunków gospodar-

stwa chłopskiego dostosowane były kredyty kooperatyw rolnych *(Genossenschaften)*.[53] Udzielane przez nie kredyty dla gospodarstw chłopskich Dolnego Śląska wynosiły jednak niewiele więcej ponad jedną dziesiątą część ogólnej sumy zadłużenia tych gospodarstw.

Po rozpatrzeniu znaczenia i wewnętrznych proporcji kredytu zorganizowanego przejdźmy z kolei do grupy kredytu niezorganizowanego w omawianej tablicy 8. W konsekwencji niekorzystnych dla gospodarstw chłopskich proporcji rozdziału kredytu zorganizowanego pomiędzy własność chłopską a wielkorolną — również kredyt niezorganizowany rozkłada się w naszej tablicy w ten sposób, że gospodarstwa chłopskie znajdują się w gorszej sytuacji. Udział kredytu niezorganizowanego w gospodarstwach mało- i średniorolnych jest mniej więcej dwukrotnie większy niż w gospodarstwach wielkorolnych. Warunki kredytu niezorganizowanego były znacznie mniej korzystne od warunków kredytu zorganizowanego.[54] Był on wypowiadalny i uniemożliwiał amortyzację produkcyjną.[55] Wzajemne relacje w obrębie ogólnego rozdziału kredytu niezorganizowanego wykazują zatem znowu uprzywilejowanie własności wielkiej wobec chłopskiej. Ten sam kierunek uprzywilejowania możemy prześledzić dalej. Z kolei bowiem spośród trzech wyszczególnionych w tablicy 8 poddziałów kredytu niezorganizowanego (dostawcy, wierzyciele prywatni i krewni), w gospodarstwach mało- i średniorolnych najpoważniejszą liczbowo grupę stanowią wierzyciele prywatni. Wielkość ich roszczeń w stosunku do gospodarstw chłopskich jest mniej więcej trzykrotnie wyższa niż w kategoriach gospodarstw wielkorolnych. Sens tej przewagi jest jednoznaczny. Grupa wierzycieli prywatnych obejmowała bowiem rozmaitych kredytodawców, którzy mieli tę cechę wspólną, że nastawieni byli wyłącznie na wysokie zyski z udzielonych pożyczek. Byli w tej grupie i bogaci chłopi, udzielający pożyczek rujnującemu się mało- czy średniorolnemu chłopu, byli również kupcy uzależniający w ten sposób chłopa od siebie.[56] W cytowanym już uprzednio fragmencie pracy Obersta na temat zadłużenia rolnego podkreśla się wyraźnie, że ten kredyt prywatny był wszechstronnie identyczny z lichwą *(„Privatkredit, der vielfach mit Wucher identisch ist")*.[57]

W trzeciej wreszcie zbiorczej grupie kredytodawców ujętych w tablicy 8, mianowicie w grupie kredytów publicznych i innych obciążeń *(Öffentlicher Kredit und sonstige Lasten)* gospodarstwa mało- i średniorolne Dolnego Śląska wykazują przeciętnie wyższe obciążenie od gospodarki wielkorolnej. Ze względu jednak na specjalny charakter problematyki zadłużenia podatkowego i jemu podobnych — nie będziemy w ramach niniejszych uwag wchodzić w szczegóły tych zagadnień.

Tablica 9

Źródła kredytów gospodarstw oddłużeniowych na Górnym Śląsku

Wierzyciele	Roszczenia wierzycieli w % całkowitej sumy długów przed oddłużeniem									
	kategorie wielkościowe gospodarstw ha									gospodarstwa razem
	do 5	5—7,5	7,5—20	20—50	50—125	125—200	200—400	400—1000	1000 i wyżej	
Instytucje kredytu ziemskiego *(Bodenkreditinstitute)*	6,3	6,9	13,0	26,1	39,1	31,0	43,7	46,9	40,0	31,6
Zakłady ubezpieczeniowe	0,2	0,2	0,1	0,2	1,2	10,6	5,4	0,7	6,3	2,6
Kasy oszczędnościowe	10,2	8,1	9,0	7,8	4,4	7,8	1,9	2,6	4,1	5,5
Kooperatywy *(Genossenschaften)*	24,3	21,9	20,9	21,6	20,3	6,4	6,2	6,4	0,5	11,6
Inne banki	0,5	0,4	0,5	1,4	3,3	8,4	7,8	12,5	19,1	8,1
Kredyt zorganizowany razem	41,5	37,5	43,5	57,1	68,8	64,2	65,0	69,1	70,1	59,4
Dostawcy	6,5	6,3	6,5	4,4	4,5	8,2	7,1	8,3	6,2	6,9
Osoby prywatne	21,9	22,2	19,9	16,3	7,4	8,4	5,0	4,1	1,8	10,2
Krewni	15,4	19,0	18,9	14,9	14,1	12,7	14,8	6,3	9,0	12,5
Kredyt niezorganizowany razem	43,8	47,5	45,3	35,6	26,0	29,3	26,9	18,7	17,0	29,6
Roszczenia publiczne *(Öffentliche Hand)*	6,4	6,3	3,0	1,8	2,4	3,4	4,8	5,8	5,7	4,7
Wymówienia *(Ausgedinge)*	7,9	8,2	7,4	4,6	1,0	0,8	0,9	3,6	1,9	3,9
Podatki	0,4	0,5	0,8	0,9	1,8	1,6	2,3	2,7	4,7	2,1
Inne renty	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,1	0,1	1,5	0,3
Kredyt publiczny i inne obciążenia razem *(Öffentlicher Kredit und sonstige Lasten)*	14,7	15,0	11,2	7,3	5,2	6,5	8,1	12,2	12,9	11,0
Wierzyciele razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Strukturę źródeł kredytu rolnego na Śląsku Górnym obrazuje tablica 9.[58]

Porównanie danych tablicy 9 z danymi omawianej już szczegółowo tablicy 8 wykazuje, że układ i rozkład źródeł kredytu rolnego na Śląsku Górnym był w zasadzie analogiczny do sytuacji w tym zakresie na Śląsku Dolnym. Odnajdujemy tu tę samą przewagę kredytu zorganizowanego po stronie gospodarstw wielkorolnych, tę samą też dominację wybitnie niekorzystnego kredytu „wierzycieli prywatnych" w kategoriach gospodarstw chłopskich w ramach kredytu niezorganizowanego. Jedyna wyraźniejsza różnica w stosunku do Śląska Dolnego polega na dwa razy większym niż na Śląsku Dolnym udziale kooperatyw w kredytodawstwie dla gospodarstw chłopskich. Większe znaczenie kooperatyw na Śląsku Górnym należałoby wiązać ze stosunkowo silniejszym utrzymaniem się w tej prowincji gospodarki drobnotowarowej, wypieranej zaś intensywniej w bardziej skapitalizowanym rolnictwie dolnośląskim.

Interesujące będzie z kolei wglądnięcie w strukturę kredytów rolnictwa śląskiego z punktu widzenia ich podziału na długość trwania, tzn. na kredyty długo- i krótkoterminowe. Materiały Dreschera uwzględniają taki podział kredytów tylko w rozbiciu dla trzech zbiorczych kategorii wielkościowych gospodarstw oddłużeniowych (gospodarstwa małorolne do 7,5 ha, gospodarstwa o wielkości majątków dziedzicznych od 7,5 do 125 ha oraz gospodarstwa wielkie o powierzchni 125 ha i wyżej). Tablica 10 przedstawia podział kredytów na długo- i krótkoterminowe dla tych trzech kategorii gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku Dolnym i Górnym.[59]

Tablica 10 wykazuje wyższy poziom długów długoterminowych w gospodarstwach powyżej 7,5 ha w stosunku do poziomu tego rodzaju długów w gospodarstwach poniżej 7,5 ha. Spotykamy tu więc ponownie korzystną pozycję gospodarstw większych. Wielkości długów długoterminowych w gospodarstwach średnich (5 do 20 ha) nie da się dostrzec, ze względu na łączne ujęcie przez Dreschera w tym przypadku gospodarstw średnich, wielkochłopskich i obszarniczych w zbiorczej grupie 7,5 ha do 125 ha. Różnica w poziomie wielkości długów długoterminowych w gospodarstwach do 7,5 ha w stosunku do gospodarstw powyżej 7,5 ha nie jest co prawda duża, trzeba jednak wziąć pod uwagę, że gospodarstwa małe miały w ogóle trudną sytuację kredytową (jak wykazywaliśmy wyżej) i w tych warunkach nawet niewielka różnica w wielkości korzystniejszych kredytów długoterminowych w stosunku do gospodarstw większych oznaczała istotne pogłębienie trudności gospodarstw małych. Niemieccy autorzy prac poświęconych kredytowi rolnemu podkreślali zgodnie, że z punktu widzenia potrzeb rolnictwa lepszy

Tablica 10

Struktura kredytów gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku

Rodzaj długów	Kategorie wielkości gospodarstw ha			Gospodarstwa razem
	do 7,5	7,5—125	125 i więcej	
	% całkowitej sumy zadłużenia			
Dolny Śląsk				
Hipoteki pierwszego zapisu *(Erststellige Hypotheken)*	28,2	29,0	34,8	31,7
Hipoteki wtórnego zapisu *(Nachstellige Hypotheken)*	26,3	32,3	22,5	27,4
Długi długoterminowe razem	54,5	61,3	57,3	59,1
Długi krótkoterminowe	37,1	29,1	32,3	31,1
Pozostałe obciążenia *(Sonstige Lasten)*	8,4	9,6	10,4	9,8
Długi razem	100,0	100,0	100,0	100,0
Górny Śląsk				
Hipoteki pierwszego zapisu	27,0	27,1	32,2	31,4
Hipoteki wtórnego zapisu	15,9	24,5	24,4	23,4
Długi długoterminowe razem	42,9	51,6	58,6	54,8
Długi krótkoterminowe razem	47,5	39,3	30,9	35,3
Pozostałe obciążenia	9,6	9,1	10,5	9,9
Długi razem	100,0	100,0	100,0	100,0

jest długoterminowy kredyt hipoteczny niż krótkoterminowy kredyt osobowy.[60] W okresie powojennym natomiast przeważała podaż krótkoterminowego kredytu osobowego w postaci weksli.[61] Z kredytu tego zaś korzystały — jak to ukazuje tablica 10 — w większej mierze gospodarstwa małe niż wielkie. O szkodliwości tej formy kredytów dla gospodarki rolnej pisano wyraźnie w cytowanym już sprawozdaniu o sytuacji rolnictwa dolnośląskiego z roku 1930.[62] Dla dotrzymania terminów przypadających płatności zaciągniętych kredytów krótkoterminowych musiał rolnik niejednokrotnie sprzedawać płody rolne po zaniżonych cenach.[63] Konieczność taka musiała częściej spotykać pozbawione rezerw rzeczowych i pieniężnych gospodarstwa drobnochłopskie. Struktura długów w gospodarstwach zadłużeniowych Śląska wykazywała zatem, podobnie jak struktura źródeł kredytów — niekorzystną sytuację gospodarstw chłopskich.

Reasumując: struktura źródeł kredytu i struktura samego kredytu w gospodarstwach oddłużeniowych na Śląsku w roku 1937 świadczyła o zdecydowanym uprzywilejowaniu własności obszarniczej i wielkochłopskiej w stosunku do chłopskiej w zakresie warunków i ekonomicznej treści kredytów. Wniosek ten zasługuje tym bardziej na uwagę, że z metodologicznego punktu widzenia przytoczone materiały z roku 1937 zasługują na pełne zaufanie: zgodnie bowiem z ogólnym, omówionym na wstępie charakterem badań oddłużeniowych, były one w stanie objąć całkowicie i szczegółowo strukturę źródeł i samej treści kredytów. W świetle przytoczonych na wstępie względów uzasadnione wydaje się również założenie, że w tym zakresie sytuacja w grupie gospodarstw oddłużeniowych odzwierciedla mniej więcej wiernie ogólną sytuację w całkowitej masie gospodarstw rolnych Śląska.

Przechodząc do rozpatrzenia zadłużenia od strony gospodarstw uwzględnijmy na wstępie rozkład zadłużenia w gospodarstwach oddłużeniowych w poszczególnych częściach Śląska. Wielkość zadłużenia w stosunku do powierzchni gospodarstw oddłużeniowych w poszczególnych częściach Śląska przedstawia tablica 11.[64]

Tablica 11

Zadłużenie gospodarstw odłużeniowych w stosunku do ich powierzchni w poszczególnych regionach Śląska

Region	Zadłużenie w markach na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw oddłużeniowych
Dolny Śląsk	
Pogórze	1084
Dolny Śląsk północny	1092
Dolny Śląsk wschodni	876
Dolny Śląsk środkowy	1480
Razem	1160
Górny Śląsk	
Górny Śląsk zachodni	1156
Górny Śląsk wschodni	704
Razem	924

Interesujące byłoby zestawienie uwidocznionego w tablicy 11 przeciętnego zadłużenia na 1 ha w gospodarstwach oddłużeniowych Dolnego

i Górnego Śląska z przeciętnym zadłużeniem na 1 ha w całkowitej gospodarce rolnej obydwu części Śląska[65] (tzw. z uwzględnieniem wszystkich gospodarstw rolnych). Nie dysponując danymi ogólnymi o zadłużeniu odnośnie roku 1937 zmuszeni jesteśmy ograniczyć się do porównania poziomu zadłużenia w gospodarstwach oddłużeniowych na Śląsku z roku 1937 z poziomem ogólnego zadłużenia z lat wcześniejszych. Tak tedy w roku 1932 przeciętne zadłużenie na 1 ha powierzchni użytkowanej rolniczo wynosiło według obliczeń Niemieckiego Banku Kredytowo-Rentowego dla wszystkich gospodarstw rolnych Śląska 747 marek.[66] Według tego samego źródła zadłużenie to wynosiło w roku 1934 799 marek na 1 ha,[67] utrzymywała się zatem tendencja wzrostowa.

W zestawieniu z tymi danymi i o przeciętnym zadłużeniu obliczonymi reprezentatywnie dla wszystkich gospodarstw rolnych Śląska, zawarte w tablicy 11 dane o przeciętnej wysokości zadłużenia w gospodarstwach oddłużeniowych uderzają przez fakt stosunkowo niewielkich odchyleń od wskaźnika zadłużenia ogólnego. Dla gospodarstw oddłużeniowych Śląska mamy bowiem według danych tablicy 11 cyfry zadłużenia następujące: dla Śląska Dolnego 1160, a dla Śląska Górnego 924 marki na 1 ha. Nawet jeśli uwzględnilibyśmy okoliczności, że według obliczeń Banku Kredytowo-Rentowego przeliczano zadłużenie na 1 ha w stosunku do powierzchni użytków rolnych, a nie w stosunku do powierzchni całkowitej gospodarstw (jak w tablicy 11) — to i wtedy odchylenia zadłużenia gospodarstw oddłużeniowych od przeciętnej dla wszystkich gospodarstw rolnych na Śląsku nie byłyby zbyt duże.[68] Musimy bowiem mieć na uwadze, że wskaźniki z tablicy 11 (924 i 1160 marek zadłużenia na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw oddłużeniowych) odnoszą się do roku 1937, a więc oddają stan o 3 lata późniejszy od stanu ogólnego, uchwyconego przez cytowany wskaźnik Banku Kredytowo-Rentowego (799 marek na 1 ha powierzchni użytkowanej rolniczo w całej gospodarce rolnej Śląska). Przy panującej tendencji do wzrostu zadłużenia wskaźnik zadłużenia ogólnego z roku 1937 byłby zapewne wyższy niż w latach 1932 i 1934.

Porównania powyższe pozwalają nam dojść do wniosku, że przeciętny poziom zadłużenia w grupie gospodartsw oddłużeniowych w roku 1937 w każdym razie nie mógł odbiegać daleko od przeciętnego poziomu zadłużenia w całej gospodarce rolnej Śląska. Wniosek ten ma oczywiście kapitalne znaczenie dla interesującej nas ze względów metodologicznych kwestii reprezentatywności badań Dreschera. W świetle tego wniosku wzrasta poważnie walor reprezentatywności tych badań.

Powracając do naszej tablicy 11 przyjrzyjmy się rozkładowi wskaźnika absolutnego zadłużenia w poszczególnych częściach Śląska. — Rzuca się w oczy maksymalna wysokość zadłużenia na Śląsku Środkowym.

Najbliżej poziomu zadłużenia Śląska Środkowego układa się zadłużenie zachodniej części Górnego Śląska. Dodajmy przy tym, że przez „zachodnią część Górnego Śląska" rozumie Drescher w zasadzie obszar Opolszczyzny po lewej stronie Odry.[69] Dla wyjaśnienia takiego zlokalizowania maksymalnego zadłużenia rolnego na Śląsku sięgnijmy do regionalizacji rolnictwa śląskiego, przeprowadzonej przez Seweryna Wysłoucha. Według tej regionalizacji obszar Śląska Środkowego oraz jego przedłużenie w kierunku południowo-wschodnim (czyli „część zachodnia Górnego Śląska" według terminologii Dreschera) stanowiły regiony I i II rolnictwa śląskiego, charakteryzujące się najwyższą wartością dochodową ziemi. Regiony te, o ziemi najżyźniejszej na Śląsku, stanowiły równocześnie obszar najsilniejszego rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie śląskim. Były to zarazem regiony o najwyższym poziomie intensywności gospodarowania. „Skupione na żyznych glebach Niziny Śląskiej kapitalistyczne przedsiębiorstwa rolne zdecydowanie górowały w wytwórczości rolniczej nad pozostałymi. Miarą zaś tej przewagi były dwu-, trzy i czterokrotnie wyższe wskaźniki wartości dochodowej ziemi na Śląsku Środkowym w porównaniu do pozostałych regionów lichych gleb, zwłaszcza prawobrzeżnych powiatów rejencji opolskiej.[70] Omawiany obszar wykazywał również najwyższy na Śląsku poziom zatrudnienia sił najemnych.[71] Otóż w naukowej literaturze niemieckiej podkreślano zgodnie, że skutki wojny w zakresie uszczuplenia siły produkcyjnej i wynikającego stąd zadłużenia najsilniej odbiły się właśnie na rolnictwie intensywnym, opartym o siły najemne. Tak np. pisał Mössner w cytowanej już pracy o niemieckim kredycie rolnym: „W sumie stwierdzamy, że wojna oddziałała w zupełnie różny sposób na różne gospodarstwa rolne. Im bardziej dochodowość gospodarstwa opierała się na dodatkowych nakładach kapitału i zewnętrznych siłach roboczych, tym ogólnie rzecz biorąc bardziej szkodliwe były skutki wojny. Odwrotnie, gospodarstwa opierające swą dochodowość na naturalnej wydajności gleby przetrwały wojnę z mniej dotkliwymi stratami. Okoliczność tę trzeba mieć koniecznie na uwadze, jeśli chce się zrozumieć kontrasty występujące powszechnie w niemieckim rolnictwie okresu powojennego."[72]

Podobnie stwierdzał również cytowany już Staudinger: „Właśnie gospodarstwa o wysokim poziomie intensywności, o dobrej glebie i ze świetnym położeniem względem rynku popadały wielokroć w szczególnie silne zadłużenie."[37] Identyczne stwierdzenie znajdujemy też w cytowanej pracy Grilla.[74] Tak tedy wykazana w tablicy 11 maksymalna wysokość zadłużenia absolutnego gospodarstw na Śląsku Środkowym i w zachodniej części Śląska Górnego znajduje — w zestawieniu z typologią regionalizacyjną Wysłoucha — swoje pełne wytłumaczenie. Z ko-

lei fakt najniższego kształtowania się zadłużenia absolutnego we „Wschodniej części Górnego Śląska" znajduje również swoje uzasadnienie w przytoczonych wyżej względach. Region lichych gleb Opolszczyzny prawobrzeżnej (bo ten obszar w terminologii Dreschera oznacza określenie „Wschodnia część Górnego Śląska"), stanowił bowiem obszar kontrastowy w stosunku do Śląska Środkowego zarówno ze względu na mniejszą intensywność produkcji, jak i ze względu na mniejsze jej skapitalizowanie.

Pozostałe zaś dwie części Śląska z podziału Dreschera wykazują w naszej tablicy 11 zadłużenie pośrednie pomiędzy tymi dwoma krańcowościami. Wiązał się ten fakt z pośredniością sytuacji tych obszarów z punktu widzenia urodzajności gleby oraz intensyfikacji i kapitalizacji produkcji.

Ogólnie zadłużenie w porównaniu globalnym dla Śląska Dolnego i Śląska Górnego wykazywało wyższy poziom na Śląsku Dolnym — ze względu na zasadniczy wpływ wywierany na wskaźnik dla Dolnego Śląska przez maksymalnie zadłużone obszary Śląska Środkowego. Stwierdziliśmy tedy charakterystyczną współzależność regionalnego rozkładu wielkości zadłużenia absolutnego z regionalnymi różnicami w wewnętrznej strukturze rolnictwa śląskiego. Obszary o najwyższym poziomie intensyfikacji gospodarowania i o najwyższym rozwoju stosunków kapitalistycznych wykazywały też najwyższy poziom wskaźnika zadłużenia absolutnego.

W uzupełnieniu danych ujętych w tablicy 11 przytoczymy jeszcze dane charakteryzujące poziom zadłużenia gospodarstw oddłużeniowych w poszczególnych regionach Śląska w stosunku do wartości dochodowej ziemi *(Einheitswert)* i w stosunku do wartości gospodarstw *(Betriebswert)*. Dane te zawiera tablica 12.[75]

Jak to ukazują dane tablicy 12 — w przeliczeniu względnym w stosunku do wartości gospodarstw zadłużenie na Śląsku Środkowym należy do najniższych. Nie jest to oczywiście przypadkowe — zadecydowały o niskości tego typu wskaźników wysokie wartości kapitałowe gospodarstw w tym regionie. Przy tych wysokich wartościach kapitałowych zadłużenie występujące w przeliczeniu absolutnym jako maksymalne (w stosunku do powierzchni, jak w tablicy 11) — okazało się tym razem stosunkowo niskie. Okoliczność ta wzmacnia tym bardziej nasze domniemania odnośnie charakteru gospodarki i zadłużenia w rolnictwie Śląska Środkowego. Niskość zadłużenia względnego na Śląsku Górnym wynikała w jego części zachodniej z przyczyn podobnych, jak w przypadku Śląska Środkowego, a w części wschodniej po prostu z faktu stosunkowo mniejszego zadłużenia absolutnego. Uboższe i stosunkowo wysoko absolutnie zadłużone części Śląska Dolnego (Pogórze i Śląsk

Tablica 12

Zadłużenie gospodarstw oddłużeniowych w stosunku do wartości dochodowej ziemi i w stosunku do wartości gospodarstw w poszczególnych regionach Śląska

Region	Zadłużenie w %	
	wartości dochodowej ziemi	wartości gospodarstw
Dolny Śląsk		
Pogórze	120,7	117,0
Dolny Śląsk północny	126,6	120,3
Dolny Śląsk wschodni	109,5	101,5
Dolny Śląsk środkowy	94,2	100,6
Razem	108,2	108,1
Górny Śląsk		
Górny Śląsk zachodni	103,9	101,5
Górny Śląsk wschodni	108,3	96,0
Razem	105,6	99,3

Dolny północny) wykazują w tablicy 12 również wysokie zadłużenie względne.

Bardziej instruktywne od rozpatrzenia regionalnego rozkładu zadłużenia będzie porównanie rozkładu zadłużenia w poszczególnych kategoriach wielkościowych gospodarstw. Poziom zadłużenia można bowiem traktować jako jeden z najbardziej charakterystycznych wykładników sytuacji ekonomicznej poszczególnych grup gospodarstw rolnych. W warunkach niewypłacalności zaciągniętych długów (jak w przypadku badanych przez Dreschera w roku 1937 gospodarstw) wysokość zadłużenia można w zasadzie potraktować jako wykładnik wzrastający proporcjonalnie w miarę nasilania się trudności ekonomicznych gospodarstw. W literaturze naukowej niemieckiej podkreślano od dawna ujemne znaczenie nadmiernego zadłużenia. Sering uważał je np. za jedno z najpoważniejszych niebezpieczeństw zagrażających „trwałości" gospodarki chłopskiej.[76] Wszelkie materiały obrazujące rozkład zadłużenia w poszczególnych kategoriach wielkościowych mają dla nas zatem kapitalne znaczenie. Poziom zadłużenia w poszczególnych grupach gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku w roku 1937 rozpatrzymy kolejno w przeliczeniu w stosunku do powierzchni i w stosunku do wartości gospodarstw.

Zadłużenie absolutne, tzn. przeliczone w stosunku do jednostki powierzchni gospodarstw, obrazuje dla gospodarstw oddłużeniowych Śląska tablica 13.[77]

Tablica 13

Zadłużenie na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku

Kategorie wielkości gospodarstw ha	Zadłużenie w markach na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw	
	Dolny Śląsk	Górny Śląsk
Do 5	1988	1872
5 — 7,5	1540	1316
Razem grupy do 7,5 ha	1692	1564
7,5 — 20	1292	1156
20 — 50	1200	1004
50 — 125	1356	1072
Razem grupy od 7,5 do 125 ha	1276	1100
125 — 200	1224	1100
200 — 400	1040	1064
400 — 1000	1040	836
1000 i więcej	356	420
Razem grupy powyżej 125 ha	952	732
Razem wszystkie gospodarstwa	1160	924

Dane tablicy 13 wykazują zasadniczo — w obydwu prowincjach śląskich — stopniowy spadek zadłużenia na 1 ha powierzchni w miarę zwiększania się wielkości gospodarstw: im większe gospodarstwo, tym mniejszy wskaźnik zadłużenia absolutnego. Wyjątek od tej tendencji stanowią mniejsze gospodarstwa obszarnicze od 50 do 200 ha, w których wskaźnik zadłużenia absolutnego kształtuje się wyżej od wskaźnika dla gospodarstw grupy poprzedzającej (20—50 ha).

To stosunkowe zaniżenie zadłużenia w gospodarstwach kułackich w porównaniu z mniejszymi gospodarstwami obszarniczymi tłumaczono w literaturze niemieckiej bardziej ekstensywnym charakterem ich gospodarowania w warunkach ogólnego braku kapitału pieniężnego i braku taniej (w stosunku do możliwości finansowych tych gospodarstw) siły roboczej na wsi.[78] Zwróćmy zarazem uwagę na okoliczność, że ten względnie niższy poziom zadłużenia gospodarstw kułackich (w stosunku

do obszarniczych) wykazywały nie tylko dane z gospodarstw oddłużeniowych (przytoczone w tablicy 13), ale również inne dane, np. materiały gospodarstw rachunkowych.[79] Okoliczność ta zwiększa nasze zaufanie do reprezentatywności badań Dreschera w odniesieniu do ogólnej masy gospodarstw rolnych na Śląsku.

Tablica 14

Zadłużenie na 1 ha powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach oddłużeniowych na Śląsku

Kategorie wielkości gospodarstw ha	Zadłużenie w markach na 1 ha powierzchni użytków rolnych gospodarstw	
	Dolny Śląsk	Górny Śląsk
Do 5	1812	1820
5 — 7,5	1412	1268
Razem grupy do 7,5 ha	1548	1504
7,5 — 20	1236	1144
20 — 50	1176	1052
50 — 125	1296	1100
Razem grupy od 7,5 do 125 ha	1232	1112
125 — 200	1176	1072
200 — 400	1128	819
400 — 1000	1140	968
1000 i więcej	516	652
Razem grupy powyżej 125 ha	1068	904
Razem wszystkie gospodarstwa	1188	1036

Pomijając omówione wyżej odchylenie w gospodarstwach oddłużeniowych obserwujemy regularny spadek zadłużenia na 1 ha odwrotnie proporcjonalny do wielkości gospodarstw. Zatem w zakresie zadłużenia kryzys odbijał się ujemnie tym silniej, im mniejsze były gospodarstwa i odwrotnie. Zadłużenie drobnych gospodarstw chłopskich do 7,5 ha było według danych tablicy 13 mniej więcej o 50% wyższe na 1 ha powierzchni od zadłużenia gospodarstw kułackich, a w porównaniu z gospodarstwami obszarniczymi było ono wyższe aż o około 100%. Skonfrontujmy jeszcze dane tablicy 13 (zawierające wskaźniki zadłużenia w stosunku do całkowitej powierzchni gospodarstw) ze wskaźnikami zadłużenia w stosunku do powierzchni użytków rolnych gospodarstw. Mogłoby

bowiem powstać zastrzeżenie, że przeliczenie zadłużenia na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw doprowadza do bardzo dużego, sztucznego obniżenia się wskaźnika zadłużenia w gospodarstwach obszarniczych z dużym udziałem lasów w całkowitej ich powierzchni. Zadłużenie w przeliczeniu na 1 ha powierzchni użytków rolnych gospodarstw (bez uwzględnienia zadłużenia podatkowego i zaległości w czynszach hipotecznych oraz w wypłacie wymówień) — przedstawia tablica 14.[80]

Jak to widać z danych tablicy 14 — również przeliczenie zadłużenia w stosunku do powierzchni użytków rolnych nie zmienia istoty tendencji ukazanej przez dane tablicy 13.

Niezwykle wysoki poziom zadłużenia gospodarstw małorolnych i w ogóle chłopskich w porównaniu z kułackimi i obszarniczymi trudno tłumaczyć większą intensywnością tych gospodarstw. Długi zaciągane były bowiem przez gospodarstwa chłopskie raczej w celu załatania bieżących trudności gospodarczych i płatności długów zaległych niż w celach inwestycyjnych. Wspominaliśmy już o tym, że taki był ogólny sens powojennego i kryzysowego zadłużenia rolnictwa w Niemczech — w zakresie gospodarstw chłopskich to przesunięcie charakteru zadłużenia w stronę nieprodukcyjną musiało być najsilniejsze. Podkreśla to wyraźnie Drescher w odniesieniu do zadłużenia narastającego powtórnie po akcji *Osthilfe:* „Nowe długi znajdują w gospodarstwach wielkorolnych uzasadnienie raczej w celach nowego inwestowania, podczas gdy w gospodarstwach chłopskich należy je zaliczyć częściej do strat gospodarczych."[81] Sytuacja musiała być zapewne podobna także i w przypadku omawianego przez nas wcześniejszego zadłużenia, objętego akcją *Osthilfe.* Niepomierne obciążenie gospodarstw chłopskich zadłużeniem nieprodukcyjnym doprowadzało do ogromnego przeciążenia pracą rodzin chłopskich i do ogólnego obniżenia się ich poziomu życiowego. W warunkach bowiem nadmiernego obciążenia długami chłop musiał oszczędzać na wszystkim i przepracowywać się, ażeby utrzymać się na powierzchni. Przyznawali to również ci autorzy, którzy (w oparciu o niezupełnie pewne dane statystyczne) wychodzili z założenia, że sytuacja chłopstwa w zakresie zadłużenia była lepsza od sytuacji gospodarstw wielkorolnych. Takie wyraźne przyznanie odnośnie sytuacji w rolnictwie wschodnio-niemieckim znajdujemy w jednej z cytowanych już prac poświęconych zadłużeniu rolnictwa.[82]

Jest rzeczą godną uwagi, że wyniki badań Dreschera odbiegają od wyników wielu innych badań zadłużenia. Według bowiem zdecydowanej większości niemieckich statystycznych badań zadłużenia wielkość zadłużenia na 1 ha wzrastała (a nie malała, jak u Dreschera) wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw. Takie wyniki dały np. wspomnia-

ne już badania Niemieckiego Banku Kredytowo-Rentowego. Pisze o tym cytowany przez nas Grill.[83] O stopniach prawdopodobieństwa poszczególnych badań dotyczących zadłużenia była mowa w pierwszej części niniejszej pracy. Podkreśliliśmy tam niedostateczność tych badań w tym sensie, że nie mogły one ująć wszystkich długów, zwłaszcza właśnie w zakresie niehipotecznego zadłużenia gospodarstw chłopskich. Wiemy już zaś z naszego przeglądu struktury źródeł kredytu,[84] że kredyt niezorganizowany wynosił w gospodarstwach drobnochłopskich ponad 50% ogólnej sumy kredytów, podczas gdy w gospodarstwach kułackich i obszarniczych wynosił zaledwie około 25% ich ogólnego zadłużenia. Jak podkreśliliśmy zaś na wstępie — badania gospodarstw oddłużeniowych miały szanse pełnego i dokładnego zewidencjonowania również i kredytu niezorganizowanego. Mamy więc podstawy do bardzo prawdopodobnego przypuszczenia, że uchwycona przez Dreschera tendencja spadku zadłużenia na 1 ha w miarę przechodzenia od gospodarstw mniejszych do większych odzwierciedlała w dużym stopniu sytuację w całym rolnictwie śląskim. Odmienność wyników badań innych, bardziej ogólnikowych i zdanych na szacunki (w zakresie kredytu niezorganizowanego), wynikałaby raczej z tej okoliczności, że badania te nie miały szans pełnego wniknięcia w dziedzinę tak dużego w gospodarstwach chłopskich kredytu niezorganizowanego. Prawdopodobieństwo takiego wnioskowania możemy również zwiększyć przez odwołanie się do charakterystycznych wyników szczegółowych badań zadłużenia przeprowadzonych w roku 1928 w Badenii. Badania te objęły mianowicie bardzo dokładnie całokształt zadłużenia gospodarstw, wnikając za pomocą dostępnych metod bardzo szczegółowo w zakres chłopskiego zadłużenia niehipotecznego.[85] Wyniki tych badań okazały się rewelacyjnie odmienne od wyników badań innych, bardziej ogólnych (w sensie geograficznym i tematycznym) — okazało się bowiem, że w Badenii zadłużenie na 1 ha spada w miarę zwiększania się gospodarstw.[86] Wyjaśniając tę rozbieżność podkreślano (obok okoliczności wymienionej wyżej), że uwarunkowana była ona strukturą agrarną tej prowincji, charakteryzującą się przewagą gospodarstw drobnych. Szerokie uwzględnienie bowiem — w myśl założeń badań badeńskich — tych gospodarstw[87] doprowadziło do uwypuklenia przeciążenia długami właśnie gospodarstw drobnych i średnich w porównaniu z gospodarstwami wielkorolnymi. Podobne przyczyny musiały też determinować wyniki szczegółowych badań Dreschera, który miał możność ujęcia całokształtu zadłużenia chłopskiego w grupie gospodarstw oddłużeniowych. Dodajmy przy tym, że we wschodniej części ówczesnej Rzeszy Śląsk należał do obszarów o stosunkowo wysokim udziale gospodarstw małorolnych w ogólnej liczbie gospodarstw. Tak np. na Górnym Śląsku

udział gospodarstw o wielkości 0,51 do 5 ha w ogólnej liczbie gospodarstw powyżej 0,51 ha wynosił 59,1%, nie odbiegając daleko od analogicznego udziału gospodarstw małorolnych w Badenii, wynoszącego 73,53%.[88]

Z przytoczonych wyżej względów możemy z dużym prawdopodobieństwem zakładać, że odmienność wyników badań Dreschera w stosunku do innych badań ogólniejszych (jeśli idzie o tendencję układania się zadłużenia w zestawieniu z wielkością gospodarstw) — uwarunkowana była obiektywnie istniejącym stanem faktycznym i że wyniki te możemy z dużą słusznością odnosić do całokształtu sytuacji zadłużeniowej w rolnictwie śląskim w roku 1937.

Obok wskaźnika zadłużenia w stosunku do powierzchni gospodarstw wyróżniano jeszcze — jak wiadomo — wskaźniki zadłużenia w stosunku do wartości dochodowej ziemi *(Einheitswert)* i w stosunku do wartości gospodarstw *(Betriebswert)*, którą możemy traktować jako bardziej zbliżoną do faktycznej wartości rynkowej gospodarstw.

Zadłużenie w takim przeliczeniu dla poszczególnych grup gospodarstw oddłużeniowych Śląska przedstawia tablica 15.[89]

Tablica 15

Zadłużenie gospodarstw oddłużeniowych na Śląsku w stosunku do ich wartości

Kategorie wielkości gospodarstw ha	Zadłużenie w %			
	wartości dochodowej ziemi *(Einheitswert)*	wartości gospodarstw *(Betriebswert)*	wartości dochodowej ziemi *(Einheitswert)*	wartości gospodarstw *(Betriebswert)*
	Dolny Śląsk		Górny Śląsk	
Do 5	184,9	118,9	191,2	121,2
5 — 7,5	172,9	115,8	157,5	104,2
Razem grupy do 7,5 ha	177,5	117,1	173,9	112,7
7,5 — 20	145,7	111,9	134,0	99,6
20 — 50	108,3	109,1	111,6	104,3
50 — 125	102,7	113,7	113,5	124,4
Razem grupy od 7,5 do 125 ha	114,7	111,4	125,1	102,5
125 — 200	102,5	113,8	94,5	105,0
200 — 400	94,1	104,6	110,3	122,6
400 — 1000	99,8	110,9	92,2	102,6
1000 i więcej	44,2	49,1	57,4	63,7
Razem grupy powyżej 125 ha	91,3	101,4	83,9	93,2
Razem wszystkie gospodarstwa	108,2	108,1	105,6	99,3

Przy przyjęciu jako podstawy wartości dochodowej ziemi w poszczególnych kategoriach gospodarstw rozkład względnej wielkości zadłużenia wygląda zasadniczo analogicznie do rozkładu zadłużenia absolutnego w przeliczeniu na 1 ha powierzchni — wystarczy porównać dane tablicy 15 z danymi tablicy 13 i 14. Obserwujemy w obydwu przeliczeniach podobne dwie rozpiętości w wielkości zadłużenia pomiędzy gospodarstwami wielkorolnymi a drobnymi i średnimi chłopskimi na niekorzyść tych ostatnich. Nieco inny obraz przedstawia zadłużenie przeliczone w stosunku do „wartości gospodarstw" *(Betriebswert)*, kategorii bardziej bliskiej ich faktycznej wartości rynkowej. Zasadniczo gradacja wielkości zadłużeń z dwu poprzednich przeliczeń utrzymuje się dalej, jednakże w ramach — tym razem — stosunkowo niewielkich rozpiętości. Taki wynik przeliczenia zadłużenia w stosunku do aktualnej wartości gospodarstw uwarunkowany był okolicznością, że gospodarstwa małorolne i częściowo średnie spotykały się na Śląsku ze stosunkowo dużym popytem wobec istnienia tu dużej ilości ludności bezrolnej, dążącej wobec braku zatrudnienia w przemyśle do zdobycia kawałka ziemi za wszelką cenę.[90] Ta względna wysokość wartości rynkowej gospodarstw mniejszych (nie mająca bynajmniej ścisłego związku z ich wartością dochodową) wpłynęła na to, że przy przeliczeniu zadłużenia w stosunku do „wartości gospodarstw" *(Betriebswert)*, zbliżonej do ich wartości rynkowej — wskaźniki zadłużenia uległy znacznemu obniżeniu dla gospodarstw drobnych i średnich. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że mimo tej okoliczności nawet w powyższym sposobie przeliczenia utrzymała się ogólnie skonstatowana przez nas gradacja spadku wskaźników zadłużenia w miarę wzrostu wielkości gospodarstw.

Ogólnie stwierdzić można, że dokonany wyżej przegląd wielkości zadłużenia w poszczególnych kategoriach gospodarstw oddłużeniowych wykazał zdecydowanie lepszą sytuację gospodarstw kułackich i obszarniczych w porównaniu z sytuacją gospodarstw mało- i średniorolnych. Wskazywaliśmy już na momenty uzasadniające odniesienie takiego zróżnicowania sytuacji gospodarstw oddłużeniowych do całkowitej masy gospodarstw rolnych w zakresie zadłużenia.

Uzyskujemy zatem — w świetle powyższego rozkładu wskaźników zadłużenia — wyrazisty obraz zróżnicowania sytuacji ekonomicznej zasadniczych kategorii wielkościowych gospodarstw rolnych na Śląsku na początku roku 1937. Okazuje się mianowicie, że nacisk specyficznych trudności okresu powojennego oraz działanie czynników kryzysowych doprowadziły łącznie pod koniec okresu międzywojennego do gospodarczej degradacji własności chłopskiej mało- i średniorolnej w porównaniu z własnością wielkorolną. Degradacja ta wyraziła

się w znacznej przewadze ciężaru zadłużenia po stronie gospodarki chłopskiej. Przewaga obciążenia zadłużeniowego po stronie gospodarstw chłopskich była dla nich tym dotkliwsza, że — jak wykazaliśmy uprzednio — skazane one były w swej masie na usługi grup kredytodawców działających wybitnie niekorzystnie z punktu widzenia potrzeb i warunków gospodarki rolnej. Bliższe zatem wglądnięcie w sytuację poszczególnych grup gospodarstw rolnych na Śląsku w zakresie zadłużenia dostarcza tedy charakterystycznych przyczynków dla problematyki procesów koncentracyjnych w rolnictwie śląskim w okresie międzywojennym. Wymowa tych przyczynków jest mianowicie zupełnie inna od treści wypowiadanych od dawna przez znakomitą część autorów niemieckich przewidywań o „trwałości" gospodarki chłopskiej. Przytoczone materiały dowodzą bowiem, że w krzyżowej próbie ciężkich warunków powojennych i późniejszego kryzysu właśnie gospodarstwa chłopskie popadały w największe trudności ekonomiczne.

Jest rzeczą wysoce charakterystyczną, że mimo zdecydowanie niekorzystnego dla gospodarstw chłopskich układu zadłużenia — akcja oddłużeniowa *Osthilfe* odciążyła z długów w większym stopniu gospodar-

Tablica 16

Wyniki akcji oddłużeniowej „Osthilfe" na Śląsku

Kategorie wielkości gospodarstw ha	Spadek zadłużenia w wyniku akcji *Osthilfe* w % zadłużenia na 1 ha powierzchni całkowitej gospodarstw przed oddłużeniem	
	Dolny Śląsk	Górny Śląsk
Do 5	7,4	8,3
5 — 7,5	9,9	6,4
Razem grupy do 7,5 ha	8,7	7,4
7,5 — 20	11,8	8,0
20 — 50	12,0	9,6
50 — 125	18,9	9,3
Razem grupy od 7,5 do 125 ha	14,1	8,4
125 — 200	16,7	8,0
200 — 400	20,8	19,9
400 — 1000	21,2	14,4
1000 i więcej	12,4	11,4
Razem grupy powyżej 125 ha	19,3	14,2
Razem wszystkie gospodarstwa	15,5	10,8

stwa wielkorolne niż drobno- i średniorolne. Dowodzą tego dane tablicy 16.[91]

Dane tablicy 16 wykazują, że w akcji oddłużeniowej zostały wyraźnie uprzywilejowane gospodarstwa kułackie i obszarnicze, mimo wykazanej uprzednio zdecydowanej przewagi zadłużenia po stronie gospodarstw mało- i średniorolnych. O ile tedy wielkość wskaźników zadłużenia w gospodarstwach oddłużeniowych malała w miarę wzrastania wielkości gospodarstw, o tyle wskaźniki oddłużenia ujęte w tablicy 16 wzrastają równolegle ze wzrostem wielkości gospodarstw. Można zatem założyć, że akcja oddłużeniowa na Śląsku nie zmieniła zasadniczych rysów rozkładu zadłużenia w poszczególnych kategoriach wielkościowych gospodarstw. W dalszym ciągu sytuacja gospodarki chłopskiej była gorsza, co znalazło z kolei wyraz w rozkładzie nowego zadłużenia po akcji oddłużeniowej w początkach roku 1937.

Na charakter tego nowego zadłużenia wskazywaliśmy już powyżej — było ono bardziej produkcyjne w gospodarstwach wielkorolnych, a natomiast miało charakter raczej nieprodukcyjny w gospodarstwach chłopskich. W dodatku nowe zadłużenie układało się ponownie ciężej na gospodarstwach mniejszych. Nie mamy pełnych danych odnośnie rozkładu tego nowego zadłużenia w poszczególnych kategoriach wielkościowych gospodarstw. Częściową ilustrację tego powtórnego zadłużenia stanowią dane tablicy 17.[92]

Tablica 17

Zadłużenie nowe w gospodarstwach oddłużeniowych Śląska na koniec roku gospodarczego 1936/37

Prowincja	Zadłużenie nowe w markach na 1 ha powierzchni użytków rolnych według wielkości gospodarstw		
	7,5 do 125 ha	powyżej 125 ha	razem
Dolny Śląsk	132	68	100
Górny Śląsk	132	48	72

Dane tablicy 17 wykazują, że zadłużenie nowe w stosunku do powierzchni gospodarstw malało w miarę zwiększania się wielkości gospodarstw (podobnie, jak zadłużenie dawne). Nie uwzględniono w tych danych gospodarstw drobnochłopskich do 7,5 ha; jednakże na podstawie dotychczasowych spostrzeżeń możemy z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, że włączenie tych gospodarstw do tablicy 17 nie przyniosłoby odchylenia od wykazanej przez zamieszczone w tej tablicy dane tendencji ogólnej.

Rozwój i struktura zadłużenia rolnego na Śląsku w okresie międzywojennym stanowią specyficzny dodatkowy materiał charakteryzujący ogólnogospodarczą sytuację Śląska w tym okresie. Wielkie i to częstokroć nieprodukcyjne obciążenie długami wiązać się musiało bowiem nieuchronnie z ograniczeniem inwestycji i konsumpcji w rolnictwie, co z kolei odbijało się na całokształcie sytuacji gospodarczej Śląska w okresie międzywojennym. Ograniczenie siły nabywczej rolnictwa wpływało bowiem w sposób zasadniczy na ograniczenie konsumpcji w ogóle, a co za tym idzie na ograniczenie możliwości zbytu wewnętrznego dla produkcji przemysłowej Śląska. Ten fakt skurczenia się zbytu wewnętrznego w połączeniu ze znanymi trudnościami zbytowymi przemysłu śląskiego w wyniku odcięcia go od innych ziem polskich — charakteryzował w sposób znamienny ogólny regres gospodarki Śląska w okresie międzywojennym.

Na zakończenie naszego przeglądu ekonomicznych aspektów zadłużenia rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym wejdziemy jeszcze w pewne implikacje społeczno-polityczne tej problematyki w szerszej perspektywie.

Otóż o uprzywilejowaniu gospodarstw obszarniczych w akcji oddłużeniowej w ramach *Osthilfe* wspominano niekiedy wyraźnie nawet w niektórych niemieckich publikacjach sprzed II wojny (nie dostrzegano natomiast — jak zaznaczyliśmy — upośledzenia gospodarstw chłopskich w zakresie samego zadłużenia). Tak np. w pracy poświęconej problemom gospodarki wschodnio-niemieckiej, zamieszczonej w wydanej w roku 1936 publikacji pt. „Niemiecki Wschód", pisał Karol Thalheim: „Nie da się zaprzeczyć, że właśnie demoralizujący wpływ *Osthilfe* objawił się w niemałej ilości wypadków i niestety także nierzadko doprowadzał do fatalnego stanu korupcji. Tak samo nie da się zaprzeczyć, że przy podziale zasobów, którymi dysponowano, wielka własność była faworyzowana w stosunku nie odpowiadającym interesom ogólnej gospodarki i całości narodu."[93]

Z podobnego punktu widzenia krytykował też *Osthilfe* hitlerowski wielkorządca Prus Wschodnich Erich Koch w swej książce pt. „Odbudowa na Wschodzie"[94] — oczywiście w otoczce „pseudoludowej" frazeologii narodowo-socjalistycznej kokietującej rzekomym społecznym „radykalizmem".

Faktem jest, że obszarnictwo wschodnio-niemieckie potrafiło sobie zapewnić bezpośredni i decydujący wpływ na osobę prezydenta Rzeszy Hindenburga i wykorzystać ten wpływ do przeforsowania swego uprzywilejowania w ramach *Osthilfe*, jak zresztą w ogóle w ramach całokształtu polityki rolnej państwa. Uciekano się w tej akcji nawet do dosyć przekonywujących argumentów. W wydanej w roku 1957 pracy

o pomocy subwencyjnej państwa dla gospodarki Prus Wschodnich Wolfgang Wessling wspomina o tych sprawach z dalszej już perspektywy czasowej w sposób następujący: „W późniejszych czasach niejednokrotnie można było zetknąć się z twierdzeniem, iż wystąpienie Hindenburga na rzecz rolnictwa na wschód od Łaby było wynikiem darowizny, jaką w roku 1927 otrzymał w postaci starego majątku rodowego Neudeck i zmierzało do wzmocnienia junkierstwa. Darowiznę otrzymał Hindenburg za sprawą swego późniejszego sąsiada, pana von Oldenburg na Januschau, który był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli wschodnio-niemieckiego obszarnictwa."[95] Cytowany autor przytacza też co prawda opinie dowodzące, że to nie darowizna Neudeck wpływała na stanowisko prezydenta Rzeszy wobec obszarnictwa: „Przy tych podejrzeniach, które podniesiono przeciwko prezydentowi w związku z darowizną Neudeck, zastrzegano się także bardzo często i podkreślano, że Hindenburg od dawna przypisywał szczególne znaczenie posiadłości ziemskiej i byłby reprezentował interesy junkierstwa również bez osobistych powiązań z obszarnictwem."[96] Z interesującego nas punktu widzenia są to jednak rozróżnienia nieistotne — dość, że głowa państwa przedhitlerowskiego zorientowana była zdecydowanie w określonym kierunku. Zresztą narastająca nowa siła polityczna w postaci NSDAP nie wykazywała również ochoty zdradzania interesów freiherrów i baronów. Było natomiast odwrotnie: partia Hitlera potrafiła nawet posłużyć się obszarnictwem do szantażowania starego Hindenburga, gdy ten nie dość sprawnie reagował na interesy wielkiej własności. Oto co w końcu roku 1931 wydarzyło się według cytowanego Wesslinga: „Gdy w debacie o nowych środkach *Osthilfe*, której przewodniczył Brünning, nie uwzględniono w pełni życzeń czołowych obszarników, narodowi socjaliści, którzy w październiku 1931 roku po raz pierwszy weszli do Izby, zgłosili wniosek, który poparła DNVP (Niemiecka Narodowa Partia Ludowa), jako harzburski partner NSDAP. Chodziło o rezolucję, która żądała ustąpienia Hindenburga: „Ziemiaństwo wschodnio-pruskie jest świadkiem bezsilności pana prezydenta Rzeszy wobec obecnego reżimu. W największej potrzebie gospodarczej i ludowej prosi prezydenta, by ustąpił miejsca ludziom, którzy zespoleni w walce i wierze, mogą jedynie uratować rolnictwo, a nawet cały naród." Prawdopodobnie rezolucja nie zmierzała do tego, czego tak otwarcie żądała; nie chciała ona Hindenburga odsunąć, lecz zagrozić mu, by tym sposobem pobudzić go do żywszego działania w interesie agrariuszy.[97] Dochodzimy zatem do charakterystycznego splotu interesów rozgrywających się wokół zagadnień „pomocy dla Wschodu" *(Osthilfe)*. Okazuje się, że presja obszarnictwa na Hindenburga szła w parze z wyraźnym wykorzystaniem przez obszarnictwo partii hitle-

rowskiej do swych celów. W cytowanej wspólnej rezolucji NSDAP i DNVP odnajdujemy w dodatku słowa, w których już pobrzmiewają wyraźne zwroty z przemówień Hitlera — czytamy tu przecież o „ludziach, którzy, zespoleni w walce i wierze, mogą jedynie uratować rolnictwo, a nawet cały naród". Czołowy działacz partii agrariuszy (właśnie owej DNVP), baron von Oldenburg-Januschau nie rzucał zatem słów na wiatr, gdy oświadczał, że jego partia „da narodowi niemieckiemu taką formę ustrojową, że ten osłupieje".[98] Partia Hitlera znalazła za II Rzeszy mocnego sojusznika i poplecznika.

Klasa wielkich właścicieli ziemskich potrafiła zresztą nie tylko szantażować, ale doprowadzić wręcz do upadku gabinetu, gdy tylko wyczuwała jakieś poważniejsze zagrożenie swoich interesów w kierunkach państwowej polityki w zakresie „pomocy dla Wschodu". Niezwykle charakterystyczny jest pod tym względem epizod Schlange-Schöningena i jego konsekwencje. Hans Schlange-Schöningen objął w listopadzie 1931 roku nowo utworzony urząd komisarza Rzeszy do spraw pomocy dla Wschodu. Wyposażony on został w stopień i uprawnienia ministra Rzeszy (było to za gabinetu Brünninga). Schöningen wystąpił niebawem z projektami *Osthilfe*, które w pewnym stopniu uderzały w interesy obszarnictwa. Cytujemy za pracą Kurta Pritzkoleita z roku 1955: „Jego (Schöningena) oświadczenia wobec prasy głosiły, że »te gospodarstwa, które są beznadziejnie zadłużone, zostaną wystawione na przymusową licytację, co i tak by się stało. Wszystkie pozostałe gospodarstwa mają być potraktowane indywidualnie: długoterminowe kredyty poprzez wydanie listów umarzających, spłata drobnych wierzycieli w drodze gotówkowych subwencji państwowych, ułożenie się z wierzycielami tam, gdzie nie ma innego sposobu. Jeszcze lepiej, jeśli ktoś sam się ułoży z wierzycielem« ... (Dalszym) zadaniem, jakie należało rozwiązać, było rychłe zakończenie postępowania zabezpieczającego poprzez »błyskawiczne umorzenie«, aby umożliwić jak najszybciej powrót do normalnej sytuacji gospodarczej. Jak było do przewidzenia (cytujemy wciąż jeszcze Pritzkoleita), zarówno w kołach handlu zbożem, które widziały w tym zanikającą szansę sprzedaży za bezcen, jak i w kołach rolniczych podniósł się na »agrarnego bolszewika« Schlange Schöningena krzyk oburzenia, który wzmógł się jeszcze z powodu ogłoszenia w dniu 6 lutego 1932 roku ustawy o oddłużeniu."[99] Obszarnictwo widziało tedy w zamierzeniach Schöningena zagrożenie dla perspektyw łatwego pozbywania się długów przez pomoc państwa.

Pritzkoleit przedstawia plastycznie sposób rozumowania zawiedzionych latyfundystów: „Spodziewano się bądź to daleko idącego moratorium, bezwzględnego skreślenia długów i znacznego obniżenia stopy procentowej, bądź to oddania do dyspozycji większych środków

o dłuższych terminach lub nawet bezprocentowych, bądź wreszcie odczuto zapowiedzianą licytację beznadziejnie zadłużonych gospodarstw, jako pogwałcenie uczciwie nabytych praw własności ziemskiej przez państwo, które wprawdzie miało dość pieniędzy na to, aby karmić pięć czy sześć milionów bezrobotnych, próżnujących lumpenproletariuszy, posuwających się w swym radykalizmie aż do bezwstydu, nie potrafiło natomiast wystarać się o parę nędznych miliardów dla ocalenia elity arystokratycznej przed niechybnym upadkiem."[100] Szczególnie zaś zasłużył sobie Schöningen na niekłamaną nienawiść obszarnictwa projektem przekazania zlicytowanej ziemi obszarniczej nowoosiedleńcom.

Cytowany Pritzkoleit pisze na ten temat: „Schlange-Schöningen podpisał wyrok śmierci na siebie i na drugi gabinet Brünninga, który krył jego agrarny bolszewizm, już wtedy, kiedy mianowicie wyłoniło się owo kardynalne pytanie: »Co stanie się z ziemią, która w żadnym razie nie nadaje się do umorzenia?« i kiedy [...] odważył się na taką [...] odpowiedź: »Dajmy ją drugim synom ścieśnionego na roli zachodnio-niemieckiego chłopstwa i najlepszym, najaktywniejszym, najlepiej nadającym się do samopomocy robotnikom, aby zamiast pobierać zapomogę dla bezrobotnych lub rentę z opieki społecznej rozpoczęli oni jako osiedleńcy nowe życie«.[101] Przy takim naruszeniu przez naszego »bolszewika« dobrego samopoczucia arystokracji ziemskiej, wyrok śmierci na niego i na cały drugi gabinet Brünninga spełnić się musiał niezadługo.

Szef gabinetu prezydenta Rzeszy, sekretarz stanu Meissner, tak relacjonuje rozwiniętą w tych warunkach działalność obszarnictwa: »W tym miejscu nastąpił atak konserwatywnych wielkich właścicieli ziemskich. W czasie, kiedy Hindenburg bawił w maju 1932 roku [...] w swoim [...] majątku Neudeck, agrariusze Prus Wschodnich, jak von Oldenburg-Januschau, von Batocki i inni zwracali się do niego z tymi twierdzeniami (o zgubności poczynań Schöningena — przyp. mój, B. O.), przedstawiając je, jako powszechną obawę rolnictwa na wschód od Łaby i jako problem ich egzystencji. Ten dobrze zorganizowany atak uczynił na prezydencie silne wrażenie, gdyż mówił do mnie przy okazji jakiegoś referowania przeze mnie sprawy w Neudeck w tym sensie, że z kół rolniczych bije w niego zewsząd fala niezadowolenia i nieufności wobec zamierzeń rządu i że wszystkie koła w Prusach Wschodnich prą do powołania do rządu ludzi nastrojonych narodowo i przychylnie nastawionych do rolnictwa«.[102] Perswazje w Neudeck odniosły pożądany rezultat. Schlange-Schöningen i cały drugi gabinet Brünninga musieli wkrótce ustąpić. Czołowy zaś rozmówca z Neudeck, stary baron von Oldenburg-Januschau mógł teraz ze swymi przyjaciółmi realizować bez szczególnych przeszkód ową zapowiedź o »daniu

narodowi niemieckiemu takiej formy ustrojowej, że ten osłupieje« — — co im się niebawem z powodzeniem udało."

Przeprowadziliśmy powyższe dygresje natury polityczno-społecznej, by wykazać, że uwidocznione przez nas uprzywilejowanie wielkiej własności rolnej na Śląsku, zarówno w zakresie kredytu, jak i w zakresie oddłużenia nie było bynajmniej przypadkowe. Określony układ omawianych przez nas spraw zadłużeniowych i oddłużeniowych wiązał się z całokształtem klasowej polityki państwa niemieckiego w okresie międzywojennym.

ZAKOŃCZENIE

Rozpatrywane dane ogólne o zadłużeniu rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym wykazywały stopniowe narastanie obciążeń dłużniczych w gospodarce rolnej Śląska jeszcze przed kryzysem 1929—1933. W okresie kryzysu zadłużenie wybitnie wzrosło i wykazywało również w latach następnych tendencję wzrostową. To narastanie zadłużenia rolnictwa śląskiego można traktować, jako istotny wykładnik pogłębiania się jego trudności w okresie międzywojennym. Wzrost zadłużenia znajdował bowiem odpowiedniki w kierunkach zmian innych, charakterystycznych wskaźników sytuacji rolnictwa — mianowicie przede wszystkim w obniżaniu się cen artykułów rolnych i cen ziemi oraz we wzroście licytacji przymusowych gospodarstw.

Eksponowane stanowisko Śląska w szeregu najwyżej zadłużonych prowincji b. Rzeszy odzwierciedlało ogólne trudności rolnictwa śląskiego, wynikające zarówno z niekorzystnych dla rolnictwa warunków o zasięgu ogólnopaństwowym, jak i ze specyficznej sytuacji Śląska sztucznie oddzielonego od innych ziem polskich. Wzrost zadłużenia rolnego na Śląsku wiązał się bezpośrednio z ogólnym regresem całokształtu gospodarki śląskiej, wynikając z niego i z kolei zaostrzając jego charakter.

Zadłużenie rolnictwa śląskiego w okresie międzywojennym było tym dotkliwsze, że miało ono w dużej mierze charakter nieprodukcyjny. W ten sposób rolnictwo pozbawione było perspektyw na samodzielne uwolnienie się od zadłużenia, bowiem zaciągane kredyty nie znajdowały zrównoważenia po stronie przyrostu dochodów gospodarstw. Powstawało błędne koło spłacania kredytów dawniej zaciągniętych przez kredyty nowo zaciągane. W wyniku pogorszenia się całokształtu warunków zbytu płodów rolnych również i kredyty o charakterze inwestycyjnym nie mogły przyczyniać się do istotnego poprawienia sytuacji gospodarstw, ponieważ w tych okolicznościach korzyści z inwestycji

nie mogły zrównoważyć wydatków poniesionych przez gospodarstwa na nakłady. Z tych względów zadłużenie musiało się układać również bardzo dotkliwie na rolnictwie w regionach Śląska o maksymalnej intensywności gospodarowania. Jako istotny czynnik, pogarszający warunki opłacalności w gospodarstwach wielkorolnych, dołączało się ograniczenie podaży taniej siły roboczej na wsi wskutek topnienia rezerw pracy w wyniku odpływu migracyjnego ludności wiejskiej poza granice Śląska.

Wykorzystane w niniejszej pracy materiały szczegółowe o zadłużeniu gospodarstw oddłużeniowych umożliwiły bliższy wgląd w rozkład i strukturę zadłużenia w poszczególnych kategoriach wielkości gospodarstw. Możliwość ta wiązała się z samym charakterem materiałów oddłużeniowych, odzwierciedlających z maksymalną kompletnością wielkość i strukturę zadłużenia gospodarstw oddłużeniowych.

Określone względy zadecydowały też o możliwości potraktowania wymienionych materiałów jako odzwierciedlających z dużym stopniem prawdopodobieństwa sytuację w całkowitej masie gospodarstw rolnych na Śląsku pod koniec okresu międzywojennego. Uzyskany w wyniku rozpatrzenia tych materiałów obraz wewnętrznych proporcji zadłużenia rolnego na Śląsku wykazał, że ciężar zadłużenia nakładał się ze szczególną siłą na gospodarkę chłopską. Źródła bowiem, treść ekonomiczna i rozkład wysokości zadłużenia w poszczególnych grupach gospodarstw wykazały wyraźnie korzystniejszą sytuację gospodarstw wielkorolnych w zestawieniu z sytuacją gospodarstw mało- i średniorolnych. W tym znaczeniu rozpatrywane wskaźniki porównawcze dla poszczególnych grup gospodarstw miały wymowę nieledwie rewelacyjną: tradycyjne bowiem ujęcia problematyki zadłużenia — biorące za podstawę oficjalne dane o zadłużeniu prawie wyłącznie hipotecznym — konstatowały w zasadzie niezmiennie wyższość obciążenia zadłużeniowego w gospodarstwach wielkorolnych w porównaniu z gospodarstwami chłopskimi. Wystarczyło jednak bliższe wglądnięcie w bardziej kompletną dokumentację zadłużenia, by wykazać, że tego typu konstatacje były dalekie od rzeczywistego stanu rzeczy. Jeszcze raz potwierdziła się podstawowa prawda, że zasadnicze znaczenie w badaniach historyczno-gospodarczych musi mieć stała konfrontacja przyjmowanych danych źródłowych z faktycznymi możliwościami ich reprezentatywności w stosunku do złożonej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. W przypadku problematyki zadłużenia wystarczyło oparcie się o jednostronne materiały, dotyczące zadłużenia jedynie hipotecznego, by doszło do zasadniczego zniekształcenia obrazu zadłużenia rolnego, jakie zadomowiło się w niemieckiej literaturze przedmiotu. Oczywiście, że ta jednostronność ujęcia była nie tylko prostym wynikiem błędu metodologicznego: niewątpliwie

zaciążył też w tym wypadku klasowy charakter niemieckiej nauki burżuazyjnej, doprowadzając ją do tego charakterystycznego ograniczenia w ujmowaniu problematyki zadłużenia rolnego. Przy przyjęciu bowiem jako podstawy badań zadłużenia hipotecznego zasłaniano siłą rzeczy fakt znacznej przewagi obciążenia zadłużeniowego po stronie gospodarki chłopskiej. Tak tedy rewindykowana przez nas cząstka prawdy historycznej zasadza się na stwierdzeniu, że sprawy kredytowo-zadłużeniowe stanowiły na Śląsku w okresie międzywojennym klasyczny przykład upośledzenia gospodarki chłopskiej w zestawieniu z gospodarką wielkorolną. To jaskrawe upośledzenie gospodarki chłopskiej przenosiło się również na samą akcję oddłużenia. Wykazaliśmy bowiem, że akcja ta odciążyła z długów gospodarkę obszarniczą w stopniu o wiele większym niż gospodarkę chłopską, mimo, że potrzeby po stronie gospodarki chłopskiej były nieporównanie bardziej palące.

Scharakteryzowany przez nas układ stosunków w zakresie zadłużenia i oddłużenia wynikał z żelazną konsekwencją z istoty klasowej polityki państwa niemieckiego w okresie międzywojennym. Dominacja ekonomiczna i polityczna junkierstwa w całokształcie życia społeczno-politycznego międzywojennych Niemiec uniemożliwiała w zarodku wszelkie próby jakichkolwiek zmian w kierunku jakiegoś polepszenia katastrofalnej sytuacji gospodarki chłopskiej.

Z teoretycznego punktu widzenia rozpatrywane przez nas materiały stanowiły znamienny przyczynek do charakterystyki procesu postępującej koncentracji w rolnictwie śląskim w okresie międzywojennym — koncentracji, wyrażającej się w stopniowej ekonomicznej degradacji własności chłopskiej w zestawieniu z własnością obszarniczą.

PRZYPISY

1. S. Wysłouch: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914. Wrocław 1956, s. 5.
2. F. Grill: Die Statistik der landwirtschaftlichen Verschuldung in Deutschland. Zeulenroda 1935, s. 116.
3. Ibid., s. 117.
4. Ibid., 122: „Dadurch ist die Annahme begründet, dass gerade die stärkst verschuldeten Betriebe etwa der mittleren Grössenklasse, deren Vermögensstand infolge starker Verschuldung unter die Freigrenze gedrückt war, in die Erhebung nicht einbezogen werden konnten. Das Fehlen dieser Betriebe und der Kleinbetriebe überhaupt muss sich besonders in den Wirtschaftsgebieten störend bemerkbar machen, in denen die Kleinst- und Kleinbetriebe sowie die kleineren Mittelbetriebe vorwiegen."
5. Ibid., s. 86.

6. Ibid., s. 87.
7. Ibid., s. 107—108: „Die Buchführung hat in der Landwirtschaft nur in relativ geringem Umfange Eingang gefunden und nur ein relativ kleiner Teil der landw. Betriebe ist den Buchstellen angeschlossen. So dürfte etwa die Hälfte aller Grossbetriebe über 100 ha den landw. Buchstellen angeschlossen sein, während die andere Hälfte ihre Bücher selbst führt. Anders liegen jedoch die Verhältnisse in den kleineren Betriebsgrössenklassen, in die die Buchführung erst verhältnismässig wenig eingedrungen ist."
8. Ibid., s. 109: „Besonders vorsichtig muss man aber mit verallgemeinernden Schlussfolgerungen aus der Zahl der 4137 Betriebe (1930/31) auf die Situation der Gesamtheit der landw. Betriebe sein, in erster Linie deshalb, weil die Verteilung der Betriebszahl auf die einzelnen Betriebsgrössenklassen nicht in dem Verhältnis vorgenommen worden ist, wie die Relation der Klein-, Mittel- und Grossbetriebe zu einander in Wirklichkeit ist."
9. Ibid., s. 75.
10. S. Wysłouch: op. cit., s. 6.
11. F. Grill: op. cit., s. 48: „An dem Entschuldungsverfahren sind alle Gläubiger beteiligt, die zur Zeit der Eröffnung des Verfahrens einen dinglichen oder persönlichen Anspruch gegen den Schuldner haben. Die Ansprüche der Gläubiger sind von diesen innerhalb der vom Gericht bestimmten Frist anzumelden, gleichzeitig sind die in ihren Händen befindlichen Schuldurkunden dem Gericht einzureichen. Der Schuldner selbst hat bei Antragstellung ein Verzeichnis seiner sämtlichen Schulden mit dem Namen der einzelnen Gläubiger unter Angabe der Sicherstellung und Entstehungszeit der Schulden, ferner eine Betriebsbeschreibung, einen Auszug aus dem Grundsteuerkataster, eine finanzamtliche Bestätigung über die Höhe des Einheitswertes 1931 und andere Unterlagen dem Gericht zu übergeben."
12. Ibid., s. 48.
13. Ibid., s. 49: „Die Aufgaben der Verschuldungsstatistik könnten von dieser Methode sehr gut gelöst werden, so dass die Durchführung einer solchen Erhebung empfohlen werden kann."
14. Ibid., s. 49: „Es werden u. E. aber sicherlich sehr viele mittel- und geringverschuldete Betriebe sich auf diese günstige Weise (im wesentlichen Umwandlung der Schulden in unkündbare Tilgungsforderungen) entschulden, da bei der derzeitigen Lage der Landwirtschaft der Möglichkeit der Selbstentschuldung enge Grenzen gezogen sein werden."
15. Ibid., s. 49: „Bei der enormen Bedeutung der landw. Entschuldung für unser gesamtes Wirtschaftsleben wäre u. E. immerhin gerade die Kenntnis der Verschuldungsverhältnisse der zu entschuldenden Betriebe, als symptomatische Erscheinung, wünschenswert."
16. Entschuldung der ostdeutschen Landwirtschaft auf Grund einer Untersuchung von Osthilfe—Entschuldungsbetrieben im Auftrag der Bank für Deutsche Industrie Obligationen bearbeitet von Leo Drescher. Berlin 1938, s. 79.
17. K. Mössner: Das deutsche Bodenkreditsystem. Berlin 1934, s. 84. „Der Ursprung aller kreditwirtschaftlichen Schwierigkeiten der deutschen Landwirtschaft, die nach der Stabilisierung die Problematik der deutschen Agrarpolitik wesentlich bestimmten, liegt in der [...] Tatsache, dass die landwirtchaftlichen Betriebe durch die Folgen der Kriegswirtschaft und der Währungszerrüttung ihre kapitalmässige Grundlage im wesentlichen verloren hatten."

18. F. Beckmann: Kreditpolitik und Kreditlage der deutschen Landwirtschaft seit der Währungsstabilisierung. Berlin 1926, s. 80. „Der Bauer war um ein halbes oder ganzes Jahrhundert zurückversetzt."
19. K. Mössner; op. cit., s. 85: „Für den Beginn des Prozesses (der Neuverschuldung) steht fest, dass es sich um die Aufnahme von Betriebskrediten des Sinnes handelte, dass die beschafften Mittel den Mangel an Betriebsmitteln ausgleichen und die aus Steuerfälligkeiten, Zinsterminen usw. resultierenden Schwierigkeiten überbrücken sollten. Der Gegensatz zum landwirtschaftlichen Betriebskredit der Vorkriegszeit, der ein Mittel zur Intensivierung der Produktion war, liegt auf der Hand. Aber selbst wenn die Neuverschuldung denselben ökonomischen Charakter getragen hätte, wie die kreditwirtschaftlichen Vorgänge der Vorkriegizeit, wäre angesichts der Zinsbedingungen, Amortisation und Erfüllung des Zinsendienstes problematisch gewesen. Die Art der Verwendung der aufgenommenen Summen schloss aber jede Möglichkeit einer rationellen Verzinsung aus. Die Zinssummen aufgenommener Kredite erschienen nach den Fälligkeitsterminen einfach als neue zusätzliche Schuld."
20. G. Kokotkiewicz: Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des Agrarkredits. Berlin 1934, s. 5. „Vom Institut für Konjunkturforschung ist berechnet worden, dass den während der Jahre 1924 bis 1928 in die Landwirtschaft geflossenen Krediten in Höhe von 6,8 Mrd. RM. eine Sachkapitalbildung in der Landwirtschaft und im Siedlungswesen in Höhe von nur 2,4 Mrd. RM. gegenüberstand. Die Differenz von 4,4 Mrd. RM. erklärkt sich nur zu einem Teil dadurch, dass die in Anspruch genommenen Kredite zu anderen Zwecken verwendet wurden (Ausstattung von Söhnen und Töchtern, Anlage in gewerblichen Betrieben usw.). Auch die ziffernmässig nicht erfassbare Anreicherung des Bodens gibt nicht den Ausschlag. Zum grösseren Teil dürfte der Unterschied aber darauf zurückzuführen sein, dass der Kapitalaufnahme Betriebsverluste gegenüberstanden. Die aufgenommenen Mittel dienten also insofern lediglich der Aufrechterhaltung der Betriebe, die aus dem Ertrag der Produktion nicht möglich war."
21. W. Staudinger: Die Verschuldung der deutschen Landwirtschaft unter besonderer Berücksichtigung der Verschuldungsstatistik. Monachium 1937, s. 40.
22. G. Kokotkiewicz; op. cit., s. 7: „Die Lage spitzte sich geradezu katastrophal zu, als mit dem steten Anwachsen der Zwangsversteigerungen, und vor allem im Zusammenhang mit der Bankenkrisis, eine ware Gläubigerpanik ausbrach. Die Gläubiger suchten zu retten was zu retten war. Die Kreditkündigungen überhäuften sich, mit dem Erfolg, dass sich die Agrarkrise mehr und mehr verbreiterte. Die Kapitalausfälle bei den Zwangsversteigerungen setzten auch die Gläubiger von nicht gefährdeten landwirtschaftlichen Betrieben in Furcht. Auch diese kündigten die Kredite; die Landwirte entblössten sich, um den Rückforderungen nachkommen zu können, immer mehr des lebenden und toten Inventars. Es kam so zu einer Devastierung zahlreicher landwirtschaftlicher Betriebe. Ein Rad trieb das andere. Gläubigerverluste bei den Zwangsversteigerungen führten zum Kreditentzug bei noch gesunden Betrieben, brachten auch diese dadurch schliesslich zur Zwangsversteigerung, und durch dieses Angebot an Zwangsversteigerungen wurde der Druck am Gütermarkt immer stärker. Die Grundstückspreise sanken fortgesetzt, und in ständig wachsendem Umfang wurden Forderungen der Gläubiger in die Ausfallzone gedrängt."

23. Bericht über die Lage der Landwirtschaft in Niederschlesien vorgelegt von der Arbeitsgemeinschaft niederschlesischer landwirtschaftlicher Verbände. Berlin 1930.
24. Ibid., s. 43.
25. F. Heidler: Die Entwicklung der Landgüterpreise in den Provinzen Ober- und Niederschlesien in der Nachkriegszeit. Drezno 1935, s. 57—58. „Aus den Ergebnissen dieser Arbeit ist zu ersehen, dass die Landgüterpreise in den beiden schlesischen Provinzen in den Jahren 1924 bis 1932 vielfach unter den Vorkriegspreisen von 1910/12 liegen und dass gegen Ende des neunjährigen Untersuchungszeitraumes ein starker Preisrückgang deutlich erkennbar ist — die Parzellenbetriebe unter 2 ha wollen wir hier nicht zu den Landgütern rechnen."
26. Ibid., s. 46: „... wurde festgestellt dass [...] eine steigende Tendenz der Getreidepreise regelmässig von einer Steigerung der Kauf- und Pachtpreise der Landgüter begleitet wird, dass ein Rückgang der Getreidepreise nur dann ein Zurückgehen des Wertes der Landgüter zur Folge hat, wenn ein solcher von längerer Dauer ist."
27. F. Grill; op. cit., s. 88.
28. Ibid., s. 90.
29. W. Staudinger; op. cit., s. 59: „Eine Intensivierung des Betriebes mit Hilfe von Krediten kann dann z. B. zu einer ausgesprochenen Verschuldung führen wenn die Preis- und Absatzverhältnisse schwankend sind und eine Ertragsrechnung unmöglich machen."
30. H. Bettac: Die gegenwärtige Ueberschuldung der deutschen Landwirtschaft. Pasewalk 1931, s. 82. „Oberschlesien hat durch die Gebietsabtretungen 24,9% der landwirtschaftlich genutzten Fläche, aber 42,6% seiner Bevölkerung nach dem Stande von 1910 verloren, d. h. sowohl Ober- als auch Niederschlesien haben mit dem mehr industriellen Gebiet Ostoberschlesiens ein Absatzgebiet verloren."
31. B. Olszewski: Dynamika zatrudnienia w przemyśle Śląska Opolskiego w latach 1945—1960 w perspektywie okresu międzywojennego. „Studia Śląskie," t. 7.
32. L. Drescher; op. cit., s. 5: „Auch das Lohnkonto und schliesslich die gesamten Betriebskosten befanden sich dauernd im Steigen."
33. H. Bettac, op. cit., s. 92: „Durch die freie Einfuhr aus Ostoberschlesien werden sogar die Roggen- und Kartoffelpreise gedrückt. Wie ja die billiger produzierende Landwirtschaft in den jetzt polnischen Gebieten auch für die nördlichen Provinzen eine Konkurrenz bedeutet."
34. F. Grill, op. cit. s. 96.
35. W tym przypadku materiały Dreschera uwzględniają tylko podział na wyszczególnione w tablicy 5 trzy kategorie wielkościowe: gospodarstwa małe (Kleinbetriebe), gospodarstwa o wielkości majątków dziedzicznych (Betriebe in Erbhofgrösse) i gospodarstwa wielkie (Grossbetriebe). Wielkości tych grup w hektarach wyznaczono na podstawie innych danych zawartych w publikacji Dreschera.
36. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 4.
37. L. Drescher, op. cit., s. 32: „Schliesslich wurden zu einem Teil Anträge abgewiesen, wenn Betriebe wegen zu hohen Schuldenstandes entschuldungsunfähig geworden waren oder wenn aus bestimmten Gründen eine Entschuldungsunwürdigkeit vorlag."
38. Ibid., s. 33: „Es ist schon aus dem Verlaufe der Agrarkrise allgemein bekannt, dass die kapitalintensiv wirtschaftenden Betriebe, noch dazu wenn die mit

geliehenem Gelde arbeiteten, am schnellsten in Zahlungschwierigkeiten gerieten... Daher kann es nicht überraschen, wenn die Grossbetriebe häufiger in die Osthilfe gegangen sind als die bäuerlichen und Kleinbetriebe."

39. Ibid., s. 32: Dass die Osthilfe-Entschuldungsbetriebe im Osthilfegebiet nur einen Teil der verschuldeten Betriebe überhaupt darstellen, bedarf keines besonderen Hinweises. Aber auch die hoch verschuldeten Betriebe sind keineswegs vollständig durch die Osthilfe erfasst, sondern die Krisenzeit hat noch deutlichere Spuren hinterlassen, als durch eine Aufstellung über die Anzahl der Osthilfe-Entschuldungsbetriebe allein bewiesen werden kann."
40. Ibid., Tabellenteil, s. 3.
41. Ibid., s. 33: „Das Bild von der Verschuldung und der Entschuldungsbedürftigkeit der Betriebsgrössen, wie es sich durch die Osthilfe-Entschuldung bietet, wird später anders, da durch das Schuldenregelungs-Gesetz mehr bäuerliche Betriebe dem Entschuldungsverfahren beigetreten sind. Die im Anfang der Agrarkrise scheinbare Krisenfestigkeit der Bauernbetriebe hat sich späterhin doch als trügerisch erwiesen."
42. Ibid., Tabellenteil, s. 7.
43. S. Wysłouch, op. cit., s. 6.
44. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 47.
45. Dane powyższe, podobnie jak inne załączone dane według publikacji Dreschera, odnoszą się do stanu na dzień 31 marca 1937 roku.
46. W. Staudinger, op. cit., s. 60: „Der organisierte Kredit wird von Instituten gegeben, die auf die besonderen Kreditbedürfnisse der Landwirtschaft Rücksicht nehmen, für die ein unkündbarer und möglichst langfristiger Kredit mit niedrigem Zinsfuss am besten ist. Deshalb wurde besonders das seitens des Gläubigers unkündbare Pfandbriefdarlehen zu biligem Zinsfuss und langfristiger Tilgbarkeit bevorzugt, ein Kredit, der allerdings nach dem Krieg nur in sehr beschränktem Ausmass gegeben wurde."
47. L. Drescher, op. cit., s. 59—60: „Unter den Kreditgebern befinden sich einige Grossbanken, eine Reihe von lokalen Privatbanken, vor allem aber die Landschaftliche Bank. Diese geht zurück auf das älteste landschaftliche Institut dieser Art, welches 1848 in Schlesien begründet worden war und landwirtschaftlichen Personalkredit zur Verfügung stellen sollte."
48. O. Oberst: Zur Verschuldung und Entschuldung des bäuerlichen Besitzes in den östlichen Provinzen Preussens. Jena 1914, s. 47. „Das Prinzip des landschaftlichen Kredites beruht darauf, durch die Gesamthaftung sämtlicher Grundbesitzer eine möglichst grosse Sicherheit für die Kreditgeber zu bieten und durch Ausschliessung des Gewinnstrebens dem kreditnehmenden Landwirt möglichst billigen und unkündbaren Kredit zu geben."
49. Ibid., s. 41—42: „Als Erwerbsinstitute, die ihren Aktionären in erster Linie eine Dividende herauswirtschaften müssen, können die Hypothekenbanken aber in der Regel den Kredit nicht zu denselben günstigen Bedingungen gewähren wie die Landschaften, die vor allem das Interesse der Schuldner im Auge haben, wenn auch die Konkurrenz unter den Instituten teilweise ausgleichend gewirkt hat."
50. Ibid., s. 46: „Bei der Hypothekenanlage der Sparkassen ist die Kenntnis der lokalen und vielfach auch der persönlichen Verhältnisse von grösster Bedeutung. Sie können im Einzelfalle persönliche Eigenschaften des Darlehnsnehmers viel eher bewerten und berücksichtigen. Daher werden die Sparkassen auch gern in Anspruch genommen, weil sie auf Grund dieser Eigenschaft in der Regel höhere

Kredite zu gewähren imstande sind als die anderen Kreditinstitute. Ein Mangel in ihrer Kreditgewährung ist aber darin zu sehen, dass sie auf die Kündbarkeit der Hypothek nicht verzichten können und in der Regel sogar vertraglich sich jederzeitige Rückzahlung bei sechsmonatlicher Kündigung vorbehalten."

51. Ibid., s. 49: „Zu einem anderen Urteil müssen wir aber kommen, wenn wir sehen, wie heute die städtischen Sparkassen teilweise sich zu Instituten entwickeln, die von den eigentlichen Banken kaum noch zu unterscheiden sind. Der soziale Charakter der Sparkassen, der ihnen ursprünglich innewohnte, ist hier fast vollständig geschwunden. Es sind Banken geworden, die den kommunalen Organisationem möglichst hohe Erträge abwerfen sollen."
52. „In neuerer Zeit sind [...] Zinssätze infolge der allgemeinen Lage am Geldmarkt wieder gestiegen" — stwierdzano w sprawozdaniu o położeniu rolnictwa dolnośląskiego z roku 1930. Bericht über die Lage ..., Berlin 1930, s. 37.
53. O. Oberst: op. cit., s. 59: „Für den Betriebskredit besitzt die Landwirtschaft heute ebenfalls eine Organisation in den ländlichen Genossenschaften. Ihre Hauptbedeutung liegt gerade darin, dass sie den Privatkredit immer mehr verdrängen der vielfach mit Wucher identisch ist, oder venigstens war."
54. W. Staudinger, op. cit., s. 60: „Unter dem nichtorganisierten Kredit ist derjenige Kredit zu verstehen, der nicht auf die besonderen Eigenheiten der Landwirtschaft eingestellt ist. Der nichtorganisierte Kredit ist nach dem Krieg besonders stark in Erscheinung getreten, da organisierter Kredit nur in geringem Umfang vorhanden war."
55. O. Oberst, op. cit., s. 58: „... Der unorganisierte Privatkredit... dem Bestreben der Landwirtschaft nach Unkündbarkeit und Amortisation nicht gerecht werden kann."
56. Ibid., s. 58: „Nicht selten findet man... dass die Bauern untereinander sich Hypothekendarlehen gewähren, dass der reiche Grossbauer seinem kapitalbedürftigen Dorfnachbar eine Hypothek gibt. Daneben spielen vielfach auch noch die Hypotheken der Händler eine nicht unbedeutende Rolle."
57. Por. przypis nr 53 niniejszej pracy.
58. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 48.
59. Ibid., Tabellenteil, s. 36—37.
60. Por. np. Oberst, op. cit., s. 26; jak również Drescher, op. cit., s. 72: „Die Landwirtschaft infolge langsameren Kapitalumschlages vorwiegend langfristige Kredite braucht."
61. K. Mössner, op. cit., s. 85: „Dem ökonomischen Charakter des damaligen Kreditbedarfs — Auffüllung eines dauernd erforderlichen Betriebsmittelfonds — hätte eine langfristige Form der Verschuldung entsprochen. Die tatsächliche Form der Kreditaufnahme war der kurzfristige Personalkredit in Form des Wechselkredits."
62. Bericht über die Lage..., Berlin 1930, s. 37: „Für die Versorgung mit Personalkrediten kommen in erster Linie die Landwirtschaftlichen Banken sowie die Genossenschaften in Frage. Ausserdem treten in weitestem Umfange fast alle kleineren und grösseren provinziellen Bankinstitute sowie die Sparkassen der Kreise mittelbar und unmittelbar als Geldgeber für kurzfristigen Kredit auf. Es handelt sich hierbei meist um die nach Form und Verzinsung für den landwirtschaftlichen Betrieb sehr ungünstig wirkenden Wechselkredite."
63. H. Thiedemann: Ostdeutsche Geldmark. Królewiec 1928, s. 129. „Die Illiquidität der an die Landwirtschaft gewährten Kredite, besonders der kurzfristigen, zeigt ihre Auswirkungen nicht nur auf das deutsche Banksystem und

die Kreditmärkte, sondern auf viele andere Gebiete der ostdeutschen Wirtschaft... Um möglichst schnell zu Barmitteln zu gelangen, musste man of Vieh und landwirtschaftliche Produkte zu schlechten Preisen verschleudern."

64. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 11.
65. Ze względu na niepodzielność materiałów, musimy trzymać się ściśle podziału regionalnego Śląska przyjętego przez Dreschera.
66. Patrz tablica 2 niniejszej pracy.
67. Cytuję za publikacją: Die Wirtschaftslage des Grenzlandes Schlesien. Wrocław 1936, Tabellenteil.
68. Porównaj dane tablicy 14 niniejszej pracy.
69. L. Drescher, op. cit., s. 84.
70. S. Wysłouch, op. cit., s. 78.
71. Ibid., s. 82.
72. K. Mössner, op. cit., s. 83: „Zusammenfassend halten wir fest, dass sich der Krieg in durchaus unterschiedlicher Weise auf die verschiedenen landwirtschaftlichen Betriebe ausgewirkt hat. Je mehr die Ertragsfähigkeit auf zusätzlichem Kapital und fremden Arbeitskräften beruhte, desto schädigender dürften im allgemeinen die Einwirkungen des Krieges gewesen sein. Umgekehrt dürften die Betriebe, deren Erträge wesentlich auf der natürlichen Produktionskraft des Bodens beruhten, die Kriegsjahre mit weniger nachhaltigen Schädigungen überdauert haben. Diese Tatsache muss man sich vor Augen halten, wenn man die Kontraste verstehen will, die innerhalb der deutschen Landwirtschaft der Nachkriegszeit überall zu finden waren."
73. W. Staudinger, op. cit., s. 40: „Gerade die hoch intensivierten Betriebe mit gutem Boden und ausgezeichneter Marktlage gerieten vielfach in eine besonders starke Verschuldung."
74. F. Grill, op. cit., s. 99: „Am 1. 7. 1929 war die Verschuldung insgesamt und ebenso die Neuverschuldung im allgemeinen je Flächeneinheit umso höher, je besser die Bodenbeschaffenheit und je intensiver die Betriebsform war."
75. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 5.
76. S. Wysłouch, op. cit., s. 15.
77. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 10.
78. Ibid., s. 38.
79. Pisze o tym Drescher, op. cit., s. 38, cytując publikację: H. L. Fensch, Zahlen und Bilder aus dem deutschen Landbau. „Arbeiten des Reichsnährstandes," Band 12, Berlin 1936.
80. Ibid., Tabellenteil, s. 13.
81. Ibid., s. 77: „Auch kann beobachtet werden dass neue Schulden bei den Grossbetrieben im allgemeinen eher zum Zwecke der Neuinvestition begründet worden sind, während sie bei Bauernbetrieben häufiger aus Wirtschaftverlusten erklärt werden müssen. Damit wird der Unterschied in der Höhe der Neuverschuldung zwischen Grossbetrieben und Bauernbetrieben noch mehr zuungunsten der Bauern hervorgehoben."
82. H. Bettac, op. cit., s. 50: „... die bäuerliche Familie durch ausserordentliche Ausdehnung ihrer Arbeitszeit und -last auch den Lohn für fremde Arbeitskräfte spart. Wenn es den bäuerlichen Betrieben Ostdeutschlands besser geht als den Grossbetrieben, liegt es zum grossen Teil daran, dass die von dieser Möglichkeit in weitem Masse Gebrauch gemacht haben, so dass man vielleicht nicht von einer Ueberschuldung, wohl aber von einer Ueberlastung und von einer

auf die Dauer nicht haltbaren Senkung des Lebenshaltungsniveaus sprechen muss."

83. F. Grill, op. cit., s. 89: „Die durchschnittliche Hektarverschuldung steigt zunächst mit zunehmender Betriebsgrösse sowohl in Ostdeutschland als auch in Westdeutschland. Sie erreicht ihren Höhenpunkt in der Gruppe der kleineren Grossbetriebe und vermindert sich dann in den eigentlichen Grossbetrieben nicht unwesentlich. Die höchste Gesamtverschuldung je ha. landw. Nutzfläche ist in Ostdeutschland bei den Betrieben von 100—400 ha., in Westdeutschland bei den Betrieben von 100 — 200 ha., anzutreffen."
84. Por. tablice 8 i 9 niniejszej pracy.
85. F. Grill, op. cit., s. 128.
86. Ibid., s. 129—130: „Diese Erhebung ergab somit für Baden ein anderes Bild als die Erhebungen des Enquete-Ausschusses und der Deutschen Rentenbank-Kreditanstalt für Südwestdeutschland. [...] ergab die badische Erhebung, dass die Belastung in Baden umso grösser ist, je kleiner der Betrieb ist."
87. Ibid., s. 132: „Ein nicht unerheblicher Vorteil dieser Erhebung liegt in der Tatsache, dass dem Hauptzweck entsprechend, die Verschuldung der landw. Kleinst- und Kleinbetriebe, die bisher bei verschuldungsstatistischen Untersuchungen ausgeschaltet waren, ebenfalls, sogar vornehmlich, zur Untersuchung gelangte."
88. Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. 6. 1933; Landwirtschaftliche Betriebszählung, t. 459, 1.
89. L. Drescher, op. cit., Tabellenteil, s. 9.
90. Na względną wysokość cen gospodarstw mniejszych zwracał uwagę w cytowanym (s. 57) studium Heidler: „Ueber den Zusammenhang von Güterpreisen und Betriebsgrössen ist zu sagen, dass die Betriebsgrösse den Kaufpreis entscheidend beeinflusst. Mit steigender Betriebsgrösse ist ein Rückgang des Hektarpreises verbunden."
91. L. Drescher; op. cit., Tabellenteil, s. 24—25.
92. Ibid., s. 77.
93. Der deutsche Osten. Propyläen-Verlag, Berlin 1936, s. 477.
94. Ibid., s. 477.
95. Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Max Niemeyer-Verlag, Tübingen 1957, s. 263.
96. Ibid., s. 263.
97. Ibid., s. 266.
98. Die neuen Herren, Verlag Kurt Desch; Wiedeń — Monachium — Basel 1955, s. 78.
99. Ibid., s. 79.
100. Ibid., s. 79.
101. Ibid., s. 80.
102. Ibid., s. 81.

JERZY CZUPIAŁ

NIEKTÓRE PROBLEMY ROZWOJU I ROZMIESZCZENIA PRZEMYSŁU W MIEŚCIE BRZEGU ORAZ POWIECIE BRZESKIM

Treść: I. Ośrodek brzeski na tle gospodarki województwa. II. Rozwój, struktura gałęziowa i rozmieszczenie przemysłu brzeskiego przed II wojną światową. III. Zniszczenia wojenne i odbudowa ośrodka, powojenne przemiany w strukturze gałęziowej i przestrzennej przemysłu.

I. OŚRODEK BRZESKI NA TLE GOSPODARKI WOJEWÓDZTWA

Mimo niepełności wyników badań nad rozwojem ekonomicznym małych obszarów zasługują one na szczególną uwagę, gdy wyróżniają się spośród swego otoczenia istotnymi cechami. Wydaje się, że miasto Brzeg wraz z otaczającym go powiatem stanowią właśnie jeden z tych interesujących przypadków. Najogólniejszych dowodów na poparcie powyższego twierdzenia mogą nam dostarczyć następujące fakty. Po pierwsze — Brzeg stanowi obecnie jedno z czterech największych miast województwa opolskiego, co oczywiście nadaje miastu odpowiednią rangę w krajobrazie ekonomicznym całego regionu.[1] Po drugie — żadne z nich nie osiągnęło w okresie powojennym tak wysokiego wskaźnika przyrostu ludności jak Brzeg. Po trzecie — w żadnym z pozostałych większych miast województwa opolskiego urbanizacja i oddzielenie ludności miejskiej od zajęć rolniczych nie poczyniły tak dużych postępów. Po czwarte — w przeciwieństwie do innych większych ośrodków miejskich województwa opolskiego, wyrosłych w obrębie gęsto zaludnionych i uprzemysłowionych powiatów, Brzeg stanowi — jak gdyby — wyspę wśród rozległych obszarów o słabo rozwiniętym przemyśle i niskim wskaźniku gęstości zaludnienia.

Przytoczone powyżej cechy, świadczące o pewnej odrębności badanego obszaru w systemie gospodarczym opolskiego regionu, możemy bliżej scharakteryzować i określić ilościowo posługując się w tym celu materiałami statystycznymi. Różnice w tempie powojennego rozwoju

ludności czterech największych miast województwa opolskiego: Brzegu, Opola, Raciborza i Nysy, przedstawia tablica 1.[2]

Tablica 1

Rozwój ludności miast województwa opolskiego stanowiących powiaty w latach 1946—1960

Miasta	Liczba mieszkańców w latach							
	1946	1950	1955	1960	1946	1950	1955	1960
	w tysiącach				w procentach*			
Brzeg	7,7	12,8	19,0	24,0	100,0	166,2	246,8	311,7
Opole	27,7	38,5	55,6	61,4	100,0	139,0	200,7	221,7
Racibórz	19,6	26,4	29,9	32,2	100,0	134,7	152,5	164,3
Nysa	11,6	15,2	19,0	23,5	100,0	131,0	163,8	202,6

* Stan z roku 1946 przyjęto jako 100%.

Brzeg był więc (tabl. 1) jedynym powiatem miejskim województwa opolskiego, w którym liczba mieszkańców wzrosła w latach 1946—1960 przeszło trzykrotnie. Ten szybki rozwój ludności był oczywiście w pewnym stopniu ułatwiony niskim stanem wyjściowym. Jednakże nawet w ciągu ostatnich pięciu lat tempo wzrostu liczby mieszkańców Brzegu było szybsze niż w innych porównywanych miastach. Warto również zaznaczyć, że przed wojną Brzeg liczył 29,6 tys. mieszkańców. Pod względem liczby ludności i rozmiarów zasobów mieszkaniowych ustępował więc wyraźnie Opolu, liczącemu wówczas 50,4 tys. mieszkańców, Raciborzowi — 49,7 tys., a także Nysie zamieszkałej przez 35,4 tys. ludności.[3] Ponadto znaczna część zasobów mieszkaniowych Brzegu, podobnie zresztą jak pozostałych miast, uległa zniszczeniu w okresie drugiej wojny światowej.[4] W niektórych publikacjach podaje się nawet, że Brzeg został zniszczony co najmniej w 70 procentach.[5] Szacunek ten jest chyba mocno przesadzony. Bliższą rzeczywistego obrazu ocenę strat wojennych znajdujemy w artykule M. Forlicza określającego stopień zniszczenia miasta w granicach 35%.[6] Ponieważ dotychczasowy proces odbudowy Brzegu nie nadążał za potrzebami dyktowanymi szybkim wzrostem ludności, sytuacja mieszkaniowa była i jest tutaj trudniejsza niż w innych miastach wydzielonych. Liczba mieszkańców przypadających w roku 1960 na 100 izb wynosiła: w Brzegu — 138 osób, w Opolu — 119, w Raciborzu — 123, a w Nysie — 133 osoby.[7] Stąd wniosek, że warunki mieszkaniowe panujące w Brzegu odegrały jedynie rolę hamulca, a nie czynnika przyśpieszającego rozwój miasta.

Różnice w stopniu urbanizacji obszaru i oderwania ludności miejskiej od zajęć rolniczych przedstawiono w tablicy 2.[8]

Tablica 2

Stopień urbanizacji obszarów miejskich i podział ludności według źródeł utrzymania w powiatach miejskich województwa opolskiego w r. 1960

Wyszczególnienie	Miasta			
	Brzeg	Opole	Racibórz	Nysa
Powierzchnia ogólna w km²	12,0	38,0	43,0	27,0
Użytki nierolnicze w procentach powierzchni ogólnej	73,8	43,7	35,8	54,5
Użytki rolne w procentach powierzchni ogólnej	26,2	56,3	64,2	45,5
Ludność przypadająca na 1 km² powierzchni ogólnej	2000,0	1615,0	751,0	869,0
Procent ludności utrzymującej się z zajęć pozarolniczych	98,3	97,7	92,6	95,7
Procent ludności utrzymującej się z rolnictwa	1,7	2,3	7,4	4,3

Nigdzie w porównywanych miastach nie spotykamy tak znacznego zagęszczenia ludności, ani tak niskiego udziału użytków rolnych w ogólnej powierzchni miasta, jak właśnie w Brzegu. Znikomy odsetek ludności miejskiej utrzymującej się z rolnictwa świadczy, że administracyjna granica stanowi w tym przypadku tylko formalne potwierdzenie wyraźnej, gospodarczej odrębności obszarów miasta Brzegu i powiatu brzeskiego.

Brzeg cechuje także wysoki stopień aglomeracji przemysłu. Przestrzenne skupienie zakładów jest tutaj bardzo znaczne. Z tych powodów liczba stanowisk roboczych w przemyśle przypadająca na jednostkę powierzchni jest wyższa w Brzegu, niż w którymkolwiek z pozostałych powiatów miejskich. Informuje nas o tym tablica 3.[9]

Natomiast stosunek liczby zatrudnionych w przemyśle do ogółu mieszkańców jest wyraźnie niższy w Brzegu, niż w Raciborzu lub Nysie. Do pewnego stopnia jest to zresztą uzasadnione z uwagi na różnice w gęstości zaludnienia powiatów otaczających te miasta. Brzeg musi posiadać stosunkowo obfitszy lokalny rynek pracy, bo poza granicami miasta znajdują się tereny słabiej zaludnione. Stąd ewentualne nadwyżki siły roboczej na terenie powiatu są znacznie rozproszone, co utrudnia ich mobilizację. Natomiast w powiatach gęsto zaludnionych,

Tablica 3

Zatrudnienie w przemyśle czterech miast województwa opolskiego stanowiących powiaty w 1960 roku

Miasta	Liczba zatrudnionych w przemyśle*	Liczba miejsc pracy w przemyśle na 1 km² powierzchni całkowitej miasta	Liczba zatrudnionych w przemyśle, w procentach ogółu ludności
Brzeg	4347	362	17,9
Opole	10246	269	16,6
Racibórz	9482	221	29,4
Nysa	5185	192	22,1

* Według miejsc pracy.

do których należą właśnie raciborski i nyski, zlokalizowane w mieście zakłady przemysłowe znajdują rezerwy siły roboczej w obrębie pobliskich wsi.

Usytuowanie miasta wewnątrz rolniczego powiatu, o niskiej przeciętnej gęstości zaludnienia, potraktowaliśmy jako jedną z charakterystycznych cech lokalizacji ośrodka przemysłowego w Brzegu. Odpowiednią ilustrację statystyczną tego faktu znajdujemy w tablicy 4.[10] Porównaliśmy w niej ludność czterech powiatów, w których rozwinęły się największe miasta Opolszczyzny.

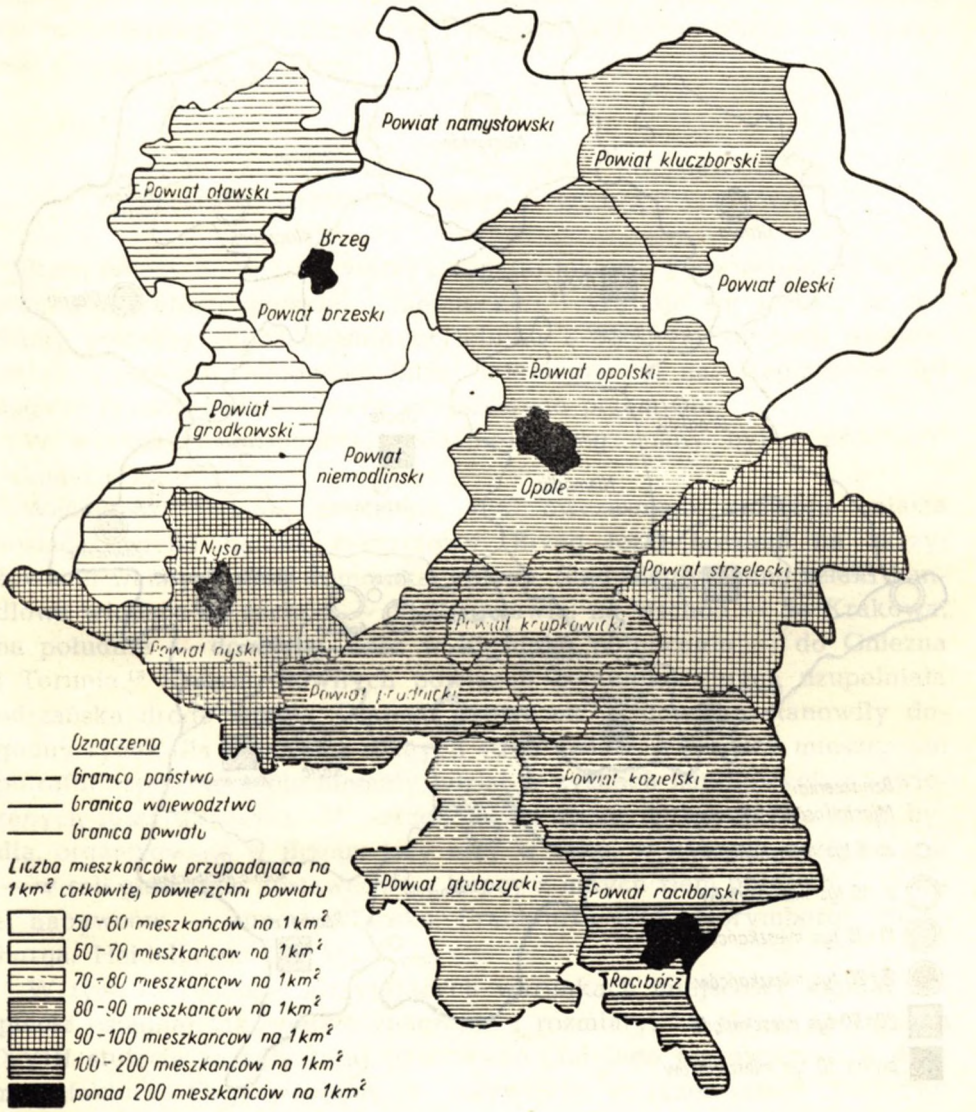
Tablica 4

Gęstość zaludnienia, podział ludności według źródeł utrzymania i liczba zatrudnionych w przemyśle czterech powiatów województwa opolskiego w roku 1960

Wyszczególnienie	Powiaty*			
	brzeski	opolski	raciborski	nyski
Ludność ogółem (w tys.)	30,9	115,2	50,5	64,7
Gęstość zaludnienia na 1 km² . . .	55,0	86,0	108,0	91,0
Ludność rolnicza w procentach ogółu mieszkańców	61,5	27,8	35,8	47,9
Ludność nierolnicza w procentach ogółu mieszkańców	38,5	72,2	64,2	52,1
Liczba zatrudnionych w przemyśle** .	1227	13 072	3006	6948

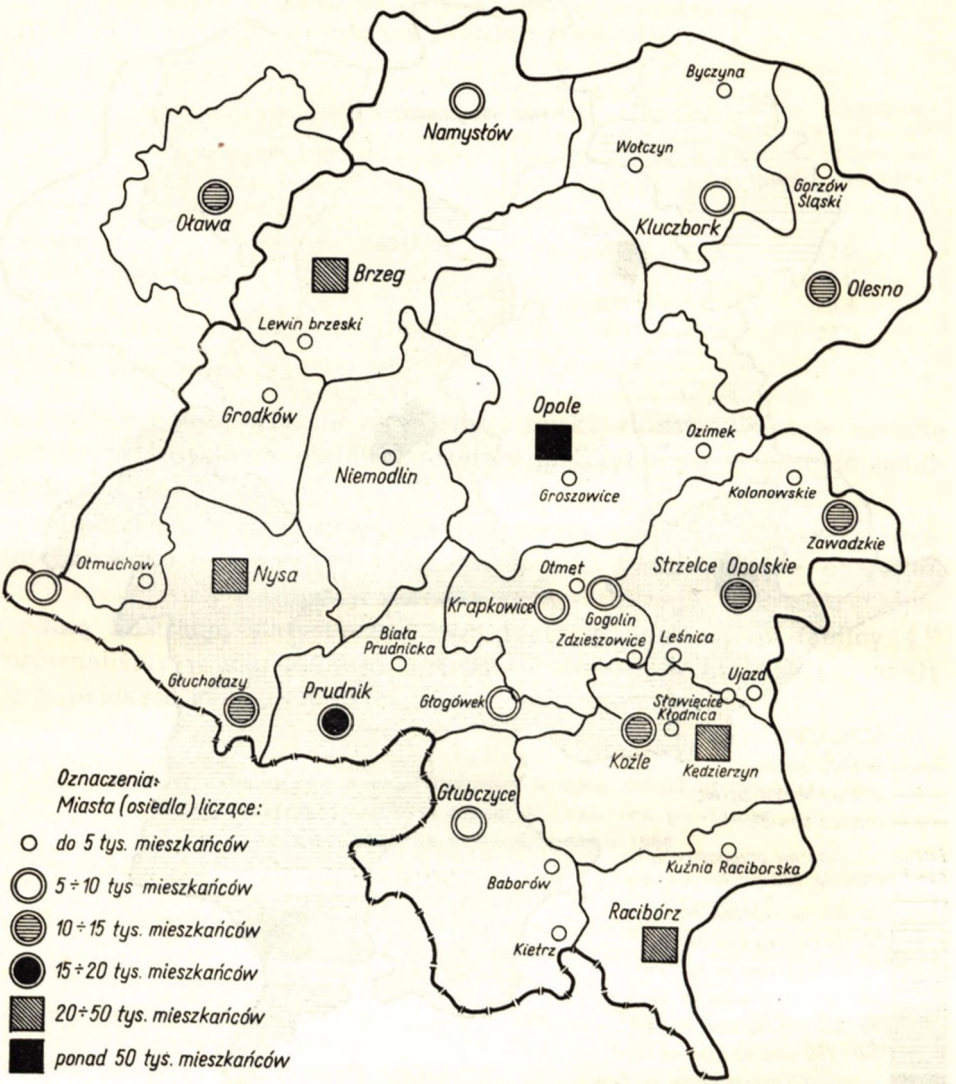
* Bez miast stanowiących powiaty. ** Według miejsc pracy.

Warto podkreślić, że do obszarów słabo zaludnionych należy nie tylko powiat brzeski, lecz również niemal wszystkie powiaty z nim sąsiadujące (za wyjątkiem powiatu opolskiego), a mianowicie: niemodliń-

Rys 1. Gęstość zaludnienia według powiatów
(Źródło: Rocznik Statystyczny 1961)

ski, namysłowski, grodkowski oraz oławski, należący już do województwa wrocławskiego. Za wyjątkiem powiatu brzeskiego nie wykształciły się na ich terenie większe skupiska miejskie. To charakterystyczne usytuowanie Brzegu dobrze ilustrują rys. 1 i 2. Uwzględniają one, oprócz wszystkich powiatów województwa opolskiego, także powiat oławski. Leży on — jak wiadomo — już w granicach województwa wrocławskie-

Rys. 2. Rozmieszczenie miast i osiedli w województwie opolskim
(Źródło: Rocznik Statystyczny 1961)

go, lecz interesuje nas jako obszar bezpośrednio sąsiadujący z badanym terytorium.

Przemysł brzeski cechuje więc wysoki stopień aglomeracji w głównym ośrodku miejskim, położonym w obrębie rozległego i słabo zaludnionego obszaru rolniczego. W tych warunkach rozwój, struktura branżowa i funkcje gospodarcze miejscowego przemysłu muszą wykazywać

szereg specyficznych właściwości. Poznanie ich wydaje się potrzebne dla prawidłowego określenia roli i miejsca badanego obszaru w systemie gospodarczym regionu.

II. ROZWÓJ, STRUKTURA GAŁĘZIOWA I ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU BRZESKIEGO PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Brzeg należy do miast o starej i bogatej historii. Poświęcono jej wiele prac w literaturze polskiej i niemieckiej.[11] Wydaje się przeto, że nie mamy potrzeby zapoznawania czytelnika z ogólnym zarysem dziejów miasta i powiatu. Natomiast bliżej interesującym nas fragmentem tej bogatej historii będzie rozwój miejscowego przemysłu.

W warunkach gospodarki feudalnej Brzeg znany był z produkcji sukna i piwa.[12]

Ważniejsze jednak znaczenie dla ówczesnego rozwoju miasta posiadał wielki handel tranzytowy. Brzeg leżał bowiem na skrzyżowaniu ważnych dróg komunikacyjnych. Stąd biegły znane szlaki handlowe wiodące na zachód — do Wrocławia, na wschód — do Krakowa, na południe — do Nysy, oraz w kierunku północnym — do Gniezna i Torunia.[13] System głównych powiązań komunikacyjnych uzupełniała odrzańska droga wodna. Dlatego miejscowe targowiska stanowiły dogodny rynek dla kupców z różnych stron świata, a brzescy mieszczanie potrafili zapewnić sobie niemały udział w zyskach handlowych z zawieranych tutaj transakcji. W szczególności znane były wielkie targi bydła, organizowane w Brzegu trzy razy w roku, w których uczestniczyli — w roli głównych dostawców — kupcy z innych ziem polskich, a w roli nabywców — kupcy z Lipska, Frankfurtu n/O., Norymbergi, Augsburga, Heidelbergu i Pragi.[14]

W tych szczególnie sprzyjających warunkach miejscowy kapitał kupiecki osiągnął tak wielkie znaczenie i rozmiary, że już w początkach XVIII stulecia zaczęły tutaj powstawać pod jego kierownictwem duże manufaktury. Organizowano je oczywiście w przemysłach tradycyjnych, a więc w sukiennictwie i płóciennictwie.[15]

Rozwój kapitału handlowego i manufaktury nastąpił więc w Brzegu stosunkowo wcześnie i osiągnął wysoki poziom. Okoliczność ta posiadała bardzo istotne znaczenie dla dalszych losów ekonomiki tego obszaru. Rozwijający się proces akumulacji kapitału ułatwił bowiem w późniejszym okresie powstanie przemysłu fabrycznego. Równocześnie zaś szybko postępowała tutaj proletaryzacja znacznej części społeczeństwa oraz stopniowe przekształcanie kupca w kapitalistycznego przedsiębiorcę.

Tablica 5

Przemysł i rzemiosło w mieście Brzegu i powiecie brzeskim w latach 1875—1939

Gałęzie przemysłu i rzemiosła	Lata													
	1875		1882		1895		1907		1925		1933		1939	
	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie
Hutnictwo	2	53	1	44							1	3	3	42
Przemysł ceramiczny	28	194	34	447	34	522	38	906	27	615	20	294	37	697
Przemysł metalowy	161	317	168	452	137	523	131	591	130	564	161	382	135	478
Przemysł maszynowy	107	258	96	279	97	368	79	628	38	564	31	298	62	807
Przemysł elektrotechniczny									36	88	23	52	22	76
Przemysł optyczny i precyzyjny											26	35	25	47
Przemysł chemiczny	32	68	17	59	22	70	27	67	4	48	1	11	5	55
Przemysł włókienniczy	194	340	130	256	67	156	38	141	19	184	13	20	69	142
Przemysł papierniczy	72	361	71	485	12	649	13	1969	19	873	7	922	9	1116
Przemysł skórzany					60	395	51	475	43	579	49	277	47	297
Przemysł poligraficzny	5	14	8	41	10	47	14	51			13	143	13	182
Przetwórstwo kauczuku i azbestu											1	1	1	3
Przemysł drzewny	237	467	253	562	210	867	164	737	207	1198	225	561	189	856
Przemysł instrumentów muzycznych									3	32	4	21	3	16
Przemysł spożywczy	262	1611	268	1772	265	2039	293	1494	299	1969	363	1933	343	2166
Przemysł odzieżowy	907	1257	1169	1616	1056	1615	863	1579	578	1284	642	1206	434	915
Zakłady wodociągowe, gazownie i elektrownie									52	117	22	122	23	125
Inne przemysły	2	13			1	1								
Razem	2009	4953	2215	6013	1961	7252	1711	8638	1455	8115	1602	6281	1420	8020

Źródła: Preussische Statistik. Zesz. 40, 83. — Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 117, 218, 415, 463. — S. Smoliński, M. Przedpełski, B. Gruchman: Struktura przemysłu Ziem Zachodnich w latach 1939—1959. Poznań 1961. T. II, s. 107 i nast.

Natomiast kierunki pierwszych wielkich inwestycji przemysłowych z okresu kapitalistycznej manufaktury nie zostały trafnie obrane. Produkcja wyrobów tekstylnych na tym obszarze nie zyskała dostatecznej siły konkurencyjnej i stopniowo musiała ustąpić innym gałęziom przemysłu uprzywilejowanych pozycji. W tablicy 5, przedstawiającej rozwój przemysłu kapitalistycznego w latach 1875—1939 widzimy, że już na początku tego okresu przemysł tekstylny zajmował w ekonomice miasta i powiatu drugorzędną pozycję. W roku 1875 tylko 340 osób pracowało w zakładach tekstylnych. Liczba ta stanowiła zaledwie 6,9% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle całego powiatu, łącznie z miastem Brzegiem. Upadek przemysłu tekstylnego wyrażał się także w niskim stopniu koncentracji produkcji. W roku 1875 tylko 97 osób pracowało tutaj w zakładach liczących powyżej 5 zatrudnionych.[16]

Dominujące miejsce w strukturze fabrycznego przemysłu zajęło przetwórstwo spożywcze. Już w 1875 roku gałąź ta zatrudniała 1611 pracowników, z czego 1189 osób pracowało w zakładach liczących powyżej 5 zatrudnionych.[17] Warto podkreślić, że przemysł spożywczy w powiecie brzeskim zajmował już wówczas czołowe miejsce wśród pozostałych powiatów ówczesnej rejencji wrocławskiej, do której administracyjnie ten obszar należał. Pod względem liczby zatrudnionych w zakładach liczących więcej niż 5 pracowników wyprzedzały go tylko ośrodki: wrocławski, powiatu wrocławskiego, oraz powiatu świdnickiego (łącznie z miastem Świdnicą).[18] Były one jednak zamieszkałe przez znacznie większą liczbę ludności, oraz — za wyjątkiem miasta Wrocławia — obejmowały większą powierzchnię.

W latach 70-tych ubiegłego stulecia drugie miejsce pod względem liczby zatrudnionych zajmował przemysł odzieżowy. Jednakże znaczenie tej gałęzi w ekonomice badanego ośrodka było daleko mniejsze niż należałoby sądzić na podstawie wyników ogólnej statystyki zatrudnienia. Przeważała tutaj bowiem sieć zakładów rzemieślniczych i drobnokapitalistycznych, nie posiadających perspektyw dalszego rozwoju. Spośród ogólnej liczby 1257 zatrudnionych w tej gałęzi produkcji, tylko 130 osób pracowało w zakładach liczących więcej niż 5 pracowników. Zresztą nawet ta niewielka grupa pracowników była podzielona pomiędzy 15 zakładów. Natomiast drobne wytwórnie i warsztaty rzemieślnicze, w liczbie 892, zatrudniały 1127 osób. Wskutek niskiej koncentracji produkcji przemysłu odzieżowego średnia liczba zatrudnianych w zakładach liczących więcej niż 5 pracowników wynosiła 8,7 osoby, a w pozostałych — zaledwie 1,3 osoby. Warunki panujące w tym przemyśle wskazują więc, że pozostał on w większym stopniu sferą działalności kapitału handlowego niż przemysłowego, choć pierwszy z nich wiele już stracił z postępowego dawniej charakteru.

Pozostałe gałęzie produkcji nie wyróżniały się w połowie lat 70-tych ani znaczną liczbą zatrudnionych, ani wysokim stopniem koncentracji produkcji czy poziomem technicznego wyposażenia zakładów. Widzimy więc, że w tym początkowym okresie ekonomikę badanego obszaru cechowała wyraźnie jednostronna specjalizacja produkcji przemysłowej. Dopiero następne lata przyniosły tutaj pewne istotne zmiany w strukturze branżowej tego działu gospodarki.

Analizę rozwoju przemysłu i rzemiosła w okresie kapitalizmu oparto na wynikach sześciu niemieckich spisów przemysłowych, przeprowadzonych w latach 1875, 1882, 1895, 1907, 1925, 1933 i 1939. Materiał ten, zestawiony w tablicy 5 dla Brzegu i powiatu brzeskiego łącznie, nie jest niestety w pełni porównywalny, a to z dwóch zasadniczych powodów.

Po pierwsze — statystyczna klasyfikacja zakładów ulegała stałym zmianom wskutek wyodrębnienia, a czasem także łączenia, poszczególnych gałęzi lub grup produkcji oraz rozwoju ich wewnętrznej struktury. Na przykład: przemysł elektrotechniczny potraktowano jako odrębną gałąź produkcji dopiero w spisie z 1925 roku, a optyczny i precyzyjny — w 1933 roku.

Po drugie — stan zakładów i zatrudnienia w poszczególnych latach zmieniał się nie tylko pod wpływem długookresowych tendencji rozwoju gospodarczego, lecz także na skutek oddziaływania czynników koniunkturalnych. Kryzysy i depresje gospodarcze powodowały kurczenie się liczby zakładów i zatrudnionych, a ponadto, dotykając w różnym stopniu poszczególnych gałęzi produkcji, z reguły wywoływały poważne zmiany w branżowej, jak również przestrzennej strukturze przemysłu.

Fluktuacje te miały w znacznej mierze charakter nietrwały i przemijały wraz z nastaniem nowej fazy koniunkturalnego cyklu. Ponieważ celem naszym jest przedstawienie raczej długookresowych tendencji rozwojowych, a nie badanie cyklów koniunkturalnych, wpływ tych ostatnich czynników utrudnia analizę materiałów statystycznych pochodzących z różnych okresów. Dlatego też wydaje się potrzebne zwrócenie uwagi przynajmniej na ogólny charakter warunków koniunkturalnych panujących w latach przeprowadzania spisów przemysłowych.

Pierwszy z uwzględnionych okresów przypada na lata światowego kryzysu, którego skutki odczuł cały przemysł ówczesnych Niemiec. Gospodarka Dolnego Śląska poniosła w tym okresie szczególnie dotkliwe straty, a jej pozycja w systemie gospodarczym Niemiec uległa znacznemu pogorszeniu[19]. Był to więc okres, w którym liczba i wielkość zakładów przemysłowych oraz poziom zatrudnienia spadły poniżej przeciętnej.

Spis z 1882 roku został przeprowadzony w warunkach krótkotrwałego ożywienia gospodarczego. Podobna sytuacja panowała również w roku 1895. Jednakże w tym ostatnim okresie gospodarka śląska pozostawała ponadto pod ożywiającym wpływem układów handlowych z lat 1891—1894, zawartych pomiędzy Prusami a Rosją i Prusami a Austrią.[20] Spis z 1907 roku był przeprowadzany w warunkach prosperity. Załamanie jej nastąpiło dopiero w drugiej połowie tego roku, a więc po przeprowadzeniu spisu.[21]

W latach 20-tych pierwszy spis przeprowadzono w okresie ożywienia gospodarczego.[22] Toteż poziom przemysłowego zatrudnienia według spisu z 1925 roku był jeszcze stosunkowo wysoki, aczkolwiek niższy niż przed pierwszą wojną światową. Oprócz nietrwałości powojennej koniunktury zaważyły tu zapewne niekorzystne warunki polityczne i gospodarcze mające swe źródło w oderwaniu tych obszarów Śląska od Polski.[23]

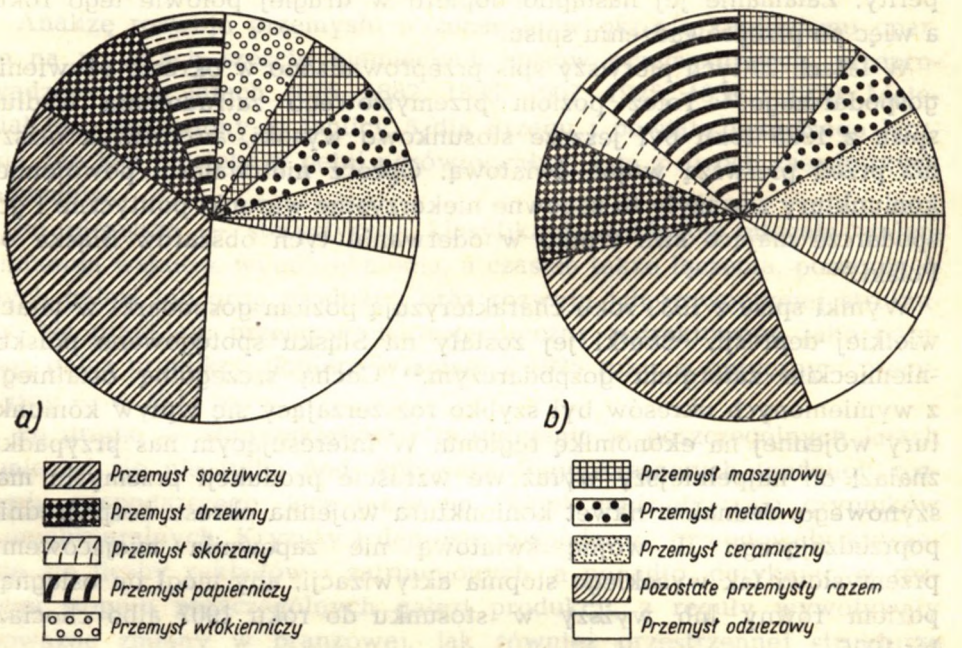
Wyniki spisu z 1933 roku charakteryzują poziom gospodarki w latach wielkiej depresji. Skutki jej zostały na Śląsku spotęgowane polsko-niemieckim zatargiem gospodarczym.[24] Cechą szczególną ostatniego z wymienionych okresów był szybko rozszerzający się wpływ koniunktury wojennej na ekonomikę regionu. W interesującym nas przypadku znalazł on najpełniejszy wyraz we wzroście produkcji przemysłu maszynowego. Jednakże nawet koniunktura wojenna okresu bezpośrednio poprzedzającego II wojnę światową nie zapewniła miejscowemu przemysłowi tak wysokiego stopnia aktywizacji, aby mógł on osiągnąć poziom równy lub wyższy w stosunku do roku 1907 albo chociażby 1925.

Uwzględniając specyficzne warunki koniunkturalne, spróbujmy przedstawić teraz rozwój i kierunek przeobrażeń w strukturze branżowej miejscowego przemysłu na przestrzeni lat 1875—1939. Dominująca rola przemysłu spożywczego w gospodarce miasta i powiatu brzeskiego przetrwała próbę czasu. Warto również zauważyć, że gałąź ta w mniejszym od innych stopniu poddawała się ujemnym skutkom kryzysów i depresji, co niewątpliwie w pewnej mierze wywierało stabilizujący wpływ na całokształt miejscowych warunków gospodarczych.

Obok przemysłu spożywczego, na przełomie XIX i XX stulecia w Brzegu rozwinął się silnie przemysł papierniczy, a ściślej mówiąc — przetwórstwa papierniczego. Osiągnął on najwyższy stopień koncentracji produkcji. Trzecią ważną gałęzią miejscowej gospodarki był przemysł drzewny. Jednakże stan zatrudnienia w tej gałęzi cechował wyraźny brak stabilizacji. Jest to poniekąd zrozumiałe, gdyż większość zakładów przemysłu drzewnego dysponowała prymitywnymi i tanimi urządzeniami wytwórczymi. Okresowe lub całkowite unieruchomienie

takich przedsiębiorstw w niepomyślnych warunkach koniunkturalnych pociągało za sobą stosunkowo niewielkie straty.

Brzeg znany był również jako ośrodek przemysłu skórzanego. Miejscowa garbarnia należała do największych i najbardziej w Niemczech znanych zakładów tego typu.[25] W latach 30-tych znaczenie tej gałęzi

Rys. 3. Zmiany struktury przemysłu i rzemiosła brzeskiego według liczby zatrudnionych w latach 1875—1939.
Część a) Struktura w roku 1875. Część b) Struktura w roku 1939.

produkcji znacznie zmalało. Była ona bowiem uzależniona od bardzo szerokiego rynku zbytu, który w tym okresie uległ gwałtownemu skurczeniu. W latach poprzedzających II wojnę światową najszybciej rozwijał się przemysł maszynowy. W roku 1939 zajmował on piąte miejsce pod względem liczby zatrudnionych pracowników. W Brzegu czynny był zakład budowy silników, zatrudniający 132 pracowników, stocznia rzeczna — 130, trzy fabryki maszyn — 140, trzy wytwórnie kotłów i instalacji centralnego ogrzewania, wytwórnia konstrukcji stalowych i żelaznych, zatrudniająca 8 osób oraz 17 zakładów naprawczych maszyn, aparatury i pojazdów.[26] O sprzyjających warunkach koniunkturalnych w tej gałęzi przemysłu, panujących przed wybuchem II wojny światowej, wspominaliśmy już uprzednio.

Przemiany w strukturze branżowej brzeskiego przemysłu dobrze ilustruje rys. 3. W roku 1875 dwie gałęzie produkcji, spożywcza i odzieżowa, zatrudniały więcej niż połowę wszystkich pracowników. W roku 1939 ilość ta przypadała co najmniej na trzy gałęzie przemysłu. Świadczy to o stopniowym przeobrażeniu jednostronnie wyspecjalizowanego ośrodka w zespół wytwórczy o bardziej zróżnicowanej strukturze. Dla gospodarki miasta jako całości było to zjawisko niewątpliwie korzystne. Wskutek rozszerzenia możliwości zakupów stało się ono bardziej atrakcyjne zarówno dla własnych mieszkańców, jak i dla ludności z obszarów zewnętrznych. Również sezonowe i koniunkturalne spadki zatrudnienia oraz produkcji w poszczególnych gałęziach stały się mniej odczuwalne. Rozszerzył i pogłębił się także zakres specjalizacji miejscowej siły roboczej, co ułatwiało rozwój nowych rodzajów produkcji oraz

Tablica 6

Przemysł i rzemiosło w mieście Brzegu w latach 1907—1939

Gałęzie przemysłu i rzemiosła	Lata							
	1907		1925		1933		1939	
	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie
Hutnictwo					1	3	3	42
Przemysł ceramiczny	15	429	15	296	9	97	18	292
Przemysł metalowy	42	408	39	352	47	164	40	257
Przemysł maszynowy	30	530	16	487	18	211	29	639
Przemysł elektrotechniczny	—	—	24	59	9	30	12	57
Przemysł optyczny i precyzyjny	—	—	—	—	19	28	21	41
Przemysł chemiczny	8	40	3	37	1	11	2	22
Przemysł włókienniczy	24	126	15	132	10	17	61	134
Przemysł papierniczy	11	1966	15	862	6	919	9	1116
Przemysł skórzany	27	413	16	512	17	225	23	247
Przemysł poligraficzny	12	46	—	—	9	137	10	177
Przedsiębiorstwo kauczuku i azbestu	—	—	—	—	1	1	1	3
Przemysł drzewny	67	422	65	671	52	173	50	348
Przemysł instrumentów muzycznych	—	—	3	32	4	21	3	16
Przemysł spożywczy	121	969	120	1206	120	944	120	1197
Przemysł odzieżowy	504	1104	348	962	344	823	239	665
Zakłady wodociągowe, gazownie i elektrownie	—	—	4	90	4	83	6	92
Przemysł i rzemiosło razem	861	6453	683	5698	671	3887	647	5345

Źródła: Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 218, 415, 463. — S. Smoliński..., o. c. T. II, s. 107 i nast.

postęp techniczny w już istniejących. Trzeba przy tym dodać, że wraz z postępowaniem powyższych zmian strukturalnych zmieniał się także miejscowy rynek pracy, obejmujący coraz bardziej różnorodne grupy zawodowe ludności. Wzrosła wreszcie chłonność lokalnego rynku dóbr produkcyjnych i konsumpcyjnych. Rozwój struktury branżowej przemysłu posiadał więc istotne znaczenie dla rozszerzenia sfery oddziaływania tego ośrodka.

Dotychczas nie uwzględnialiśmy rozmieszczenia przemysłu wewnątrz badanego ośrodka. W interesującym nas przypadku wykazywało ono znaczną nierównomierność. Dla uzyskania najogólniejszego obrazu przestrzennej struktury przemysłu, zestawiono osobno liczbę zakładów i stan zatrudnienia według gałęzi przemysłu dla głównego ośrodka — miasta Brzegu — oraz dla powiatu. Ponieważ Brzeg został wyodrębniony jako powiat miejski dopiero w roku 1907, tablice 6 i 7 przedstawiają wyniki spisów przemysłowych począwszy od tego okresu.

Różnice w stopniu uprzemysłowienia obu omawianych jednostek terytorialnych są od początku badanego okresu bardzo wyraźne i wy-

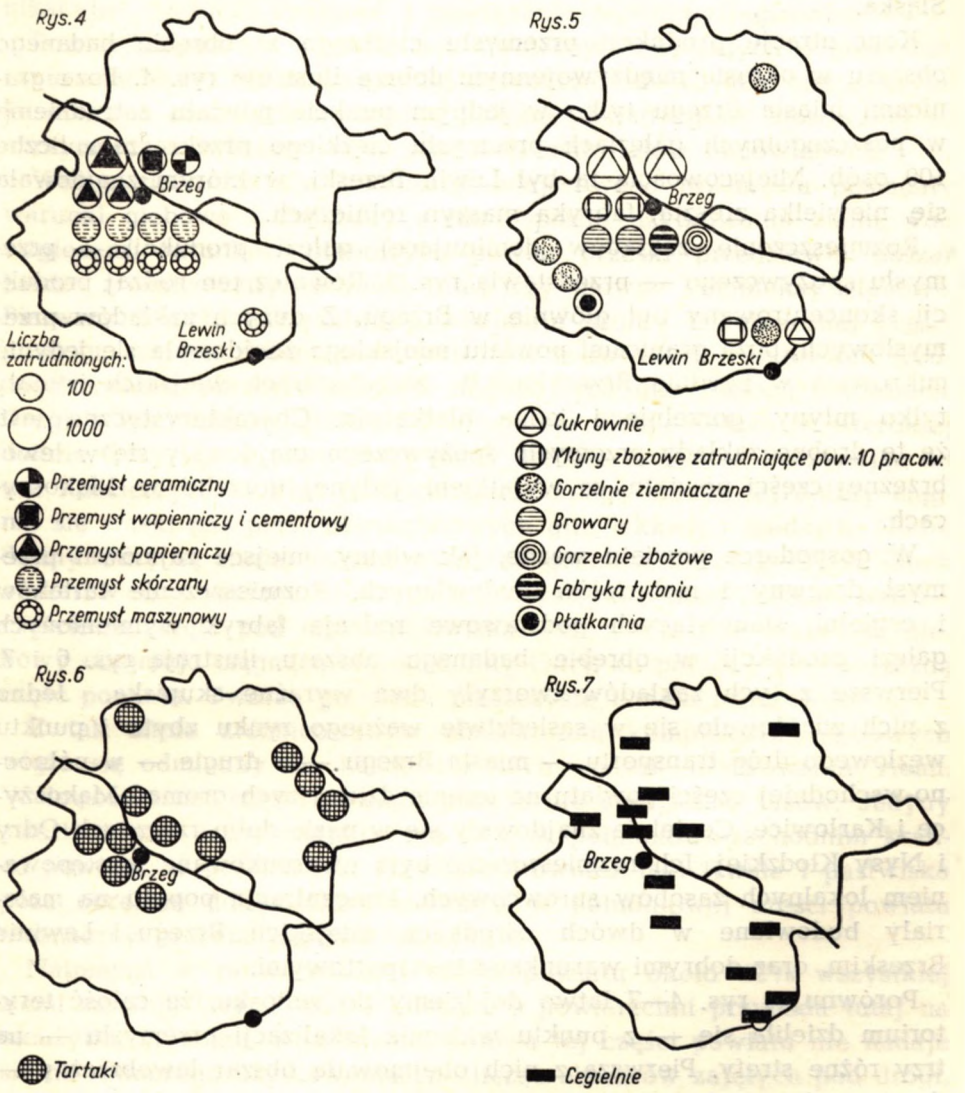
Tablica 7

Przemysł i rzemiosło w powiecie brzeskim w latach 1907—1939

Gałęzie przemysłu i rzemiosła	Lata							
	1907		1925		1933		1939	
	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie
Przemysł ceramiczny	23	477	12	319	11	197	19	405
Przemysł metalowy	89	183	91	212	114	218	95	221
Przemysł maszynowy	49	98	22	77	13	87	33	168
Przemysł elektrotechniczny	—	—	12	29	14	22	10	19
Przemysł optyczny i precyzyjny	—	—	—	—	7	7	4	6
Przemysł chemiczny	19	27	1	11			3	33
Przemysł włókienniczy	14	15	4	52	3	3	8	8
Przemysł papierniczy	2	3	4	11	1	3	—	—
Przemysł skórzany	24	62	27	67	32	52	24	50
Przemysł poligraficzny	2	5	—	—	4	6	3	5
Przemysł drzewny	97	315	142	527	173	388	139	508
Przemysł spożywczy	172	525	179	763	243	989	223	969
Przemysł odzieżowy	359	475	230	322	298	383	195	250
Zakłady wodociągowe, gazownie i elektrownie	—	—	48	27	18	39	17	33
Przemysł i rzemiosło razem	850	2 185	772	2 417	931	2 394	773	2 675

Źródła: Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 218, 415, 463. — S. Smoliński..., o. c. T. II, s. 107 i nast.

jątkowo niekorzystne dla powiatu brzeskiego. Nie ulega również wątpliwości, że pewna niwelacja tych różnic, jaką obserwujemy porównując wyniki czterech kolejnych spisów przemysłowych, dokonała się przede wszystkim wskutek bardziej niszczącego wpływu kryzysów

Rys. 4—7. Rozmieszczenie przemysłu brzeskiego w roku 1929.
Rys. 4. Zakłady przemysłów: ceramicznego, wapienniczego i cementowego, papierniczego, skórzanego i maszynowego. — Rys. 5. Zakłady przemysłu spożywczego. — Rys. 6. Tartaki. — Rys. 7. Cegielnie.
(Źródło: W. Geisler, Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Schlesien. Wrocław 1932)

i depresji gospodarczych na gospodarkę miasta.[27] Ta ostatnia bowiem, reprezentowana przez większe i bardziej wyspecjalizowane zakłady (rys. 4), wymagała opanowania znacznie rozleglejszych rynków, czemu nie sprzyjały ani ogólne warunki kapitalistycznej koniunktury okresu międzywojennego, ani specyficzne trudności gospodarcze Śląska.

Koncentrację produkcji przemysłu ciężkiego w obrębie badanego obszaru w okresie międzywojennym dobrze ilustruje rys. 4. Poza granicami miasta Brzegu tylko w jednym punkcie powiatu zatrudnienie w poszczególnych gałęziach przemysłu ciężkiego przekraczało liczbę 100 osób. Miejscowością tą był Lewin Brzeski, w którym znajdowała się, niewielka zresztą, fabryka maszyn rolniczych.

Rozmieszczenie zakładów dominującej gałęzi produkcji — przemysłu spożywczego — przedstawia rys. 5. Również ten rodzaj produkcji skoncentrowany był głównie w Brzegu. Z dużych zakładów przemysłowych, poza granicami powiatu miejskiego znajdowała się jedynie cukrownia w Lewinie Brzeskim.[28],[29] Na obszarach wiejskich istniały tylko młyny, gorzelnie i jedna płatkarnia. Charakterystyczne jest, że te drobne zakłady przemysłu spożywczego znajdowały się w lewobrzeżnej części powiatu, za wyjątkiem jedynej gorzelni w Mąkoszycach.

W gospodarce powiatu ważne, jak wiemy, miejsce zajmował przemysł drzewny i materiałów budowlanych. Rozmieszczenie tartaków i cegielni, stanowiących podstawowe rodzaje fabryk wymienionych gałęzi produkcji w obrębie badanego obszaru, ilustrują rys. 6 i 7. Pierwsze z tych zakładów tworzyły dwa wyraźne skupiska. Jedno z nich znajdowało się w sąsiedztwie ważnego rynku zbytu i punktu węzłowego dróg transportu — miasta Brzegu — a drugie — w północno-wschodniej części powiatu na terenie dzisiejszych gromad Mąkoszyce i Karłowice. Cegielnie znajdowały się w pasie dolin rzecznych Odry i Nysy Kłodzkiej. Ich rozmieszczenie było uwarunkowane występowaniem lokalnych zasobów surowcowych, koncentracją popytu na materiały budowlane w dwóch ośrodkach miejskich, Brzegu i Lewinie Brzeskim, oraz dobrymi warunkami transportowymi.

Porównując rys. 4—7 łatwo dojdziemy do wniosku, że całość terytorium dzieliła się — z punktu widzenia lokalizacji przemysłu — na trzy różne strefy. Pierwsza z nich obejmowała obszar lewobrzeżny — dominował tutaj przemysł spożywczy. Do drugiej strefy należały tereny dolin rzecznych Odry i Nysy Kłodzkiej, gdzie powstała sieć zakładów przemysłu ceramicznego, głównie cegielni. Wreszcie trzecią strefę stanowiła prawobrzeżna część powiatu, gdzie koncentrował się przemysł drzewny, a ściślej — tartaczny.

Omówiliśmy dotychczas ogólne tendencje rozwoju i rozmieszczenie przemysłu w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Obecnie spróbujemy określić wpływ tych głównych czynników, które zadecydowały o jego strukturze przestrzennej. Zaliczymy do nich: warunki naturalne, związki z gospodarką rolną, rozmieszczenie ludności, stosunki komunikacyjne, warunki rynkowe i powiązania wewnątrz-regionalne.

Powiat brzeski nie posiada złóż surowców mineralnych o gospodarczym znaczeniu, lub przynajmniej dotychczas nie zostały one odkryte. W dolinach rzecznych występują jedynie pokłady gliny stosowanej — o czym już mówiliśmy — w produkcji materiałów budowlanych.

Ważne znaczenie dla lokalizacji miejscowego przemysłu posiadały warunki glebowe i związany z nimi sposób użytkowania ziemi. Pod względem warunków glebowych powiat brzeski przedstawia obszar bardzo zróżnicowany. Istnieją tutaj trzy główne kompleksy glebowe. Pierwszy z nich, najżyźniejszy, obejmuje grunty lewobrzeżnej części powiatu. Jest on zbudowany z utworów lessowatych i pyłowych wodnego pochodzenia oraz piasków naglinowych glin lekkich i średnich. Drugi z kompleksów glebowych obejmuje ziemie leżące w szerokiej dolinie Odry, gdzie przeważają mady średnie i ciężkie. Poczynając od wsi Kościerzyce, wzdłuż północno-zachodniego skraju tej doliny ciągnie się wąski pas piasków naglinowych glin lekkich i średnich. Gleby doliny Odry są silniej zróżnicowane od gruntów lewobrzeżnych. Obok obszarów o wysokiej urodzajności, występują tutaj ziemie słabsze, częściowo zajęte pod łąki i pastwiska. Trzeci wreszcie kompleks glebowy obejmuje ciągnącą się od doliny Odry ku północy prawobrzeżną część powiatu. Tworzą go gleby piaszczyste i mało urodzajne.[30]

Z tak silnie zróżnicowanym charakterem kompleksów glebowych wiąże się odmienny dla każdego z nich sposób użytkowania ziemi. W lewobrzeżnej części powiatu prawie nie spotykamy lasów. Jedyny zwarty obszar leśny znajduje się tutaj w południowo-zachodnim krańcu powiatu, w pobliżu wsi Przylesie. Również łąki trwałe i pastwiska poza obrębem doliny Odry stanowią w południowej części powiatu nieznaczny procent użytków rolnych.

Natomiast w prawobrzeżnej części powiatu około 42% wszystkiej ziemi zajmują lasy. Ponadto blisko 3% powierzchni przypada tutaj na nieużytki. W sumie więc niemal połowa tej części powiatu nie nadaje się do rolniczego użytkowania, nie licząc obszarów zajętych pod drogi, budynki itp., a grunty orne należą tu — poza wspomnianym obszarem doliny Odry — do gleb słabych a nawet bardzo słabych.

Te naturalne różnice w zakresie warunków produkcji rolnej zostały w pewnym stopniu spotęgowane wskutek ludzkiej działalności gospodarczej. Lewobrzeżna, żyzna część powiatu stała się domeną gospodar-

ki wielkochłopskiej.[31] Wymownym tego dowodem są wyniki porównania wielkości gospodarstw rolnych w obu częściach powiatu brzeskiego, przedstawione w tablicy 8.[32]

Procentowy udział gospodarstw w poszczególnych grupach podaje tablica 9.

Tablica 8

Ugrupowanie gospodarstw rolnych we wsiach powiatu brzeskiego*

Stan z 1939 r.

Grupy gospodarstw ha	Liczba gospodarstw rolnych we wsiach		
	prawo-brzeżnych	lewo-brzeżnych	ogółem
Poniżej 5	1027	387	1414
5 — 10	642	373	1015
10 — 20	374	430	804
20 — 100	82	357	439
Ponad 100	9	18	27
Razem	2134	1565	3699

* Wyłączono miasta oraz pominięto majątki leśne.

Tablica 9

Ugrupowanie gospodarstw rolnych we wsiach powiatu brzeskiego (procentowo)

Stan z 1939 r.

Grupy gospodarstw ha	Liczba gospodarstw rolnych we wsiach		
	prawo-brzeżnych %	lewo-brzeżnych %	ogółem %
Poniżej 5	48,1	24,7	38,2
5 — 10	30,1	23,8	27,5
10 — 20	17,6	27,5	21,7
20 — 100	3,8	22,8	11,9
Ponad 100	0,4	1,2	0,7
Razem	100,0	100,0	100,0

We wsiach prawobrzeżnej części powiatu, o przewadze mało urodzajnych gruntów, typową formą własności była drobna i średnia gospodarka chłopska.[33] W sumie reprezentowało ją tutaj 78,2% ogólnej liczby gospodarstw rolnych (w obu grupach do 10 ha łącznie). Oczywiście te drobne i średnie gospodarstwa rolne, produkujące przy tym na mało urodzajnych gruntach, były z reguły słabiej zainwestowane.

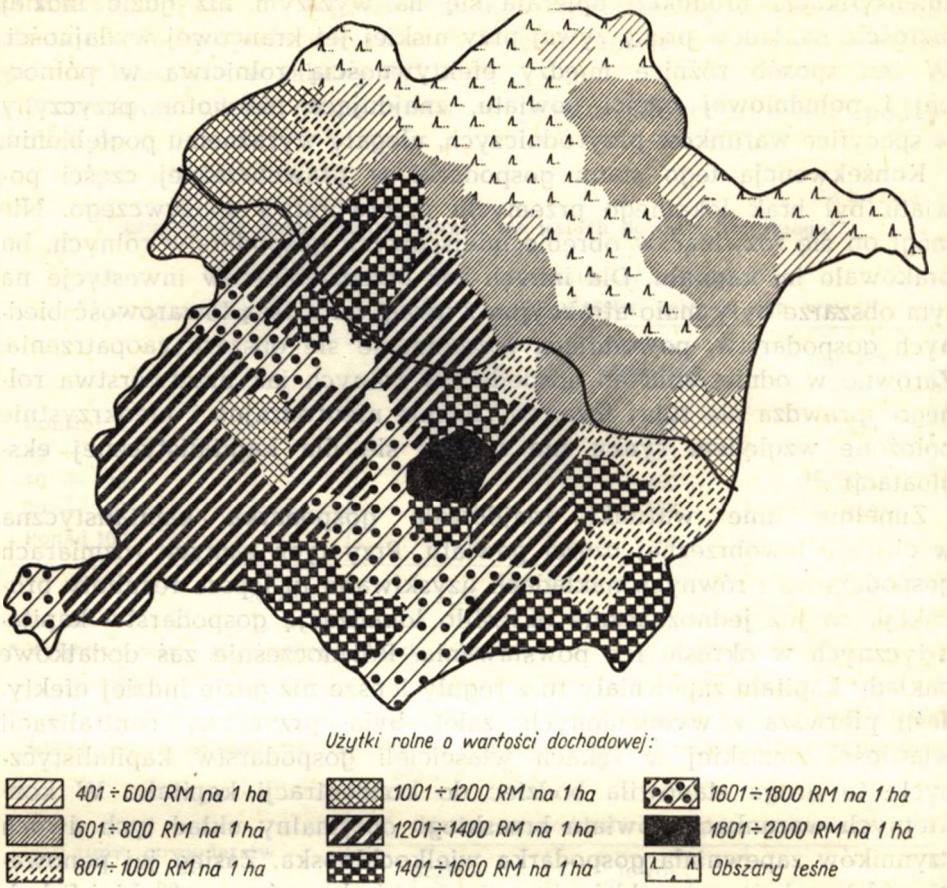
Intensyfikacja produkcji opierała się na wyższym niż gdzie indziej wzroście nakładów pracy żywej przy niskiej jej krańcowej wydajności. W ten sposób różnice między efektywnością rolnictwa w północnej i południowej części powiatu, znajdujące pierwotne przyczyny w specyfice warunków przyrodniczych, ulegały wyraźnemu pogłębieniu.

Konsekwencją tego stanu gospodarki w prawobrzeżnej części powiatu był brak lokalnego przemysłu przetwórstwa spożywczego. Nie mógł on się rozwinąć w obrębie miejscowych gospodarstw rolnych, bo brakowało im kapitału. Dla innych zaś przedsiębiorców inwestycje na tym obszarze były mało atrakcyjne z uwagi na niższą towarowość biednych gospodarstw, powodującą rozszerzenie się obszaru zaopatrzenia. Zarówno w odniesieniu do gospodarstw rolnych jak przetwórstwa rolnego sprawdza się tutaj teza, że „ziemie nieurodzajne i nieokrzystnie położone względem rynku nie nadają się dla kapitalistycznej eksploatacji".[34]

Zupełnie inne warunki znajdowała gospodarka kapitalistyczna w obrębie lewobrzeżnej części powiatu. Przy tych samych rozmiarach gospodarstwa i równych nakładach uzyskiwano tu lepsze rezultaty produkcji, co już jednoznacznie określiło lokalizację gospodarstw kapitalistycznych w okresie ich powstawania. Równocześnie zaś dodatkowe nakłady kapitału zapewniały tu z reguły lepsze niż gdzie indziej efekty. Jeśli pierwsza z wymienionych zalet była przyczyną centralizacji własności ziemskiej w rękach właścicieli gospodarstw kapitalistycznych, to druga stanowiła bodziec do koncentracji kapitału. W konkretnych warunkach powiatu brzeskiego optymalny układ tych dwóch czynników zapewniała gospodarka wielkochłopska. Zasięg jej panowania pokrywał się w przybliżeniu z granicami obszarów o wysokiej fiskalnej wartości dochodowej ziemi.[35] Zróżnicowanie gruntów pod względem ich wartości dochodowej ilustruje rys. 8.

Widzimy więc, że ekonomiczna przewaga rolnictwa lewobrzeżnej części powiatu opierała się jednocześnie na przewadze wielkiej własności chłopskiej względem innych form gospodarki oraz wysokiej dochodowości gruntów. Dla naszego przykładu znaczenie tych faktów polega na tym, iż w konsekwencji prowadziły one do powstania wysoce towarowej i intensywnej produkcji, co ściśle wiąże się z rozwojem i lokalizacją przemysłu przetwarzającego surowce rolnicze.

Jednakże nawet wielkochłopskie gospodarstwo rolne nie posiada zwykle dostatecznych środków na budowanie większych zakładów przemysłowych, które na wsi kapitalistycznej powstają w wielkich majątkach. Równocześnie zaś rozwój gospodarki wielkochłopskiej powoduje gwałtowne wyludnienie wsi i ostry deficyt siły roboczej. W tych warunkach duże zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego po-

Rys. 8. Rozmieszczenie użytków rolnych w powiecie brzeskim według ich wartości dochodowej (w markach — RM)
(Źródło: A. Haase, H. Briese: Die landwirtschaftlichen Einheitswerte der Provinz Nieder- und Oberschlesien)

wstają z reguły w ośrodkach miejskich, a proces oddzielenia rolnictwa od przemysłu i specjalizacji poszczególnych ośrodków postępuje szybciej i staje się głębszy niż gdzie indziej. Dlatego też w obrębie wsi brzeskich spotykamy jedynie drobniejsze zakłady przetwórcze. Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym powstaniu takiego właśnie układu przestrzennego był rozwój gęstej sieci dróg transportu towarowego, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części niniejszego artykułu.

Przejdźmy z kolei do omówienia niektórych, związanych z rozmieszczeniem przemysłu, zagadnień demograficznych. Rozwój ludności miast i wsi badanego obszaru w okresie panowania kapitalizmu przedstawia tablica 10[36] (rys. 9 jest graficzną ilustracją tej tablicy).

Tablica 10

Rozwój ludności powiatu brzeskiego w latach 1861—1939

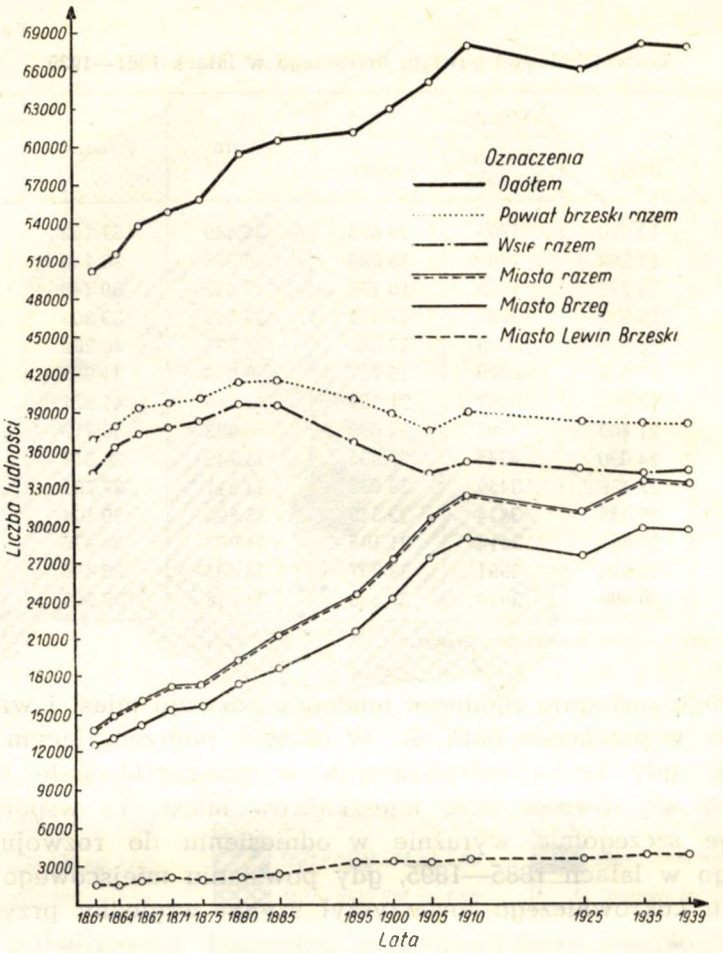
Rok	Miasta			Wsie	Powiat*	Ogółem
	Brzeg	Lewin Brzeski	razem			
1861	12 970	1703	14 673	35 449	37 152	50 122
1864	13 298	1790	15 088	36 358	38 148	51 446
1867	14 273	1903	16 176	37 547	39 440	53 723
1871	15 372	2057	17 429	37 743	39 800	55 172
1875	15 591	2009	17 600	38 273	40 282	55 873
1880	17 508	2229	19 737	39 658	41 887	59 395
1885	18 899	2362	21 261	39 559	41 921	60 820
1895	21 403	3287	24 690	36 923	40 210	61 613
1900	24 090	3245	27 335	35 742	39 017	63 077
1905	27 486	3450	30 936	34 311	37 761	65 247
1910	29 035	3514	32 549	35 590	39 104	68 139
1925	27 681	3514	31 195	34 962	38 476	66 157
1933	29 816	3991	33 807	34 505	38 496	68 312
1939	29 580	3978	33 558	34 618	38 596	68 176

* Razem wsie i Lewin Brzeski bez Brzegu.

Na uwagę zasługuje zgodność tendencji rozwoju miast i wzrostu zatrudnienia w przemyśle (tabl. 5). W okresie poprzedzającym I wojnę światową, gdy liczba zatrudnionych w przemyśle stale wzrastała, zwiększała się również ilość mieszkańców miast. Ta współzależność występuje szczególnie wyraźnie w odniesieniu do rozwoju Lewina Brzeskiego w latach 1885—1895, gdy powstaniu miejscowego ośrodka przemysłu cukrowniczego towarzyszył szybki względny przyrost ludności. W okresie międzywojennym natomiast, katastrofalna sytuacja gospodarcza tych ziem przerwała ciągłość rozwoju ośrodków miejskich. Należy stąd wnosić, że w omawianym okresie głównym czynnikiem miastotwórczym był w obrębie tego terytorium rozwój przemysłu.

Ciekawie przedstawiał się rozwój ludności wiejskiej. Przede wszystkim zastanawia fakt, iż liczba tej ludności już na początku omawianego okresu była stosunkowo niewielka. Wydaje się, że przyczyn tego zjawiska należy szukać we wczesnym, bo sięgającym pierwszej połowy XIX stulecia, rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Charakterystycznym kierunkiem jej ówczesnej produkcji była hodowla owiec, co niewątpliwie wzmagało tendencję tworzenia gospodarstw o dużej powierzchni gruntów.[37]

Wzrost liczby ludności wiejskiej był bardzo powolny i trwał tylko do roku 1880. W ciągu niespełna 20 lat liczba mieszkańców wsi zwiększyła się tylko o 4209 osób. Tymczasem Brzeg, miasto liczące w 1861

Rys. 9. Rozwój liczby ludności w mieście Brzegu i powiecie brzeskim w latach 1861—1939

roku niecałe 13 tys. ludności, osiągnęło przyrost wynoszący 4538 osób, to jest — 36,2%. W latach następnych panowała wyraźna tendencja zmniejszania się liczby ludności wiejskiej.

Rozmieszczenie ludności wiejskiej w obrębie powiatu nie było równomierne. W roku 1939 spośród 34 618 mieszkańców wsi 15 701 zamieszkiwało prawobrzeżną część powiatu, a 18 917 — część lewobrzeżną.[38] Całkowita zaś powierzchnia powiatu wynosiła 593 km², z czego 290 km² znajdowało się po prawej stronie Odry, a 303 km² — po lewej. Z obszaru lewobrzeżnego 10 km² stanowiły grunty miejskie. Jak więc widzimy, po odliczeniu obszaru miasta Lewina Brzeskiego powierzchnie lewobrzeżnej i prawobrzeżnej części powiatu były mniej więcej równe.[39]

Obliczając jednak gęstość zaludnienia we wsiach położonych po obu stronach Odry musimy uwzględnić, że północne okolice powiatu obejmują dwa wielkie kompleksy leśne. Wyłączając zwarte kompleksy leśne otrzymamy przeciętną gęstość zaludnienia dla wsi prawobrzeżnych 95,2 mieszkańców na km². Odpowiednio obliczony wskaźnik gęstości zaludnienia dla wsi lewobrzeżnych wynosi tylko 65,2 mieszkańców na km². Jest to bardzo duża różnica, jeśli zważyć na wysoce intensywny typ gospodarki rolnej w południowej części powiatu.

Słaby rozwój przemysłu we wsiach powiatu brzeskiego posiadał więc różne przyczyny na każdym z wymienionych obszarów. Po lewej stronie Odry brakowało siły roboczej, a po prawej — kapitału. Punktem styku tych dwóch czynników produkcji był Brzeg. Fakt ten w niemałym stopniu zaważył na rozwoju kontrastów pomiędzy głównym ośrodkiem miejskim a jego otoczeniem.

Spostrzeżenia nasze, o jednostronnym charakterze powiązań prawobrzeżnych obszarów z przemysłem, potwierdzają dane dotyczące liczby osób utrzymujących się z pracy w tym dziale produkcji. W roku 1939 spośród miejscowej ludności 4790 utrzymywało się z przemysłu i rzemiosła, co stanowiło 30,5% ogółu mieszkańców.[40] We wsiach lewobrzeżnej — bardziej uprzemysłowionej — części powiatu liczba osób utrzymujących się z przemysłu i rzemiosła wynosiła 3724 mieszkańców, a więc tylko 19,6% miejscowej ludności.[41]

Bardzo istotną rolę w uprzemysłowieniu powiatu i miasta Brzegu odegrał system dróg komunikacyjnych. Również pod tym względem uprzywilejowana została lewobrzeżna część powiatu i miasto Brzeg. Uzyskał on połączenia kolejowe z Wrocławiem już w roku 1842, a w następnym roku — z Opolem. W roku 1848 zakończono budowę linii Brzeg — Nysa. Powstała także linia kolejowa łącząca Brzeg ze Strzelinem. Wszystkie one prowadzą przez lewobrzeżne obszary powiatu i zapewniają ich mieszkańcom łatwy dostęp do głównego ośrodka miejskiego. Natomiast północna część powiatu nie uzyskała bezpośredniego połączenia kolejowego z Brzegiem. Biegnie tutaj tylko jedna linia ze stacjami w Karłowicach, Tarnowcu, Mąkoszycach i Rogalicach. Aby dojechać nią do Brzegu trzeba byłoby wybrać drogę przez Wrocław lub Opole.

Ten układ sieci transportu kolejowego związał Brzeg z szerokim zapleczem południowych obszarów rolniczych w obrębie powiatu własnego i sąsiednich. Wskutek tego stał się on centralnym miastem rozległego podregionu zarówno w zakresie zaopatrzenia w artykuły przemysłowe jak i przetwarzania produktów rolnych, które z uwagi na niską wartość jednostkową i znaczne straty na wadze w procesie przetwórczym korzystniej jest przerabiać w pobliżu źródeł zaopatrzenia. Natomiast dawne powiązania północnych obszarów z Brzegiem zostały

w poważnym stopniu ograniczone. Jak wiadomo, przed powstaniem kolei, z Brzegu ku północy prowadził ważny szlak handlowy. Ponieważ w nowych warunkach nie uzyskał on odpowiednika w postaci linii transportu kolejowego, droga ta straciła swe znaczenie. W rezultacie zaś sfera ciążenia obszarów północnych do miasta Brzegu skurczyła się do tego stopnia, że nie sięgała nawet granicy własnego powiatu.

Ciekawe są przyczyny zrezygnowania z budowy linii kolejowej, która miała połączyć Namysłów z Brzegiem. Nad możliwością zrealizowania tej inwestycji zastanawiano się w związku z projektem budowy kolei w Namysłowie. Miano dokonać wyboru pomiędzy dwoma wariantami: budowy linii kolejowej Namysłów — Brzeg, albo Namysłów — Opole. Zastrzeżenia przeciw pierwszemu wariantowi dotyczyły: 1. wysokich kosztów budowy mostu na Odrze, 2. niskiej efektywności linii kolejowej, prowadzącej przez duże kompleksy leśne i ubogie obszary rolnicze.[42] Ostatecznie zdecydowano się na budowę linii Namysłów — Opole. W konsekwencji zaś pozbawione dogodnych powiązań komunikacyjnych północne obszary stały się jeszcze mniej atrakcyjne dla przemysłu i jeszcze bardziej zacofane niż dawniej.

Charakterystyczny układ linii kolejowych po lewej stronie Odry wywarł wpływ na rozwój przestrzenny miasta Brzegu. Chociaż więc znaczna część posiadłości miasta znajdowała się na prawym brzegu rzeki, rozwój jego w tym kierunku uległ zahamowaniu. Nowe budownictwo skoncentrowano na obszarach znajdujących się pomiędzy fosą starego miasta i dworcem kolejowym.

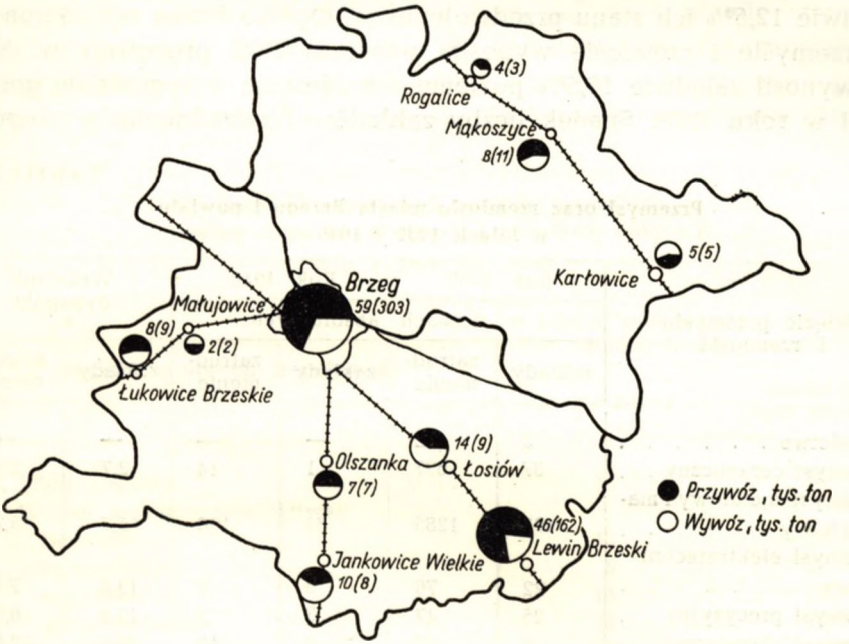
Stan sieci kolejowej oraz przywóz i wywóz ładunków w okresie międzywojennym przedstawia rys. 10. Wysoki udział przywożonych ładunków w miastach ściśle wiąże się z koncentracją przemysłu.

Istotne znaczenie dla lokalizacji przemysłu w Brzegu posiadała także odrzańska droga transportu wodnego. Jako punkt przeładunkowy jeszcze bardziej rozszerzał on strefę swego zaplecza, a ponadto czerpał korzyści wynikające z obniżenia kosztów przewozu niektórych wyrobów i surowców transportowych drogą wodną. W związku z eksploatacją drogi wodnej powstała tutaj także stocznia rzeczna, stanowiąca jeden z najstarszych i największych zakładów przemysłu maszynowego w Brzegu.

Istotne znaczenie dla wykształcenia się funkcji ośrodka brzeskiego posiadała jego korzystna lokalizacja w obrębie całości wielkiego regionu, którego stolicą był Wrocław. Jest rzeczą oczywistą, że w najbliższym sąsiedztwie Wrocławia nie mogły rozwinąć się większe ośrodki miejskie. Przeciwdziałała temu bowiem konkurencja ośrodka — stolicy regionu, w którym ceny produktów przemysłowych były najniższe,

a ich wybór — największy.[43] Zdolność konkurencyjna lokalnych przemysłów zwiększała się wraz ze wzrostem ich oddalenia od wielkiego miasta. Dopiero po przekroczeniu pewnej krytycznej odległości od centralnego ośrodka regionu mogły więc powstawać większe aglomeracje przemysłu.

Warto tutaj zauważyć, że wszystkie miasta — powiaty rozwinęły się na Śląsku w promieniu nie mniejszym niż 40 km od Wrocławia.[44] Zaś trzy najbliżej położone posiadały tym większą liczbę mieszkańców, im

Rys. 10. Linie transportu kolejowego w powiecie brzeskim oraz przywóz ładunków w roku 1929
(Źródło: por. rys. 4—7)

większa odległość dzieliła je od tego miasta. Brzeg posiadający 29,5 tys. mieszkańców oddalony był od Wrocławia o 42 km, Świdnica zamieszkała przez 35 tys. mieszkańców — o 61 km, Legnica z liczbą ludności 78,5 tys. mieszkańców — o 66 km.[45]

Po przedstawieniu ogólnej charakterystyki rozwoju, rozmieszczenia i funkcji gospodarczej brzeskiego ośrodka przemysłowego w warunkach kapitalizmu przejdziemy z kolei do omówienia tej problematyki w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych okresu powojennego.

III. ZNISZCZENIA WOJENNE I ODBUDOWA OŚRODKA, POWOJENNE PRZEMIANY W STRUKTURZE GAŁĘZIOWEJ I PRZESTRZENNEJ PRZEMYSŁU

W okresie II wojny światowej znaczna część przemysłu brzeskiego uległa zniszczeniu, co w poważnej mierze zmniejszyło stopień zainwestowania tego obszaru. Mimo natychmiastowego przystąpienia władz polskich do uporządkowania i odbudowy gospodarki na wyzwolonych terenach, w roku 1946 miasto Brzeg i powiat posiadały w sumie tylko 178 czynnych zakładów przemysłowych i rzemieślniczych, co stanowiło zaledwie 12,5% ich stanu przedwojennego. Ogólna liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle wynosiła wówczas 1326 pracowników. Stan ten wynosił zaledwie 16,5% poziomu zatrudnienia w tym dziale gospodarki w roku 1939. Spadek liczby zakładów i zatrudnienia w poszcze-

Tablica 11

Przemysł oraz rzemiosło miasta Brzegu i powiatu w latach 1939 i 1946

Gałęzie przemysłu i rzemiosła	Rok 1939		Rok 1946		Wskaźnik dynamiki %	
	w liczbach absolutnych					
	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie	zakłady	zatrudnienie
Hutnictwo	3	42	—	—	—	—
Przemysł ceramiczny	37	697	1	14	2,7	2,0
Przemysł metalowy i maszynowy	197	1285	31	196	15,7	15,2
Przemysł elektrotechniczny	22	76	3	6	13,6	7,8
Przemysł precyzyjny	25	47	3	3	12,0	6,3
Przemysł chemiczny	5	55	3	13	60,0	23,6
Przemysł włókienniczy	69	142	—	—	—	—
Przemysł papierniczy	9	1116	2	62	22,2	5,5
Przemysł skórzany	47	297	2	154	4,2	51,8
Przemysł poligraficzny	13	182	3	20	23,1	10,9
Przemysł drzewny	189	856	9	56	4,7	6,5
Przemysł instrumentów muzycznych	3	16	—	—	—	—
Przemysł spożywczy	343	2166	82	697	23,9	32,2
Przemysł odzieżowy	434	915	36	54	8,2	5,9
Przetwórstwo kauczuku i azbestu	1	3	—	—	—	—
Elektrownie, gazownie i wodociągi	23	125	3	51	13,0	40,8
Razem	1420	8020	178	1326	12,5	16,5

gólnych gałęziach produkcji przedstawiono w tablicy 11.[46] Przytoczone powyżej liczby nie określają oczywiście ubytku trwałego majątku produkcyjnego w przemyśle, gdyż oprócz zakładów czynnych istniała jeszcze pewna liczba fabryk i warsztatów nadających się do odbudowy. Wymagała ona jednak dłuższego czasu lub znacznie większych środków niż te, które można było uruchomić w początkowym okresie.

Zwróćmy uwagę, że w przemysłach: ceramicznym, metalowym i maszynowym, elektrotechnicznym, precyzyjnym chemicznym, papierniczym, poligraficznym oraz odzieżowym względna liczba zatrudnionych w roku 1946 była niższa niż względna liczba zakładów. Oznacza to, że zniszczenia wojenne obejmowały w tych gałęziach przede wszystkim większe jednostki produkcyjne. W konsekwencji zaś musiały się znacznie pogorszyć warunki wdrażania postępu technicznego i podnoszenia wydajności pracy w przemyśle, co w niemałym stopniu utrudnia-

Tablica 12

Ludność napływowa powiatu brzeskiego według obszarów emigracji i ośrodków imigracji

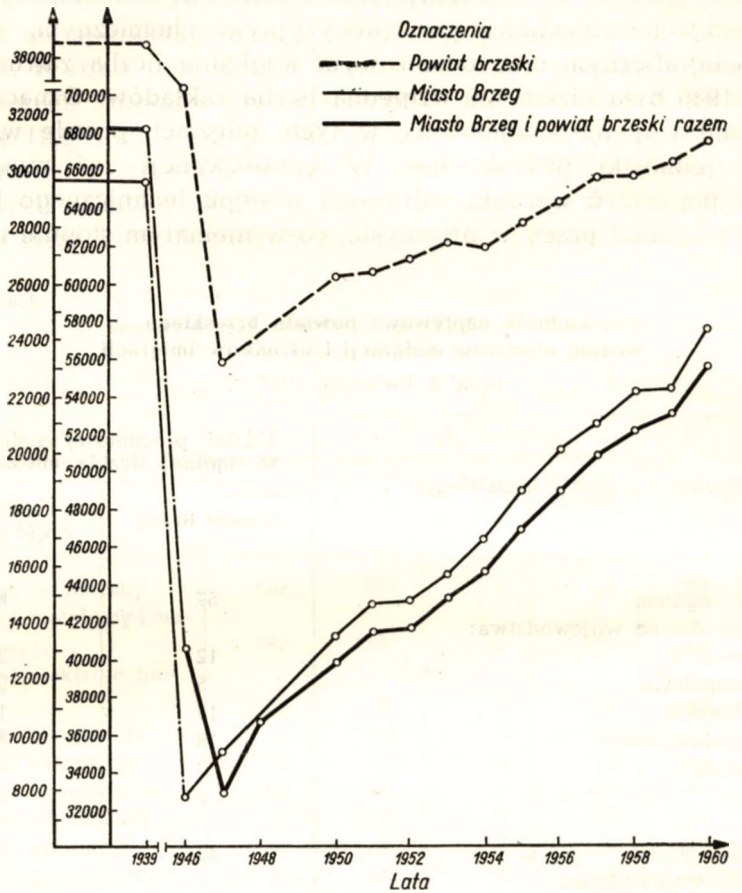
Stan z kwietnia 1947 r.

Obszary emigracji (repatriacji)	Udział procentowy imigrantów w ogólnej liczbie mieszkańców	
	miasto Brzeg	pozostała część powiatu
I. ZSRR ogółem	57	80
W tym dawne województwa:		
lwowskie	12	25
tarnopolskie	5	27
wołyńskie	15	18
stanisławowskie	18	10
wileńskie	3	—
inne	3	—
II. Ziemie dawne ogółem	42	19
W tym województwa:		
warszawskie	13	2
kieleckie	9	4
rzeszowskie	8	4
krakowskie	6	5
łódzkie	2	2
śląskie	2	—
inne	2	2
Ogółem*	99	99

* Około 1% ogółu ludności w Brzegu i powiecie brzeskim stanowiły osoby pochodzenia miejscowego.

ło zadania odbudowy gospodarczej oraz przywrócenia ośrodkowi brzeskiemu właściwej rangi w ekonomice regionu.

Ponadto ludność napływająca do tego ośrodka składała się przede wszystkim z emigrantów zamieszkujących dawniej obszary rolnicze i nie posiadała przygotowania zawodowego niezbędnego pracownikom przemysłu. Nie mamy wprawdzie materiałów statystycznych informują-

Rys. 11. Rozwój liczby mieszkańców miasta Brzegu i powiatu brzeskiego w latach 1939—1960

cych o strukturze zawodowej osadników, lecz charakter jej możemy w przybliżeniu ocenić na podstawie danych dotyczących pochodzenia ludności napływowej. Są one zawarte w tablicy 12.[47]

Przewaga ludności pochodzącej z zacofanych obszarów rolniczych oznacza, że w nowych warunkach gospodarczych znaczna jej część musiała dopiero zdobywać potrzebne kwalifikacje i nawyki wytwórcze dla

podjęcia pracy w przemyśle. Nie ułatwiało to czywiście zadań jego rekonstrukcji i unowocześnienia.

Pomimo tych szczególnych trudności rozwój gospodarczy ośrodka posiadał w minionych latach dynamiczny charakter. Świadczy o tym szybki wzrost liczby ludności miejskiej oraz zwiększający się poziom przemysłowego zatrudnienia.

Wspomniany już w pierwszej części niniejszego artykułu rozwój liczby mieszkańców ilustruje rys. 11, na którym uwzględniono także stan ludności z roku 1939.[48] Zasadniczy kierunek tych zmian polegał na stałej tendencji wzrostu ludności miasta Brzegu, którego nie zahamował nawet proces emigracji ludności niemieckiej, przypadający na okres od lutego 1946 do początków 1947 r. Natomiast w obrębie powiatu, gdzie liczba ludności niemieckiej pozostałej po wyzwoleniu Śląska była znaczna, nastąpił w tych latach zrozumiały spadek liczby ludności, który nie został wyrównany po dzień dzisiejszy. Trzeba tu jednak podkreślić, że począwszy od 1947 r. liczba mieszkańców powiatu wykazywała stałą tendencję wzrostu. Wyjątek stanowił rok 1954, w którym powierzchnia powiatu, a w związku z tym także ludności, zmniejszyła się wskutek zmiany granic podziału administracyjnego.

Celem ustalenia źródeł przyrostu liczby mieszkańców zestawiono w tablicy 13 salda ruchów naturalnych, wędrówkowych i rzeczywistych dla głównego ośrodka miejskiego — Brzegu.[49]

Tablica 13

Przyrost naturalny, wędrówkowy i rzeczywisty ludności miasta Brzegu w latach 1951—1959

Rok	Przyrost (+) ubytek (—) ludności w ciągu roku			Różnice bilansowe	Stan ludności na koniec roku
	naturalny	wędrówkowy	rzeczywisty		
1951	+ 391	+ 667*	+ 1058*	—	14 715
1952	+ 508	— 470	+ 38*	—	14 753
1953	+ 545	+ 548	+ 1093	— 40	15 806
1954	+ 515	+ 757	+ 1272	+ 26	17 104
1955	+ 572	+ 1083	+ 1655	— 13	18 746
1956	+ 535	+ 807	+ 1342	+ 45	20 133
1957	+ 579	+ 383	+ 962	— 9	21 086
1958	+ 505	+ 624	+ 1129	+ 52	22 267
1959	+ 518	+ 659	+ 1177	— 834	22 610

* Obliczono na podstawie różnicy stanów ludności na koniec kolejnych lat i statystyki przyrostu naturalnego.

Podany w tablicy 13 stan ludności na koniec każdego roku powinien w zasadzie równać się sumie przyrostu rzeczywistego w danym roku plus stan ludności z końca roku ubiegłego. W rzeczywistości jednak

warunek ten zazwyczaj nie jest spełniony, czego dowodem są uwzględnione w tablicy 13 różnice bilansowe. Przyczyną ich powstawania są błędy ewidencji ludności oraz drobne zmiany w granicach administracyjnych. Ze względu na różnice bilansowe wyniki obliczenia przyrostu wędrówkowego i rzeczywistego w latach 1951—1952, dla których nie mamy odpowiednich materiałów statystycznych, musimy traktować jako wartości przybliżone.

Prężność demograficzna Brzegu rokuje temu miastu dalszy szybki rozwój gospodarczy. W naszych warunkach ustrojowych bowiem rozmieszczenie ludności i jej potrzeby stanowią jeden z istotnych czynników podejmowania decyzji o lokalizacji inwestycji.

Ponieważ Brzeg jest obszarem imigracji, cechą charakterystyczną struktury wieku ludności jest wysoki udział w ogólnej liczbie mieszkańców osób w wieku od 20 do 35 lat. Stanowią one około 31,4% ogółu ludności, a więc prawie trzecią część wszystkich mieszkańców. Udział tej grupy świadczy o wysokiej aktywności zawodowej społeczeństwa.

Drugim ważnym wskaźnikiem rozwoju miejscowego ośrodka przemysłowego jest wzrost zatrudnienia w tym dziale produkcji. Dzięki odbudowie i nowym inwestycjom liczba pracowników przemysłu i rzemiosła, która w 1946 r. wynosiła w mieście Brzegu i powiecie brzeskim tylko 1326 osób, wzrosła w roku 1956 do 6444 zatrudnionych i choć nie osiągnęła jeszcze przedwojennego poziomu, to znacznie się doń zbliżyła.[50] Jednakże w ostatnich latach liczba miejsc pracy w przemyśle przestała wzrastać. Świadczy o tym wyraźnie poziom zatrudnienia w przemyśle (bez rzemiosła) przedstawiony w tablicy 14 za okres 1957—1960.[51]

Tablica 14

Zatrudnienie w przemyśle w latach 1957—1960

Jednostka administracyjna	Lata			
	1957*	1958**	1959**	1960**
Miasto Brzeg	3677	4269	4398	4347
Powiat brzeski	2024	1266	1059	1227
Razem	5701	5535	5457	5574

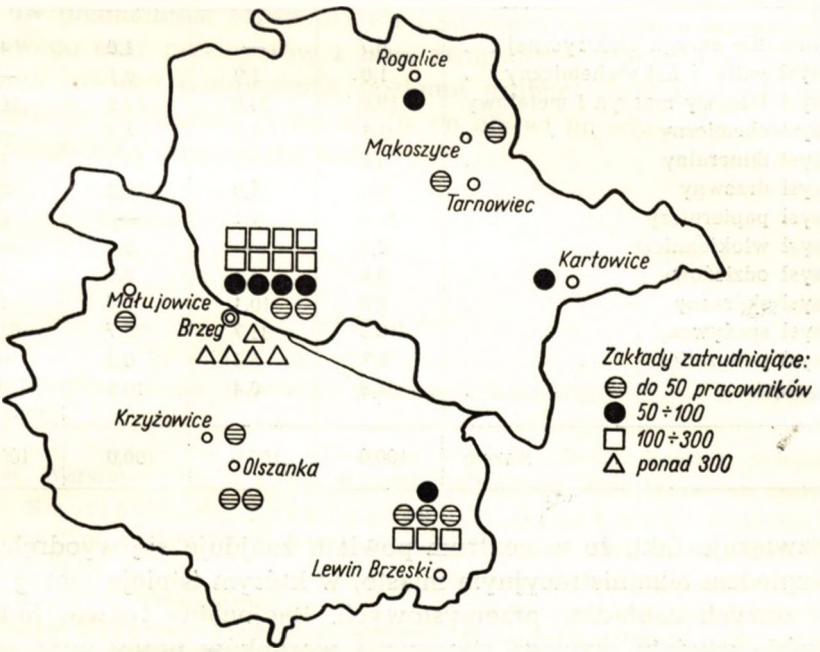
* Stan w dniu 31. XII. 1957 r. ** Średnie roczne.

Ze względu na różny sposób obliczania zatrudnienia w roku 1957 i latach późniejszych, tylko te ostatnie są w pełni porównywalne. Wskazują one wyraźnie na stabilizację absolutnej liczby zatrudnionych w przemyśle, co w warunkach szybkiego wzrostu liczby miejscowej ludności nie jest pożądane.

Podane powyżej liczby dotyczące zatrudnienia w Brzegu i powiecie brzeskim świadczą o utrzymującej się również po II wojnie światowej różnicy pomiędzy uprzemysłowieniem głównego ośrodka — Brzegu, a otaczającego to miasto powiatu. Dokładniejszy obraz rozmieszczenia

zakładów przemysłowych z zaznaczeniem liczby zatrudnionych pracowników przedstawia rys. 12.

Przechodząc do analizy zmian w zakresie struktury branżowej przemysłu brzeskiego (tabl. 15)[52] należy stwierdzić, że w okresie powojennym nastąpił wyraźny absolutny i względny wzrost miejscowego prze-

Rys. 12. Rozmieszczenie zakładów przemysłowych w powiecie brzeskim według liczby zatrudnionych pracowników (stan z dnia 1. I. 1959)

mysłu spożywczego. Zwiększyła się również rola przemysłu budowy maszyn i meblowego, w którym poziom zatrudnienia znacznie przekroczył stan przedwojenny. Natomiast przemysł papierniczy, zajmujący przed wojną pierwsze miejsce pod względem liczby zatrudnienia na terenie miasta Brzegu, dziś prawie nie istnieje. Zakłady wytwórcze tej gałęzi uległy bowiem całkowitej dewastacji w okresie wojny. W obrębie powiatu utracił swą dawną pozycję przemysł drzewny, w którym liczba zatrudnionych zmalała o około 78,9%.

Rozwój ludności badanego obszaru wykazuje, że w powiecie brzeskim występują dwa, pozornie sprzeczne, zjawiska. Należy on do terenów o niewielkiej gęstości zaludnienia, a równocześnie daje się tutaj odczuć narastający problem braku miejsc pracy. Tej ostatniej trudności

Tablica 15

Struktura branżowa przemysłu i rzemiosła brzeskiego według liczby zatrudnionych w latach 1939 i 1956 (procentowo)

Gałęzie przemysłu	Miasto Brzeg		Powiat brzeski	
	1939	1956	1939	1956
Wytwarzanie energii elektrycznej . .	0,7	—	1,0	4,0
Przemysł paliw i koksochemiczny .	1,0	1,9	0,1	—
Przemysł budowy maszyn i metalowy	19,0	30,6	14,9	16,9
Przemysł chemiczny	0,5	0,5	1,2	—
Przemysł mineralny	5,6	5,2	15,3	7,0
Przemysł drzewny	6,5	9,0	19,2	5,8
Przemysł papierniczy	21,5	1,2	—	0,1
Przemysł włókienniczy	0,6	—	0,0	—
Przemysł odzieżowy	9,8	4,1	5,6	1,4
Przemysł skórzany	7,8	10,1	5,8	1,6
Przemysł spożywczy	18,5	31,7	26,7	63,1
Przemysł poligraficzny	3,7	5,3	0,2	—
Inne gałęzie	4,8	0,4	10,0	0,1
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

nie rozwiązuje fakt, że w centrum powiatu znajduje się wyodrębnione pod względem administracyjnym miasto, w którym istnieje szereg średnich i dużych zakładów przemysłowych. Racjonalny rozwój ludności w obrębie powiatu wymaga stworzenia warunków pracy poza rolnictwem na obszarach poszczególnych gromad. W oparciu o intensyfikację gospodarki rolnej i rozwój na wsi drobnej wytwórczości oraz rzemiosła można dopiero skutecznie zapobiec tworzeniu się pustki demograficznej na tym terenie. W obecnej sytuacji, gdy istnieją na wsi liczne drobne gospodarstwa chłopskie, panują warunki szczególnie sprzyjające powiązaniu pracy w rolnictwie z zatrudnieniem w innych gałęziach gospodarczych. Rozwój drobnej wytwórczości i rzemiosła może również stanowić skuteczny czynnik poprawy zaopatrzenia ludności w artykuły przemysłowe oraz usługi.

Powojenne kierunki rozwoju przemysłu skoncentrowanego w Brzegu i Lewinie Brzeskim pogłębiły istniejącą już dawniej specjalizację tych ośrodków w dziedzinie przetwórstwa rolno-spożywczego i przemysłu maszynowego. Ta specjalizacja stanowi niewątpliwie dodatnią cechę zmian dokonujących się w przemyśle brzeskim. Jednakże rozmiary inwestycji przemysłowych dokonanych w okresie powojennym nie przywróciły jeszcze obu tym miastom chłonności demograficznej

sprzed II wojny światowej. Równocześnie zaś Brzeg, a w pewnym stopniu także Lewin Brzeski, posiadają szereg zalet jako obszary lokalizacji wymienionych gałęzi przemysłu, z uwagi na ich położenie względem zaplecza surowcowego, rynków zbytu, sieci komunikacyjnej i ogólne zagospodarowanie terenów miejskich. Pożądane są więc dalsze inwestycje przemysłowe w wymienionych ośrodkach, ze szczególnym uwzględnieniem przetwórstwa rolno-spożywczego i przemysłu maszynowego oraz przemysłów z nimi związanych. Ponadto rozwój miast wymaga również podniesienia poziomu drobnej produkcji przeznaczonej głównie na lokalny rynek zbytu, co ułatwi im właściwe, wielostronne powiązanie z gospodarką wsi.

PRZYPISY

1. Są to cztery miasta stanowiące powiaty, a mianowicie: Opole, Racibórz, Nysa i Brzeg.
2. Rocznik Statystyczny 1947, Warszawa 1947; s. 25—26. Rocznik Statystyczny 1956, Warszawa 1956; s. 41—42. Rocznik Statystyczny 1960, Warszawa 1961; s. 23.
3. St. Smoliński, M. Przedpelski, B. Gruchman: Struktura przemysłu Ziem Zachodnich w latach 1939—1959. Poznań 1961, T. II, s. 136—137.
4. Najbardziej zostały zniszczone miasta Racibórz i Nysa. Zniszczenia wojenne w Raciborzu oszacowano na 62%, a w Nysie — 55% majątku trwałego. Czesław Klarner: Zniszczenia wojenne w miastach polskich i ich odbudowa. Warszawa 1949. S. 21.
5. B. Wełpa: Zmiany w stanie i rozmieszczeniu miast i ludności miejskiej na Ziemiach Zachodnich w latach 1939—1958. Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945—1958. Poznań 1960. S. 48.
6. M. Forlicz: Jak odbudować Brzeg? „Głos Brzegu", Brzeg 1947. S. 6.
7. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961. Opole 1962. S. 185.
8. Rocznik Statystyczny 1961, Warszawa 1961; s. 18—19. — Materiały spisu powszechnego z 1960 r.
9. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961, s. 62.
10. Rocznik Statystyczny 1961, s. 18—19. Materiały..., op. cit. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961, s. 62.
11. Oto niektóre opracowania monograficzne dotyczące Brzegu lub powiatu brzeskiego, wymienione w porządku chronologicznym: J. Weigel: Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Brieg. Berlin 1801. — K. F. Schoenwaelder: Geschichte, Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen. Brzeg 1847. — H. Schoenborn: Geschichte der Stadt und Fuerstenbau Brieg. Brzeg 1907. — A. Nitschke: Das Wichtigste aus der Heimatkunde des Kreises Brieg. Głogów. — W. Tscheschner: Aus der Baugeschichte der Stadt Brieg. Duesseldorf 1930. — E. Guenther:

Kleiner Führer durch Brieg. Brzeg 1933. Geschichte der Stadt Loewen. Lewin Brzeski 1933. — A. Schaube: Urkundliche Geschichte der Gruendung und ersten Entwicklung der deutschen Stadt Brieg. Wrocław 1934. — W. Dziewulski, S. Golachowski: Brzeg. Studia z historii budowy miast polskich. Warszawa 1957. — M. Zlat: Brzeg. Wrocław 1960.

12. Pod koniec XVIII wieku najliczniej były reprezentowane w Brzegu następujące rzemiosła: sukiennictwo, zatrudniające 44 majstrów i 28 czeladników, płóciennictwo — 21 majstrów i 8 czeladników, gorzelnictwo — 26 majstrów, rzeźnictwo — 36 majstrów, piwowarstwo — 21 majstrów, szewstwo — 36 majstrów, krawiectwo — 40 majstrów, rybactwo — 17 majstrów, bednarstwo — 10 majstrów. W. Dziewulski.., op. cit., s. 77.
13. H. Freymark: Die Entstehung des schlesischen Eisenbahnnetzes. Wrocław 1942.
14. W. Dziewulski.., op. cit., s. 75.
15. W roku 1721 zbudowano w Brzegu przy ul. Długiej wielką manufakturę sukienniczą oraz farbiarnię sukna. W 1734 r. przystąpiono tu do budowy przędzalni, której projekt oparty był na najlepszych wzorach zachodnioeuropejskich. Uruchomiono również szkołę przędzalniczą, która znajdowała się przy Bramie Starobrzeskiej. W latach 60-tych XVIII stulecia powstała w Brzegu nowa duża manufaktura płóciennicza, założona przez kupca Schlegla. Była ona wyposażona w 60 warsztatów tkackich i zatrudniała około 100 robotników. Ibidem, s. 77.
16. Preussische Statistik. H. 40.
17. Ibidem.
18. K. Jeżowski: Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu. Wrocław 1961. S. 104.
19. K. Jeżowski ocenia znaczenie i skutki kryzysu lat 70-tych dla całej gospodarki Dolnego Śląska w sposób następujący: „Kryzys 1873 r. był [...] takim właśnie pierwszym wstrząsem, który poderwał podstawy rozwoju przemysłu na długie lata, a gdy minął, przemysł dolnośląski nie wrócił już do dawnej świetności i nie osiągnął dawnego tempa rozwoju. Zmniejszyły się znacznie zyski przedsiębiorców w porównaniu z trzecim ćwierćwieczem XIX w., a na dotychczasowych rynkach zbytu pojawili się w latach osiemdziesiątych groźni konkurenci." Ibidem, s. 145.
20. A. Schreiner: Polityka zagraniczna Niemiec 1871—1945. Cz. I. Warszawa 1956. S. 134—135.
21. Spis ten, jak wiadomo, został przeprowadzony 12 czerwca 1907 r.
22. J. Estey: Cykle koniunkturalne. Warszawa 1959. s. 54.
23. Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich i Północnych Polski. 1960, S. 8 i nast.
24. B. Rzepecki: Zatarg gospodarczy polsko-niemiecki. Warszawa 1930, S. 22.
25. R. Wechman: Die Geschichte der Lederfabrik F. W. Moll. Wrocław 1911.
26. St. Smoliński.., op. cit., s. 107.
27. Pouczającym pod tym względem przykładem są wyniki spisu przemysłowego z 1933 r. O ile w roku 1925 liczba zatrudnionych w przemyśle miasta Brzegu była wyższa o 3281 osób od liczby zatrudnionych osób w zakładach przemysłowych powiatu brzeskiego, to w roku 1933 różnica powyższa zmalała do 1493 osób, a więc o 54,5% jej dawnego poziomu.
28. Cukrownia ta, założona w roku 1884, należała w okresie międzywojennym do największych tego typu zakładów na Śląsku. W roku 1936 kapitał spółki, do

której cukrownia należała, wynosił 4072 tys. RM. (Schlesien. Bodenschaetze und Industrie. Wrocław 1936. S. 832).

29. W atlasie geograficznym Geislera, cukrownia w Lewinie Brzeskim nie została zaznaczona. Podając ją na rys. 5, sporządzonym poza tym według atlasu Geislera, zmieniliśmy w pewnym stopniu lokalizację przemysłu spożywczego. Por.: W. Geisler: Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Schlesien. Wrocław 1932, Blatt 38.

30. J. Borkowski, B. Kowaliński, St. Giedroj ć: Mapa kompleksów glebowych województwa opolskiego. Zarys rejonizacji przyrodniczo-rolniczej w województwie opolskim. Opole 1959. — W. Pul: Gleby powiatu brzeskiego. Biuletyn informacyjny Rady Naukowo-Ekonomicznej w Opolu. Opole 1959. Nr 2/6, s. 43—54.

31. „Nie ulega wątpliwości, że kapitalizm w rolnictwie w swym historycznym rozwoju opanowywał przede wszystkim obszary zapewniające mu szczególnie duże zyski dzięki wysokiej rencie różniczkowej." S. Wysłouch: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914. Wrocław 1956. S. 37.

32. Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 559.

33. Zasadnicze różnice w rozwoju gospodarki rolnej w obrębie lewobrzeżnych i prawobrzeżnych powiatów Opolszczyzny analizuje S. Wysłouch. Wyniki tej analizy znajdują pełne potwierdzenie w naszym przykładzie, choć dotyczy on stosunkowo małego obszaru. S. Wysłouch: Rolnictwo w dobie kapitalizmu. Górny Śląsk. Poznań 1959.

34. S. Wysłouch: Studia nad koncentracją.., op. cit., s. 42.

35. Fiskalna wartość dochodowa ziemi — Einhesitswert — stanowiła w Niemczech podstawę wymiaru podatkowego dla gospodarstw rolnych. A. Haase definiuje ją w sposób następujący: „Der landwirtschaftliche Einheitswert gibt sich als Ertragswert oder, genauer gesagt, als kapitalisierter Reinertrag zu erkennen und hat die besondere Aufgabe, steuerlichen Zwecken zu dienen; wir duerfen ihn daher als steuerlichen Ertragswert ansprechen." A. Haase, H. Briese: Die landwirtschaftlichen Einheitswerte der Provinz Nieder- und Oberschlesien. Wrocław 1933. s. 17.

36. Preussische Statistik, H.: 5, 10, 16, 30, 40, 66. Statistik des Deutschen Reichs, Bd.: 32, 109, 150, 151, 209, 234, 415, 463, 559.

37. S. Wysłouch: Studia nad koncentracją.., op. cit., s. 60 i nast.

38. Statistik.., op. cit., Bd. 559.

39. S. Smoliński.., op. cit., s. 136.

40. Statistik.., op. cit. Bd. 559.

41. Ibidem.

42. J. Partsch: Schlesien. Eine Landeskunde fuer das deutsche Volk auf wissenschaftlicher Grundlage. Wrocław 1911. T. 2, s. 366.

43. „Oczywiście im większe skupienie przemysłów, tym przeciętnie tańsze są towary przemysłowe. Ich cena hurtowa jest zatem najniższa w wielkim mieście." A. Loesch: Gospodarka przestrzenna. Warszawa 1961. S. 137.

44. Przyjmujemy odległość w komunikacji kolejowej.

45. Według stanu ludności z roku 1939. St. Smoliński.., op. cit., s. 136.

46. S. Smoliński.., op. cit., s. 107 i nast. „Statystyka zakładów przemysłowych." Warszawa 1947/4.

47. T. Ladenberger: Nasze społeczeństwo. „Głos Brzegu", op. cit., s. 9
48. Biuletyn Statystyki Ludności. Opole 1959. Kwartalny biuletyn statystyczny. Opole 1961—1962, nr 11 i 15. Stan ludności podany w tych biuletynach wykazuje w porównaniu z Rocznikiem Statystycznym GUS drobne różnice, nie zmieniające kierunku omawianych tendencji.
49. Biuletyn Statystyki Ludności, op. cit.
50. B. Kortus: Materiały do badań nad zmianami w uprzemysłowieniu obszaru dzisiejszego województwa opolskiego w okresie 1882—1956. Maszynopis.
51. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1958. S. 51, 58, 62, 73.
52. B. Kortus..., op. cit.

STANISŁAWA BARĄCZ

STRUKTURA ZASIEWÓW W GOSPODARSTWACH ROLNYCH W WOJEWÓDZTWIE OPOLSKIM W LATACH 1951 — 1960

Struktura zasiewów na określonym obszarze jest rezultatem wielu różnokierunkowo działających czynników. Obok warunków glebowych i klimatycznych, jako stosunkowo niezmiennych, ważną rolę w jej ukształtowaniu odgrywają poziom i relacje cen artykułów rolnych, wielkość jednostek gospodarujących, rozmiary i struktura hodowli, liczba zatrudnionych w rolnictwie, poziom kultury rolnej i wiele innych. W warunkach ustroju socjalistycznego istotny wpływ na profil produkcji roślinnej wywiera polityka państwa, wyrażająca się między innymi w systemie cen i warunków kontraktacji na artykuły rolne.

Społeczna forma produkcji rolnej określa w pewnej mierze charakter struktury zasiewów, poprzez stopień towarowości gospodarstw, rolę poszczególnych ziemiopłodów w samozaopatrzeniu produkcyjnym i konsumpcyjnym, stopień nasycenia siłą roboczą, a nawet pewne nieprzekraczalne ramy dla substytucji roślin na dysponowanej powierzchni zasiewów.

Tematem niniejszego artykułu jest zbadanie specyfiki struktury zasiewów w trzech zasadniczych typach gospodarstw, występujących na terenie województwa opolskiego, a mianowicie w gospodarstwach indywidualnych, Państwowych Gospodarstwach Rolnych i spółdzielniach produkcyjnych.

Pominięto natomiast w opracowaniu gospodarstwa państwowe i społeczne, nie podlegające organizacyjnie Wojewódzkiemu Zjednoczeniu PGR-ów, a będące własnością Instytutów Rolniczych oraz innych instytucji.

Jednostki te reprezentują bardzo różną wielkość i bardzo zróżnicowany poziom — od wzorowo prowadzonych kilkusethektarowych eksperymentalnych gospodarstw do drobnych działek, stanowiących zaplecze pracowniczych stołówek — stąd nie mogą być rozpatrywane jako jednorodny typ przedsiębiorstwa rolnego.

Zastrzeżenie to, choć w nieco mniejszym stopniu, odnosić się musi także do gospodarki indywidualnej. Na masę prywatnych gospodarstw w skali województwa składają się jednostki odbiegające od siebie bardzo wyraźnie pod względem posiadanego areału i poziomu gospodarowania. Brak bardziej szczegółowych materiałów statystycznych uniemożliwia próbę odrębnego potraktowania gospodarstw różnej wielkości.

Przed przystąpieniem do właściwej analizy nastawienia produkcji roślinnej w gospodarstwach różnego typu, konieczne wydaje się choćby krótkie scharakteryzowanie warunków naturalnych badanego regionu, stanowiących bazę produkcji rolnej i determinujących w ostatecznym rachunku możliwość i kierunki zmian w strukturze upraw.

Województwo opolskie położone jest w dorzeczu górnej Odry, obejmując swym zasięgiem część Niziny Śląskiej i część Przedgórza Sudetów. Przeważająca jego część posiada charakter niziny, opadającej z obu stron ku dolinie rzeki Odry. Należą tu powiaty — namysłowski, kluczborski, opolski, oleski, brzeski, niemodliński, krapkowicki, grodkowski oraz częściowo raciborski, kozielski i strzelecki. Powiaty — głubczycki, część kozielskiego, strzeleckiego, grodkowskiego i nyskiego stanowią bogato ukształtowaną wyżynę, graniczącą na południowym zachodzie i zachodzie z rejonem podgórskim. Rejon ten obejmuje części powiatów głubczyckiego i prudnickiego, przechodząc pasem na terytorium powiatu nyskiego.[1]

Stosunkowo mało urozmaicona rzeźba terenu przesądza o podobieństwie klimatu na całym obszarze województwa. W rezultacie niewielkich różnic wysokościowych, nie występują tu większe dyferencje termiczne. Okres wegetacyjny trwa od 210 dni w rejonach południowych do 214 w okręgach północnych. Roczna suma opadów waha się od 600 — 900 mm. Czynnikiem wpływającym niekorzystnie na produkcję roślinną jest tu stosunkowo duża ilość opadów w okresie zbiorów — lipcu i sierpniu, a niewielka w pierwszej połowie okresu wegetacyjnego, zwłaszcza w kwietniu.

Spośród zespołu czynników składających się na środowisko naturalne, największe znaczenie dla procesu produkcji w rolnictwie ma jakość gleby. Ona też, jej rolnicza przydatność pod uprawę poszczególnych roślin, rodzaj i zakres uprawianych ziemiopłodów najczęściej bywają przyjmowane za podstawę podziału na rejony gospodarcze.

Tak na przykład W. Styś dzielił Śląsk na 3 strefy, w zależności od rozmiarów uprawy podstawowych grup ziemiopłodów: 1. strefa pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych, 2. strefa żyta i ziemniaków, 3. strefa owsa i koniczyny.[2]

W oparciu o warunki przyrodnicze, a zwłaszcza wartość bonitacyjną gleby, J. Dzieżyc[3] wyodrębnia na terenie Śląska Opolskiego dwa zasadnicze rejony przyrodniczo-rolnicze:

Rejon I — pszenno-buraczany, ciągnący się szerokim pasem przez południową część powiatu brzeskiego, powiaty: grodkowski, nyski, prudnicki i głubczycki i zachodnie części powiatów kozielskiego i raciborskiego. Jest on więc rozlokowany wzdłuż południowo-zachodniej granicy województwa, charakteryzuje się wysokim udziałem użytków rolnych w globalnej powierzchni i małym stopniem zalesienia.

Rejon II — żytnio-ziemniaczany, obejmuje pozostałą część Śląska Opolskiego. W ramach tego rejonu stosunkowo najlepsze gleby posiada tak zwany podrejon kluczborsko-namysłowski, gdzie miejscami udają się nawet buraki i pszenica. Najmniej natomiast korzystne warunki glebowe mają powiaty oleski i opolski, które posiadają jednocześnie najwyższy w województwie stopień zalesienia.

Tablica 1

Podział województwa na rejony przyrodniczo-rolnicze

Rejony	Podrejony	Powiaty	Gleby pszenno-buraczane % gruntów ornych
I. Pszenno-buraczany	1. raciborsko-nyski	Głubczyce Prudnik Racibórz Koźle Nysa	80
	2. brzesko-grodkowski	Brzeg Grodków	70
II. Żytnio-ziemniaczany	1. kluczborsko-namysłowski	Kluczbork Namysłów	40
	2. niemodlińsko-strzelecki	Krapkowice Niemodlin Strzelce Opolskie	30
	3. olesko-opolski	Opole Olesno	10

Uznając w całej pełni praktyczne znaczenie tego podziału, trudno nie zwrócić uwagi na jego ograniczoną przydatność dla potrzeb analizy ekonomicznej z uwagi na czysto przyrodniczy charakter. O kie-

runkach produkcji rolniczej bardzo często warunki ekonomiczne decydują w stopniu nie mniejszym od jakości gleby. Te same rejony Śląska były — na przestrzeni dziejów — terenem ekstensywnej hodowli owiec, a następnie wysoko intensywnej uprawy roślin przemysłowych, zwłaszcza buraków cukrowych. Oprócz warunków rynkowych, które wpływały na kierunki produkcji rolniczej niejako z zewnątrz, sama struktura agrarna i stosunki ludnościowe przesądzały w dużej mierze o nastawieniu produkcyjnym poszczególnych okręgów.

Tak więc właściwym tłem dla szczegółowych badań ekonomicznych powinna być rejonizacja oparta nie tylko na warunkach przyrodniczych, lecz uwzględniająca całokształt czynników przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych.

Podział taki dla Śląska pod panowaniem niemieckim przeprowadził S. Wysłouch w pracy „Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914."[4] Wyodrębnił on na rozpatrywanym obszarze 8 charakterystycznych regionów społeczno-ekonomicznych, przyjmując za kryterium podziału, obok warunków naturalnych, stopień opanowania rolnictwa przez kapitalizm, a więc rozmiary wytwórczości rolnej, stopień korzystania z siły najemnej i strukturę agrarną. Powiaty tworzące obecnie województwo opolskie zostały tam zaliczone do czterech regionów:

Region IIa, oprócz niektórych dolnośląskich, obejmował powiaty — brzeski, nyski, grodkowski i niemodliński. Region ten charakteryzował się w dobie kapitalizmu silnym zagęszczeniem kapitalistycznych przedsiębiorstw rolnych, zwłaszcza gospodarstw wielkochłopskich, stosunkowo nikłym odsetkiem gospodarstw karłowatych, szerokim stosowaniem najemnej siły roboczej i wysoką intensywnością produkcji rolnej.

Region IIb — tworzyły powiaty — prudnicki, głubczycki, kozielski i raciborski. Przy równie wysokiej intensywności uprawy roli i wartości dochodowej ziemi występowały tu istotne różnice, w porównaniu z regionem poprzednim, w strukturze agrarnej. I tutaj, choć w nieco mniejszym stopniu, kapitalistyczna własność ziemska skupiła w swoim władaniu przeważającą cześć użytków rolnych. Obok tego jednak przeszło dwukrotnie liczniej, niż w regionie IIa reprezentowane były gospodarstwa karłowate i drobne, poniżej 5 ha powierzchni. Stanowi temu odpowiadało znacznie większe zagęszczenie ludności rolniczej i nieco niższy stopień korzystania z pracy najemnej.

W skład bardzo rozległego regionu IV wchodziły z terenu dzisiejszego województwa opolskiego powiaty kluczborski i namysłowski. Region ten charakteryzował się dominującą rolą obszarniczej własności ziemskiej, najniższym na całym Śląsku wskaźnikiem zagęszczenia ludności rolniczej i najniższym udziałem karłowatych gospodarstw. Inten-

sywność produkcji rolnej była tu znacznie mniejsza, co wiązało się z gorszą jakością gleby i stałym niedoborem siły roboczej.

Region VIII obejmował między innymi powiaty oleski, opolski i strzelecki. Region ten ze względu na liche gleby nie był atrakcyjny dla rolnego kapitału, stąd kapitalistyczna własność ziemska obejmowała tu najniższy odsetek użytków rolnych na całym Śląsku. Stanowi temu towarzyszyło wielkie i postępujące rozdrobnienie gospodarstw chłopskich, niski stopień korzystania z najemnej siły roboczej i duże zagęszczenie ludności rolniczej.

Już ta krótka charakterystyka pozwala na wyciągnięcie bardzo istotnego wniosku. Stosunki społeczno-ekonomiczne mogą w niektórych przypadkach zadecydować o przynależności do konkretnego regionu nawet wbrew jakości gleby. Takim przykładem na terenie Śląska był w okresie kapitalizmu powiat niemodliński, który mimo że ustępował jakością gleby pozostałym lewobrzeżnym powiatom Opolszczyzny, wyraźnie ciążył ku nim pod względem struktury agrarnej, charakteru stosunków pracy i położenia względem rynków.

Wydaje się, że nader pożyteczne byłoby przeprowadzenie analogicznej rejonizacji, uwzględniającej obok warunków naturalnych także stosunki społeczno-ekonomiczne, dla okresu powojennego. Oczywiście sam fakt zmienionego ustroju społecznego narzucałby zupełnie inne kryteria podziału. Dotychczasowa praktyka wykazuje, że mimo świadomego kierowania przez państwo procesami rozwojowymi na wsi, różnice między poszczególnymi okręgami zarówno w strukturze agrarnej i stosunkach ludnościowych, jak i w poziomie kultury rolnej utrzymują się.

Próba wyodrębnienia charakterystycznych regionów społeczno-ekonomicznych dla dzisiejszej Opolszczyzny przerasta tematykę niniejszego artykułu. Wobec wyżej omówionego niedostatku teoretycznego, za tło analizy materiałów statystycznych przyjęto w pracy podział na dwa uprzednio omówione rejony przyrodniczo-rolnicze, różniące się przede wszystkim jakością gleby — południowo-zachodni i północno-wschodni. Pewną naturalną granicą jest tutaj linia Odry, oddzielająca żyzne powiaty lewobrzeżne od dysponujących na ogół lichymi glebami prawobrzeżnych. Wyjątkiem jest powiat niemodliński, zaliczony do rejonu północno-wschodniego mimo, że leży po lewej stronie Odry i krapkowicki, który będąc przedzielony Odrą, wyraźnie ciąży pod względem warunków glebowych ku prawej stronie.

W całości użytkowanej ziemi województwa oba rejony partycypowały w 1960 roku w sposób przedstawiony w tabl. 2.[5]

Rejon południowo-zachodni, mimo znacznie mniejszej powierzchni ogólnej, skupia 53,6% gruntów uprawnych województwa. Większa

Tablica 2

Struktura użytkowania ziemi według rejonów w 1960 roku

Rejony	Pow. ogólna	Ziemia orna		Łąki i pastwiska		Lasy		Pozostałe	
	tys. ha	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%
I. Południowo-zachodni Powiaty: brzeski, głubczycki, grodkowski, kozielski, nyski, prudnicki, raciborski . . .	428,6	273,4	63,8	36,5	8,5	65,0	15,2	53,7	12,5
II. Północno-wschodni Powiaty: kluczborski, namysłowski, krapkowicki, niemodliński, oleski, opolski, strzelecki	522,0	236,4	45,3	51,7	9,9	176,0	33,7	57,9	11,1
Województwo razem . . .	950,6	509,8	53,6	88,2	9,3	241,0	25,4	111,6	11,7

Uwaga: podane procenty odnoszą się do powierzchni ogólnej = 100%.

ilość ziemi ornej i wysoka jej jakość przesądza o tym, że w produkcji rolnej Opolszczyzny ten właśnie rejon odgrywa dominującą rolę.

Powiaty północno-wschodnie, zlokalizowane na ogół na lichych glebach, charakteryzują się dużym skupieniem lasów i wyższym odsetkiem trwałych użytków zielonych.

Przed przystąpieniem do analizy specyfiki struktury zasiewów w różnych typach gospodarstw należy stwierdzić, że w gospodarce rolnej województwa opolskiego traktowanej jako całość, profil produkcji roślinnej w porównaniu z okresem przedwojennym uległ bardzo poważnym zmianom. Wydaje się to zrozumiałe, zważywszy zmienione położenie i funkcje gospodarcze rejonu opolskiego w ramach państwa polskiego i zjednoczonego Śląska.

Rozmiary i kierunki tych przesunięć w stosunku do roku 1938 jako punktu odniesienia ilustruje zamieszczona na następnej stronie tablica 3.[6]

Rok 1938 o tyle można uznać za reprezentatywny dla gospodarki tego okręgu pod panowaniem niemieckim, że w latach 1935—1939 zachodziły na odcinku struktury zasiewów minimalne zmiany. Na terenach tych przed II wojną światową wykształcił się już pewien względnie stały model uprawowy, najbardziej racjonalny z punktu widzenia istniejących warunków przyrodniczo-ekonomicznych.

Tablica 3

Struktura zasiewów w województwie opolskim w latach 1938 i 1960

Nazwa ziemiopłodu	Lata							
	1938				1960			
	Rejon I		Rejon II		Rejon I		Rejon II	
	powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych
Pszenica	47 763	16,0	12 691	5,5	68 007	26,2	20 898	9,4
Żyto	57 492	19,3	72 872	32,0	31 008	11,9	63 504	28,7
Jęczmień	37 453	12,6	16 205	7,1	15 185	5,8	9 321	4,2
Owies	39 515	13,3	27 651	12,2	30 833	11,9	30 442	13,8
Ziemniaki	39 515	13,3	51 094	22,5	33 614	12,9	44 411	20,0
Buraki cukrowe	17 741	5,9	4 742	2,1	18 942	7,3	4 532	2,0
Rzepak, rzepik, inne oleiste	1 456	0,5	647	0,3	4 655	1,8	1 441	0,7
Len i konopie	2 221	0,7	2 489	1,1	1 912	0,7	1 490	0,7
Inne przemysłowe	112	0	27	0	1 528	0,6	654	0,3
Koniczyna i lucerna	33 080	11,1	14 992	6,6	18 324	7,1	10 879	4,9
Strączkowe pastewne	4 481	1,5	3 775	1,7	8 555	3,3	7 884	3,6
Okopowe pastewne	9 567	3,2	7 035	3,1	5 109	1,9	4 958	2,2
Inne pastewne	6 940	2,3	11 858	5,2	14 133	5,4	14 027	6,3
Pozostałe uprawy	986	0,3	1 131	0,6	8 250	3,2	7 170	3,2
Razem	298 415	100,0	227 169	100,0	260 055	100,0	221 611	100,0

Zmiany zaszłe w strukturze upraw w omawianym czasokresie dadzą się sprowadzić do kilku zasadniczych różnic:

1. Ogólna powierzchnia 4 zbóż w okresie powojennym zmalała. Zmiana ta z punktu widzenia agrotechniki jest korzystna, ponieważ ze względu na prawidłowe zmianowanie roślin, obszar zbóż nie powinien przekraczać 50% ogółu gruntów ornych.
2. W ramach uprawy zbóż bardzo wydatnie wzrosła powierzchnia pszenicy kosztem jęczmienia i żyta. Szczególnie silnie przestawienie to wystąpiło w rejonie I, gdzie obecnie powierzchnia uprawna pszenicy przekracza areał żyta i owsa razem wziętych, podczas gdy w 1938 roku uprawiano jej na tym samym obszarze znacznie mniej, niż żyta. Udział owsa w powierzchni zasiewów wykazuje najmniejsze odchylenia w stosunku do stanu przedwojennego.
3. Udział roślin pastewnych w gruntach ornych kształtuje się na poziomie zbliżonym do 1938 roku.
4. Zmiany strukturalne wewnątrz tej grupy sprowadzają się do znacznego spadku areału koniczyny, lucerny i okopowych, natomiast powierzchnia strączkowych, mieszanek zbożowych, seradeli i kukurydzy wykazuje zarówno względny, jak i absolutny przyrost.
5. Łączny areał roślin przemysłowych wzrósł w porównaniu z okresem przedwojennym o 3,3% w rejonie I, natomiast w rejonie II kształtuje się mniej więcej na poziomie z 1938 roku. Na przyrost ten złożyło się rozszerzenie uprawy buraków cukrowych i rzepaku, natomiast areał roślin włóknistych wykazał relatywny spadek.
6. Rozmiary uprawy ziemniaków wykazują w porównywalnym czasokresie niewielki spadek w obu rejonach.

Ogólnie biorąc, znacznie bardziej radykalne zmiany w strukturze upraw dokonały się w rejonie południowo-zachodnim, niż w północno-wschodnim. Jest to zrozumiałe zważywszy, że zakres substytucji różnych upraw ograniczony jest odmiennymi wymaganiami glebowymi, stąd im lepsze gleby, tym większe możliwości wyboru roślin uprawnych. Elastyczność produkcji rolnej w ostatecznym rachunku jest pochodną elastyczności struktury powierzchni uprawnej. Dlatego zlokalizowane na urodzajnej ziemi powiaty rejonu I w większym stopniu mogły przystosowywać swój profil wytwórczy do zmienionych warunków ekonomicznych.

Pewną rolę w nasileniu zmian w strukturze zasiewów odegrał niewątpliwie czynnik demograficzny, a mianowicie nierównomierne rozmie-

szczenie ludności pochodzenia miejscowego na terenie województwa. Ponad 60% ludności rodzimej zamieszkuje w rejonie północno-wschodnim. Rolnicy pochodzenia miejscowego, mimo dewastacji i zniszczeń wojennych, starali się w okresie powojennym nawiązywać do prowadzonego dawniej systemu gospodarki także pod względem struktury upraw. Ludność napływowa ani nie mogła, ani nie chciała się na tej strukturze wzorować. Nie mogła, bo brak materiału siewnego, nawozów sztucznych i naturalnych, siły pociągowej, ograniczał w dużej mierze swobodę wyboru kierunków produkcji. Nie chciała, bo rolnictwo to nie tylko sposób wytwarzania, nie tylko zawód, ale i specyficzny tryb życia, postępowania i myślenia. Tradycjonalizm i doświadczenie rolnicze, uzyskane na zupełnie odmiennych pod względem glebowym terenach musiały w bardzo poważnym stopniu rzutować na kierunek decyzji ekonomicznych poszczególnych rolników.

W miarę upływu czasu, bardzo znaczna początkowo rozpiętość w poziomie i metodach gospodarowania ludności rodzimej i osiedleńczej uległa częściowemu zniwelowaniu. Wobec zmienionych warunków rynkowych rolnicy miejscowi musieli zmodyfikować swój profil wytwórczy. Z kolei rolnicy przybyli tu z innych terenów, stopniowo przystosowali się do zmienionych warunków glebowych i nagromadzili niezbędne w tym zakresie doświadczenia. Niemniej porównanie struktury zasiewów w okręgach różniących się od siebie pod względem pochodzenia ludności wykazuje, , że zachowały się pewne odrębności profilu produkcyjnego, że czynnik tradycjonalizmu nadal odgrywa jakąś rolę w wyborze wariantu upraw.

Zmiany w strukturze zasiewów w porównaniu z okresem przedwojennym są przede wszystkim rezultatem innego ustawienia cen. Ceny rolne stanowią istotny czynnik nastawienia produkcji rolniczej w określonym kierunku, wpływ ten jednak nie ma bynajmniej charakteru prostej zależności. Rolnictwo w Polsce, w tym i w województwie opolskim, to dziś jeszcze przeważnie indywidualna własność chłopska, reagująca żywiołowo i często w sposób nieprzewidziany na wszelkie zmiany cen, a co za tym idzie wahania opłacalności poszczególnych rodzajów produkcji rolnej. Z drugiej strony właśnie fakt, że rolnictwo nasze ma jeszcze w ogromnej większości charakter drobnotowarowy, osłabia działanie bodźców rynkowych na strukturę tej produkcji. Elastyczność produkcji ziemiopłodów kształtuje się bowiem odwrotnie do ich roli w samozaopatrzeniu produkcyjnym i konsumpcyjnym, stąd areał podstawowych upraw w gospodarstwie chłopskim będzie wykazywał dużą stabilność bez względu na poziom i relacje cen.

Nie można tutaj pominąć faktu, że wprowadzenie obowiązkowych dostaw zboża i żywca, narzucających producentowi w pewnym zakre-

sie kierunki produkcji, spowodowało częściową deprecjację opłacalności, jako czynnika kształtującego strukturę upraw.

Mimo podanych wyżej zastrzeżeń konfrontacja danych, dotyczących areału poszczególnych ziemiopłodów z obowiązującymi w tych okresach systemami cen wskazuje na wyraźny związek przyczynowy. Pewną komplikację przy porównywaniu relacji cen z lat 1938 i 1960 stanowi fakt, że podstawowe ziemiopłody posiadają u nas trzy ceny — jedną deficytową, płaconą przez państwo za dostawy obowiązkowe, drugą płaconą również przez państwowe organizacje handlowe za skup ponadobowiązkowy i trzecią, kształtującą się żywiołowo na rynkach lokalnych, tak zwaną targowiskową. Stosowana w niektórych opracowaniach cena przeciętna (średnia ważona), wyliczona na podstawie cen dostaw obowiązkowych, skupu nadwyżek i aktualnej ceny wolnorynkowej wydaje się o tyle sztuczna, że rzeczywista, średnia cena dla każdego gospodarstwa będzie kształtować się inaczej, w zależności od ilości ziemiopłodów, sprzedanych ponad dostawy obowiązkowe.

W tablicy 4 uwzględniono trzy obowiązujące układy cen.[7]

Tablica 4

Relacje cen podstawowych ziemiopłodów w latach 1938 i 1960

Nazwa ziemiopłodu	1938		1960					
			dostawy obowiązkowe		skup ponadobowiązkowy		ceny targowiskowe	
	cena za 1 q RM	żyto = 100	cena za 1 q zł	żyto = 100	cena za 1 q zł	żyto = 100	cena za 1 q zł	żyto = 100
Żyto	17,3	100	150	100	230	100	266	100
Pszenica . . .	19,3	112	210	140	330	143	340	128
Jęczmień . . .	15,9	92	120	80	221	96	292	109
Owies	15,2	88	120	80	212	92	278	104
Ziemniaki . . .	5,3	31	47	31	78	34	110	41

Pierwszą nasuwającą się uwagą jest znacznie mniejsza rozpiętość między cenami czterech zbóż przed wojną, niż obecnie. Wskaźnik ten wynosił w 1938 roku 24 punkty wobec 60 w ramach dostaw obowiązkowych i 51 w skupie nadobowiązkowym w 1960 roku. Za najbardziej istotną zmianę w układzie cen artykułów rolnych należy niewątpliwie uznać szczególnie korzystne w stosunku do pozostałych ziemiopłodów ustalenie ceny pszenicy. Mamy tu do czynienia z wyraźną preferencją ze strony państwa, które ze względu na ogromny wzrost zapotrzebowania na przetwory pszenicy i związany z tym import, stara się maksymalnie rozszerzyć produkcję krajową tego gatunku zboża.

Takie relacje cen znalazły na terenie Śląska Opolskiego odbicie w zmniejszeniu powierzchni zasiewu żyta o 35 tysięcy hektarów i wzroście areału pszenicy o ponad 28 tysięcy ha. Stosunkowo niekorzystnie kształtuje się obecnie cena jęczmienia w ramach dostaw obowiązkowych. Czynnikiem łagodzącym w pewnej mierze rozpiętość między ceną jęczmienia i pszenicy są warunki jego sprzedaży w skupie rynkowym, niemniej faktem jest, że w województwie opolskim mamy wyraźny odwrót od jego uprawy. Areał jęczmienia w latach powojennych spadł o blisko 30 tysięcy hektarów i jest obecnie przeszło dwukrotnie mniejszy, niż w roku 1938.

Z pięciu podstawowych ziemiopłodów, których relacje w stosunku do żyta zostały przedstawione w tablicy 4, stosunkowo najmniejsze odchylenia od proporcji przedwojennych wykazują ziemniaki i owies. Nie jest też przypadkiem, że te właśnie uprawy wykazują najmniejsze wahania areału na przestrzeni porównywanego 20-lecia. Oczywiście przedwojenny układ cen nie może być traktowany jako jakieś idealne proporcje, do których należałoby nawiązywać. Przeciwnie, państwowa polityka cen, preferująca zwiększenie produkcji pszenicy wydaje się i skuteczna i korzystna dla gospodarki narodowej, kryjąc w sobie jedynie pewne niebezpieczeństwo rozszerzania jej uprawy na grunty gorsze nie mogące zapewnić należytego plonowania.

Tablica 5

Relacje cen buraka cukrowego, ziemniaków i pszenicy w latach 1938 i 1960

Lata	Cena buraków cukrowych	
	% ceny pszenicy	% ceny ziemniaków
1938	15	56
1960	18	76

Inaczej przedstawia się zależność rozmiarów uprawy od bodźców ekonomicznych w grupie roślin przemysłowych. Uprawa ich ze względu na dużą pracochłonność nie może być w gospodarstwie rozszerzona poza granice zakreślone możliwościami w zakresie siły roboczej, stąd nie stanowią one z reguły konkurencji dla podstawowych ziemiopłodów. Dlatego też rozpatrywanie relacji cen, np. zbóż i roślin przemysłowych, byłoby niecelowe i mogłoby prowadzić do nieuzasadnionych wniosków.

Pewnym wyjątkiem wśród pozostałych roślin technicznych są buraki cukrowe, które w rejonach intensywnej produkcji rolnej bywają uprawiane na dużej powierzchni i w tym sensie mogą konkurować zarówno z pszenicą (ze względu na zbliżone wymagania glebowe), jak i z ziemniakami (wypierają ziemniaki z lepszych gruntów, bo zbliżony jest nakład pracy na ich uprawę). Areał buraków cukrowych wykazuje w porównaniu z rokiem 1938 zarówno absolutny, jak i względny przyrost,

co prawdopodobnie pozostaje w związku z korzystnym kształtowaniem się jego ceny w stosunku do konkurencyjnych upraw.

Występujące więc po wojnie zjawisko pewnego ograniczenia powierzchni ziemniaków i okopowych pastewnych przy jednoczesnym wzroście areału buraków cukrowych może pozostawać ze sobą w pewnej zależności.

Oczywiście wpływu cen na rozmiary uprawy ziemiopłodów nie można absolutyzować, niemniej warto zwrócić uwagę na kierunki oddziaływania tego typu bodźców ekonomicznych w powojennym 15-leciu.

Charakterystyka struktury zasiewów w skali całego województwa, czy nawet rejonu jest ujęciem niesłychanie ogólnym, nie dającym podstaw do żadnych bardziej konkretnych wniosków. Na ostateczny rezultat w postaci ilościowego i jakościowego ustosunkowania uprawianych roślin na tak dużym obszarze składać się bowiem będą zarówno kierunki produkcji drobnych, niesamowystarczalnych gospodarstw, jak i nastawienie wielkich, wysokotowarowych jednostek wytwórczych. Warunkiem prawidłowego prowadzenia analizy powinno więc być zbadanie proporcji uprawowych w gospodarstwach różnej wielkości, lub różnego typu społeczno-produkcyjnego. Dla okresu przedwojennego dane takie daje statystyka niemiecka z 1933 roku, co prawda uwzględniająca tylko podstawowe grupy ziemiopłodów.

Zamieszczona tablica 6 informuje o specyfice struktury zasiewów w gospodarstwach różnej wielkości.[8]

Tablica 6

Struktura zasiewów w gospodarstwach różnej wielkości w roku 1933

Nazwa ziemiopłodu	% ziemi ornej pod uprawą w gospodarstwach o powierzchni											
	Rejon I						Rejon II					
	0,5—2 ha	2—5 ha	5—20 ha	20—100 ha	100 i więcej ha	razem	0,5—2 ha	2—5 ha	5—20 ha	20—100 ha	100 i więcej ha	razem
Pszenica	11,7	14,8	17,9	21,2	25,0	19,5	1,0	2,2	5,7	10,1	12,5	7,4
Żyto	34,8	29,3	23,7	18,9	11,7	21,4	47,4	46,0	38,6	32,7	22,3	34,7
Jęczmień	5,0	8,3	10,1	12,4	14,9	11,1	1,7	2,5	4,8	7,6	11,4	6,5
Owies	7,3	13,5	16,8	14,9	8,6	14,2	3,4	10,7	18,7	16,5	8,5	13,9
Ziemniaki	27,9	15,9	11,1	9,2	12,4	11,9	39,7	26,8	16,7	13,7	21,1	19,9
Buraki cukrowe . .	0,6	1,8	2,4	3,1	7,9	3,4	0,1	0,1	0,2	1,1	2,9	1,0
Koniczyna, lucerna i inne pastewne . . .	7,2	10,3	11,8	3,2	10,3	11,7	2,3	4,7	7,5	10,1	9,4	7,7

Trudno nie zwrócić tutaj uwagi na wysoce schematyczne i budzące poważne zastrzeżenia zgrupowanie gospodarstw według posiadanej powierzchni. S. Wysłouch w powoływanej pracy, nie negując w zasadzie celowości wyodrębnienia dwóch pierwszych grup, od 0,5—2 ha i od 2—5 ha, tak pisał o pozostałych kryteriach zaszeregowania:

„Zgoła inaczej przedstawiała się sprawa pozostałych głównych kategorii podziału gospodarstw rolnych w spisie 1907 r., tj »średnich« o powierzchni 5—20 ha oraz wielkorolnych o rozmiarach 20—100 ha użytków rolnych. W obu tych wypadkach mamy do czynienia ze sztucznym tworem statystycznym, nie mającym nic wspólnego z rzeczywistą strukturą gospodarczą połączonych we wspólnej grupie obiektów rolnych.

Wśród »średnich« 5—20 ha znalazły się gruntownie pomieszane „drobnotowarowe gospodarstwa średniackie i kułackie, zaś w grupie 20 do 100 ha gospodarstwa kułackie oraz przedsiębiorstwa rolne wielkiej własności. Włączając do chłopskiego stanu posiadania drobniejsze co do rozmiarów przedsiębiorstwa wielkiej własności, nauka burżuazyjna sztucznie zwiększała kategorie gospodarstw chłopskich i świadomie zamazywała przeciwieństwa klasowe w strukturze agrarnej."[6]

Mimo niedoskonałości omówionego wyżej podziału porównanie procentowego udziału poszczególnych ziemiopłodów w gruntach ornych gospodarstw różnej wielkości pozwala na wyciągnięcie bardzo ciekawych wniosków.

Pod względem rozmiarów uprawy pszenicy żyzny rejon południowo-zachodni przewyższał ponad 2,5 raza mało urodzajny rejon II. W ramach obu rejonów występuje wyraźna zależność między wielkością gospodarstwa i odsetkiem tej uprawy. Im większe przedsiębiorstwo rolne, tym stosunkowo więcej uprawia pszenicy, przy czym w obiektach przekraczających 100 ha w rejonie I, udział jej wynosił aż czwartą część całej powierzchni zasiewów.

W profilu produkcji roślinnej obu rejonów występuje wyraźna specjalizacja, mająca swoją podstawę w różnicy jakości gleby. Tak więc rejon południowo-zachodni przodował obok produkcji pszenicy, w rozmiarach uprawy jęczmienia, buraków cukrowych i roślin pastewnych, rejon II zaś nastawiony był w większym stopniu na uprawę żyta i ziemniaków. W ramach tej ogólnej specjalizacji, tendencje uzależniające odsetek powierzchni uprawnej poszczególnych ziemiopłodów od rozmiarów gospodarstwa kształtowały się w obu rejonach podobnie.

Tak więc w obu wyodrębnionych okręgach zależność między uprawą żyta i powierzchnią ogólną gospodarstwa była akurat odwrotna w porównaniu z pszenicą — tutaj im większe przedsiębiorstwo, tym mniejszy stosunkowo areał tego gatunku zboża.

W uprawie jęczmienia występowały w zasadzie te same prawidłowości, co w pszenicy — w jego produkcji specjalizowały się przede wszystkim gospodarstwa wielkorolne. Statystyka z 1933 roku, ujmując w łącznej grupie zboża ozime i jare nie daje podstaw do wniosków w tym zakresie, niemniej jest ogólnie znanym faktem, że gospodarstwa kapitalistyczne, obszarnicze i wielkochłopskie wytwarzały na Opolszczyźnie przeważającą masę wysoce opłacalnego jęczmienia browarnego, surowca dla silnie rozwiniętego tu przemysłu piwowarsko-słodowniczego.[10]

Nieco bardziej skomplikowanie kształtowała się zależność uprawy owsa od wielkości gospodarstwa. Najwięcej tego gatunku zboża kultywowały gospodarstwa w grupie od 5—20 ha powierzchni. Wiązało się to niewątpliwie z faktem, że były to gospodarstwa samowystarczalne, hodujące konie, stosujące natomiast na małą skalę pracę maszyn. Niewielki spadek tej uprawy w grupie od 20—100 ha i bardzo znaczny w obiektach powyżej 100 ha znajdował uzasadnienie w coraz większym stopniu zmechanizowania produkcji rolnej w zależności od powierzchni gospodarstwa. Nawet zresztą przy jednakowej mechanizacji prac polowych pogłowie koni w gospodarstwach wielkich z reguły będzie niższe w stosunku do powierzchni ze względu na możliwość lepszego i pełniejszego wykorzystania w nich żywej siły pociągowej. Gospodarstwa karłowate i małorolne, hodujące jednego konia, bądź też nie posiadające ich wcale, także mniejszy odsetek gruntów ornych poświęcały na tę uprawę.

Udział powierzchni ziemniaków w ziemi ornej maleje wraz ze wzrostem globalnej powierzchni obiektu aż do grupy od 20—100 ha włącznie. Wielkie przedsiębiorstwa rolne znów uprawiały je na większą skalę, głównie z przeznaczeniem do przetwórstwa w licznych na Opolszczyźnie gorzelniach gospodarczych i płatkarniach.

Klasyczną wprost proporcjonalną zależność rozmiarów areału od powierzchni gospodarstwa znajdujemy znów w uprawie buraka cukrowego. Tutaj w obu rejonach odsetek buraków uprawianych w wielkich obiektach rolnych powyżej 100 ha, przekraczał przeszło 2,5 raza ich udział w poprzedniej grupie gospodarstw, a ponad 3-krotnie w rejonie I i 14-krotnie w rejonie II stosunkowe rozmiary tej uprawy w gospodarstwach średniorolnych od 5—20 ha.

Większy udział roślin pastewnych w rejonie południowo-zachodnim spowodowany był mniejszą powierzchnią trwałych użytków zielonych z jednej strony i znacznie silniejszym nastawieniem na produkcję zwierzęcą z drugiej. Największe nasilenie upraw pastewnych przypada na gospodarstwa liczące od 20—100 hektarów powierzchni. Jest to zrozumiałe zważywszy, że w grupie tej mieściły się wszystkie gospo-

darstwa kułackie nastawione na bardzo intensywną i wszechstronną hodowlę.

Reasumując powyższe uwagi należy stwierdzić, że najbardziej intensywną gospodarkę prowadziły w województwie opolskim pod panowaniem niemieckim wielkie przedsiębiorstwa rolne. Wykazywały one w strukturze zasiewów najwyższy odsetek wybitnie handlowych roślin takich jak pszenica, jęczmień i buraki cukrowe, stosunkowo dużo uprawiały pracochłonnych okopowych. Prawidłowość ta, choć o różnym stopniu nasilenia spowodowanym różnicami glebowymi, daje się zauważyć w obu rozpatrywanych rejonach.

Analiza struktury zasiewów według analogicznych grup wielkości dla okresu powojennego nie byłaby ani możliwa, ani celowa. Brak zbiorczych zestawień, dotyczących struktury upraw w gospodarstwach indywidualnych różnej wielkości powoduje konieczność traktowania ich jako jednolitą zbiorowość, co jest oczywiście bardzo dużym uproszczeniem.

Podział gospodarstw na trzy zasadnicze typy społeczno-produkcyjne, według których rozpatrywana jest w dalszej części artykułu struktura zasiewów, jest jednak, mimo zaszeregowania do tych grup bardzo zróżnicowanych jednotek także podziałem według wielkości. Reforma rolna i polityka podatkowa minionego okresu sprawiły, że w województwie opolskim gospodarstwa prywatne powyżej 20 ha powierzchni są rzadkością. W grupie „gospodarstwa indywidualne" będą więc mieściły się wszystkie obiekty rolne od 0,5—20 ha.

Przeważająca ilość spółdzielni produkcyjnych w 1960 roku to jednostki od 50—200 ha ogólnej powierzchni. Gospodarstw powyżej i poniżej tego przedziału jest w skali województwa zaledwie 12 na ogólną ilość 69.

Inaczej kształtuje się przeciętna wielkość w grupie Państwowych Gospodarstw Rolnych. Tutaj najliczniej reprezentowane są obiekty od 200—500 ha, w grupach skrajnych zaś, wykraczających poza ten przedział, dwukrotnie więcej jest jednostek większych od 500 ha niż mniejszych od dolnej granicy zasadniczej grupy. Tak więc rozpatrując strukturę upraw według społecznej formy gospodarstw badamy jednocześnie specyfikę produkcji rolnej w obiektach posegregowanych według bardzo szerokich przedziałów wielkościowych.

Trzy podstawowe typy gospodarstw w województwie opolskim reprezentują bardzo różny potencjał ekonomiczny. Potencjał ten opiera się w pierwszym rzędzie na ilości posiadanej we władaniu ziemi. Proporcje w podziale użytków rolnych i gruntów ornych między różne sektory gospodarcze obrazuje tablica 7:[11]

Tablica 7

Użytkowanie ziemi w województwie opolskim według form własności w latach 1955 i 1960

Typ gospodarstwa	1955					1960				
	liczba gospodarstw	użytki rolne ha	% użytków rolnych województwa	grunty orne ha	% gruntów ornych województwa	liczba gospodarstw	użytki rolne ha	% użytków rolnych województwa	grunty orne ha	% gruntów ornych województwa
Gospodarstwa indywidualne	121 922	333 229	56,5	271 658	56,6	146 306	471 930	79,4	380 158	79,0
Spółdzielnie produkcyjne	522	130 905	22,2	108 659	22,6	69	7 668	1,3	6 284	1,3
PGR	256	94 779	16,0	82 046	17,0	240	91 166	15,3	76 082	15,8
Inne	—	31 109	5,3	21 264	3,8	—	23 789	4,0	19 182	3,9
Województwo	—	590 013	100,0	483 627	100,0	—	594 553	100,0	481 666	100,0

Tablica 8

Ugrupowanie indywidualnych gospodarstw chłopskich w 1959 roku

Grupy gospodarstw według powierzchni ha	Rejon I				Rejon II			
	liczba	% ogółu	powierzchnia ha	% ogólnej powierzchni	liczba	% ogółu	powierzchnia ha	% ogólnej powierzchni
0,5 — 2	18 518	34,2	19 665	8,0	21 661	39,9	22 984	9,9
2 — 5	13 729	25,4	45 897	18,9	14 113	26,0	45 749	19,7
5 — 10	18 244	33,7	130 315	53,6	14 127	26,0	103 243	44,5
10 — 20	3 408	6,3	42 131	17,3	3 999	7,4	50 520	21,8
20 i więcej	210	0,4	5 276	2,2	374	0,7	9 615	4,1
Razem	54 109	100,0	243 284	100,0	54 274	100,0	232 111	100,0

Z tablicy 7 wynika, że największą stabilizację pod względem ilości i obszaru gospodarstw na rozpatrywanym terenie wykazują Państwowe Gospodarstwa Rolne. Gospodarstwa indywidualne i spółdzielnie produkcyjne można by było przyrównać do dwóch szalek wagi, gdzie przyrost na jednej powoduje spadek na drugiej. Kurczenie się stanu posiadania prywatnej gospodarki do roku 1956 wiązało się z postępującym uspółdzielczaniem wsi opolskiej, gwałtowny przyrost jej powierzchni po tym roku był wynikiem masowego rozpadu zespołowych gospodarstw. O ile więc w 1955 roku własność społeczna — PGR-y, spółdzielnie produkcyjne i inne społeczne obejmowały łącznie 43,5% użytków rolnych województwa, to obecnie ich udział zmalał prawie do połowy poprzedniego stanu posiadania.

W gospodarce rolnej Śląska Opolskiego dominuje więc zdecydowanie prywatna własność chłopska.

Ugrupowanie indywidualnych gospodarstw rolnych według powierzchni przedstawia zamieszczona dalej tablica 8.[12] Wynika z niej, że w strukturze agrarnej obu wyodrębnionych rejonów występują dość istotne różnice. W rejonie południowo-zachodnim silniej reprezentowane są gospodarstwa średniorolne, od 5—10 ha, stanowiąc 33,7% ogólnej liczby wobec 26% w rejonie północno-wschodnim. Mniej natomiast jest gospodarstw w grupach skrajnych karłowatych od 0,5—2 hektarów i dużych, od 10—20 i więcej ha. Nie analizując głębiej przyczyn tego stanu rzeczy, warto zaznaczyć, że takie ugrupowanie gospodarstw jest rezultatem powojennych przemian w tej dziedzinie. Za czasów niemieckich bowiem właśnie rejon lewobrzeżny był terenem typowej własności wielkochłopskiej.

Blisko 60% ogółu gospodarstw w rejonie południowo-zachodnim i prawie 66% w północno-wschodnim stanowią obiekty poniżej 5 ha powierzchni, co wskazuje na duże rozdrobnienie własności ziemskiej w tym okręgu.

Spółdzielczość produkcyjna po załamaniu w 1956 roku zwiększa swój stan posiadania powoli, ale z wyraźnym przyspieszeniem w ciągu ostatnich 3 lat. Rozmieszczenie zespołowych gospodarstw według rejonów przedstawia tablica 9.[13]

Lokalizacja spółdzielczych gospodarstw w województwie opolskim jest bardzo charakterystyczna. Na ogólną liczbę 69 spółdzielni — 54 zorganizowane zostały w obrębie żyznego rejonu południowo-zachodniego. Udział ich w okręgach glebowo słabszych jest tak nikły, że właściwie nie może się liczyć w produkcji rolnej pozostałego rejonu.

Inaczej przedstawia się w województwie opolskim rozmieszczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych. Ich podział między dwa wyodrębnione rejony przebiega raczej równomiernie, co ilustruje tablica 10.[14]

Tablica 9

Rozmieszczenie gospodarstw zespołowych według rejonów
(stan w roku 1960)

Rejon	Liczba spółdzielni	Powierzchnia użytków rolnych ha	% użytków rolnych rejonu	Powierzchnia gruntów ornych ha	% gruntów ornych rejonu
I. Południowo-zachodni	54	6555	2,0	5414	2,0
II. Północno-wschodni .	15	1113	0,4	870	0,3
Razem	69	7668	1,3	6284	1,3

Tablica 10

Rozmieszczenie Państwowych Gospodarstw Rolnych według rejonów
(stan w roku 1960)

Rejon	Liczba gospodarstw	Powierzchnia użytków rolnych ha	% użytków rolnych rejonu	Powierzchnia gruntów ornych ha	% gruntów ornych rejonu
I. Południowo-zachodni	138	49 583	15,8	40 760	15,8
II. Północno-wschodni .	102	41 338	14,3	35 302	15,7
Razem	240	91 166	15,3	76 082	15,8

W tym wypadku jednak ta ramowa rejonizacja nie odzwierciedla w sposób wystarczający faktycznego stanu rzeczy. W obrębie bowiem rejonu północno-wschodniego najsilniej gospodarstwa PGR-owskie reprezentowane są w powiatach północnych — namysłowskim i kluczborskim, które wyróżniają się dodatnio jakością gleby w obrębie swojej grupy. Najmniej liczne są w powiatach środkowych i wschodnich — strzeleckim, oleskim i opolskim, gdzie żyzność gleby kształtuje się najsłabiej.

Taka lokalizacja Państwowych Gospodarstw Rolnych jest w dużej mierze rezultatem zastanej na tych ziemiach, ukształtowanej w długotrwałym rozwoju historycznym struktury agrarnej. Obecna północna część województwa była aż do wybuchu II wojny światowej terenem typowej wielkiej własności ziemskiej. Majątki obszarnicze obejmowały na przykład w powiecie namysłowskim ponad połowę użytków rolnych. Powiaty wschodnie, ze względu na liche gleby nie były atrakcyjne dla kapitału rolnego, stąd dominowała tam własność chłopska. Mimo więc, że związek między jakością gleby a udziałem wielkiej własności ziemskiej nie miał bynajmniej charakteru prostej zależności, w ostatecznym rachunku majątki kapitalistyczne na Śląsku dysponowały na ogół

lepszymi glebami, niż wynosiła przeciętna dla całego okręgu. W Państwowych Gospodarstwach Rolnych, które przejęły większość poniemieckich ziem obszarniczych znajdujemy potwierdzenie tej prawidłowości, przynajmniej w odniesieniu do rejonu II. Inna sprawa, że trudności w zagospodarowaniu majątków, występujące jeszcze przez wiele lat po zakończeniu wojny, pewne zaniedbania uprawowe, wiążące się z niedoborem siły roboczej i brakiem nawozów organicznych, musiały spowodować pewne zakłócenia i na odcinku odnawiania żyzności gleby.

Przy rozpatrywaniu specyfiki i dynamiki struktury zasiewów w gospodarstwach różnego typu, przyjęto za okresy porównawcze lata 1951, 1955 i 1960. Stan z roku 1951 wymaga uwzględnienia z uwagi na ustawowe wprowadzenie w tym okresie obowiązkowych dostaw zboża. Porównanie proporcji uprawowych z tego okresu z rokiem 1955 pozwoli na stwierdzenie, w jakim stopniu fakt odgórnego narzucenia rozmiarów i struktury sprzedaży znalazł odbicie w zmianach areału poszczególnych rodzajów zbóż.

Rok 1955 był kulminacyjnym punktem w rozwoju spółdzielczości produkcyjnej na wsi opolskiej. Analiza tego okresu powinna wykazać, jaki wyraz w strukturze zasiewów znalazło przejście ponad 120 tysięcy hektarów gruntów ornych na zespołowe formy gospodarowania. Stan z roku 1960 wreszcie będzie obrazował ukształtowany profil produkcji roślinnej lat ostatnich.

Tablica 11

Udział zbóż w gruntach ornych różnych typów gospodarstw w latach 1951, 1955 i 1960

Typ gospodarstw	% ziemi ornej pod uprawę zbóż											
	pszenica			żyto			jęczmień			owies		
	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960
I. Rejon południowo-zachodni:												
gospodarstwa indywidualne . . .	20,6	19,2	27,4	19,1	17,1	13,0	8,1	6,2	5,0	11,7	10,2	13,1
spółdzielnie produkcyjne . . .	28,8	24,5	26,0	13,4	13,4	7,7	11,4	10,2	8,3	11,4	10,1	10,6
PGR	20,5	17,8	22,9	12,8	8,4	6,0	9,7	10,6	9,0	7,4	6,7	7,1
II. Rejon północno-wschodni:												
gospodarstwa indywidualne . . .	7,8	6,5	9,0	31,1	33,2	31,9	4,1	3,7	3,3	13,6	12,9	14,9
spółdzielnie produkcyjne . . .	17,1	14,5	13,6	26,7	24,9	18,6	7,2	7,6	7,2	12,8	12,1	14,4
PGR	11,6	10,5	11,2	21,4	17,6	16,3	7,5	8,3	8,1	9,0	6,7	8,3

Tablica 11 grupuje dane dotyczące rozmiarów i kierunków uprawy zbóż w różnych sektorach społeczno-produkcyjnych. Ponieważ obszar użytkowanych przez nie gruntów wykazuje bardzo istotne różnice, za podstawę analizy przyjęto procentowy udział poszczególnych rodzajów zboża w ziemi ornej.[15]

Specjalizacja rejonów w różnych kierunkach produkcji zbożowej jest wynikiem różnic glebowych i nie wymaga odrębnego omówienia. Tak jak przed laty powiaty lewobrzeżne uprawiają więcej pszenicy i jęczmienia, prawobrzeżne zaś nastawione są głównie na uprawę żyta i owsa. W ramach rejonu południowo-zachodniego największy udział pszenicy w gruntach ornych wykazują prywatne gospodarstwa chłopskie, przy czym zasadniczy skok ilościowy dokonał się w latach 1955 do 1960. Niewątpliwie dużą rolę we wzroście zasiewu pszenicy musiał odegrać fakt zmniejszenia wymiaru dostaw obowiązkowych w 1956 roku, co przywróciło właściwe znaczenie bodźcom rynkowym. Stosunkowo najmniej pszenicy w tym rejonie uprawiają Państwowe Gospodarstwa Rolne, chociaż i tutaj zaznaczył się od roku 1955 znaczny przyrost. Tak samo kształtuje się kolejność gospodarstw w zakresie uprawy żyta — najwięcej sieją go gospodarstwa indywidualne, najmniej — Państwowe Gospodarstwa Rolne. We wszystkich trzech typach społeczno-produkcyjnych na przestrzeni omawianego 10-lecia wystąpiło znaczne ograniczenie jego uprawy, co wiąże się zapewne z niezbyt korzystną dla tego gatunku zboża relacją cen.

Inaczej kształtuje się udział jęczmienia w gruntach ornych; tutaj pierwsze miejsce dzierży gospodarka państwowa, górując nieznacznie nad spółdzielniami produkcyjnymi, najmniej zaś kultywują go prywatne gospodarstwa chłopskie.

Odrębne zagadnienie na terenie województwa opolskiego stanowi uprawa jęczmienia browarnego, surowca dla silnie rozwiniętego tu przemysłu piwowarsko-słodowniczego. Jęczmień browarny musi spełniać określone warunki — przede wszystkim musi to być jęczmień jary, dwurzędowy, specjalnie uprawiany (bez nawozów azotowych) i specjalnie sprzątany (nie można używać np. kombajnów zbożowych ze względu na konieczność zachowania zdolności kiełkowania). W okresie powojennym areał jęczmienia w ogóle, a browarnego w szczególności uległ znacznemu ograniczeniu. We wszystkich trzech typach gospodarstw porównanie lat 1951 i 1960 wskazuje na spadek tej uprawy. Zdecydowała o tym z jednej strony niezbyt korzystna relacja cen: pszenica — jęczmień browarny, z drugiej zaś ruchy migracyjne ludności, związane z opuszczeniem przez ludność niemiecką terenów, będących główną bazą tej produkcji i napływem ludności repatrianckiej bez tradycji uprawowych w tym zakresie. Spośród trzech omawianych typów

darstw największe nastawienie na uprawę tego surowca wykazywały spółdzielnie produkcyjne. Kształtowanie się udziału trzech sektorów produkcyjnych w skupie jęczmienia browarnego w 1955 roku przedstawia tablica 12.[16]

Tablica 12

Skup jęczmienia browarnego według źródeł pochodzenia

Wyszczególnienie	Województwo razem	W tym			
		gospodarstwa indywidualne	spółdzielnie produkcyjne	PGR-y	inne
Skup w tonach	14 563,0	7 854,9	5 465,3	1 228,3	14,5
Udział w skupie, %	100,0	52,3	37,8	9,8	0,1
Udział w gruntach ornych, %	100,0	56,5	22,3	16,6	4,6

Spółdzielnie produkcyjne, obejmujące w tym okresie niewiele więcej ziemi ornej od Państwowych Gospodarstw Rolnych, dostarczały przeszło czterokrotnie więcej od nich jęczmienia browarnego i były prawie równorzędnym partnerem dla gospodarstw prywatnych, których powierzchnia przekraczała o przeszło 2,5 raza powierzchnię zajmowaną przez spółdzielnie. Głównym terenem uprawy jęczmienia browarnego jest, ze względu na jego dość wysokie wymagania glebowe, rejon południowo-zachodni.

Rozmiary uprawy owsa wykazują najmniejsze wahania w omawianym 10-leciu we wszystkich typach gospodarstw. Najwięcej w I rejonie sieją go gospodarstwa indywidualne, najmniej — Państwowe Gospodarstwa Rolne, co na pewno wiąże się z różnicami w pogłowiu koni, spowodowanymi różnym stopniem zmechanizowania prac polowych. W roku 1960 PGR-y uprawiały go proporcjonalnie do posiadanej powierzchni, prawie dwukrotnie mniej od gospodarstw chłopskich, spółdzielnie produkcyjne zajmowały tu pozycję pośrednią.

Inaczej przedstawiają się proporcje uprawowe w rejonie północno-wschodnim. Tu w odróżnieniu od poprzedniego, gospodarstwa prywatne wykazują najmniejszy odsetek gruntów ornych pod uprawą pszenicy, dominują zaś pod tym względem gospodarstwa spółdzielcze. Dynamika rozwojowa tej uprawy w minionym 10-leciu kształtowała się różnie w zależności od sektora produkcyjnego. Gospodarstwa indywidualne zwiększyły jej areał, Państwowe Gospodarstwa Rolne utrzymały go w zasadzie na niezmienionym poziomie, spółdzielnie produkcyjne natomiast poddały go dość znacznemu ograniczeniu. Wydaje się, że w 1951 roku w gospodarstwach zespołowych miało miejsce nieuzasad-

nione rozszerzenie tej komercyjnej uprawy na gleby jakościowo gorsze, co nie mogło przynieść pożądanych efektów.

W produkcji żyta i w tym rejonie występuje zdecydowana supremacja gospodarstw chłopskich, najmniej zaś uprawiają go PGR-y. O ile jednak w poprzednim rejonie we wszystkich typach gospodarstw występowała tendencja stopniowego zmniejszania jego areału, o tyle tutaj stosunkowa powierzchnia żyta zmalała w omawianym czasokresie tylko w gospodarstwach uspołecznionych, w prywatnych zaś utrzymuje się na niezmienionym poziomie. Warto zaznaczyć, że udział żyta w gospodarstwach indywidualnych kształtuje się tutaj prawie dwukrotnie wyżej, niż w gospodarstwach państwowych i obejmuje blisko trzecią część ogólnej powierzchni zasiewów.

Analogiczna zależność od typu produkcyjnego, jak w rejonie południowo-zachodnim, daje się zauważyć na odcinku uprawy jęczmienia. I tutaj we wszystkich porównywanych latach najwięcej sieją go Państwowe Gospodarstwa Rolne, najmniej — gospodarstwa chłopskie z tendencją dalszego ograniczania tej uprawy.

Powierzchnia owsa w ujęciu względnym wykazuje w minionym okresie dosyć dużą stabilizację, przy czym i tutaj rozmiarami jego uprawy gospodarstwa chłopskie górują nad spółdzielniami i PGR-ami.

Reasumując powyższe uwagi można stwierdzić, że gospodarka indywidualna w największym stopniu uzależnia profil produkcji roślinnej od jakości gleby. Tak na przykład na urodzajnych ziemiach rejonu I uprawia się w tym sektorze stosunkowo najwięcej pszenicy, podczas gdy w rejonie północno-wschodnim jej udział w gruntach ornych jest najniższy spośród trzech omawianych typów gospodarstw i trzykrotnie mniejszy, niż w poprzednim okręgu. Pozostałe grupy gospodarstw nie wykazują tak dużej rozpiętości.

Na przykładzie województwa opolskiego nie daje się stwierdzić jakiejś wyraźnej zależności między wprowadzeniem obowiązkowych dostaw a rozmiarami uprawy poszczególnych zbóż. Brak tego związku prawdopodobnie jest rezultatem faktu, że przymusowe dostawy nie tyle miały na celu nastawienie produkcji w określonych kierunkach, ile uczestniczenie w tej produkcji proporcjonalnie do już ukształtowanej struktury. Znacznie bardziej radykalne zmiany w strukturze upraw zbożowych dokonały się w pięcioleciu 1955—1960, niż w poprzednim okresie i silniej zaznaczyły się one w rejonie południowo-zachodnim, niż w pozostałych powiatach Opolszczyzny

Drugim rozpatrywanym działem produkcji roślinnej są uprawy okopowe. Zamieszczone w tablicy 13 zestawienie przedstawia ich procentowy udział w ziemi ornej według rejonów i typów społeczno-produkcyjnych.[17]

Tablica 13

Udział okopowych w gruntach ornych różnych typów gospodarstw w latach 1951, 1955 i 1960

Typ gospodarstw	% ziemi ornej pod uprawą okopowych											
	ziemniaki			buraki cukrowe			okopowe pastewne			warzywa i wysadki		
	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960
I. Rejon południowo-zachodni												
gospodarstwa indywidualne . .	12,9	13,0	14,3	8,0	8,4	8,2	2,9	2,9	2,5	1,2	1,2	0,9
spółdzielnie produkcyjne . . .	10,4	8,9	8,0	4,7	7,0	6,8	1,4	0,9	1,2	1,3	0,9	2,1
PGR	7,3	6,9	4,9	7,7	5,6	5,7	2,8	2,2	1,5	2,8	3,9	2,7
II. Rejon północno-wschodni												
gospodarstwa indywidualne . .	20,5	22,2	22,8	2,2	2,2	1,7	2,9	2,6	2,2	1,6	1,5	1,0
spółdzielnie produkcyjne . . .	14,9	10,5	14,8	2,6	5,1	3,8	1,7	1,0	1,5	1,5	0,7	0,8
PGR	12,2	6,6	8,9	3,9	4,1	3,4	4,2	2,4	2,2	2,1	3,2	2,5

W rejonie południowo-zachodnim największe nastawienie na rośliny okopowe wykazują prywatne gospodarstwa chłopskie. Uprawiają one prawie dwukrotnie więcej od spółdzielni produkcyjnych i blisko trzykrotnie więcej od PGR-ów ziemniaków, wyraźną przewagę mają także w zakresie buraków cukrowych i okopowych pastewnych. Pod względem rozmiarów uprawy warzyw pierwsze miejsce zajmuje gospodarka państwowa, specjalizująca się głównie w produkcji wysadków okopowych. Dane dotyczące uprawy warzyw o tyle są nieporównywalne, że statystyka rolna ujmuje tylko polową ich uprawę, padczas gdy gospodarstwa chłopskie kultywują je w dużej części w ogrodach przydomowych. Państwowe Gospodarstwa Rolne uprawiają najmniej w skali omawianego rejonu ziemniaków i buraków cukrowych, spółdzielnie produkcyjne natomiast wykazują najniższy procent powierzchni okopowych pastewnych.

Dynamika zmian w omawianym 10-leciu kształtowała się różnie w zależności od sektora społeczno-produkcyjnego. Tak więc gospodarstwa państwowe i spółdzielcze zmniejszyły w latach 1951—1960 udział ziemniaków w całości zasiewów, gospodarstwa indywidualne natomiast jeszcze rozszerzyły ich uprawę. Dosyć niekorzystny kierunek zmian zaznaczył się w Państwowych Gospodarstwach Rolnych, które obok ziemniaków ograniczyły w tym okresie także udział buraków cukrowych i okopowych pastewnych.

Rejon północno-wschodni, obejmujący liche gleby prawobrzeżnej Opolszczyzny z natury rzeczy w większym stopniu nastawiony jest na uprawę ziemniaków. Pod tym względem podobnie jak w rejonie I zaznacza się wyraźna supremacja gospodarstw chłopskich, najmniejszy zaś ich procent w guntach ornych wykazują PGR-y.

Inaczej kształtuje się natomiast odsetek powierzchni buraków cukrowych w zależności od społecznej formy gospodarowania. Stosunkowo najmniej uprawiają ich tutaj właśnie gospodarstwa indywidualne, największe nasilenie tej uprawy wykazują zespołowe gospodarstwa chłopskie. Państwowe Gospodarstwa Rolne, podobnie jak w poprzednim okręgu ograniczyły w latach 1951—1960 rozmiary uprawy wszystkich okopowych z wyjątkiem warzyw i wysadków.

Spółdzielnie produkcyjne analogicznie jak w rejonie I zajmują środkową pozycję pod względem rozmiarów uprawy ziemniaków i ostatnią w zakresie okopowych pastewnych.

Analiza rozmiarów i struktury uprawy roślin okopowych ma dla charakterystyki nastawienia produkcyjnego różnych typów gospodarstw szczególnie istotne znaczenie. Powszechnie bowiem, ze względu na ich dużą pracochłonność, przyjmuje się ich udział w całości zasiewów za wskaźnik intensywności produkcji rolnej. Mały udział roślin okopowych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych decyduje o raczej ekstensywnym charakterze ich gospodarki.

Pracochłonność podstawowych ziemiopłodów według Preuschena[18] przedstawia tablica 14.

Tablica 14

Wskaźniki rocznego nakładu pracy żywej na 1 ha uprawy

Nazwa ziemiopłodu	Liczba roboczogodzin			
	praca ręczna	narzędzia trakcji konnej	częściowa mechanizacja	wysoka mechanizacja
Buraki cukrowe	675	530	440	330
Ziemniaki . . .	660	440	300	230
Buraki pastewne	600	490	380	310
Lucerna . . .	310	200	150	130
Pastewne . . .	230	140	105	90
Oleiste	200	170	120	70
Zboża	150	120	75	50

Bez względu na stopień mechanizacji uprawa roślin okopowych wymaga kilkakrotnie większych nakładów pracy od zbóż, czy roślin pastewnych. Obok dużej chłonności na pracę żywą rozmiary tych upraw są ściśle uzależnione od możliwości w zakresie nawożenia organiczne-

go. Niedopełnienie tego warunku powoduje niską wydajność z hektara i tym samym efekty gospodarcze niewspółmierne do zajmowanej powierzchni. Takim przykładem niskiej intensywności uprawy roślin okopowych była w okresie powojennym większość PGR-owskich gospodarstw. Stąd zdaniem niektórych autorów należałoby jeszcze bardziej ograniczyć ich areał w gospodarstwach słabszych, typowo ekstensywnych, a skoncentrować się „na pełnym gospodarczym opanowaniu obecnego rozmiaru uprawy roślin pracochłonnych w gospodarstwach pozostałych."[19]

Mniejsze nasycenie siłą roboczą i znacznie niższy stan pogłowia zwierząt gospodarskich w jednostkach uspołecznionych zadecydował w dużej mierze o nastawieniu produkcyjnym tych gospodarstw.

Odrębną grupę upraw stanowią rośliny przemysłowe. Ponieważ zestawienie dotyczące okopowych obejmowało także buraki cukrowe, zamieszczona tablica 15 dotyczy tylko pozostałych roślin technicznych.

Tablica 15

Udział roślin przemysłowych w gruntach ornych różnych typów gospodarstw w latach 1951, 1955 i 1960

Typ gospodarstwa	% ziemi ornej pod uprawą roślin przemysłowych								
	rzepak i rzepik			len i konopie			pozostałe (bez buraków cukrowych)		
	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960
I. Rejon południowo-zachodni:									
gospodarstwa indywidualne . .	1,5	1,1	1,4	1,7	1,0	0,8	0,4	0,3	0,2
spółdzielnie produkcyjne . . .	1,8	3,7	5,9	0,8	1,8	3,5	0,2	0,6	0,2
PGR	6,2	4,4	4,4	0,3	0,1	0,1	0,3	0,4	0,2
II. Rejon północno-wschodni:									
gospodarstwa indywidualne . .	0,5	0,4	0,2	2,0	0,8	0,7	0,1	0,2	0,1
spółdzielnie produkcyjne . . .	1,2	2,8	1,0	1,4	3,2	2,9	0,2	0,5	0,2
PGR	4,8	3,4	3,0	0,7	0,4	0,5	0,2	0,1	0,2

Stosunkowo najmniej roślin oleistych uprawiają w obu wyodrębnionych rejonach rolnicy indywidualni. W rejonie I wyraźną specjalizację w tym zakresie wykazują gospodarstwa spółdzielcze, Państwowe Gospodarstwa Rolne kultywują je w nieco mniejszych rozmiarach. O ile jednak procentowy udział rzepaku i rzepiku w gruntach spółdzielczych rejonu południowo-zachodniego wykazuje w latach 1951—1960 syste-

matyczny przyrost, w gospodarce PGR-ów wystąpiła tendencja odwrotna — ograniczania tej uprawy.[20]

Pod względem uprawy lnu i konopi spółdzielnie produkcyjne w obu rejonach górują bardzo wyraźnie nad pozostałymi typami gospodarstw. Zarówno rolnicy indywidualni, jak i gospodarstwa państwowe uprawiają te rośliny na bardzo ograniczoną skalę.

W grupie pozostałych roślin technicznych, nie zauważa się jakiejś zależności między rozmiarami uprawy a społeczno-wytwórczym typem gospodarstwa.

Jeżeli odsetek gruntów ornych zajętych pod uprawy przemysłowe potraktuje się łącznie, wystąpi wyraźna specjalizacja gospodarstw spółdzielczych w tym kierunku wytwórczości rolnej. Uwzględniając większe nastawienie tych gospodarstw na uprawę jęczmienia browarnego i dość znaczny odsetek buraków cukrowych w całości zasiewów trzeba stwierdzić, jako cechę specyficzną ich systemu gospodarowania, nastawienie na rośliny wybitnie handlowe.

Mały obszar tych gospodarstw w skali województwa przesądza o tym, że w jego globalnej produkcji odgrywają one obecnie małą rolę. Specjalizację w kierunku uprawy roślin przemysłowych wykazywały jednak już wtedy, gdy areał należących do nich gruntów ornych przekraczał 100 tysięcy hektarów, co stanowiło ponad 20% globalnej powierzchni zasiewów.

Tablica 16

Powierzchnia zajęta przez ważniejsze ziemiopłody zakontraktowane w 1956 roku (według typów gospodarstw)

Ziemiopłody	Powierzchnia w hektarach		
	ogółem	gospodarstwa indywidualne	spółdzielnie produkcyjne
Uprawy nasienne:			
buraki cukrowe	39,4	0,6	37,0
wyka jara	787,5	120,9	609,1
trawy	767,9	335,1	411,7
Uprawy konsumpcyjno-przemysłowe:			
jęczmień browarny	10 003,3	5 346,5	4 594,8
buraki cukrowe	21 627,6	14 661,2	6 530,6
tytoń	333,0	241,9	91,0
len — słoma	4 590,1	2 684,5	1 848,2
konopie — słoma	606,9	69,1	520,8

Tablica 16 ilustruje udział spółdzielni produkcyjnych w ogólnej powierzchni zakontraktowanych ziemiopłodów w 1956 roku.[21]

Spółdzielnie produkcyjne w tym okresie kontraktowały w skali województwa prawie połowę jęczmienia browarnego, 85% konopi, 40%

lnu, górowały też wyraźnie nad sektorem prywatnym w zakresie upraw nasiennych. Supremacja gospodarstw zespołowych w tej ostatniej dziedzinie została określona w pewnej mierze polityką kontraktacyjną państwa, dającą pierwszeństwo, lub wyłączność w kontraktacji upraw nasiennych jednostkom uspołecznionym. Oczywiście obszar zakontraktowany nic jeszcze nie mówi o uzyskiwanych na nim efektach produkcyjnych. Przy tym w sektorze spółdzielczym z niemniejszą siłą, niż w gospodarstwach indywidualnych działały bodźce w kierunku zmniejszenia wymiaru dostaw obowiązkowych na drodze wyłączenia zakontraktowanego areału upraw przemysłowych. Niemniej przy charakterystyce struktury zasiewów w różnych typach gospodarstw nie można tej specyfiki pominąć.

Tablica 17

Udział roślin pastewnych w gruntach ornych różnych typów gospodarstw w latach 1951, 1955 i 1960

Typ gospodarstwa	% ziemi ornej pod uprawą roślin pastewnych											
	koniczyna i lucerna			strączkowe pastewne na ziarno i zielonki			kukurydza			pozostałe (z wyjątkiem okopowych)		
	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960	1951	1955	1960
I. Rejon południowo-zachodni:												
gospodarstwa indywidualne . .	5,2	7,0	6,6	3,6	2,0	1,8	0,4	0,7	1,3	2,1	1,4	2,8
spółdzielnie produkcyjne . . .	2,4	6,7	5,3	7,5	4,7	6,8	0,1	1,3	2,6	1,8	3,1	4,0
PGR	5,3	10,7	9,6	7,2	5,9	8,5	0,9	3,4	6,4	3,8	3,8	5,2
II. Rejon północno-wschodni												
gospodarstwa indywidualne . .	3,7	5,0	4,5	2,5	1,9	1,8	0,4	0,9	1,8	3,6	3,3	2,9
spółdzielnie produkcyjne . .	1,4	4,1	1,9	5,8	4,3	3,5	0,2	1,4	2,8	2,4	3,7	8,3
PGR	4,5	9,2	6,4	4,9	4,3	8,9	0,8	5,7	6,5	4,8	6,4	5,4

Tablica 17 informuje o rozmiarach i strukturze uprawy roślin pastewnych. W rejonie I we wszystkich rozpatrywanych grupach ziemiopłodów zaznacza się wyraźna przewaga Państwowych Gospodarstw Rolnych nad pozostałymi sektorami produkcyjnymi. Różnice w rozmiarach uprawy są tu bardzo znaczne — tak na przykład udział strączkowych pastewnych i kukurydzy w PGR-ach kształtuje się blisko 5-krotnie wyżej, niż w gospodarce indywidualnej.

Spółdzielnie produkcyjne tego rejonu sieją najmniej spośród trzech omawianych typów gospodarstw koniczyny i lucerny, pod względem

rozmiarów uprawy pozostałych ziemiopłodów górują nad prywatnymi gospodarstwami, ustępują PGR-om.

Zmiany zaszłe w Państwowych Gospodarstwach Rolnych w latach 1951—1960 dadzą się sprowadzić do znacznego rozszerzenia uprawy wszystkich roślin pastewnych. Szczególny skok ilościowy dokonał się w uprawie kukurydzy, której powierzchnia w ujęciu względnym wzrosła z 0,9 do 6,4% gruntów ornych. W pozostałych typach gospodarstw zmiany w areale roślin pastewnych w omawianym 10-leciu nie miały tak radykalnego charakteru.

W grupie roślin pastewnych występują stosunkowo najmniejsze różnice między profilem produkcyjnym obu rejonów. W okręgu północno-wschodnim, z wyjątkiem mniejszego nastawienia na uprawę koniczyny i lucerny, które wymagają dosyć dobrych gleb, zauważa się te same prawidłowości, co w uprzednio omówionym rejonie. I tutaj Państwowe Gospodarstwa Rolne uprawiają stosunkowo najwięcej roślin pastewnych z wyjątkiem seradeli i traw (rubryka: pozostałe). Spółdzielnie produkcyjne i w tym rejonie wykazują najmniejszy spośród 3 sektorów odsetek koniczyny i lucerny w powierzchni zasiewów. Gospodarstwa indywidualne, analogicznie jak w powiatach południowych i zachodnich, znajdują się na ostatnim miejscu pod względem procentowego udziału wszystkich upraw pastewnych z wyjątkiem motylkowych drobnonasiennych.

W omawianym rejonie także uderza wielka dynamika rozwojowa tej grupy roślin w latach 1951—1960 w obrębie gospodarki państwowej. Powierzchnia strączkowych w ujęciu względnym wzrosła w powyższym okresie prawie dwukrotnie, areał kukurydzy z 0,8% zwiększył się do 6,5% globalnej powierzchni zasiewów.

Struktura roślin pastewnych w ramach ich łącznej powierzchni w każdym z omawianych sektorów z osobna przedstawia się następująco: gospodarstwa chłopskie najwięcej sieją koniczyny i lucerny, następnie kolejno seradelę i trawy, strączkowe, najmniej zaś uprawiają kukurydzy. Spółdzielnie produkcyjne nastawione są przede wszystkim na uprawę strączkowych i koniczyny w rejonie I, a seradeli i strączkowych w rejonie II. Państwowe Gospodarstwa Rolne uprawiają kolejno według wielkości procentowego udziału — koniczynę, strączkowe, kukurydzę i pozostałe w rejonie południowo-zachodnim, strączkowe, kukurydzę, koniczynę i seradelę w północno-wschodnim.

Niewątpliwą anomalię stanowi fakt, że mimo proporcjonalnego w stosunku do posiadanej powierzchni podziału między różne typy gospodarstw trwałych użytków zielonych, rozmiary uprawy roślin pastewnych kształtują się akurat odwrotnie do ilości hodowanych zwierząt gospodarskich.

Tablica 18

Pogłowie zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych w 1960 roku

Typ gospodarstwa	Rejon I				Rejon II			
	konie	bydło		trzoda chlewna	konie	bydło		trzoda chlewna
		razem	w tym krowy			razem	w tym krowy	
Gospodarstwa indywidualne	17,4	62,5	36,5	81,0	14,3	53,1	38,1	93,3
Spółdzielnie produkcyjne z działkami przyzagrodowymi	4,4	36,0	21,2	48,1	4,7	33,2	20,8	49,3
Spółdzielnie produkcyjne bez działek przyzagrodowych	2,1	19,5	8,9	12,2	3,0	17,9	8,1	23,1
PGR bez inwentarza pracowników	6,3	37,7	19,3	22,1	6,2	40,1	20,1	27,6

Tablica 18 przedstawia rozmiary i strukturę hodowli w trzech rozpatrywanych sektorach społeczno-gospodarczych.[22]

Gospodarstwa indywidualne wykazują zdecydowaną przewagę we wszystkich kierunkach hodowli nad pozostałymi typami gospodarstw. Państwowe Gospodarstwa Rolne znajdują się na drugim miejscu pod względem rozmiarów hodowli bydła i koni, ustępują natomiast zespołowym gospodarstwom chłopskim w zakresie produkcji trzody chlewnej. Wielkie różnice w pogłowiu na 100 ha użytków rolnych występują w spółdzielniach produkcyjnych traktowanych łącznie z działkami przyzagrodowymi i bez tych działek. Rozpiętość ta musi świadczyć o niezbyt korzystnym kształtowaniu się stosunków ekonomicznych w tych gospodarstwach, a mianowicie o nadmiernym przeroście znaczenia indywidualnego gospodarstwa pomocniczego kosztem własności spółdzielczej.

Różnice w nastawieniu hodowlanym obu wyodrębnionych rejonów sprowadzają się do wyższego na ogół pogłowia bydła na 100 ha użytków rolnych w rejonie południowo-zachodnim (wyjątkiem są tu gospodarstwa PGR-owskie), podczas gdy w żytnio-ziemniaczanych powiatach rejonu północno-wschodniego hoduje się więcej trzody chlewnej.

Reasumując powyższe uwagi można stwierdzić, że omówione uprzednio nastawienie Państwowych Gospodarstw Rolnych na uprawę roślin pastewnych nie znajduje uzasadnienia w rzeczywistych rozmiarach hodowli. Wydaje się, że raczej trudności w rozszerzaniu kultur intensywnych zadecydowały o tak wysokim ich udziale w powierzchni zasiewów tych gospodarstw.

Pewnym podsumowaniem specyfiki struktury zasiewów w różnych typach gospodarstw jest zamieszczona tablica 19, przedstawiająca

Struktura zasiewów w różnych

Typ gospodarstwa	Ziemia orna pod uprawą			
	cztery zboża podstawowe		okopowe (ziemniaki, buraki cukrowe, pastewne, warzywa)	
	powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych
I. Rejon południowo-zachodni:				
gospodarstwa indyw.	120 507	58,6	52 335	25,9
spółdzielnie produkc.	2 530	52,8	874	18,1
PGR	18 409	45,0	6 038	14,8
II. Rejon północno-wsch.				
gospodarstwa indyw.	102 977	59,1	48 350	27,7
spółdzielnie produkc.	460	53,8	188	21,1
PGR	16 408	46,4	6 017	17,0

w ujęciu absolutnym i względnym proporcje wzajemne między omówionymi poprzednio grupami ziemiopłodów. Wynika z niej, że stosunkowo najwięcej zbóż w obu rejonach sieją gospodarstwa indywidualne, najmniej — Państwowe Gospodarstwa Rolne. Stosunek ten z punktu widzenia agrotechniki kształtuje się bardziej korzystnie w PGR-ach. Podobnie przedstawia się zależność rozmiarów uprawy od społeczno-produkcyjnej formy gospodarowania w grupie roślin okopowych. Tutaj także w obu wyodrębnionych okręgach prywatne gospodarstwa chłopskie górują bardzo wyraźnie nad pozostałymi sektorami, najmniejszy ich udział w powierzchni zasiewów wykazują gospodarstwa państwowe. Uprawy okopowe obejmują w gospodarstwach indywidualnych ponad czwartą część ogółu gruntów ornych.

Wysoki procentowy udział upraw przemysłowych jest cechą charakterystyczną gospodarki spółdzielczej. Wysoki wskaźnik w ujęciu względnym nie może przesłaniać faktu, że obecna jej produkcja ze względu na ograniczony areał gruntów nie odgrywa w skali województwa większej roli. Tak na przykład 4% gruntów ornych pod uprawami przemysłowymi (bez buraków cukrowych) w spółdzielniach wytwórczych rejonu II stanowi zaledwie 37 ha, podczas gdy 1% powierzchni zasiewów poświęcony tym kulturom w gospodarstwach indywidualnych wynosi 1726 ha.

Państwowe Gospodarstwa Rolne uprawiają rośliny pastewne bez okopowych na blisko 30% całej ziemi ornej. W prywatnych gospodar-

Tablica 19

typach gospodarstw w roku 1960

Ziemia orna pod uprawą					
przemysłowe bez buraków cukrowych		pastewne (bez okopowych)		pozostałe uprawy (gryka, proso, strączkowe jadalne i inne)	
powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych	powierzchnia ha	% gruntów ornych
5 011	2,4	25 667	12,5	1 209	0,6
465	9,6	906	18,7	41	0,8
2 003	4,7	12 130	29,7	1 650	3,9
1 726	1,0	19 324	11,0	2 092	1,2
37	4,1	145	17,0	34	4,0
1 312	3,7	9 577	27,2	1 267	3,6

stwach chłopskich mimo znacznie bardziej intensywnej hodowli ich względny udział kształtuje się przeszło dwukrotnie niżej, wynosząc 12,5% w rejonie I, a 11% w rejonie II. Najwyższy udział w gruntach ornych upraw ujętych w rubryce „pozostałe" wykazują PGR-y, co wiąże się ze specjalizacją tych gospodarstw w produkcji strączkowych jadalnych.

Jakaś generalna ocena struktury upraw w poszczególnych sektorach gospodarczych nasuwa wiele trudności. Wynikają one z faktu, że ze względu na różną wielkość tworzących je gospodarstw i różne ich funkcje w całokształcie gospodarki rolnej województwa, powinno się stosować do każdego z nich odmienne kryteria racjonalności gospodarowania. Tym niemniej w sposób najbardziej ogólny da się wyodrębnić pewne cechy charakterystyczne, dodatnie i ujemne, struktury upraw w poszczególnych typach gospodarstw.

Najbardziej intensywną gospodarkę w województwie opolskim prowadzą gospodarstwa indywidualne w rejonie południowo-zachodnim. Uprawiają one stosunkowo najwięcej pszenicy i buraków cukrowych a udział okopowych w gruntach ornych osiągnął w nich bardzo wysoki wskaźnik 25%.

Najniżej w tym rejonie kształtuje się udział pszenicy, buraków cukrowych i w ogóle okopowych w Państwowych Gospodarstwach Rolnych. Przedsiębiorstwa rolne tego typu wykazują wyraźne nastawienie na uprawę roślin pastewnych, co wobec wysokiej jakości ziemi w tym

okręgu musi znamionować gospodarkę o niższym stopniu intensywności. Na plus struktury zasiewów w tych gospodarstwach trzeba zapisać mniejszy udział zbóż w globalnej powierzchni gruntów ornych oraz znaczne rozmiary uprawy roślin oleistych i wysadków okopowych.

Spółdzielnie produkcyjne w tym rejonie, poza relatywnie najwyższym udziałem roślin przemysłowych (bez buraków cukrowych), a najniższym okopowych pastewnych i koniczyny, w rozmiarach uprawy pozostałych ziemiopłodów zajmują pozycję pośrednią w stosunku do dwóch uprzednio omówionych typów gospodarstw.

Inaczej przedstawia się struktura zasiewów w zależności od społeczno-produkcyjnej formy gospodarowania na lichych glebach powiatów prawobrzeżnych. Tutaj gospodarstwa indywidualne górują nad pozostałymi pod względem rozmiarów uprawy żyta, ziemniaków i owsa, relatywnie mniej natomiast od gospodarstw uspołecznionych kultywują pszenicy, buraków cukrowych i jęczmienia. Taka struktura upraw w prywatnych gospodarstwach chłopskich tego rejonu w dużej mierze zdeterminowana jest panującą w nim strukturą agrarną. Znacznie większe zagęszczenie karłowatych i małorolnych gospodarstw, które wobec słabych gleb nie są w stanie zapewnić utrzymania rodzinie rolnika, pełniąc tylko funkcję gospodarstwa pomocniczego z głównym nastawieniem na przydomową hodowlę trzody chlewnej, decyduje w wysokim stopniu o profilu wytwórczym całego sektora produkcyjnego.

Państwowe Gospodarstwa Rolne, uprawiając nieco więcej w ujęciu procentowym pszenicy, buraków cukrowych i jęczmienia od gospodarki chłopskiej, wykazują, podobnie jak analogiczne przedsiębiorstwa w rejonie I, bardzo wysoki udział roślin pastewnych, które obok zbóż stanowią najsilniej reprezentowaną grupę ziemiopłodów w tym sektorze.

Spółdzielnie produkcyjne, których w tym rejonie jest zaledwie dwanaście stanowią zbyt szczupłą reprezentację dla wyciągania jakichś dalej idących wniosków.

Ogólnie biorąc, indywidualne gospodarstwa chłopskie wykazują największe zróżnicowanie profilu produkcyjnego w zależności od warunków naturalnych. Jest to o tyle słuszne, że ilościowe ustosunkowanie uprawianych roślin jest jedynie środkiem, celem zaś jest uzyskanie jak największych efektów gospodarczych w stosunku do powierzchni. Rozszerzanie upraw wymagających na gorsze gleby, lub ich kultywowanie bez dostatecznego nawożenia, musi w rezultacie przynieść obniżenie plonów i efekty ekonomiczne niewspółmierne do zamierzeń.

Znacznie niższy stan pogłowia zwierząt gospodarskich w uspołecznionych przedsiębiorstwach rolnych i tym samym ograniczone rozmiary nawożenia organicznego musiały stanowić z jednej strony przeszkodę

na drodze rozszerzania uprawy roślin okopowych, z drugiej zaś decydować o wysokości plonów.

Wydajność podstawowych ziemiopłodów w gospodarstwach różnego typu przedstawia tablica 20.[23]

Tablica 20

Plony podstawowych ziemiopłodów w roku 1960 w gospodarstwach różnego typu

Nazwa ziemiopłodu	Z 1 hektara w kwintalach		
	gospodarstwa indywidualne	PGR	spółdzielnie produkcyjne
Pszenica	22,4	20,9	21,5
Żyto	19,6	19,2	20,8
Jęczmień	21,3	21,8	20,7
Owies	22,3	19,7	19,1
Buraki cukrowe . .	288,0	225,0	228,0
Ziemniaki	148,0	117,0	102,0

Ze względu na łączne potraktowanie poszczególnych typów gospodarstw w skali obu rejonów, plony spółdzielni produkcyjnych należy uznać za nieco zawyżone. Gospodarstwa te bowiem w skali całego województwa są na pewno grupą wyselekcjonowaną pod względem jakości gleby z uwagi na zlokalizowanie ogromnej ich większości w rejonie południowo-zachodnim.

Porównanie wysokości plonów w gospodarstwach indywidualnych i państwowych wykazuje, że we wszystkich grupach ziemiopłodów z wyjątkiem jęczmienia wyższą wydajność osiągają te pierwsze. Szczególnie duża rozpiętość występuje w grupie roślin okopowych, gdzie na przykład średnia wysokość plonów buraka cukrowego różni się o ponad 60 kwintali z hektara. Różnice w wydajności decydują o tym, że rola prywatnych gospodarstw chłopskich w całokształcie produkcji rolnej województwa jest niewspółmiernie większa od ich powierzchni. Tablica 21 przedstawia procentowy udział poszczególnych typów gospodarstw w powierzchni i produkcji podstawowych ziemiopłodów.[24]

Z tablicy 21 wynika, że gospodarstwa indywidualne w powiatach lewobrzeżnych, skupiając 44,4% łącznej powierzchni zasiewów produkują ponad 65% pszenicy i 72,5 buraków cukrowych. Prywatne gospodarstwa chłopskie w rejonie północno-wschodnim, których grunty orne obejmują 37,8% wytwarzają ponad połowę globalnej produkcji ziemniaków. Przy tym z reguły w tych gospodarstwach rozmiary produkcji w ujęciu względnym przewyższają ich udział w powierzchni, w gospodarstwach państwowych zaś na odwrót.

Tablica 21

Procentowy udział poszczególnych typów gospodarstw w powierzchni i produkcji podstawowych ziemiopłodów w 1960 roku

Wyszczególnienie	Wskaźnik	Rejon I			Rejon II		
		gospodarstwa indywidualne	PGR	spółdzielnie produkcyjne	gospodarstwa indywidualne	PGR	spółdzielnie produkcyjne
Grunty orne . . .	powierzchnia = 100	44,4	8,9	1,0	37,8	7,7	0,2
Pszenica	powierzchnia = 100	64,9	10,8	1,4	18,2	4,6	0,1
	produkcja = 100	65,6	10,2	1,4	18,4	4,3	0,1
Żyto	powierzchnia = 100	29,9	2,7	0,4	60,6	6,3	0,2
	produkcja = 100	30,0	2,6	0,4	60,7	6,2	0,1
Jęczmień	powierzchnia = 100	45,1	15,5	1,8	25,3	12,1	0,2
	produkcja = 100	44,3	16,2	1,7	24,9	12,7	0,2
Owies	powierzchnia = 100	45,2	5,0	0,8	43,8	5,0	0,2
	produkcja = 100	46,0	4,3	0,7	44,5	4,3	0,2
Ziemniaki . . .	powierzchnia = 100	40,1	2,6	0,5	52,4	4,2	0,2
	produkcja = 100	40,8	2,1	0,3	53,4	4,3	0,1
Buraki cukrowe . .	powierzchnia = 100	69,9	10,1	1,4	13,2	5,3	0,1
	produkcja = 100	72,5	8,2	1,2	13,7	4,3	0,1

Produkcja spółdzielni produkcyjnych w obu rejonach nie odgrywa większej roli, stąd ich struktura zasiewów nie ma dla gospodarki rolnej województwa tak zasadniczego znaczenia.

Jeżeli istniejącą strukturę upraw porówna się ze stanem z 1933 roku, wystąpią zupełnie inne prawidłowości w zależności od wielkości gospodarstwa. Za czasów niemieckich im większe było przedsiębiorstwo rolne, tym prowadziło bardziej intensywną gospodarkę, tym większy był w globalnej powierzchni zasiewów udział roślin handlowych, takich jak buraki cukrowe, pszenica, jęczmień. Majątki obszarnicze w 1933 roku uprawiały na szeroką skalę rośliny okopowe, przewyższając pod tym względem zarówno gospodarstwa średniorolne, jak i wielkochłopskie. Obecnie wszędzie tam, gdzie warunki glebowe to umożliwiają, taki intensywny profil produkcji roślinnej realizują indywidualne gospodarstwa chłopskie. Uprawiają one stosunkowo najwięcej roślin okopowych, natomiast najniższy ich odsetek w powierzchni zasiewów wykazują Państwowe Gospodarstwa Rolne. Zależność więc między wielkością gospodarstwa a intensywnością produkcji rolnej, przyjmując w pewnym uproszczeniu za jej miernik udział roślin pracochłonnych w globalnej powierzchni zasiewów, kształtuje się obecnie akurat odwrotnie, niż za czasów niemieckich.

Nastawienie produkcyjne Państwowych Gospodarstw Rolnych, największych pod względem obszaru jednostek wytwórczych w województwie, wykazuje jeszcze wiele cech gospodarki ekstensywnej. Wyraża się to między innymi w omówionym uprzednio bardzo wysokim udziale upraw pastewnych w ogólnym areale gruntów, co nie znajduje uzasadnienia w obsadzie inwentarzem żywym. O obecnym profilu produkcji roślinnej w gospodarstwach państwowych zadecydowały zarówno czynniki natury ekonomicznej, jak i administracyjnej. Do pierwszej grupy należy niewątpliwie znacznie mniejsze nasycenie siłą roboczą tych gospodarstw w porównaniu z pozostałymi sektorami społeczno-produkcyjnymi. Według oceny Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR, gospodarstwa państwowe na Opolszczyźnie nie odczuwają, przy normalnych warunkach atmosferycznych, niedoboru siły roboczej. Ocena ta jest o tyle względna, że zasoby tej siły mogą być wystarczające przy realizowanym obecnie profilu produkcyjnym, każda zmiana natomiast w kierunku rozszerzania uprawy roślin pracochłonnych musiałaby pociągnąć za sobą bądź zasadnicze zmiany w technice lub organizacji produkcji, bądź zwiększone zapotrzebowanie na nakłady pracy.

Indywidualne gospodarstwa rolne wykazują największe zróżnicowanie struktury upraw w zależności od warunków glebowych. Stosunkowo niewielkie różnice w strukturze zasiewów Państwowych Gospodarstw Rolnych w obu wyodrębnionych rejonach są prawdopodobnie

następstwem stosowanego do 1958 roku bardzo szczegółowego centralnego planowania produkcji roślinnej w tych gospodarstwach, często bez dostatecznego uwzględnienia warunków lokalnych. Odgórne narzucanie Państwowym Gospodarstwom Rolnym szczegółowych zadań w zakresie produkcji, wykluczające inicjatywę kierownictwa, oraz brak wykwalifikowanej kadry zarządzającej, musiały w minionym okresie wywierać ujemny wpływ na całokształt działalności ekonomicznej tych gospodarstw. Przeprowadzone w 1958 roku reformy organizacyjne, polegające między innymi na przejściu poszczególnych gospodarstw na pełny rozrachunek gospodarczy i przyznaniu ich kierownikom szerokich uprawnień, powinny w najbliższych latach przynieść zasadniczą poprawę w ich systemie gospodarowania.[25]

Szczegółowa analiza przyczyn zróżnicowania struktury zasiewów w poszczególnych typach gospodarstw przerasta ramy niniejszego artykułu Jego celem, który chyba przynajmniej w części został osiągnięty, było scharakteryzowanie specyfiki profilu produkcji roślinnej w zależności od społeczno-produkcyjnej formy gospodarowania.

PRZYPISY

1. St. Kowaliński i J. Borkowski: Regiony fizjograficzno-glebowe. Zeszyt specjalny Biuletynu Rady Naukowo-Ekonomicznej przy WKPG w Opolu i PTE-Oddział w Opolu, Opole 1959, S. 31—34.
2. W. Styś: Rolnictwo na Dolnym Śląsku. „Oblicze Ziem Odzyskanych". Dolny Śląsk. Wrocław w 1948. T. I, s. 265—270.
3. J. Dzieżyc i St. Kowaliński: Rejony przyrodniczo-rolnicze. Zeszyt specjalny Biuletynu Rady Naukowo-Ekonomicznej przy WKPG w Opolu i PTE-Oddział w Opolu. Opole 1959. S. 61 i następne.
4. S. Wysłouch: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914. Wrocław 1956. S. 55—92.
5. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego, 1961. S. 91.
6. Statistik des Deutschen Reichs. Berlin 1939, Band. 536, s. 126—237.
   Dane surowego spisu rolnego za rok 1960, R—P dla GUS.
7. Źródła: *za rok 1938* — Wochenblatt der Landesbauernschaft Schlesien, 1938. Marktspiegel; *za rok 1960* — Cennik skupu zbóż konsumpcyjnych, wyd. Min. Przem. Spożywczego i Skupu, Warszawa 1960 i kwartalny Biuletyn Statystyki Cen, wyd. GUS 1960.
   W tablicy 4 podano cenę jęczmienia przeznaczonego na paszę.
8. Statistik des Deutschen Reichs, Band 460, „Bodenbenutzung in den land- und forstwirtschaftlichen Betrieben", s. 358, 361.
9. S. Wysłouch, op. cit. s. 142.
10. W 1938 roku wskaźnik relacji cen pszenicy i jęczmienia browarnego wynosił 100 : 111, a więc produkcja jęczmienia tego gatunku była najbardziej opłacalna ze wszystkich zbóż.

11. Niezgodność między powierzchnią użytków rolnych, podaną w tablicy 8 i w Roczniku Statystycznym 1961 s. 177 wynikła z faktu, że w tablicy oparto się na danych surowego spisu rolnego, które okazały się zaniżone.
12. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960.
13. Wyliczono w oparciu o dane surowego spisu rolnego z 1960 roku.
14. Niezgodność liczby Państwowych Gospodarstw Rolnych podanej w tablicy 10 z Rocznikiem Statystycznym 1961 s. 207 jest wynikiem uwzględnienia w niniejszym artykule jedynie gospodarstw, podległych Wojewódzkiemu Zjednoczeniu PGR w Opolu, podczas gdy rocznik ujmuje łącznie wszystkie gospodarstwa państwowe Min. Rolnictwa.
15. Wyliczono na podstawie surowych spisów rolnych z lat 1951, 1955 i 1960. Ponieważ statystyka rolna za rok 1951 nie wyodrębniała gospodarstwa PGR od innych państwowych, dane zawarte w tablicy w rubryce PGR dotyczą wszystkich państwowych gospodarstw na terenie województwa. Spółdzielnie produkcyjne ujęte są bez działek przyzagrodowych.
16. Materiały Okręgowych Zakładów Zbożowych „P.Z.Z" w Opolu, sprawozdanie dla GUS, wzór PZZ-3.
17. Dane surowych spisów rolnych z odnośnych lat.
18. Cytowane za T. Rychlikiem: Drogi intensyfikacji produkcji rolniczej i podniesienia wydajności pracy w rolnictwie. „Ekonomika rolnictwa i polityka rolna". Warszawa 1960. Część I, s. 162.
19. T. Rychlik: Rentowność i intensywność PGR. Warszawa 1959. s. 162.
20. W rubryce tej ujęte są również inne oleiste.
21. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1957, s. 81.
22. Biuletyn Statystyczny (za IV kwartał 1959 roku), wyd. przez Wydz. Statystyki PWRN w Opolu.
23. Według danych Państwowej Inspekcji Plonów.
24. Wyliczono w oparciu o spis rolny z 1960 roku i dane PIP.
25. Pisze o tym J. Troszczyński w artykule: Państwowe gospodarstwa rolne na tle wyników roku gospodarczego 1960/61. „Nowe Drogi" 11 1961.

BOŻENA BŁAHUT

STRUKTURA I KIERUNKI GOSPODARKI ROLNEJ PÓŁNOCNYCH POWIATÓW WOJEWÓDZTWA OPOLSKIEGO

Problematyka aktywizacji gospodarczej poszczególnych rejonów znajduje się w centrum zainteresowania organów gospodarczych, przede wszystkim zaś rad narodowych.

Ze względu na znaczne zróżnicowanie warunków zarówno przyrodniczych jak i gospodarczo-społecznych istnieje konieczność kompleksowego, wielostronnego ujęcia problematyki aktywizacji. W związku z tym, powszechnie używanym narzędziem kompleksowego ujmowania tej problematyki jest rejonizacja przyrodniczo-rolnicza, jako wyodrębnienie obszarów posiadających wspólne cechy klimatyczne, glebowe podobieństwa w zasięgu i rodzajach uprawianych roślin lub hodowli zwierząt gospodarskich.

Rzeczywiście organy gospodarcze posługują się rejonizacją przyrodniczą określając wielkości i kierunki nakładów inwestycyjnych, które mają umożliwić rozwój poszczególnych terenów zgodnie z ich specyfiką w rozmiarach maksymalnych na jakie pozwalają warunki naturalne i demograficzne danego rejonu.

Przykładem kompleksowego ujmowania problematyki aktywizacji gospodarczej może być wyodrębnienie — mocą uchwały Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu z lipca 1960 roku[1] — trzech najbardziej na północ wysuniętych powiatów województwa opolskiego (kluczborskiego, namysłowskiego, oleskiego) w jeden podregion (północny podregion województwa) i nakreślenie im wspólnej linii rozwoju.

Za podstawę wyodrębnienia w podregion wymienionych powiatów przyjęto podobne warunki przyrodniczo-rolnicze; elementem wiodącym we wszystkich trzech powiatach jest rolnictwo; przemysł w porównaniu z innymi rejonami województwa rozwija się tu najsłabiej. Gleby — słabe, przeważnie żytnio-ziemniaczane; udział lasów w strukturze użytkowania ziemi największy w województwie. Wszystkie trzy

powiaty charakteryzują się niewielkimi zasobami surowcowymi — występują tu głównie gliny, żwiry, piaski.

Ponadto we wszystkich trzech powiatach gęstość zaludnienia na 1 km^2 jest dużo mniejsza od średniej zagęszczenia dla województwa.

Obok cech wspólnych, uchwała podkreśla istnienie między wymienionymi powiatami szeregu istotnych różnic. Do najważniejszych z nich zalicza się różnice (dysproporcje) w stopniu uprzemysłowienia powiatów, w strukturze glebowej oraz w poziomie gospodarki rolnej mierzonym zużyciem nawozów sztucznych, wielkością nakładów na zakup maszyn i narzędzi rolniczych, wysokością plonów i wielkością pogłowia zwierząt gospodarskich, wysokością obciążeń kredytowych oraz rozmiarami budownictwa wiejskiego.

Uznając potrzebę takiego ujęcia dla badania rozwoju regionów gospodarczych należy podkreślić iż z puntu widzenia rolnictwa jest ono niewystarczające:

1. Przeważający charakter rolniczy gospodarki powiatów, posiadanie niewielkich zasobów surowcowych, słabe w stosunku do pozostałych podregionów województwa uprzemysłowienie i mniejsza gęstość zaludnienia nie stanowią jeszcze zespołu cech który pozwalałby na wyodrębnienie powiatów namysłowskiego, kluczborskiego i oleskiego jako całości spośród pozostałych powiatów województwa. Tak ogólnikowo sformułowane przesłanki pozwoliłyby bez większych trudności na włączenie do podregionu niektórych innych powiatów np. powiatu brzeskiego.
2. W zestawieniu porównawczym powiatów: namysłowskiego, kluczborskiego i oleskiego pod względem podobieństw i różnic, już na pierwszy rzut oka daje się zauważyć, że liczba cech scharakteryzowanych przez uchwałę jako dysproporcje, znacznie przewyższa liczbę cech wspólnych dla wszystkich trzech powiatów. Jednakże decydujące znaczenie posiada niewspółmierność w ciężarze gatunkowym obydwu rodzajów cech. Jak wynika z taksatywnego ich wyliczenia, ciężar gatunkowy różnic nie tylko kompensuje, ale przewyższa znaczenie cytowanych w uchwale podobieństw.
3. Wyodrębnienie wymienionych północnych powiatów w jeden podregion nie odpowiada również warunkom rejonizacji przyrodniczo-rolniczej. Pod względem klimatycznym obszar ten nie jest jednolity. Zwłaszcza ze względu na warunki pluwiotermiczne (termiczne i opadowe) powiat oleski wchodzi w skład najchłodniejszego, wschodniego regionu województwa opolskiego, który w porównaniu z sąsiednim rejonem nadodrzańskim w skład którego

wchodzą powiat namysłowski i połowa powiatu kluczborskiego, pod względem termicznym przedstawia się mniej korzystnie. Lato rozpoczyna się tu około 10 czerwca i trwa około 78 dni (w regionie nadodrzańskim 89—100 dni). Temperatura każdego okresu jest najniższa, okres wegetacji najkrótszy. Zima kończy się tu najpóźniej i trwa najdłużej.[2] Taki stan rzeczy stwarza znacznie gorsze warunki dla produkcji roślinnej powiatu oleskiego w porównaniu z powiatami kluczborskim i namysłowskim.

4. Analiza warunków termicznych i opadowych, geomorfologicznych, rozmieszczenia kompleksów fizjologiczno i bonitacyjno-glebowych, stosunków hydrograficznych, nasilenia zjawisk erozyjnych i rodzaju trwałego użytkowania ziemi prowadzi do wniosku, że na terenie województwa opolskiego dominującym wyznacznikiem rejonizacyjnym jest wskaźnik bonitacyjny gleb.[3] Wskaźnik ten określa przynależność powiatów kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego do rejonu przyrodniczo-rolniczego żytnio-ziemniaczanego z tym, że powiaty kluczborski i namysłowski wchodzą w skład podregionu pszenno-ziemniaczanego (z udziałem buraków) a powiat oleski żytnio-ziemniaczanego. Udział poszczególnych klas gleb użytkowanych rolniczo w trzech północnych powiatach województwa opolskiego przedstawia tablica 1. Jak-

Tablica 1

Przybliżona względna inwentaryzacja wartości bonitacyjnej gleb ornych północnych powiatów województwa opolskiego[4]

Powiat	Klasy		
	I + II + III	IV	V + VI
Kluczbork . .	3,5%	41,9%	54,6%
Namysłów . .	2,3%	29,4%	68,3%
Olesno . . .	1,4%	16,7%	81,9%

kolwiek we wszystkich trzech powiatach północnych przeważają gleby słabe, powiaty kluczborski i namysłowski posiadają stosunkowo wyższy odsetek gruntów bardzo dobrych i dobrych (klasy I — III). Jak widać z tablicy 1, z samych warunków glebowych wynika korzystniejsza na tle powiatu oleskiego sytuacja gospodarki rolnej pozostałych powiatów.

5. Opracowywanie planów rozwoju gospodarczego z pominięciem rozwoju historycznego badanych obszarów może poważnie osłabić realizację tych zamierzeń, gdyż odrębności w strukturze gospodar-

czej, które w znacznej mierze determinują kierunki dalszego rozwoju kształtowały się pod wpływem długotrwałego procesu historycznego. Argumentem przemawiającym dodatkowo za koniecznością historycznego ujęcia problematyki gospodarczej obszaru województwa opolskiego jest zróżnicowanie demograficzne — ludność województwa opolskiego nie jest jednolita, znaczny odsetek w ogólnej jej liczbie stanowi ludność rodzima. Taki stan rzeczy nie pozostaje bez wpływu na tradycje gospodarcze, co daje się zauważyć przede wszystkim w okręgach o przewadze ludności rodzimej.

Oprócz różnych warunków przyrodniczo-rolniczych przemawiających przeciwko potraktowaniu omawianych trzech powiatów jako jeden podregion gospodarczy, dodatkowym argumentem jest odmienność dróg rozwojowych wytwórczości rolniczej tych powiatów w przeszłości. Ta odmienność znajduje wyraz w rozwoju kapitalistycznych stosunków produkcji w rolnictwie, uznanym w literaturze za istotny miernik rozwoju produkcji rolnej. Wszechstronnie rozwiniętą i udokumentowaną powyższą tezę na przykładzie gospodarki Śląska lat 1850—1914 przedstawia praca S. Wysłoucha: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914. Charakteryzując proces przemian kapitalistycznych w rolnictwie S. Wysłouch pisze między innymi: „...Rejony bardziej lub mniej wyspecjalizowane w intesywnych rodzajach upraw rolnych to w pierwszym rzędzie skutek przeobrażeń kapitalistycznej produkcji rolnej [....] konieczność dostosowywania się kapitalistycznej produkcji rolnej do wymogów rynku decydowała o formach i systemach gospodarowania w konkretnych warunkach miejsca i czasu. Stąd wypieranie upraw roślinnych przez pastwiska dla owiec w pierwszej połowie XIX wieku, zastępowanie upraw kłosowych przez pracochłonne uprawy przemysłowe lub w okresie załamania się cen na zboże i buraki cukrowe przez produkcję artykułów pochodzenia zwierzęcego — to logiczne przejawy dostosowywania się rolnictwa kapitalistycznego do zmienionych warunków rynku [....] o postępie kapitalizmu w rolnictwie świadczy w pierwszym rzędzie wzrost organicznego składu kapitału z czym idzie w parze wzrost wydajności produkcji rolniczej jako skutek rozwoju wiedzy rolniczej, stosowania udoskonalonych maszyn rolniczych, nawozów sztucznych, poprawy gatunków zwierząt gospodarskich, posługiwania się w coraz większej mierze pracą najemną itd..."[5]

Biorąc pod uwagę różny stopień nasilenia procesów kapitalistycznej koncentracji w rolnictwie powiatów Śląska, mierzonej wskaźnikami wytwórczości rolniczej oraz stosowania siły najemnej, S. Wysłouch wyodrębnia osiem regionów gospodarczych:

I. Powiaty: średzki, wrocławski, strzeliński, niemczański, ziębicki dzierżoniowski, świdnicki, strzegomski, legnicki, jaworski.
II. a. Powiaty: oławski, brzeski, ząbkowicki, nyski, grodkowski, niemodliński.
II. b. Powiaty: prudnicki, głubczycki, kozielski, raciborski.
III. Powiaty: bolkowski, świerzawski, lwówecki, lubański zgorzelecki.
IV. Powiaty: k l u c z b o r s k i, n a m y s ł o w s k i, oleśnicki, trzebnicki, wołowski, górowski, ścinawski, lubiński, głogowski, kożuchowski, szprotawski, złotoryjski.
V. Powiaty: bystrzycki, kłodzki, noworudzki, wałbrzyski, kamieniogórski, jeleniogórski.
VI. Powiaty: milicki, sycowski.
VII. Powiaty: zielonogórski, żagański, bolesławiecki.
VIII. Powiaty: o l e s k i, opolski, strzelecki, lubliniecki, gliwicki, pszczyński, rybnicki.

Tablica 2

Procentowy udział niektórych regionów gospodarczych w globalnej produkcji roślinnej rolnictwa śląskiego w latach 1883 i 1904[6]

Wyszczególnienie	Procentowy udział regionów w produkcji roślinnej		
	regiony		
	IV	VIII	ogółem I—VIII
1883 rok:			
pszenica	19,6	5,7	100,0
żyto	28,5	14,5	100,0
jęczmień	14,2	7,0	100,0
owies	19,7	12,0	100,0
koniczyna	18,8	8,3	100,0
ziemniaki	27,2	22,6	100,0
1904 rok:			
pszenica	20,1	6,0	100,0
żyto	29,4	16,1	100,0
jęczmień	12,2	6,1	100,0
owies	19,1	13,2	100,0
koniczyna	17,3	11,0	100,0
ziemniaki	27,1	18,1	100,0
buraki cukrowe	17,6	2,2	100,0
Ziemia orna i ogrodowa regionu stanowiła % ogółu	23,9	15,1	100,0

Gospodarka regionu IV, w skład którego wchodzą powiaty kluczborski i namysłowski, charakteryzowała się w omawianym przez cytowanego autora okresie znacznie wyższą intensywnością produkcji rolnej, co znajdowało wyraz w produkcji najbardziej towarowych upraw roślinnych. Ilustruje to tablica 2.

Jak wynika z tablicy 2, region IV, w skład którego wchodziły powiaty kluczborski i namysłowski, górował nad regionem VIII w produkcji wszystkich wymienionych upraw. Przewaga ta zaznaczała się zwłaszcza w produkcji pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych, przy czym produkcja tych ostatnich była tu w 1904 roku ośmiokrotnie wyższa od produkcji regionu VIII, obejmującego między innymi powiat oleski.

Wskaźniki udziału wymienionych regionów w globalnej produkcji roślinnej Śląska nie mogą być wykładnikiem poziomu gospodarczego interesujących nas trzech powiatów, bowiem w skład omawianych regionów wchodzą również inne powiaty. Mogą one być traktowane wyłącznie jako ilustracja tendencji do wzrostu intensyfikacji produkcji rolnej regionu IV, wyrażającej się wzrastającym udziałem roślin handlowych. Tendencja ta znajduje potwierdzenie w dynamice struktury zasiewów powiatów kluczborskiego i namysłowskiego na tle sąsiedniego powiatu oleskiego również w późniejszym okresie. Ilustruje ją zestawienie (tabl. 3) opracowane w oparciu o statystykę niemiecką spisów rolnych za lata 1913 i 1938.[7]

Tablica 3

Procentowy udział podstawowych upraw w areale użytków rolnych północnych powiatów województwa opolskiego w latach 1913 i 1938

Rodzaj upraw	Powiat					
	kluczborski		namysłowski		oleski	
	1913	1938	1913	1938	1913	1938
Żyto	25,0	23,3	27,0	23,2	29,1	30,1
Pszenica	7,2	6,6	5,9	7,0	2,8	2,6
Jęczmień	4,4	6,9	4,5	6,9	2,0	4,2
Owies	17,9	10,0	15,2	10,0	17,5	10,5
Buraki cukrowe	2,3	2,9	2,2	7,0	0,6	1,0
Rzepak i rzepik	0,3	2,9	0,3	0,1	0,1	0,1
Len	0,7	1,9	0,5	1,2	0,6	1,2
Ziemniaki	13,3	16,2	13,5	15,5	20,0	20,4

Dane tablicy 3 wskazują, że przewaga powiatów namysłowskiego i kluczborskiego, zwłaszcza w rozmiarach produkcji upraw intensywnych, miała charakter stały. Jedynie w przypadku żyta i ziemniaków

powiat oleski pod względem produkcji wykazywał odwrotną tendencję. W pozostałych rodzajach upraw, zwłaszcza przemysłowych, jakkolwiek dynamika struktury zasiewów, wyrażona wskaźnikami udziału upraw w areale użytków rolnych powiatów, we wszystkich trzech powiatach nacechowana była wzrostem, różnice w poziomie wskaźników świadczą o różnym stopniu intensywności gospodarki poszczególnych powiatów. Tak np. rośliny przemysłowe zajmowały w gospodarce powiatu kluczborskiego w roku 1913 — 3,3% użytków rolnych powiatu, w roku 1938 — 7,7%. Wysokość wskaźników w analogicznych okresach kształtowała się następująco: dla powiatów namysłowskiego 3,0% i 8,3% dla oleskiego 1,3% i 2,3%. Wynika z tego, że specyfiką powiatu oleskiego wchodzącego w skład VIII regionu gospodarczego Śląska w odróżnieniu od pozostałych dwu powiatów pozostawała nadal różnica w latach międzywojennych produkcja żytnio-ziemniaczana przy upośledzeniu innych działów wytwórczości rolniczej.

Oprócz różnic w strukturze zasiewów między omawianymi trzema powiatami istniały dysproporcje w wydajności z hektara (tabl. 4).

Tablica 4

Wysokość plonów w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w latach 1913 i 1938[8] (w kwintalach)

Rodzaj upraw	1913			1938		
	Kluczbork	Namysłów	Olesno	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Żyto ozime . .	22,4	20,5	18,8	22,7	19,2	19,7
Żyto jare . . .	19,3	17,5	14,4	18,2		
Pszenica ozima .	24,8	23,1	19,8	25,3	24,0	22,9
Pszenica jara .	20,7	20,6	16,0	21,3	22,2	20,9
Jęczmień ozimy	24,9	—	19,1	30,5	26,0	28,6
Jęczmień jary .	25,1	24,6	23,9	25,6	22,9	22,7
Owies	26,6	24,3	22,0	23,8	22,6	22,9
Ziemniaki . .	190,9	179,9	174,8	171,1	135,6	177,9
Buraki cukrowe	305	317	279	336	304	302
Buraki pastewne	445	470	395	453	528	499

Gospodarka powiatów kluczborskiego i namysłowskiego w 1913 roku charakteryzowała się wyższymi plonami; to samo zjawisko daje się zaobserwować w 1938 roku. Tak więc różnice w poziomie gospodarki rolnej, które spowodowały zaklasyfikowanie powiatu oleskiego do odrębnego rejonu gospodarczego Śląska, znalazły również wyraz w niejednakowym kształtowaniu się wysokości plonów podstawowych upraw w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim.

Obok specjalizacji i rozmiarów wytwórczości rolniczej, jako drugi główny wskaźnik rozwoju kapitalizmu w rolnictwie przyjmuje się w literaturze stopień korzystania z siły najemnej.[9] Rejony o wyższym stopniu opanowania przez kapitalizm gospodarki rolnej charakteryzowały się wyższym udziałem czynnych zawodowo w rolnictwie sił najemnych przy równocześnie niskim udziale czynnych zawodowo w rolnictwie samodzielnych. W rejonach gospodarki drobnotowarowej proporcje kształtowały się odmiennie — przewagę wykazywała grupa czynnych zawodowo samodzielnych.

Pod względem udziału najemnej siły roboczej, interesujące nas trzy powiaty województwa opolskiego wykazywały istotne rozbieżności. Ilustruje to tablica 5.[10]

Tablica 5

Zatrudnienie stałych pracowników najemnych w gospodarstwach rolnych trzech północnych powiatów województwa opolskiego w latach 1907 i 1933

Powiat	1907			1933		
	stale zatrudnieni w rolnictwie					
	ogółem	w tym najemni	%	ogółem	w tym najemni	%
Namysłów . . .	10 089	5271	52,2	11 911	4723	39,7
Olesno	9 425	4902	52,0	9 498	4011	42,2
Kluczbork . . .	11 721	3706	31,6	13 990	2874	20,5

Odmienne zasady zaszeregowania do grupy stałych pracowników najemnych w spisach z 1907 i 1933 r. (w tym ostatnim znacznie usztywniono pojęcie „stały pracownik najemny"), nie pozwalają na bezpośrednie porównywanie zmian w zatrudnieniu najemnej siły roboczej w latach 1907 i 1933, jednakże zarówno w roku 1907 jak i 1933 wskaźniki udziału zatrudnionych pracowników najemnych w ogólnej liczbie stale zatrudnionych w rolnictwie kształtowały się w powiatach namysłowskim i kluczborskim na znacznie wyższym poziomie niż analogiczny wskaźnik dla powiatu oleskiego. Równocześnie rolnictwo powiatu oleskiego w całym omawianym okresie cechowało się wyższym wskaźnikiem pracowników samodzielnych, co świadczy o przewadze gospodarki drobnotowarowej w tym rejonie.

Tablica 6

Zagęszczenie czynnych zawodowo w rolnictwie pracowników najemnych w północnych powiatach województwa opolskiego w latach 1907 i 1933

Powiat	Liczba zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych	
	1907	1933
Kluczbork .	11,6	11,3
Namysłów .	11,2	11,2
Olesno . .	8,1	6,5

Jednym z mierników stopnia intensywności kapitalistycznej gospodarki rolnej jest zagęszczenie czynnych zawodowo w rolnictwie pracowników najemnych, wyrażone wskaźnikiem liczby pracowników stałych najemnych na 100 ha użytków rolnych (tabl. 6).

Zestawienie wskaźników zagęszczenia zatrudnionych w rolnictwie opartych na obiektywnym kryterium wielkości użytków rolnych daje nam obraz adekwatnie odzwierciedlający różnice w stopniu opanowania przez kapitalizm gospodarki rolnej w powiecie oleskim i pozostałych dwóch północnych powiatach województwa opolskiego.

Ogromne znaczenie dla badań nad gospodarką rolną poszczególnych regionów posiadają różnice w kształtowaniu się ich struktury agrarnej. Rozwój kapitalistycznych stosunków produkcji znalazł wyraz w postępującym procesie koncentracji produkcji rolnej, wyrażonej wysokim udziałem gospodarstw wielkich w ogólnym areale użytków rolnych powiatów. Taki stan rzeczy jest charakterystyczny dla stosunków rolnych powiatów kluczborskiego i namysłowskiego w latach 1907—1933. Według danych spisów rolnych (załączniki nr 1 i 2) wymienione powiaty w omawianym okresie charakteryzowały się w stosunku do powiatu oleskiego znaczną przewagą użytków rolnych (wyrażonych w liczbach bezwzględnych), pozostających we władaniu wielkiej własności ziemskiej — powyżej 20 ha użytków rolnych. Równocześnie w powiecie oleskim w porównaniu z dwoma pozostałymi powiatami dominowała zdecydowanie drobna i średnia własność ziemska. Areał użytków rolnych powiatu oleskiego pozostających we władaniu gospodarstw o powierzchni do 5 ha oraz 5 do 20 ha, wykazywał przewagę nad areałem użytkowanym przez analogiczne kategorie gospodarstw w powiatach kluczborskim i namysłowskim. Wymienione różnice nie znajdują uzasadnienia w dysproporcjach wielkości powierzchni poszczególnych powiatów. Wprawdzie pod względem wielkości powierzchni ogólnej powiat oleski zajmował pierwsze miejsce w stosunku do pozostałych powiatów, jednak z uwagi na wysoki udział powierzchni lasów w ogólnym areale gruntów powiatu, powierzchnia jego użytków rolnych nie odbiegała w sposób istotny od wielkości areału użytków rolnych powiatów namysłowskiego i kluczborskiego.[11] W roku 1907 powierzchnia użytków rolnych trzech powiatów kształtowała się następująco: powiat kluczborski 45 230 ha, namysłowski 43 649 ha, oleski 46 063 ha.

Fakt istnienia w omawianym okresie w powiecie oleskim znacznej przewagi areału użytków rolnych w kategoriach gospodarstw do 20 ha — powierzchnia użytków rolnych tej grupy była w powiecie oleskim wyższa o 57% w stosunku do powiatu kluczborskiego i o 76% w stosunku do namysłowskiego — podczas gdy przewaga ogólnej powierzchni użytków rolnych powiatu oleskiego była znikoma — w sto-

sunku do powiatu kluczborskiego wynosiła 2%, a w stosunku do namysłowskiego 5%, z drugiej strony przewaga powiatów kluczborskiego i namysłowskiego w grupach gospodarstw powyżej 20 ha, podczas gdy ogólna powierzchnia tych powiatów była niższa niż w powiecie oleskim, wskazuje na zasadnicze różnice w ugrupowaniu gospodarstw w omawianych trzech powiatach. Ilustruje to tablica 7.[12]

Tablica 7

Procentowy udział grup wielkościowych gospodarstw w areale użytków rolnych powiatów kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego w latach 1907—1933

Powiat	Powierzchnia		
	do 5 ha	5—20 ha	powyżej 20 ha
1907 rok:			
Kluczbork . .	9,3	23,3	67,2
Namysłów .	7,8	22,0	69,7
Olesno . . .	17,2	33,5	49,3
1933 rok:			
Kluczbork . .	6,7	38,0	55,3
Namysłów .	5,9	33,0	61,1
Olesno . . .	15,6	50,0	34,4

Już na pierwszy rzut oka daje się zauważyć różnica w strukturze gospodarstw rolnych powiatu oleskiego i dwóch pozostałych powiatów. W całym omawianym okresie powiaty kluczborski i namysłowski charakteryzowały się wysokim udziałem gospodarstw powyżej 20 ha w areale użytków rolnych powiatu. Równocześnie niewielki w porównaniu z powiatem oleskim udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha wykazywał w latach 1907—1933 tendencję spadkową.

We wszystkich trzech powiatach charakterystyczne są zmiany w grupie gospodarstw o powierzchni 5—20 ha. We wszystkich powiatach udział tej grupy gospodarstw w areale użytków rolnych powiatu w latach 1907—1933 wykazywał tendencję zwyżkową. Źródłem wzrostu udziału tej grupy był wyraźny spadek udziału kategorii gospodarstw do 5 ha i powyżej 20 ha. Jakkolwiek omówioną tendencją nacechowana była gospodarka rolna wszystkich trzech powiatów, różniły się one między sobą dynamiką wzrostu i spadku udziału poszczególnych kategorii gospodarstw w areale użytków rolnych powiatów. Wzrost udziału grupy gospodarstw o wielkości 5—20 ha w powiatach kluczborskim i namysłowskim był związany przede wszystkim ze spadkiem udziału grupy gospodarstw o powierzchni do 5 ha. W latach 1907—1933 w powiecie namysłowskim nastąpił spadek udziału tej grupy o 26%, w kluczborskim o 28%, natomiast w powiecie oleskim udział areału użytków rolnych tej grupy zmniejszył się tylko o 10%. Odwrotnie przedstawiała się sytuacja w poszczególnych powiatach z punktu widzenia dynamiki spadku udziału gospodarstw o powierzchni powyżej

20 ha w ogólnym areale użytków rolnych powiatów. Spadek udziału tej grupy gospodarstw wystąpił najsilniej w powiecie oleskim — o 30% w stosunku do roku 1907. Dla porównania w powiecie kluczborskim w omawianym okresie udział tej grupy gospodarstw zmniejszył się o 18, a w powiecie namysłowskim o 10%.

Z przeprowadzonej analizy struktury agrarnej oraz jej dynamiki w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim wynikają istotne różnice w stopniu koncentracji gospodarki rolnej wyrażonej wskaźnikiem udziału poszczególnych kategorii gospodarstw w ogólnym areale użytków rolnych omawianych powiatów.

Dane o udziale powierzchni użytków rolnych poszczególnych grup wielkościowych gospodarstw w globalnej powierzchni użytków rolnych powiatu czy wskaźniki zagęszczenia gospodarstw na 100 ha użytków rolnych nie są jedynym wykładnikiem postępującej koncentracji w rolnictwie. Bowiem wzrost intensywnej produkcji rolnej nie musi być związany ze wzrostem powierzchni gospodarstwa. Jak podkreśla S. Wysłouch w swej pracy o koncentracji w rolnictwie śląskim, o rozmiarach wytwórczości rolniczej i potencjale ekonomicznym różnych grup wielkościowych gospodarstw rolnych można wnosić na podstawie rozmiarów hodowli zwierząt gospodarskich, określających stopień intensywności gospodarki w poszczególnych grupach. Rozmiary hodowli ściśle związane z osiągnięciami produkcji roślinnej są w stanie dostarczyć miernika intensywności rolnictwa, na co nie mogły udzielić odpowiedzi dane o powierzchni gospodarstw rolnych.[13]

Jak już wyżej była mowa, we wszystkich trzech omawianych powiatach w latach 1907—1933 wzrósł wyraźnie udział grup gospodarstw średnich tj. gospodarstw o powierzchni użytków rolnych od 5 do 20 ha. Charakteryzując rolę wskaźnika obsady inwentarza dla określenia potencjału gospodarstw wewnątrz grupy wielkościowej od 5 do 20 ha, S. Wysłouch pisze w cytowanej pracy: „Przeprowadzona analiza hodowli w gospodarstwach 5—20 ha na Śląsku w początkach XX wieku wykazuje, że nie może być mowy o jakichś wspólnych wskaźnikach pogłowia dla całej tej grupy. Wręcz odwrotnie. Poważne różnice w pogłowiu zwierząt domowych podkreślają wyraźnie odmienny charakter ekonomiczny i społeczny tych gospodarstw. Nie można również mówić o wspólnych wskaźnikach pogłowia dla grup gospodarstw 5—10 ha lub 10—20 ha. W zależności bowiem od intensyfikacji rolnictwa zmieniał się zasadniczo ich potencjał ekonomiczny."[14]

Spis pogłowia zwierzęcego z 1907 roku zawiera informacje o wielkości pogłowia w gospodarstwach domowych z podziałem na grupy z 1, 2, 3—5, 6—10, 11—20, 20—50 i 51 i więcej sztuk bydła, łącznie z całym pozostałym pogłowiem zwierząt gospodarskich.

Różnice w wysokości wskaźnika obsady inwentarza w powiatach stanowiących przedmiot naszej analizy świadczą lepiej o odmiennym kształtowaniu się struktury agrarnej niż dane powierzchni gospodarstw rolnych (tabl. 8).

Najwyższy stopień kapitalistycznego rozwarstwienia w rolnictwie wykazywał w omawianym okresie powiat namysłowski; gospodarstwa kapitalistyczne gromadziły tu w swych rękach ponad 63% pogłowia bydła. Również powiat kluczborski charakteryzował się wysokim udzia-

Tablica 8

Procentowy udział grup gospodarstw w ogólnej sumie pogłowia zwierząt gospodarskich powiatów: kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego w roku 1907[16]

Grupy gospodarstw rodzaj pogłowia	Powiat		
	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Grupa I: poniżej 6 sztuk bydła			
bydło	27	19	47
konie	17	10	37
trzoda chlewna	37	30	62
Grupa II: 6—10 sztuk bydła			
bydło	18	18	20
konie	21	17	26
trzoda chlewna	21	21	21
Grupa III: powyżej 11 sztuk bydła			
bydło	55	63	33
konie	62	73	37
trzoda chlewna	42	49	17

łem gospodarki kapitalistycznej — wskaźnik pogłowia bydła kształtował się na poziomie 53%. Na podkreślenie zasługuje fakt, że w obydwu tych powiatach powyżej 50% pogłowia bydła skupiały gospodarstwa o wysokim potencjale gospodarczym określanym wskaźnikiem obsady powyżej 11 sztuk bydła na jedno gospodarstwo.

Przeciwstawną tendencją nacechowana była gospodarka hodowlana powiatu oleskiego. Przejawiało się to wysokim udziałem grupy gospodarstw o potencjale gospodarczym wyrażonym obsadą poniżej 6 sztuk bydła, w ogólnej liczbie pogłowia wszystkich grup zwierząt gospodarskich. Tak więc i w dziedzinie hodowli w powiecie oleskim, w porówna-

niu z dwoma pozostałymi powiatami, dominującą rolę odgrywała drobna gospodarka chłopska.

Innym miernikiem stopnia koncentracji produkcji rolnej, obok wielkości powierzchni gospodarstw rolnych, jest struktura gospodarstw według liczby pogłowia posiadanych przez nie zwierząt gospodarskich. Jakkolwiek wskaźniki struktury gospodarstw według ich powierzchni i według liczby pogłowia zwierząt gospodarskich nie są w pełni porównywalne, zarówno jedne jak i drugie dają wyraz różnicom w stopniu koncentracji produkcji w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim (tablica 9).

Tablica 9

Struktura gospodarstw według powierzchni użytków rolnych i obsady zwierząt gospodarskich w północnych powiatach województwa opolskiego w 1907 r. (w liczbach bezwzględnych)

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
I. Gospodarstwa rolne o powierzchni w ha			
0,5 — 2	256	186	874
2 — 5	657	586	1293
5 — 20	1042	957	1662
20 — 100	196	260	71
powyżej 100	51	48	41
Razem gospodarstw	2202	2037	3941
II. Gospodarstwa według liczby pogłowia zwierząt gospodarskich, (posiadające sztuk bydła)			
1	312	271	1078
2	320	334	1165
3 — 5	1074	951	2188
6 — 10	515	576	673
11 — 20	202	285	89
21 — 50	43	93	11
powyżej 50	67	67	46
Razem hodowców	2533	2577	5250

Według danych tablicy 9, w omawianych trzech powiatach zachodziły znaczne różnice w bezwzględnej liczbie gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha. Najniższą liczbą gospodarstw w tej grupie wykazywał się powiat oleski, powiat kluczborski przewyższał go pod tym

względem o 120%, a powiat namysłowski o 175%. Równocześnie obydwa wymienione powiaty dominowały pod względem liczby gospodarstw o obsadzie powyżej 11 sztuk bydła — powiat kluczborski w stosunku do oleskiego o 114%, namysłowski o 205%. Taki stan rzeczy nie znajduje uzasadnienia ani w różnicach ogólnej liczby gospodarstw rolnych, ani liczby hodowców tych powiatów bowiem pod tym względem powiat oleski posiadał bezwzględną przewagę nad pozostałymi powiatami. Świadczy to zatem o różnym stopniu rozwarstwienia kapitalistycznego w gospodarce rolnej omawianych powiatów.

Drobnotowarowy charakter produkcji rolnej powiatu oleskiego znalazł wyraz nie tylko w przewadze powierzchni gospodarstw w grupie do 5 ha, w porównaniu z pozostałymi powiatami, ale także w przewadze liczby hodowców posiadających od 1 do 5 sztuk bydła.

Zestawienie procentowe (tabl. 10) struktury gospodarstw wg powierzchni i liczby pogłowia zwierząt gospodarskich wskazuje ponadto na większe rozmiary różnic między poszczególnymi powiatami, niżby można było wnosić na podstawie analizy liczb bezwzględnych.

Tablica 10

Struktura gospodarstw według powierzchni użytków rolnych i obsady zwierząt gospodarskich w północnych powiatach województwa opolskiego w 1907 r. (procentowo)

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
I. Gospodarstwa rolne o powierzchni w ha			
0,5 — 5	41,0	38,0	55,0
5 — 20	47,3	47,0	42,0
powyżej 20	11,7	15,0	3,0
Razem gospodarstw	100,0	100,0	100,0
II. Gospodarstwa według liczby pogłowia zwierząt gospodarskich, (posiadające sztuk bydła)			
1 — 2	25,0	24,0	43,0
3 — 5	42,0	37,0	42,0
6 — 10	20,3	22,4	13,0
powyżej 11	12,7	16,6	2,0
Razem hodowców	100,0	100,0	100,0

Jak wynika z danych tablicy 10, wskaźniki procentowe kształtowały się w powiecie kluczborskim na poziomie prawie czterokrotnie wyż-

szym w grupie gospodarstw powyżej 20 ha, a w grupie hodowców o obsadzie powyżej 11 sztuk bydła, na poziomie ponad sześciokrotnie wyższym niż w powiecie oleskim. Natomiast w układzie wielkości bezwzględnych wskaźniki te kształtowały się odpowiednio na poziomie około dwukrotnie wyższym. Podobnie powiat namysłowski posiadał znacznie większą przewagę nad powiatem oleskim w układzie wskaźników procentowych niż w układzie wartości bezwzględnych: w grupie gospodarstw powyżej 20 ha przewaga ta wyrażała się odsetkiem 800%, a w grupie hodowców o obsadzie ponad 11 sztuk bydła odsetkiem 500% podczas gdy w wielkościach bezwzględnych wskaźniki przewagi powiatu namysłowskiego kształtowały się odpowiednio na poziomie 275% i 373%.

Tak więc znikoma liczba gospodarstw kapitalistycznych o silnej obsadzie pogłowia zwierząt gospodarskich w powiecie oleskim przy równocześnie znacznym udziale gospodarstw drobnych — do 5 ha oraz wysokiej liczbie hodowców posiadaczy od 1 do 5 sztuk bydła (85% ogólnej liczby hodowców powiatu) świadczy o odrębności strukturalnej powiatu oleskiego w stosunku do pozostałych dwóch powiatów charakteryzujących się stosunkowo wysokim stopniem koncentracji produkcji rolnej.

Omawiana dysproporcja w stopniu rozwoju gospodarczego powiatu oleskiego w porównaniu z gospodarką sąsiednich dwu powiatów dotyczyła również stopnia wyposażenia w narzędzia rolnicze. Ilustruje to tablica 11.[16]

Tablica 11

Park maszynowy na 100 ha użytków rolnych w północnych powiatach województwa opolskiego w 1933 roku

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Motory elektryczne	2,0	2,3	1,0
Ciągniki motorowe, i pługi motorowe powyżej 16 KM	0,1	0,1	—
Siewniki na ziarno	3,2	3,0	2,3
Siewniki nawozowe	0,5	0,6	0,3
Kopaczki	0,5	0,5	0,2
Kosiarki	4,7	4,2	2,0
Kopaczki do ziemniaków	2,9	2,5	2,3
Młocarnie	1,9	1,9	1,1

Wskaźnik mechanizacji rolnictwa w powiecie oleskim we wszystkich nieomal głównych grupach inwentarza martwego kształtował się w 1933 roku na poziomie o 50% niższym niż w pozostałych dwu powiatach co stanowi dodatkowy dowód niższej intensywności jego gospodarki rolnej.

Z punktu widzenia regionalizacji społeczno-ekonomicznej istotnym jest rozstrzygnięcie czy w warunkach gospodarki powojennej utrzymały się różnice w strukturze i poziomie gospodarki rolnej powiatów kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego charakterystyczne dla pierwszych dziesięcioleci XX wieku. Materiały statystyczne dotyczące zarówno struktury jak i kierunków gospodarki rolnej oraz dane demograficzne dotyczące struktury ludności w rolnictwie powiatów, dostarczają wystarczających dowodów uzasadniających pozytywną odpowiedź na powyższe pytanie.

W wyniku przemian społeczno-ekonomicznych jakie miały miejsce bezpośrednio po II wojnie światowej, również na terenie omawianych powiatów ukształtowała się nowa struktura własnościowa gospodarki rolnej.

Ziemia w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim stała się przedmiotem użytkowania czterech grup użytkowników reprezentujących odmienne układy społeczno-ekonomiczne, socjalistyczny i drobnotowarowy. Układ socjalistyczny reprezentują Państwowe Gospodarstwa Rolne, spółdzielnie produkcyjne oraz inne gospodarstwa społeczne, określane w statystyce jako niepodporządkowane Wojewódzkiemu Zarządowi PGR (do 1957 roku Ministerstwu PGR). Układ drobnotowarowy reprezentują gospodarstwa indywidualne. Udział poszczególnych grup użytkowników w ogólnym areale ziemi powiatów użytkowanej rolniczo ilustruje tablica 12.[17]

Tablica 12

Rolnicze użytkowanie ziemi przez poszczególnych użytkowników w powiatach: kluczborskim, namysłowskim i oleskim w 1958 roku

Grupy użytkowników	Procentowy udział poszczególnych grup w areale ziemi użytkowanej rolniczo		
	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Gospodarstwa indywidualne . .	69,8	71,5	84,0
PGR	27,8	28,0	10,9
Inne społeczne	2,3	0,5	5,1
Spółdzielnie produkcyjne . . .	0,1	—	—
Razem	100,0	100,0	100,0

Cechą wyróżniającą powiaty namysłowski i kluczborski jest wysoki stosunkowo udział Państwowych Gospodarstw Rolnych w areale gruntów użytkowanych rolniczo w tych powiatach. Taki stan rzeczy jest wynikiem długotrwałych procesów rozwojowych, które znalazły wyraz w lokalizowaniu majątków obszarniczych na żyznych głównie gle-

bach powiatów namysłowskiego i kluczborskiego, które to majątki zostały po wojnie przejęte przez państwo jako państwowe gospodarstwa rolne. Udział spółdzielczości produkcyjnej sprowadza się do minimalnego wskaźnika 0,1% w powiecie kluczborskim. W pozostałych dwu powiatach wszystkie spółdzielnie produkcyjne uległy rozwiązaniu po 1956 roku.

Zarówno pod względem liczby gospodarstw jak i areału użytkowanych gruntów na pierwszy plan w gospodarce wszystkich trzech powiatów wysuwa się układ drobnotowarowy. Ze względu na doniosłą rolę jaką odgrywają gospodarstwa indywidualne w gospodarce tych powiatów, interesującym jest ugrupowanie tych gospodarstw. W 1958 roku gospodarstwa rolne o powierzchni ogólnej 5—10 ha posiadały w ogólnym areale ziemi powiatów udział następujący: w powiecie kluczborskim — 57,5%, namysłowskim — 62,9% i oleskim 41,9%.[18] Powiat oleski charakteryzował się w omawianym okresie wyższym udziałem gospodarstw w grupie powyżej 10 ha; podczas gdy w pozostałych powiatach, wskaźnik udziału powierzchni ogólnej gospodarstw tej grupy w powierzchni ogólnej gruntów powiatu kształtował się na wysokości 21,1% w powiecie kluczborskim i 22,9% w namysłowskim, w powiecie oleskim osiągnął poziom 37,4%. Taki stan rzeczy ma swe źródło w wyższym w porównaniu z pozostałymi powiatami udziale ludności rodzimej w ogólnej liczbie ludności rolniczej powiatu oleskiego. Z szacunku ludności rodzimej na 1958 rok wynika, że udział rolniczej ludności rodzimej w ogólnej liczbie ludności powiatów wynosił w powiecie namysłowskim — 1,2%, kluczborskim — 29,7% i oleskim — 90,8%.[19] Na podstawie różnic w udziale ludności rodzimej można wnosić, iż akcja osadnicza, która na ziemiach zachodnich w zasadzie określała ugrupowanie gospodarstw indywidualnych, w powiecie oleskim w porównaniu z dwoma pozostałymi powiatami przejawiała węższy zakres działania, w związku z czym, ugrupowanie gospodarstw indywidualnych powiatu oleskiego w znacznym stopniu odzwierciedla stosunki panujące na tym terenie w okresie międzywojennym.

Rola czynnika demograficznego nie ogranicza się do ukształtowania struktury gospodarstw rolnych powiatu oleskiego, ale rzutuje na całokształt jego gospodarki rolnej. Nie dotyczy to jednakże struktury zasiewów którą określały przede wszystkim w dalszym ciągu warunki przyrodnicze, a w związku z tym struktura zasiewów lat powojennych w poszczególnych powiatach nie odbiega w sposób zasadniczy od struktury zasiewów lat 1935—1938 co ilustruje tablica 13.[20]

Jakkolwiek w latach 1955—1958 w porównaniu z latami 1935—1938 struktura zasiewów wykazuje pewne zmiany w wysokości poszczegól-

Tablica 13

Dynamika struktury zasiewów w latach 1935—1938 i 1955—1958 w północnych powiatach województwa opolskiego

Rodzaj upraw	Procentowy udział poszczególnych upraw w powierzchni użytków rolnych					
	1935—1938			1955—1958		
	Kluczbork	Namysłów	Olesno	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Żyto . . .	23,6	23,9	30,0	20,0	21,3	25,4
Pszenica . .	6,7	5,5	2,7	10,0	11,0	3,5
Jęczmień . .	6,6	6,4	3,9	5,0	4,3	2,4
Owies . . .	10,8	10,7	11,3	10,2	9,2	11,3
Buraki cukrowe	2,3	3,1	0,8	2,6	3,7	1,1
Len	1.4	1,0	1,0	1,6	0,8	1,1
Rzepak i rzepik	0,2	0,1	0,1	0,9	0,8	0,5
Ziemniaki . .	15,1	15,9	20,1	13,6	12,9	16,7

nych grup upraw w ogólnym areale użytków rolnych powiatów, w dalszym ciągu utrzymała się dysproporcja w rozmiarach niektórych upraw między powiatami kluczborskim i namysłowskim a oleskim. Dotyczy to zwłaszcza produkcji pszenicy i roślin przemysłowych w których to dziedzinach wykazują przewagę dwa pierwsze powiaty podczas gdy powiat oleski dominuje w produkcji żyta i ziemniaków. Powyższa dysproporcja między powiatami zwiększyła się znacznie w porównaniu z okresem 1935—1938 zwłaszcza w dziedzinie produkcji pszenicy. Pozostaje to niewątpliwie pod wpływem gospodarki Państwowych Gospodarstw Rolnych, które posiadają wysoki udział w areale użytków rolnych powiatów kluczborskiego i namysłowskiego, a których gospodarka nacechowana jest wysokim odsetkiem areału pszenicy w strukturze zasiewów.

O ile o strukturze zasiewów omawianych trzech powiatów decydowały głównie warunki przyrodnicze, o tyle na samo gospodarowanie wywierał silny wpływ wymieniony czynnik demograficzny. Wyraża się to w kształtowaniu się takich czynników gospodarowania jak: zużycie nawozów sztucznych, wysokość plonów, liczba pogłowia zwierząt gospodarskich i innych.

Pod względem zużycia nawozów sztucznych, między powiatami kluczborskim, namysłowskim i oleskim zachodzą istotne różnice. Najwyższy wskaźnik nawożenia wykazuje gospodarka powiatu oleskiego (tabl. 14).[21]

Wysokość wskaźnika zużycia nawozów dla całego powiatu kształtowała się w omawianym czasie w powiecie oleskim pod wyraźnym

Tablica 14

Nawożenie mineralne w kg czystego składnika na 100 ha użytków rolnych w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w latach gospodarczych 1954/55 i 1957/58

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
1954/55 rok:			
fosforowe	993	669	1493
azotowe	981	623	1859
potasowe	2587	1518	5071
1955/56 rok:			
fosforowe	892	931	1864
azotowe	918	1015	1521
potasowe	2473	1882	4751
1956/57 rok:			
fosforowe	1308	963	1687
azotowe	1431	1110	1757
potasowe	3225	1895	4387
1957/58 rok:			
fosforowe	1659	804	1841
azotowe	1458	972	2839
potasowe	2839	1481	4170

wpływem gospodarki indywidualnej. W zestawieniu wskaźników zużycia nawozów na 100 ha użytków rolnych gospodarstw indywidualnych, dysproporcje między poszczególnymi powiatami stają się wręcz rażące.

Różnica dawek nawozów mineralnych na niekorzyść gospodarstw powiatu kluczborskiego i namysłowskiego dotyczy wszystkich rodzajów nawozów, a ze szczególną wyrazistością nawozów fosforowych. Stosowanie nawozów sztucznych przez gospodarstwa indywidualne w powiecie oleskim stanowi kontynuację tradycji gospodarczych tego obszaru, o czym świadczy fakt, iż wysokość wskaźników nawożenia nie odbiega w sposób istotny od poziomu osiągniętego w roku gospodarczym 1935/36, kiedy to na 100 ha użytków rolnych przypadało w powiecie oleskim 1430 kg nawozów azotowych i 4010 kg nawozów potasowych.[22] Wysokie dawki nawozów mineralnych stosowane w gospodarstwach indywidualnych powiatu oleskiego nie pozostały bez wpływu na kształtowanie się wysokości plonów na jego terytorium.

We wszystkich nieomal grupach upraw powiat oleski pod względem wydajności z ha przewyższa pozostałe dwa powiaty. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż najwyższą wydajność z ha w omawianym okre-

Tablica 15

Nawożenie mineralne w kg czystego składnika na 100 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych powiatów kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego w latach gospodarczych 1954/55 i 1957/58

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
1954/55 rok:			
fosforowe	90	585	1509
azotowe	770	579	1900
potasowe	305	1407	5232
1955/56 rok:			
fosforowe	111	805	1940
azotowe	1263	1047	1505
potasowe	363	1507	5139
1956/57 rok:			
fosforowe	110	801	1689
azotowe	1406	1022	1743
potasowe	306	1483	4486
1957/58 rok:			
fosforowe	171	663	1912
azotowe	1295	939	2693
potasowe	257	1062	4229

sie wykazywały gospodarstwa indywidualne, one też ze względu na znaczny udział w areale użytków rolnych powiatu oleskiego określają wysokość średnich plonów.

Również w dziedzinie hodowli zwierząt gospodarskich występują dysproporcje między omawianymi trzema powiatami. Jakkolwiek bio-

Tablica 16

Średnia wydajność q/ha w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w latach 1955—1958[23]

Wyszczególnienie	Kluczbork	Namysłów	Olesno
Pszenica ozima	17,5	15,9	18,2
Pszenica jara	17,3		16,4
Żyto	16,4	14,3	16,9
Jęczmień ozimy	16,7	16,5	18,6
Jęczmień jary			17,5
Owies	18,5	16,4	20,2
Buraki cukrowe	196,2	167,9	195,0
Ziemniaki	145,0	117,5	145,0

rąc pod uwagę ogólne kierunki gospodarki hodowlanej, między trzema powiatami nie ma rozbieżności, we wszystkich przypadkach dominującą rolę odgrywa hodowla trzody chlewnej, gospodarka powiatu oleskiego charakteryzuje się wyższymi wskaźnikami obsady pogłowia wszystkich rodzajów zwierząt gospodarskich. Dynamikę wskaźników pogłowia na 100 ha użytków rolnych przedstawia tablica 17.[21]

Tablica 17

Pogłowie zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w latach 1954, 1956 i 1958

Powiat	Lata					
	1954	1956	1958	1954	1956	1958
	bydło			trzoda chlewna		
Kluczbork	33,8	41,9	43,7	59,7	82,5	82,7
Namysłów	33,6	38,1	40,6	46,9	58,9	61,1
Olesno	49,2	52,7	50,6	87,0	108,1	116,7
	konie			owce		
Kluczbork	9,4	10,0	12,1	24,9	29,5	22,5
Namysłów	9,2	9,5	12,3	26,5	29,9	24,0
Olesno	12,2	12,0	12,6	29,3	32,7	26,7

Wysoki na tle pozostałych powiatów średni poziom hodowli w powiecie oleskim wyznaczały gospodarstwa indywidualne, charakteryzujące się najwyższym ze wszystkich grup użytkowników poziomem hodowli bydła i trzody chlewnej. Również w dziedzinie pogłowia koni powiat oleski do 1956 roku znacznie wyprzedzał pozostałe powiaty. Dysproporcja ta została zniwelowana w latach 1956—1957 w związku z masowym rozwiązywaniem się spółdzielni produkcyjnych w powiatach kluczborskim i namysłowskim i w związku z tym, nabywaniem koni przez byłych spółdzielców, którzy przechodzili na gospodarkę indywidualną. Stosunkowo wysoki wskaźnik pogłowia koni świadczy o niedostatecznej mechanizacji produkcji, a z drugiej strony jest wyrazem tendencji do ześredniaczenia wsi, co pociąga za sobą wzrost zapotrzebowania na zwierzęcą siłę pociągową.

Oprócz wymienionych czynników, które w sposób bezpośredni określają poziom gospodarki rolnej danego terytorium, istnieje szereg czynników które w sposób pośredni dają wyraz jego tendencjom rozwojowym. Przykładowo czynnikami, które świadczą o wysokim poziomie gospodarki rolnej i wydają się być ściśle związane ze specyfiką demograficzną, są dane o wysokości obciążeń kredytowych gospodarstw rolnych oraz o rozmiarach budownictwa indywidualnego. Wysokość

obciążeń kredytowych z tytułu zadłużeń długo-, średnio- i krótkoterminowych przypadających na jedno gospodarstwo indywidualne w 1958 roku w powiecie oleskim w porównaniu z pozostałymi dwoma powiatami osiągnęło najniższy poziom. Podczas gdy zadłużenie gospodarstw powiatu namysłowskiego wyrażało się wskaźnikiem 2099 zł na jedno gospodarstwo, w powiecie kluczborskim na jedno gospodarstwo przypadało 1544 zł kredytu, w najmniejszym zaś stopniu korzystali z kredytu rolnicy powiatu oleskiego — obciążenia kredytowe na jedno gospodarstwo wynosiły w tym okresie 1244 zł.[25] Równocześnie gospodarka powiatu oleskiego wyprzedzała sąsiednie powiaty pod względem rozmiarów budownictwa indywidualnego. Liczba budynków oddanych w 1958 roku do użytku w gospodarce nieuspołecznionej powiatów kluczborskiego i namysłowskiego wynosiła 163 i 84 budynki, podczas gdy w powiecie oleskim oddano do użytku 246 budynków z czego 221 przypadało na wieś.[26]

Niższe obciążenia kredytowe gospodarstw powiatu oleskiego w porównaniu z pozostałymi dwoma powiatami przy równocześnie większych rozmiarach budownictwa indywidualnego świadczą o tendencji do inwestowania w oparciu o środki własne gospodarstw. Taka tendencja jest ściśle związana z wyższą dochodowością gospodarstw. Jest to niewątpliwie w znacznej mierze rezultat długoletnich tradycji gospodarczych opartych na znajomości warunków glebowych i klimatycznych tego rejonu oraz nienaruszonej struktury agrarnej.

Reasumując: włączenie powiatu oleskiego do wyodrębnionego północnego podregionu województwa opolskiego wspólnie z powiatami kluczborskim i namysłowskim nie jest uzasadnione ani z punktu widzenia rejonizacji przyrodniczo-rolniczej ani rozwoju historycznego wytwórczości rolniczej. Dodatkowym argumentem przemawiającym przeciwko takiemu ujęciu jest specyfika stosunków demograficznych powiatów.

Warunki glebowe i klimatyczne stwarzają korzystniejszą sytuację dla gospodarki rolnej powiatów kluczborskiego i namysłowskiego na tle gospodarki powiatu oleskiego. Z tego względu, w okresie tworzenia się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie, powiaty namysłowski i kluczborski charakteryzowały się wyższą koncentracją produkcji rolnej wyrażoną wskaźnikami wytwórczości rolniczej (udziałem upraw przemysłowych w areale zasiewów powiatów, wysokością plonów), obsady inwentarza żywego, wyposażenia w narzędzia rolnicze oraz zatrudnienia sił najemnych w gospodarstwach rolnych. Niższy stopień koncentracji w gospodarce rolnej powiatu oleskiego w tym okresie znalazł wyraz w kształtowaniu się średniej wielkości gospodarstwa rolnego, którego powierzchnia w okresie międzywojennym wykazywała zna-

czną dysproporcję w stosunku do średniej wielkości gospodarstw w powiatach kluczborskim i namysłowskim. W warunkach gospodarki powojennej obserwujemy również dysproporcje między poziomem gospodarki powiatów kluczborskiego i namysłowskiego a powiatu oleskiego.

Ludność powiatów kluczborskiego i namysłowskiego jest w przeważającej mierze ludnością napływową, podczas gdy w powiecie oleskim ponad 90% ogółu ludności stanowi ludność miejscowa. W powiecie tym wskaźniki gospodarowania (zużycie nawozów mineralnych, wysokość plonów, obsada inwentarza żywego) oraz rozmiary inwestycji ze środków własnych są wyższe niż w pozostałych powiatach.

Osiąganie lepszych wyników gospodarczych przez rolników powiatu oleskiego ma swe źródło obok wyższego poziomu fachowego miejscowej ludności rolniczej przede wszystkim w mniejszej dewastacji gospodarstw w czasie wojny i po wojnie.

Ponadto jedną z głównych przyczyn wyższego poziomu gospodarki rolnej powiatu oleskiego w okresie powojennym w porównaniu z pozostałymi dwoma powiatami jest utrzymanie dawnej struktury agrarnej, co było możliwe ze względu na charakter w przeważającej mierze drobnotowarowy gospodarki tego obszaru przed wojną.

Z odrębności w przebudowanej strukturze i poziomie gospodarki wynika konieczność stosowania odmiennych metod oddziaływania na gospodarkę trzech powiatów. Powiaty o wysokim udziale układu socjalistycznego oraz powiaty o przewadze sektora drobnotowarowego w gospodarce rolnej wymagają stosowania odmiennych bodźców określających kierunki produkcji rolnej. Stosowanie jednakowych metod przy istnieniu różnych dróg rozwojowych może poważnie utrudnić uruchomienie istniejących rezerw produkcji rolnej.

Z powyższego wynika, że administracyjne wyodrębnienie trzech północnych powiatów województwa opolskiego: kluczborskiego, namysłowskiego i oleskiego, jeśli chodzi o rolnictwo, jest z punktu widzenia ekonomicznej regionalizacji nieuzasadnione.

Załącznik 1

Gospodarstwa rolne w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w 1907 roku według grup wielkości powierzchni użytków rolnych

Grupy gospodarstw ha	Kluczbork		Namysłów		Olesno	
	liczba gospodarstw	powierzchnia ha	liczba gospodarstw	powierzchnia ha	liczba gospodarstw	powierzchnia ha
Do 2 . . .	3032	1 429	1674	841	3431	2 599
2— 5 . . .	833	2 849	759	2 614	1611	5 369
5— 20 . . .	1110	10 540	1032	9 742	1757	15 364
20— 50 . . .	187	7 716	233	6 587	73	2 815
50—100 . . .	17	1 163	31	2 078	2	191
Powyżej 100 .	51	21 533	48	21 787	41	19 725
Razem	5230	45,230	3777	43 649	6915	46 063

Załącznik 2

Gospodarstwa rolne w powiatach kluczborskim, namysłowskim i oleskim w 1933 roku według grup wielkości powierzchni użytków rolnych

Grupy gospodarstw ha	Kluczbork		Namysłów		Olesno	
	liczba gospodarstw	powierzchnia ha	liczba gospodarstw	powierzchnia ha	liczba gospodarstw	powierzchnia ha
Do 0,5 . . .	4608	471	2408	199	2865	458
0,5— 2 . . .	785	807	348	389	1560	1 743
2— 5 . . .	596	1 981	506	1 709	1687	5 087
5— 20 . . .	1678	15 937	1328	11 844	2577	21 071
20— 50 . . .	192	4 925	209	5 318	164	3 169
50—100 . . .	15	894	29	1 814	12	597
Powyżej 100 .	48	16 879	49	14 676	40	12 023
Razem	7922	41 894	4877	35 949	8905	44 142

PRZYPISY

1. Uchwała nr 14(222)60 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu, z dnia 15 lipca 1960 r.
2. A. Schmuck: Rejony pluwiotermiczne. „Zarys rejonizacji przyrodniczo-rolniczej". pod red. J. Dzieżyca. Opole 1960. S. 25.
3. J. Dzieżyc i S. Kowaliński: Rejony przyrodniczo-rolnicze. „Zarys rejonizacji..." op. cit., s. 61.
4. A. Schmuck, op. cit., s. 33.
5. S. Wysłouch: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914. Wrocław 1956. S. 55 i nast.
6. S. Wysłouch, op. cit., s. 67.
7. Sporządzono na podstawie:
   Preussische Statistik, Bd. 246. Statistik der Landwirtschaft im Preussischen Staate fuer das Jahr 1913. Berlin 1918.
   Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 356. Bodenbenutzung und Ernte 1938. Berlin 1939.
8. Sporządzono na podstawie:
   Preussische Statistik, Bd. 240. Statistik der Landwirtschaft im Preussischen Staate fuer das Jahr 1913. Berlin 1914.
   Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 356. Bodenbenutzung und Ernte 1938. Berlin 1939.
9. S. Wysłouch, op. cit., s. 78.
10. Sporządzono na podstawie:
    Preussische Statistik, Bd. 239. A. Petersilie: Beiträge zur Statistik der Arbeitsverfassung der Landwirtschaft in Preussen nach der Landwirtschaftlichen Betriebszaehlung vom Jahre 1907. Berlin 1914.
    Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 461. Landwirtschaftliche Betriebszaehlung vom 16. VI. 1933. Berlin 1937.
    Uwaga: w zestawieniu pominięto gospodarstwa rolne o powierzchni poniżej 2 ha ze względu na to, że nie można ich w zasadzie traktować jako gospodarstwa samowystarczalne, nie zatrudniały one ponadto prawie pracowników najemnych.
11. Obecnie wielkość powierzchni użytków rolnych powiatu oleskiego odbiega od powierzchni pozostałych powiatów, przy czym o ile w roku 1907 pod względem powierzchni użytków rolnych powiat oleski zajmował pierwsze miejsce, obecnie przesunął się na ostatnie. Według danych Rocznika Statystycznego Województwa Opolskiego 1958 r. powierzchnia użytków rolnych w poszczególnych powiatach przedstawiała się następująco: w powiecie kluczborskim 45,8 tys. ha, namysłowskim 44,3 tys. ha, oleskim 41,1 tys. ha.
12. Sporządzono na podstawie:
    Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 212.
    Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 461.
13. S. Wysłouch, op. cit., s. 189.
14. Ibidem, s. 193.

15. Preussische Statistik Bd. 219; A. Petersilie: Die endgültigen Ergebnisse der Viehzählung vom 2. XII. 1907 [...] nach Gruppen der einzelnen Viehgattungen. Berlin 1910.
16. Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 459,1. Landwirtschaftliche Betriebszaehlung 1933. Berlin 1936.
17. Spis powierzchni użytków i zasiewów, 1958 rok.
18. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego. 1959. S. 101.
19. Szacunek ludności autochtonicznej. Materiały Wydziału Statystyki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu.
20. Sporządzono na podstawie:
Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 489, 500, 511, 536. Spisów powierzchni użytków i zasiewów za lata 1955—1958.
21. Sporządzono na podstawie:
Sprawozdań miesięcznych PZGS „Samopomoc Chłopska" z obrotów nawozami sztucznymi w kg. Wzór CRS-ZN-1.
Ksiąg magazynowych Państwowych Gospodarstw Rolnych.
22. J. Dzieżyc: Produkcja polowa. „Zarys rejonizacji..." S. 150.
23. Zestawiono na podstawie materiałów Państwowej Inspekcji Plonów za lata 1955—1958.
24. M. Juny i W. Swidziński: Produkcja zwierzęca. „Zarys rejonizacji..." S. 190, 1.
25. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1959. S. 186, 7, 8.
26. Ibidem, s. 124.

KAROL BŁAHUT

WPŁYW UPRZEMYSŁOWIENIA W POWIECIE OPOLSKIM NA ZMIANĘ STRUKTURY ZAWODOWEJ LUDNOŚCI WIEJSKIEJ

Powiat opolski, zarówno pod względem wielkości obszaru jak i liczby ludności, należał zawsze do największych powiatów na Opolszczyźnie. Równocześnie powiat ten posiadał (i nadal posiada) największy odsetek powierzchni zalesionej. W 1861 roku[1] lasy obejmowały 48% a w 1959 roku[2] 44,1% ogólnej powierzchni powiatu. Ludność powiatu opolskiego w połowie XIX wieku mieszkała w ogromnej większości na wsi. Miasto Opole skupiało wówczas tylko około 15% ogółu ludności powiatu, a pod względem liczby ludności zajmowało jedno z dalszych miejsc na Opolszczyźnie. Wskutek małej urodzajności gleby w tym rejonie chłopi musieli szukać środków utrzymania poza rolnictwem.

Rzemiosło nie przedstawiało tu szczególnie mocnego czynnika aktywizacji gospodarczej ludności w porównaniu z innymi powiatami, zwłaszcza lewobrzeżnymi. Świadczy o tym nie tyle bezwzględna liczba warsztatów rzemieślniczych (1839 warsztatów), gdyż pod tym względem powiat opolski zajmował jedną z czołowych pozycji, lecz wskaźnik liczby warsztatów rzemieślniczych przypadających na 1000 mieszkańców. Wskaźnik 19,8 mistrzów rzemiosła przypadających na 1000 mieszkańców zrównywał powiat opolski z przeciętną dla b. rejencji opolskiej i poważnie różnił się od powiatów zajmujących pod tym względem czołowe pozycje: Grodków — 26,9, Głubczyce — 24. Niski poziom rozwoju rzemiosła ujawnia się jeszcze wyraźniej na tle przeciętnego wskaźnika nasycenia rzemiosłem dla całego obszaru Prus, gdzie kształtował się on na poziomie około 52% wyższym aniżeli w powiecie opolskim.

Obok rzemiosła, nie stanowiącego w powiecie opolskim jedynego ani też podstawowego, poza rolnictwem, czynnika aktywizacji gospodarczej ludności (w odróżnieniu od innych powiatów b. rejencji opolskiej), na uwagę zasługuje przemysł wytwarzający na szerszy rynek (fuer den Grosshandel), który w początkach drugiej połowy XIX wieku legitymował się już znaczną liczbą zakładów wyposażonych w maszyny parowe o łącznej mocy 1615 koni mechanicznych.

Szczególnie silnie rozwinięty był w powiecie opolskim przemysł hutniczy i metalowy (33 zakłady, 716 zatrudnionych)[3] posiadający w tym rejonie korzystne zaplecze surowcowe. Obok bogatych rud powiatu kluczborskiego złoża rudy żelaznej występowały również we wsiach: Domaradz i Dąbrówka oraz w okolicznych lasach północnej części powiatu opolskiego. Kamienia wapiennego, niezbędnego do wytopu surówki, dostarczały okolice Dobrzenia w powiecie opolskim. Podstawowym paliwem stosowanym przy wytopie rudy żelaznej był jeszcze w połowie XIX wieku węgiel drzewny. Niezbędnego do jego produkcji drewna dostarczały okoliczne lasy państwowe i prywatne. Produkcję przemysłu hutniczego, zwłaszcza wysokiej jakości i bardzo poszukiwane żelazo kuźnicze zbywano głównie do Wrocławia, dokąd dostarczano je częściowo drogą wodną, częściowo zaś koleją.

W gałęzi przemysłu rolno-spożywczego na uwagę zasługują: przemysł gorzelniczy i browarniczy silnie powiązane z miejscową bazą surowcową i silnie na nią oddziaływujące. W gorzelnictwie opierającym swą produkcję głównie na ziemniakach, a w późniejszym okresie przetwarzającym również zboże i kukurydzę dominowały drobne zakłady zlokalizowane głównie przy większych majątkach. Swą produkcję zbywały głównie do Wrocławia, natomiast spirytus rektyfikowany wysyłano nawet do Triestu i do Włoch. Znane ze swej produkcji były również browary powiatu opolskiego, zwłaszcza browar opolski.

Ścisły związek z lokalną bazą surowcową wykazywały również przemysł wapienniczy i cegielniany. Znajdowało to wyraz nie tylko w znacznej liczbie zakładów w tej gałęzi przemysłu (przemysł materiałów budowlanych — 59 zakładów, 338 zatrudnionych), lecz również w ich lokalizacji. Z pośród 35 pieców wapienniczych istniejących w tym czasie w powiecie opolskim[4] wszystkie były zlokalizowane w południowej części powiatu: Opole — 4, Krapkowice — 7, Rogów — 15, Tarnów — 9. Surowca dostarczały miejscowe łomy kamienia wapiennego. Wapienniki zaspokajały w pełni zapotrzebowanie na wapno budowlane oraz dostarczały również wapno nawozowe na potrzeby miejscowego rolnictwa. Znacznie szerszy zasięg, wykraczający poza granice powiatu, posiadały: powstała w 1858 roku cementownia w Opolu oraz liczne na terenie powiatu opolskiego cegielnie. Ekspansji silnie rozwiniętego w powiecie opolskim przemysłu materiałów budowlanych sprzyjała szybko rozwijająca się w tym czasie sieć dróg żelaznych.

W porównaniu z pozostałym obszarem b. rejencji opolskiej powiat opolski obok powiatu brzeskiego uzyskał najwcześniej połączenia kolejowe.[5] W wyniku rozwoju dróg żelaznych w b. rejencji opolskiej powiat opolski uzyskał połączenia z Wrocławiem i dalszymi stąd odgałęzieniami jak i z rozrastającym się w szybkim tempie systemem dróg

kolejowych górnośląskiego okręgu przemysłowego. Rozwój kolei żelaznych w b. rejencji opolskiej wyodrębnił miasto Opole w ważny węzeł dróg kolejowych w tym rejonie. Rozbudowa sieci kolejowej w b. rejencji opolskiej przybliżyła lokalne ośrodki do źródeł surowca oraz rozszerzyła rynki zbytu, stwarzając duże możliwości dla rozwoju przemysłu. Wpłynęło to niewątpliwie poważnie zarówno na tempo jak i na strukturę rozwoju przemysłu w powiecie opolskim oraz w mieście Opolu. Przejawiało się to we wzroście zatrudnienia w przemyśle, w postępującej koncentracji w przemyśle, w przyroście ludności i in. Z drugiej strony postępująca industrializacja prowadziła do upadku całych branż rzemiosła, co znajdowało również wyraz w spadku liczby warsztatów rzemieślniczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców.

Tablica 1

Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w powiecie opolskim w latach 1875—1939[6]

Rok	Zakłady		Zatrudnienie			
	liczba	%	pow. opolski		woj. opolskie	
			liczba	%	liczba	%
1875	3079	100,0	6 941	100,0	64 899	100,0
1882	2654	86,2	7 769	111,9	70 191	108,1
1907	2446	79,4	13 817	199,0	96 738	149,0
1925	2337	75,9	17 119	246,6	95 332	146,9
1933	2919	94,8	12 875	185,5	72 323	111,4
1939	2690	87,3	17 097	246,3	95 441	147,0

Wzrost gospodarczy powiatu opolskiego do 1939 roku, zwłaszcza rozwój przemysłu, przekształcający powiat opolski w największy ośrodek gospodarczy nie przebiegał równomiernie. Na przestrzeni lat 1875 do 1939 zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wzrosło w powiecie opolskim około 2,5 raza, podczas gdy w skali województwa wzrost wynosił tylko 47%. W nakreślonej w tablicy 1 dynamice przemysłu w powiecie opolskim, trend okresu międzywojennego wyraźnie odbiega od linii wzrostu poprzedniego okresu. Na jego tle okres międzywojenny cechuje stagnacja w rozwoju przemysłu a nawet regres wywołany głębokimi zmianami koniunkturalnymi lat 1929—1933.

Dynamika przemysłu w powiecie opolskim kształtowała się pod wyraźnym wpływem przemysłu zlokalizowanego w mieście Opolu, wzrastającego znacznie szybciej (około dwukrotnie szybciej) w porównaniu z przemysłem rejonu wiejskiego.[7] Również w dziedzinie koncentracji przemysłu istniała znaczna rozpiętość pomiędzy rejonem miejskim

i wiejskim na korzyść tego pierwszego. Natomiast w skali województwa opolskiego również wskaźnik koncentracji w rejonie wiejskim powiatu opolskiego był wyższy od średniego wojewódzkiego wskaźnika koncentracji.

Ocena stanu i dynamiki uprzemysłowienia powiatu opolskiego w oparciu o wskaźniki zatrudnienia i koncentracji w przemyśle jest niepełna. Nie ujmuje ona bowiem w pełni wpływu uprzemysłowienia na aktywizację ludności w postaci przemieszczenia jej do bardziej produkcyjnych działów wytwórczości. Miernikiem tego wpływu jest m. in. liczba osób zatrudnionych w przemyśle przypadająca na 1000 mieszkańców.[8]

Tablica 2

Zatrudnienie w przemyśle na 1000 mieszkańców w latach 1882—1939

Rok	Powiat opolski	Województwo opolskie
1882	72,6	77,1
1907	98,9	96,5
1925	101,3	95,3
1939	87,7	85,8

Z tablicy 2 wynika, iż największy postęp w dziedzinie uprzemysłowienia powiatu opolskiego przypadał na lata 1882—1907. Jednakże stagnacja w rozwoju przemysłu w okresie międzywojennym przy stałym wzroście ludności doprowadziła do regresu gospodarczego w powiecie opolskim niwelując rozpiętość w stopniu uprzemysłowienia powiatu opolskiego na tle województwa. Wskutek tego rola przemysłu w powiecie opolskim jako czynnika aktywizacji gospodarczej ludności była w 1939 roku znacznie mniejsza aniżeli w 1907 roku.

W wyniku działań wojennych przemysł i rzemiosło w powiecie opolskim poniosły ogromne straty. Przyjmując, że uruchomione do grudnia 1946 roku[9] zakłady przemysłowe i rzemieślnicze nie były zniszczone, lub stopień zniszczenia umożliwiał ich uruchomienie bez konieczności ponoszenia większych nakładów, otrzymamy obraz strat w przemyśle w rejonie powiatu opolskiego, wyrażający się wysokim odsetkiem zniszczonych zakładów przemysłowych — 78,8% stanu z 1939 roku, oraz dużym spadkiem zatrudnienia, 58% stanu z 1939 roku.[10] Na tle województwa opolskiego zniszczenia wojenne były tu o około 10% mniejsze.

Podstawową metodą aktywizacji gospodarczej w dziedzinie przemysłu, nie tylko powiatu opolskiego, było — zwłaszcza w początkowym okresie — uruchamianie opuszczonych zakładów przemysłowych przy możliwie najniższych nakładach. Świadczą o tym dane dotyczące zarówno pochodzenia zakładów przemysłowych jak i dynamika nakładów

inwestycyjnych, budowlanych i adaptacyjnych w przemyśle (kluczowym jak i terenowym) uzyskane w wyniku badań ankietowych przemysłu w województwie opolskim.[11]

Dynamika inwestycji budowlanych i adaptacyjnych dokonanych w przemyśle powiatu opolskiego w latach 1945—1957 wskazuje na źródło wysokiego odsetka[12] zakładów przemysłowych uruchomionych bez odbudowy. Z tablicy 3 wynika bowiem, iż 86,1% globalnych nakładów inwestycyjnych budowlanych i adaptacyjnych w przemyśle (w skali województwa 83,4% nakładów) poniesionych w latach 1945 do 1957 zrealizowano w latach 1951 do 1957.

Tablica 3

Inwestycje budowlane i adaptacyjne w przemyśle w powiecie opolskim w latach 1945—1957 (w tys. zł)

Rok	Nakłady inwestycyjne	
	ogółem	%
1945	—	—
1946	489,0	0,2
1947	1 719,0	0,9
1948	1 299,0	0,6
1949	9 703,5	4,9
1950	14 464,1	7,3
1951	14 540,3	7,3
1952	19 124,4	9,7
1953	23 132,6	11,8
1954	15 587,0	7,9
1955	44 941,3	22,8
1956	17 537,2	8,9
1957	34 269,2	17,7
Razem	196 806,6	100,0

Porównanie nakładów inwestycyjnych zrealizowanych w powiecie opolskim oraz w skali województwa opolskiego wskazuje na poważny udział powiatu opolskiego w globalnej kwocie inwestycji. W przestrzennym rozmieszczeniu nakładów inwestycyjnych przodującą pozycję w skali województwa opolskiego zajmuje powiat kozielski, na który przypadało około 50% ogólnowojewódzkich nakładów. Powiat opolski, do którego skierowano około 14% ogólnych nakładów, zajmuje drugie miejsce przed powiatem raciborskim. Jednakże w wielu przypadkach na przestrzeni okresu powojennego nakłady inwestycyjne zrealizowane w powiecie opolskim sięgały 20—25% ogólnowojewódzkich nakładów.

W wyniku znacznych nakładów inwestycyjnych wzrósł poważnie potencjał przemysłu w powiecie opolskim w okresie powojennym. Znalazło to wyraz we wszystkich wskaźnikach uprzemysłowienia. Tak np. zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wzrosło na przestrzeni omawianego okresu przeszło trzy i pół raza (1946 = 100, 1960 = 369), osiągając w 1960 roku liczbę 26 015 osób. Oznacza to, iż około piąta część globalnego zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w województwie opolskim przypadała na powiat (łącznie z miastem) opolski. Istotnym miernikiem potencjału produkcyjnego przemysłu zarówno w układzie przestrzennym jak i branżowym, jest wartość produkcji globalnej. Pod tym względem powiat opolski zajmował w 1960 roku drugie miejsce, za powiatem ko-

zielskim, dostarczając około 15% wartości globalnej produkcji przemysłu województwa opolskiego. Wzrosła również koncentracja w przemyśle powiatu opolskiego. O ile w 1946 roku na 1 zakład przypadało przeciętnie 12,3 osób zatrudnionych w przemyśle, to w 1958 roku wskaźnik koncentracji kształtował się tu na poziomie 19,6 osób na 1 zakład przemysłowy.

Tablica 4

Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w powiecie opolskim w latach 1939, 1960[13]

Wyszczególnienie	Zatrudnienie w latach		Wskaźnik 1939=100
	1939	1960	
Opole, miasto	5 805	11 870	202,7
Opole, wieś	11 292	14 145	125,2
Ogółem	17 097	26 015	152,1

Tablica 5

Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w powiecie opolskim w latach 1939, 1960 (na 1 km²)

Wyszczególnienie	Zatrudnienie w latach		Wskaźnik 1939=100
	1939	1960	
Opole, miasto	200,1	312,4	156,1
Opole, wieś	7,7	10,6	137,6
Ogółem	11,6	19,3	162,0

W wyniku tak znacznego tempa rozwoju przemysłu wzrosła jego rola jako czynnika aktywizacji ludności powiatu opolskiego nie tylko w porównaniu z rokiem 1946, lecz również w porównaniu z okresem międzywojennym. W 1960 roku na 1000 mieszkańców powiatu opolskiego przypadało 134 zatrudnionych w przemyśle, podczas gdy w 1946 roku tylko 51. Stanowi to względny przyrost w wysokości 163%. W porównaniu ze stanem z 1939 roku liczba zatrudnionych w przemyśle w przeliczeniu na 1000 mieszkańców była tu w 1960 roku wyższa o 53,1%. Wzrost omawianego wskaźnika odzwierciedla przede wszystkim ogólny rozwój przemysłu w tym rejonie, przejawiający się w bezwzględnym wzroście zatrudnienia w przemyśle.

Obliczony na podstawie danych cytowanych w tablicy 4 wskaźnik zgodny z ogólnym kierunkiem uprzemysłowienia w tym rejonie nie oddaje adekwatnie rzeczywistych rozmiarów postępu w tej dziedzinie. Bowiem dane tej tablicy, mimo iż odnoszą się do tej samej jednostki administracyjnej, nie są w pełni porównywalne. Wynika to głównie z przeprowadzonych po wojnie zmian w podziale administracyjnym, w wyniku których w porównaniu z 1939 rokiem z jednej strony zmniejszył się obszar powiatu opolskiego o około 10%, z drugiej natomiast strony, wskutek włączenia w obręb miasta Opola b. terenów podmiejskich, nastąpił wzrost jego powierzchni o 31%. Stąd też porównywanie stopnia uprzemysłowienia jednostek pod względem terytorialnym nieporównywalnych prowadzi do zaniżenia tempa uprzemysłowienia w rejo-

nie wiejskim — w wyniku wyodrębnienia wysoko uprzemysłowionego rejonu krapkowickiego, oraz do mechanicznego zawyżenia tempa uprzemysłowienia miasta Opola. Bardziej adekwatnym miernikiem zmian w tej dziedzinie jest wskaźnik uprzemysłowienia oparty na liczbie zatrudnionych w przemyśle w przeliczeniu na 1 km^2.

Cechą charakterystyczną powojennego rozwoju przemysłu w tym rejonie jest, obok szybkiego jego wzrostu w mieście Opolu, znaczny postęp w uprzemysłowieniu rejonu wiejskiego. Rozwój przemysłu, zwłaszcza w rejonie wiejskim, stwarza na tle okresu międzywojennego niewątpliwie bardziej trwałe przesłanki kształtowania się struktury zawodowej ludności wiejskiej w powiecie opolskim.

Pod względem liczby ludności powiat opolski jest największym powiatem w skali województwa opolskiego. Ponad piąta część ogólnej liczby ludności województwa przypada na powiat opolski. O ile np. pod względem wielkości obszaru powiat opolski zajmował zawsze czołową pozycję, pod względem liczby ludności wysunął się na czoło dopiero w okresie międzywojennym. Jeszcze bezpośrednio przed I wojną światową największym powiatem, pod tym względem, był powiat raciborski. Zmiana granic politycznych Niemiec w rejonie Górnego Śląska w wyniku I wojny światowej odbiła się ujemnie zarówno na wielkości obszaru, jak i na liczbie ludności województwa opolskiego, przesuwając punkt ciężkości na powiat opolski. Mechaniczna zmiana granic nie była jednak głównym czynnikiem wspomnianych przesunięć. Wysunięcie się na czoło powiatu opolskiego było uwarunkowane głównie czynnikami ekonomicznymi, prowadzącymi do zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu sił wytwórczych. Świadczy o tym dynamika ludności w okresie poprzedzającym I wojnę światową.

Tablica 6

Ludność niektórych miast województwa opolskiego w latach 1855, 1875, 1910[14]

Miasto	Liczba ludności w latach			Wskaźnik	
	1855	1875	1910	1855=100	1875=100
Opole	8 333	12 489	33 907	407	271
Racibórz . . .	9 962	18 224	38 424	375	210
Nysa	12 346	20 155	31 827	258	157
Brzeg	—	17 084	30 104	—	176

Z tablicy 6 wynika, iż przesunięcie się punktu ciężkości wynikające nie tylko z funkcji administracyjnych Opola (jako siedziby władz rejencyjnych) lecz również z rozwijającego się w tym rejonie wielkiego ośrodka przemysłowego znalazło wyraz w gwałtownym wzroście liczby

ludności, znacznie wyprzedzającym tempo wzrostu ludności miast znajdujących się pod tym względem przed Opolem u progu kapitalistycznej industrializacji.

Również w okresie międzywojennym tempo wzrostu ludności miasta Opola było znacznie szybsze od tempa wzrostu ludności innych miast w tym rejonie, dzięki czemu stało się ono największym pod względem ludności miastem na Opolszczyźnie. Znaczne tempo cechuje wzrost ludności w rejonie wiejskim powiatu opolskiego, niemniej było ono wolniejsze od wzrostu ludności miejskiej. W rezultacie omówionych procesów wzrastała rola miasta jak i powiatu opolskiego w skali województwa, odzwierciedlająca rozwój i wzrost znaczenia tego rejonu przede wszystkim jako ośrodka gospodarczego. Ilustruje to tablica 7.[15] Udział powiatu opolskiego w bilansie ludności województwa opolskiego zwiększył się na przestrzeni lat 1875 do 1939 o 56%. Wzrost ten był wywołany w znacznej mierze szybkim wzrostem ludności miasta Opola, której udział w bilansie ludności województwa wzrósł w omawianym okresie o 235%. Należy zaznaczyć, iż wzrost roli powiatu opolskiego oraz miasta Opola dokonał się głównie w okresie przed I wojną światową. Mimo dalszego wzrostu w okresie międzywojennym tempo wzrostu było znacznie wolniejsze. W porównaniu z przedwojenną (do I wojny światowej), dynamikę wzrostu, okres międzywojenny nosi wyraźnie cechy stagnacji.

Na uwagę zasługuje wzrost roli miasta Opola, mierzonego udziałem ludności miasta w bilansie ludności województwa, z 3,5% w 1946 roku do 6,6% w 1960 roku czyli o 80%, podczas gdy w ciągu 14 lat okresu międzywojennego znaczenie miasta w skali województwa wzrosło tylko o 14%. Podobną dynamiką wzrostu charakteryzuje się w okresie powojennym ludność powiatu opolskiego, przy czym i w tym wypadku tempo zmian było szybsze aniżeli w porównywalnym okresie międzywojennym. Wzrost ten nastąpił przy wyższym w porównaniu z okresem międzywojennym punkcie wyjścia oraz mimo ogromnych zniszczeń wojennych w tym rejonie. Niewątpliwie zmiany w ruchu ludności powiatu opolskiego, zwłaszcza miasta Opola, odzwierciedlają w pewnym stopniu rozwój tego rejonu i wzrost jego znaczenia jako ośrodka gospodarczego, przy czym podstawą szybkiego tempa wzrostu było przywrócenie więzi gospodarczej tego rejonu z pozostałym obszarem Polski stwarzającej podstawę szybkiego i nieskrępowanego rozwoju wszystkich dziedzin życia gospodarczego.

Tablica 7 nie odzwierciedla adekwatnie dynamiki wzrostu ludności powiatu opolskiego, bowiem lata 1946—1960 dotyczą obszaru pod względem wielkości nieporównywalnego, wskutek zmian granic administracyjnych powiatu opolskiego przeprowadzonych w 1955 roku.

Tablica 7

Ludność powiatu opolskiego i miasta Opola w latach 1875—1960

Rok	Ludność					
	województwo opolskie	powiat opolski		miasto Opole		
	liczba	liczba	% 3 : 2	liczba	% 5 : 3	% 5 : 2
1	2	3	4	5	6	7
1875	888 636	104 130	11,7	12 489	11,9	1,4
1910	1 029 474	151 813	14,7	33 907	22,3	3,2
1925	984 617	165 678	16,8	40 875	24,6	4,1
1939	1 065 344	195 184	18,3	50 540	25,8	4,7
1946	792 234	136 826	17,2	27 667	20,2	3,5
1950	819 154	169 489	20,7	40 615	23,9	4,9
1955	875 879	181 827	20,8	54 884	30,1	6,2
1958	893 597	170 001	19,0	56 401	33,1	6,3
1960	934 476	178 072	19,0	61 600	34,6	6,6

Tablica 8

Ludność powiatu opolskiego i miasta Opola w latach 1875—1960

Wyszczególnienie	1875—1910		1925—1939		1946—1960	
	wskaźnik 1875=100	średni roczny przyrost	wskaźnik 1925=100	średni roczny przyrost	wskaźnik 1946=100	średni roczny przyrost
Powiat opolski [a]	145	1,2	117	1,2	143	3,0
Powiat opolski [b]	128	0,8	115	1,0	121	1,5
Miasto Opole	271	4,8	123	1,6	222	8,7
Woj. opolskie	116	0,4	108	0,5	117	1,2

a łącznie z miastem, b rejon wiejski.

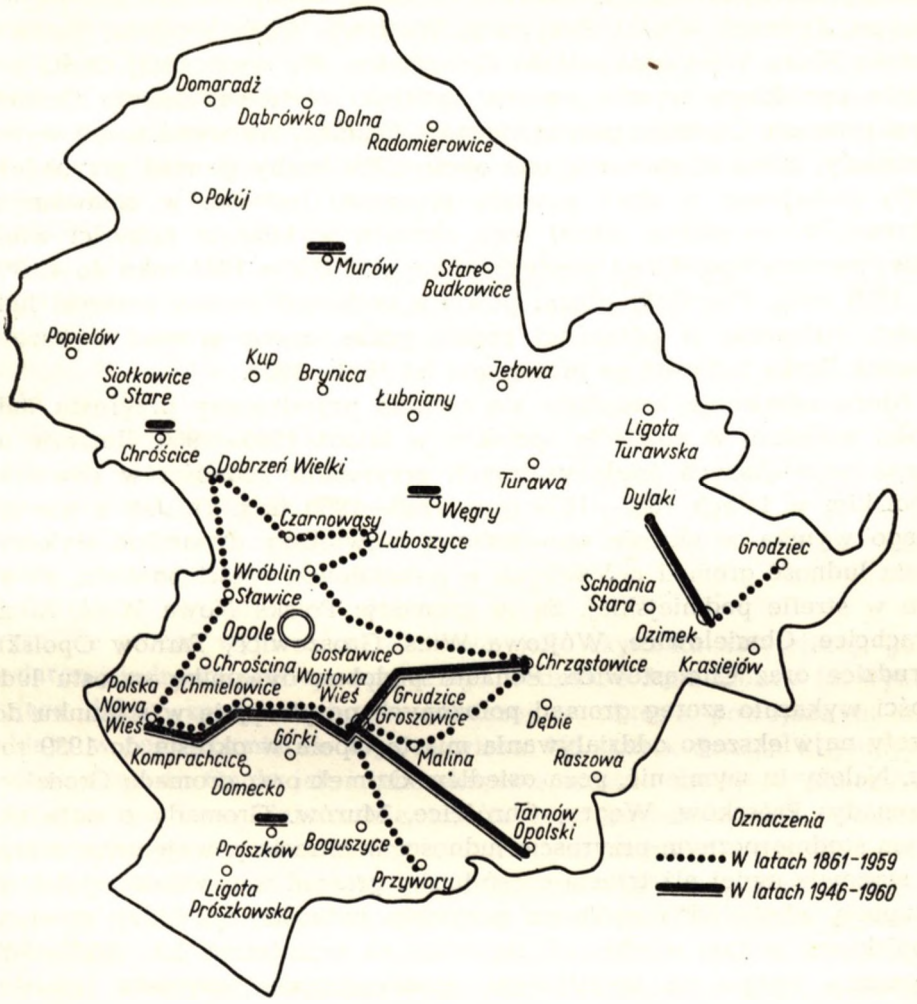
Dane uwzględniające zmiany granic administracyjnych powiatu opolskiego uwydatniają dynamizm ludności w tym rejonie na przestrzeni lat 1946—1960 w porównaniu z okresem do 1939 roku, a w szczególności w porównaniu z okresem międzywojennym (tabl. 8).[16]

Tak więc średni roczny przyrost ludności powiatu opolskiego (łącznie z miastem) w latach 1946—1960 był prawie trzykrotnie wyższy w porównaniu z okresem do 1939 roku, w szczególności zaś z okresem międzywojennym. Przyrost ten pozostawał niewątpliwie pod wpływem gwałtownego przyrostu ludności miasta Opola, przewyższającego przeszło pięciokrotnie średni roczny przyrost ludności w okresie międzywojennym. Niemniej znaczny przyrost ludności miał miejsce również w re-

Tablica 9

Ludność powiatu opolskiego w latach 1861—1939, 1946—1960 (według gromad)

Nazwa gromady (osiedla)	Liczba ludności w latach					
	1861	1939	wskaźnik 1861=100	1946	1960	wskaźnik 1946=100
Ozimek	251	3 796	1512	498	3 462	695
Groszowice	958	3 780	394	2 364	3 623	153
Boguszyce	2 291	2 798	122	1 908	2 249	117
Brynica	1 303	1 598	122	1 565	1 424	91
Budkowice Stare	2 635	3 546	133	2 596	3 140	120
Chmielowice	623	2 009	322	1 466	1 827	124
Chróścina	1 403	2 873	204	2 427	2 698	111
Chróścice	1 930	3 334	172	2 574	3 330	129
Chrząstowice	1 676	3 259	194	2 605	3 272	125
Czarnowąsy	1 865	4 125	221	3 022	3 308	109
Domecko	873	1 333	150	1 155	1 280	110
Dąbrówka Dolna	2 406	2 306	95	1 952	1 747	89
Dobrzeń Wielki	2 404	4 552	189	3 882	4 347	112
Domaradz	2 675	2 443	90	1 883	1 855	98
Dąbie	867	1 436	165	1 261	1 324	105
Dylaki	1 396	1 425	102	1 261	1 733	137
Gosławice	1 025	4 270	416	3 304	3 954	119
Górki	1 005	1 885	187	1 380	1 539	111
Grodziec	923	2 430	263	1 577	1 919	121
Grudzice	1 313	2 195	167	1 112	1 941	174
Jełowa	1 667	2 520	151	1 998	2 186	109
Komprachcice	1 023	3 240	316	2 696	3 472	128
Krasiejów	1 644	2 480	150	2 435	2 596	106
Kup	1 810	2 404	132	1 920	1 880	98
Ligota Prószkowska	1 666	2 278	136	1 973	1 831	92
Ligota Turawska	3 114	3 903	125	3 206	3 337	104
Luboszyce	1 524	3 680	241	3 068	3 571	116
Łubniany	2 229	3 001	134	2 697	2 771	102
Malina	512	1 792	350	1 312	1 172	89
Murów	1 385	2 279	164	1 908	2 702	141
Pokój	3 988	4 246	106	2 014	2 366	117
Polska Nowa Wieś	1 423	2 893	202	2 442	3 031	124
Popielów	3 122	3 796	121	3 105	3 218	103
Prószków	2 923	3 508	120	2 400	3 327	138
Przywory	939	2 274	242	1 948	2 277	116
Radomierowice	1 178	1 025	87	685	559	82
Raszowa	1 566	3 330	212	2 840	3 332	117
Schodnia Stara	2 659	1 756	66	4 318	4 880	113
Sławice	1 128	2 192	194	1 535	1 864	121
Tarnów Opolski	1 483	2 790	188	2 339	3 114	133
Turawa	2 024	2 696	133	2 134	2 626	123
Siołkowice Stare	2 318	3 209	138	2 953	3 291	111
Węgry	1 328	2 412	181	1 750	2 338	133
Wójtowa Wieś	759	2 260	297	1 415	1 834	129
Wróblin	537	1 823	339	1 208	1 216	100
Razem	73 771	123 180	167	96 091	114 764	119

Rys. 1. Rozmieszczenie największych średniorocznych przyrostów ludności w powiecie opolskim

jonie wiejskim powiatu opolskiego przewyższający, przeszło półtora raza, średni roczny przyrost w okresie międzywojennym. Omawiany przyrost ludności wiejskiej nie rozkładał się równomiernie na obszarze powiatu opolskiego. Rozmieszczenie tego przyrostu do 1939 roku jak i w okresie powojennym ilustruje tablica 9.[17]

Cechą charakterystyczną przestrzennego rozmieszczenia przyrostu ludności w rejonie wiejskim powiatu opolskiego w okresie do 1939 roku była duża aktywność ludności w strefie podmiejskiej. Należy tu wymienić zwłaszcza następujące gromady: Chmielowice, Chróścina, Czar-

nowąsy, Chrząstkowice, Gosławice, Grodziec, Komprachcice, Luboszyce, Malina, Dobrzeń Wielki, Przywory, Wójtowa Wieś, Wróblin, Sławice, Polska Nowa Wieś oraz osiedle Groszowice. We wschodniej części powiatu opolskiego wysoki przyrost ludności cechował osiedle Ozimek oraz gromadę Grodziec przylegającą do Ozimka. Na wymienione wyżej gromady, mimo iż stanowią one około 37% liczby gromad przypadało 65% globalnego w skali powiatu przyrostu ludności w omawianym okresie. W rezultacie udział tego obszaru w bilansie ludności wiejskiej powiatu opolskiego powiększył się z 25,7% w 1861 roku do 41,6% w 1939 roku. Pozostały obszar powiatu cechował słabszy przyrost ludności, zwłaszcza w północnej części, gdzie szereg gromad wykazało spadek liczby ludności na przestrzeni lat 1861—1939.

Nieco odmiennie kształtuje się rozkład przestrzenny przyrostu ludności wiejskiej w powiecie opolskim w latach 1946—1960. Ilustruje to mapa największych średniorocznych przyrostów ludności w powiecie opolskim w latach 1861—1939 oraz 1946—1960 (rys. 1). Jak z powyższego wynika w okresie powojennym największy dynamizm wykazywała ludność gromad położonych w południowej części powiatu, głównie w strefie podmiejskiej. Są to gromady: Polska Nowa Wieś, Komprachcice, Chmielowice, Wójtowa Wieś, Groszowice, Tarnów Opolski, Grudzice oraz Chrząstowice. Ponadto podobną dynamikę wzrostu ludności wykazało szereg gromad położonych peryferyjnie w stosunku do strefy największego oddziaływania miasta Opola w okresie do 1939 roku. Należy tu wymienić, poza osiedlem Ozimek oraz gromadą Grodziec, gromady: Prószków, Węgry, Chróścice, Murów. Gromady o największym średniorocznym przyroście ludności w okresie powojennym, mimo iż stanowią mniej niż trzecią część liczby gromad w powiecie opolskim, skupiają około 65% ogólnego przyrostu ludności wiejskiej powiatu opolskiego w tym okresie. O ile więc na przestrzeni lat 1861—1939 ogromny wpływ na przestrzenne rozmieszczenie przyrostu ludności wiejskiej w rejonie powiatu opolskiego wywierało miasto Opole jako centrum administracyjne, wymiany towarowej oraz jako ośrodek przemysłowy, w okresie powojennym zarysowuje się ponadto wyraźnie znaczna rola lokalnych ośrodków przemysłowych.

Wpływ postępującego uprzemysłowienia na stosunki demograficzne przejawiał się więc w zmianach zachodzących w podziale ludności na miejską i wiejską, oraz w tempie wzrostu ludności jak i w przestrzennym rozmieszczeniu tego wzrostu. Ograniczenie tego oddziaływania do omówionych wyżej przejawów byłoby jednakże poważnym uproszczeniem związków zachodzących pomiędzy rozwojem przemysłu a strukturą demograficzną, nie pozwalającym na uzyskanie pełnego obrazu wzajemnego oddziaływania. Przyrost ludności miejskiej jest bowiem

w znacznej mierze ograniczony rozmiarami budownictwa mieszkaniowego, nie nadążającego, mimo znacznego wzrostu, za potrzebami rozwijających się w szybszym tempie ośrodków przemysłowych. Stąd też oddziaływanie przemysłu wykracza, zwłaszcza w przypadku znacznej aglomeracji, poza granice jego lokalizacji, przyczyniając się do wzrostu aktywizacji gospodarczej ludności oraz do zmiany jej struktury zawodowej. Ogólnie biorąc znalazło to wyraz w zmianach w podziale ludności na rolniczą i pozarolniczą, jakie nastąpiły w rejonie powiatu opolskiego w latach 1861—1960 (tabl. 10).[18]

Tablica 10

Ludność rolnicza i pozarolnicza w powiecie opolskim w latach 1861, 1939, 1960

Rok	Ludność			
	rolnicza		pozarolnicza	
	liczba osób	%	liczba osób	%
1861	49 732[a]	53,2	38 487	46,8
1939	41 531	28,7	103 113	71,3
1960	32 007	27,8	83 174	72,2

[a] Selbstaendige und Angehoerige.

Mimo niepełnej porównywalności bezwzględnych wielkości kształtujących się w znacznej mierze pod wpływem zmian powierzchni powiatu opolskiego, zarysowuje się wyraźnie proces wypierania rolnictwa, jako czynnika aktywizacji gospodarczej ludności powiatu opolskiego. Jednakże dane tablicy 10, wykazujące dalszy spadek ludności rolniczej w okresie powojennym, nie oddają w pełni rozmiarów tego zjawiska. Na skutek działań wojennych zarówno miasto Opole jak i inne skupiska ludzkie zostały w znacznym stopniu zniszczone. Zniszczenie miasta oraz innych osiedli poważnie ograniczyło zasoby mieszkaniowe, z których mogliby korzystać osadnicy. W mieście Opolu zniszczeniu uległo około 62% powierzchni mieszkalnej miasta.[19] Poważnym zniszczeniom uległa część zakładów przemysłowych, rzemieślniczych i in. W tych warunkach struktura ludności powiatu opolskiego przez dłuższy czas z konieczności musiała się kształtować na korzyść ludności rolniczej w porównaniu z okresem międzywojennym. Potwierdzają to dane spisu ludności z 1950 roku,[20] wykazujące wyższy odsetek ludności rolniczej w porównaniu z 1939 rokiem — o około 8%. Spadek udziału ludności rolniczej w latach 1950—1960 poniżej stanu z 1939 roku świadczy o ogromnym dynamizmie gospodarki w tym rejonie w nierolniczych działach gospodarki, wśród których rozwój przemysłu, zwłaszcza w rejonie wiejskim, zajmuje czołową pozycję.

W rejonie wiejskim powiatu opolskiego bezwzględną przewagę w kształtowaniu struktury zawodowej ludności posiada przemysł. Na przestrzeni 100 lat (1861—1960) udział ludności przypadającej na przemysł zwiększył się z 33,3% do 42,6% ogółu ludności, przy czym tempo

omawianych przemian było tu szybsze w okresie powojennym. O ile bowiem w warunkach kapitalistycznego rozwoju średni roczny wzrost odsetka ludności przemysłowej w strukturze ludności powiatu opolskiego wynosił 0,09% to w latach 1950—1960 udział ludności przemysłowej w ogólnej liczbie ludności powiatu zwiększał się o około 1% w skali rocznej. Ilustruje to tablica 11,[21] zawierająca dane dla powiatu opolskiego w granicach każdorazowego podziału administracyjnego.

Tablica 11

Struktura zawodowa ludności w powiecie opolskim w latach 1861—1960

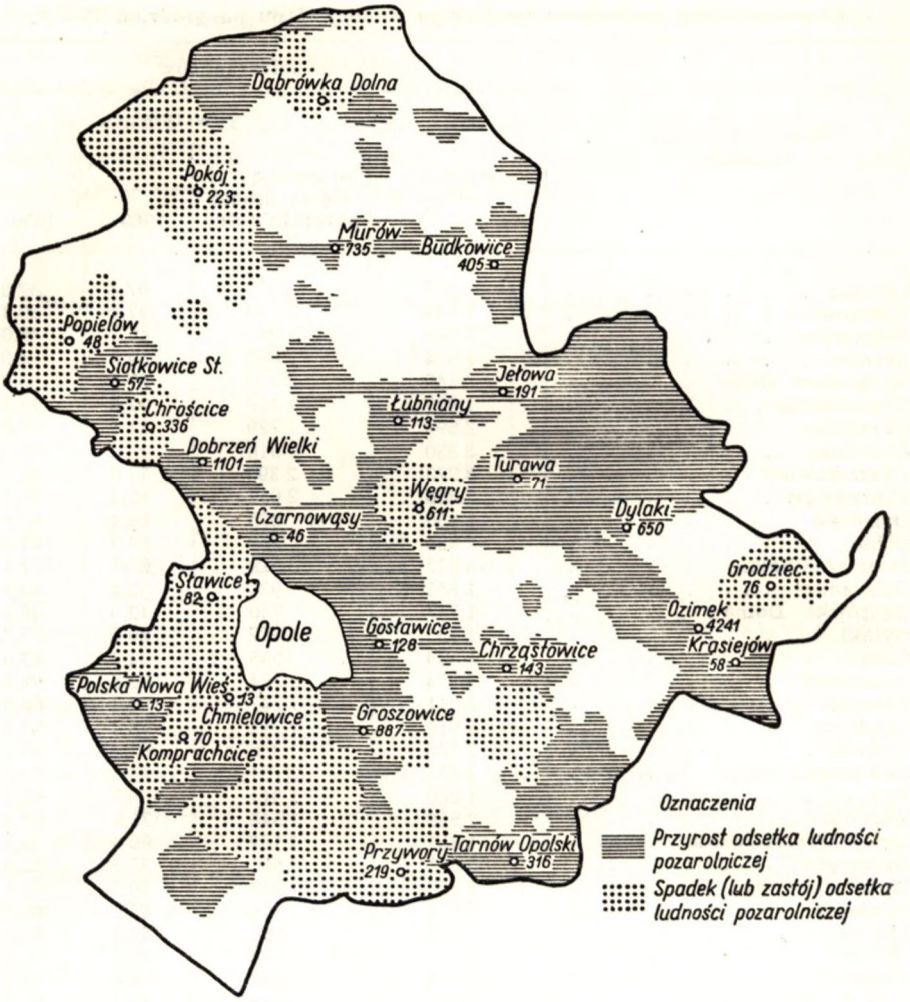
Rok	Z ogólnej liczby ludności przypadało na							
	rolnictwo i leśnictwo		przemysł i rzemiosło		handel i komunikacja		pozostałe	
	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%
1861	49 732	53,2	31 136	33,3	3 908	4,1	8 568	4,9
1939	41 531	28,7	58 454	40,4	18 131	12,5	26 528	18,4
1950	42 316	36,6	38 438	33,2	13 180	11,4	21 707	18,8
1960	32 007	27,8	49 082	42,6	12 503	10,8	21 589	18,8

Oczywiście rozbudowa przemysłu powoduje przede wszystkim wzrost zatrudnienia w tej dziedzinie wytwórczości. Niemniej jednak jego oddziaływanie jest znacznie szersze. Rozwój przemysłu oddziaływa bowiem na zatrudnienie poza rolnictwem w sposób mnożnikowy, pociągając za sobą rozwój działów uzupełniających. Pod wpływem tego procesu kształtowała się struktura zawodowa ludności wiejskiej powiatu opolskiego. Potwierdzają to dane tablicy 11. Obok przeszło dwu i półkrotnego wzrostu odsetka ludności w dziedzinie handlu i komunikacji (1861 — 4,1, 1960 — 10,8%) również znaczny wzrost cechował pozostałe grupy zawodowe jak: budownictwo, gospodarka komunalna, nauka, oświata i kultura, ochrona zdrowia, administracja i in. Pod tym względem specyficzna jest struktura zawodowa ludności miejskiej w porównaniu ze strukturą zawodową ludności wiejskiej. Podczas gdy ludność przypadająca na przemysł i rzemiosło stanowiła według danych spisu z 1939 roku około 40% ogółu ludności wiejskiej, tylko 21,8% ludności miejskiej stanowiła ludność przemysłowa. Z drugiej strony odsetek ludności w grupie zawodowej „Handel i komunikacja" był w Opolu prawie trzykrotnie wyższy aniżeli w rejonie wiejskim (m. Opole — 32,8%, wieś — 12,5%). Również w latach 1946—1960 w szybkim rozwoju miasta na plan pierwszy wysunęły się funkcje administracyjne i kulturalne miasta. Mimo bowiem wysokiej aktywizacji ludności, odsetek ludności

Tablica 12

Ludność pozarolnicza powiatu opolskiego według stanu na grudzień 1960 r.

Nazwa gromady (osiedla)	Liczba mieszkańców			
	ogółem	w tym		
		utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych	%	
			1960	1939
Ozimek	3 462	3 372	97,4	82,0
Groszowice	3 623	3 349	92,4	89,4
Boguszyce	2 249	1 041	46,3	46,0
Brynica	1 424	851	59.8	54,8
Budkowice Stare	3 140	2 120	67,5	65,8
Chmielowice	1 827	1 417	77,6	78,8
Chróścina	2 698	1 729	64,1	66,0
Chróścice	3 330	2 516	75,6	76,0
Chrzastowice	3 273	2 390	73,0	66,9
Czarnowąsy	3 308	2 657	80,3	79,1
Domecko	1 280	875	68,4	67,1
Dębie	1 324	758	57,2	61,5
Dobrzeń Wielki	4 347	3 519	81,0	77,1
Domaradz	1 855	934	50,4	43,4
Dąbrówka Dolna	1 747	750	42,9	46,7
Dylaki	1 733	1 387	80,0	73,7
Górki	1 539	995	64,0	67,9
Gosławice	3 954	3 264	82,5	79,6
Grudzice	1 941	1 747	90,0	86,0
Grodziec	1 919	1 313	68,4	69,1
Jełowa	2 186	1 350	61,8	60,4
Komprachcice	3 472	2 731	78,6	79,2
Kup	1 880	1 311	69,7	69,2
Krasiejów	2 596	1 948	75,0	67,6
Ligota Prószkowska	1 831	1 107	60,4	54,8
Luboszyce	3 571	2 561	71,7	62,9
Ligota Turawska	3 337	1 987	59,5	56,8
Łubniany	2 771	1 801	65,0	64,0
Malina	1 172	961	82,0	83,0
Murów	2 701	2 174	80,5	71,5
Prószków	3 327	2 292	68,8	68,7
Polska Nowa Wieś	3 031	2 148	70,9	67,8
Przywory	2 277	1 674	73,5	73,5
Popielów	3 218	2 059	64,0	67,9
Pokój	2 366	1 471	62,7	72,7
Raszowa	3 332	2 269	68,1	64,7
Radomierowice	559	350	62,6	43,3
Sławice	1 864	1 003	53,8	55,4
Siołkowice Stare	3 291	2 338	71,0	70,4
Schodnia Stara	4 880	3 989	81,7	72,3
Tarnów Opolski	3 114	2 346	75,2	66,4
Turawa	2 626	1 926	73,3	58,5
Węgry	2 338	1 785	76,3	76,5
Wójtowa Wieś	1 834	1 298	70,8	73,5
Wróblin	1 216	1034	85,0	79,9
Razem	115 181	83 174	72,2	71,3

Rys. 2. Rozmieszczenie przyrostów lub spadków odsetka ludności pozarolniczej w powiecie opolskim w latach 1939—1960

przemysłowej jest tu bardzo niski.[22] Źródłem takiego stanu rzeczy była niewątpliwie struktura zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej miasta Opola, w której odsetek zatrudnionych w przemyśle stanowił tylko 27,3%[23] czyli o około 20% mniej aniżeli średnio w skali województwa opolskiego.

Tak więc rozwój przemysłu stanowił w rejonie powiatu opolskiego główny czynnik bezpośredniej bądź pośredniej aktywizacji ludności wiejskiej. Znalazło to również wyraz w przestrzennym rozmieszczeniu

Tablica 13

Zatrudnienie poza rolnictwem w powiecie opolskim w 1959 roku

Nazwa gromady (osiedla)	Zatrudnienie			% ludności przemysłowej w ogólnej liczbie ludności pozarolniczej w 1939 roku
	Ogółem	w tym w przemyśle i rzemiośle		
		liczba	%	
Ozimek	1 683	1 298	77,1	66,4
Groszowice	1 534	1 040	67,8	47,1
Boguszyce	377	202	53,4	62,6
Brynica	300	172	57,3	64,2
Budkowice Stare	758	501	66,1	64,0
Chmielowice	484	134	27,7	46,9
Chróścina	595	176	29,5	52,7
Chróścice	813	563	69,2	62,9
Chrząstowice	1 029	567	55,1	51,5
Czarnowąsy	999	457	45,7	54,8
Domecko	268	71	26,5	71,9
Dębie	235	111	47,2	62,9
Dobrzeń Wielki	1 376	854	62,1	48,5
Domaradz	214	105	49,0	29,6
Dąbrówka Dolna	138	34	24,6	58,6
Dylaki	617	570	92,3	76,8
Górki	276	92	33,3	62,3
Gosławice	1 001	519	51,8	46,4
Grudzice	543	329	60,5	44,9
Grodziec	659	599	90,8	68,9
Jełowa	509	310	60,9	60,5
Komprachcice	775	238	30,7	60,4
Kup	346	173	50,0	54,6
Krasiejów	555	393	70,8	61,0
Ligota Prószkowska	154	3 120	20,1	67,2
Luboszyce	671	227	33,8	67,5
Ligota Turawska	829	692	83,4	66,2
Łubniany	669	357	53,3	67,8
Malina	170	83	48,8	36,9
Murów	754	641	85,0	67,4
Prószków	492	94	19,1	50,2
Polska Nowa Wieś	468	189	40,3	67,5
Przywory	758	503	66,3	49,7
Popielów	480	138	28,7	62,7
Pokój	353	192	54,3	45,8
Raszowa	688	387	56,2	70,6
Radomierowice	63	33	52,3	58,5
Sławice	345	155	44,8	55,6
Siołkowice Stare	439	179	40,7	62,1
Schodnia Stara	1 485	1 196	79,8	66,4
Tarnów Opolski	942	566	60,0	52,5
Turawa	676	299	44,2	60,8
Węgry	678	510	75,2	78,0
Wójtowa Wieś	388	140	36,0	35,9
Wróblin	312	121	38,7	58,4
Razem:	27 908	16 296	58,3	58,1

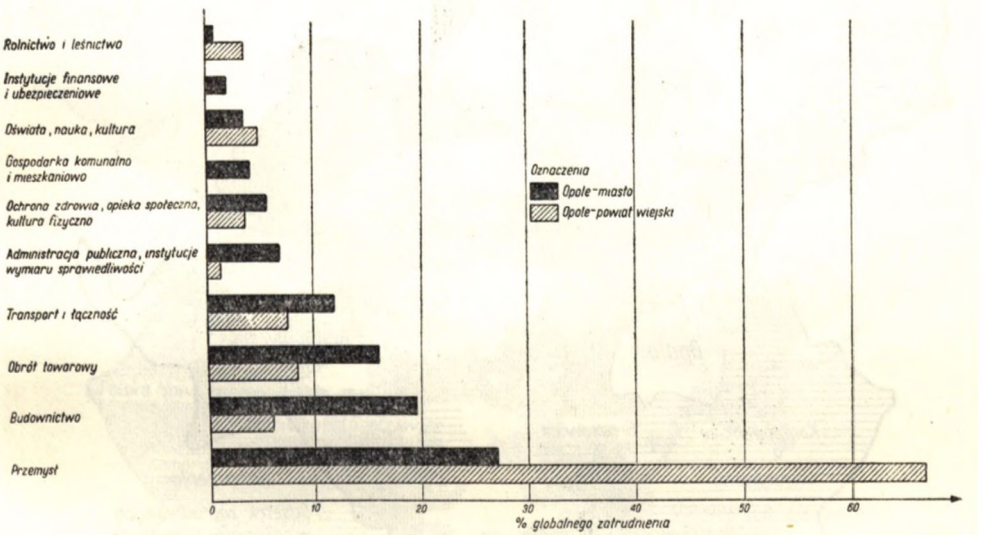
przyrostu ludności pozarolniczej w rejonie wiejskim powiatu opolskiego. Ilustruje to tablica 12 opracowana na podstawie spisów ludności w latach 1939 i 1960,[24] dla gromad w układzie jednostek według podziału administracyjnego z 1957 roku.

Przy ogólnym w skali powiatu wzroście ludności pozarolniczej pewna liczba gromad wykazywała zastój bądź regres na tym odcinku. Przestrzennie gromady te były zlokalizowane w południowo-zachodniej (rolniczej) części powiatu oraz w północno-zachodniej części znacznie oddalonej od miasta Opola. Pozostała część gromad wykazywała mniejszy lub większy przyrost ludności pozarolniczej w omawianym okresie. W ich rozmieszczeniu daje się wyodrębnić dwa zasadnicze pasma (rys. 2). W skład pierwszego bezpośrednio przylegającego do rejonu miasta Opola i podlegającego jego wpływom wchodzą gromady: Dobrzeń Wielki, Czarnowąsy, Luboszyce, Wróblin, Gosławice, Grudzice, Groszowice. Natomiast drugie pasmo położone dalej na wschód obejmuje obszar rozciągający się półkolem od gromady Brynica do Tarnowa Opolskiego a więc gromady: Brynica, Łubniany, Jełowa, Ligota Turawska, Turawa, Dylaki, Schodnia Stara, Ozimek, Krasiejów, Chrząstowice, Raszowa, Tarnów Opolski. Poza wymienionymi wyżej przyrost ludności pozarolniczej w porównaniu z okresem międzywojennym cechował również niektóre gromady zarówno w północnej jak i południowo-zachodniej części powiatu opolskiego.

W dziedzinie wpływu przemysłu na aktywizację gospodarczą ludności wiejskiej obszar powiatu opolskiego wykazywał znaczne zróżnicowanie. Przedstawia to tablica 13 opracowana na podstawie danych dotyczących: 1. udziału zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w globalnym zatrudnieniu poza rolnictwem (dane za 1959 rok)[25] oraz 2. udziału ludności przemysłowej i rzemieślniczej (według głównego zawodu) w ogólnej liczbie ludności pozarolniczej w 1939 roku. Ze względu na różną podstawę obliczeń powyższe dane nie są bezpośrednio porównywalne. Mimo tego układ przestrzenny omawianego zjawiska w latach 1939, 1960 wykazuje daleko idące podobieństwo.

Według danych za 1959 rok przemysł posiadał bezwzględną przewagę w aktywizacji pozarolniczej ludności wiejskiej powiatu opolskiego (rys 3). Mimo tego 20 spośród 45 gromad, czyli około 45%, legitymowało się słabszym wpływem przemysłu. Odsetek pozarolniczej ludności zatrudnionej w przemyśle kształtował się tu poniżej 50% osiągając najniższy poziom w Prószkowie (19,1%) oraz w Ligocie Prószkowskiej (20,1%). Pod tym względem zarysowuje się wyraźnie linia podziału obszaru powiatu opolskiego na strefy wpływu (rys. 4). O ile na obszarze lewobrzeżnym Odry oraz w rejonie podmiejskim dominują działy usługowe w aktywizacji pozarolniczej ludności wiejskiej, cała w zasadzie

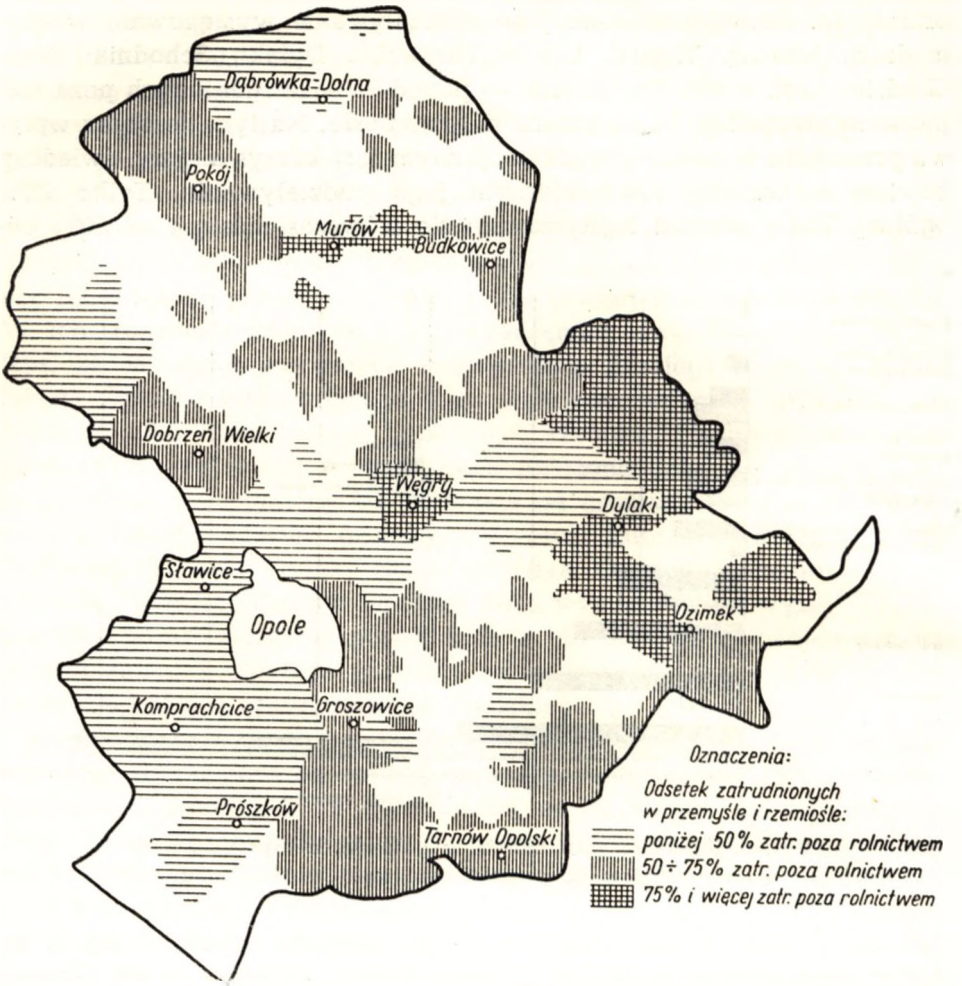
pozostała część powiatu opolskiego tworzy strefę bezwzględną wpływu przemysłu. Szczególnie silne jego oddziaływanie występowało w gromadach: Murów, Węgry, Ligota Turawska, Dylaki, Schodnia Stara, Grodziec oraz w osiedlu Ozimek — ponad 75% zatrudnionych poza rolnictwem przypadało tu na przemysł i rzemiosło. Na tym tle obraz wpływu przemysłu w okresie międzywojennym jest korzystniejszy, świadczy bowiem o bardziej równomiernym jego oddziaływaniu. Tylko 22% ogólnej liczby gromad legitymowała się wówczas niższym od 50% od-

Rys. 3. Struktura zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej według działów gospodarki narodowej w 1959 roku

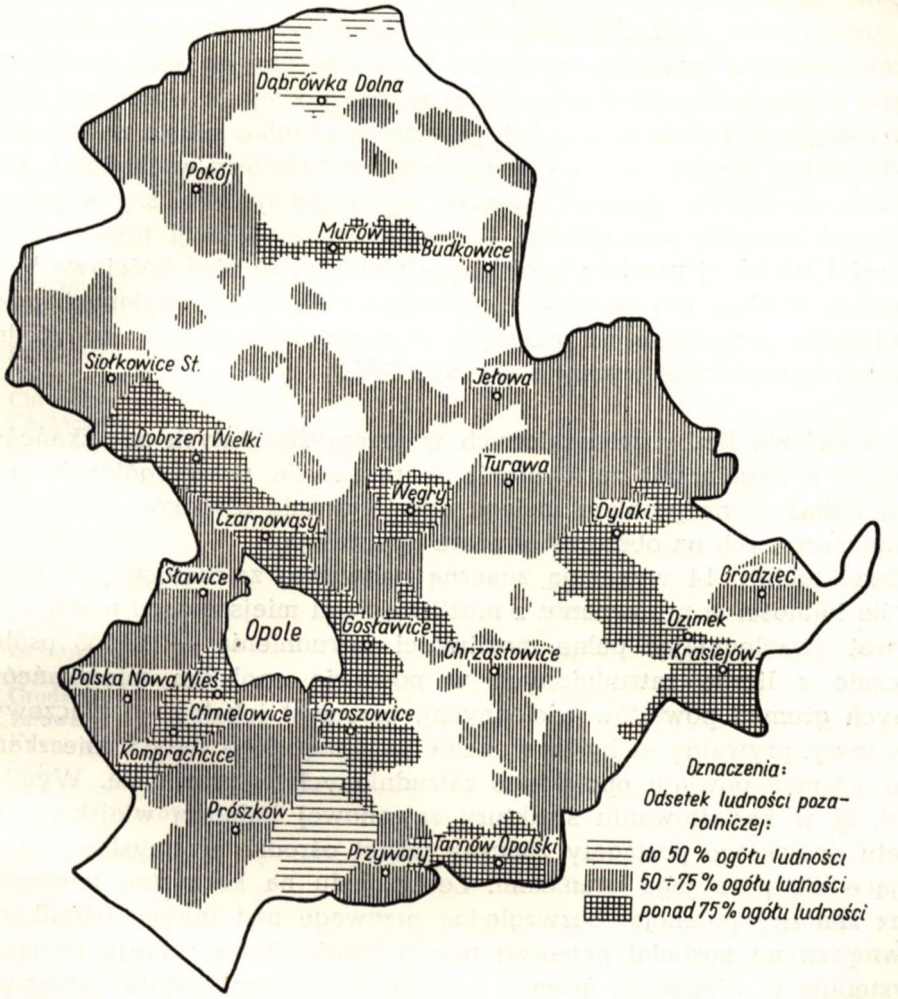
setkiem ludności przemysłowej w grupie ludności pozarolniczej. Z tej liczby dwie trzecie to gromady: Chmielowice, Wójtowa Wieś, Groszowice, Malina, Grudzice oraz Gosławice, bezpośrednio przylegające do miasta Opola. Tak więc strefa bezwzględnego wpływu przemysłu rozciągała się w okresie międzywojennym również na obszar południowo-zachodniej i zachodniej części powiatu opolskiego. Przyjmując możliwość istnienia niedokładności w powyższym obrazie, wynikających z cytowanej już niepełnej porównywalności danych powyższego zestawienia wydaje się iż w ogólnych zarysach obraz ten jest zgodny z rzeczywistym stanem; natomiast różnice wynikające z porównań stanowią rezultat omówionego na wstępie powojennego rozwoju przemysłu i rzemiosła w powiecie opolskim.

Metoda uprzemysłowienia stosowana na tych ziemiach zwłaszcza w pierwszym okresie po wojnie polegała głównie na odbudowie i roz-

Rys. 4. Udział zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle powiatu opolskiego w ogólnej liczbie zatrudnionych poza rolnictwem w 1957 roku

budowie zdewastowanych w wyniku działań wojennych poniemieckich zakładów przemysłowych. W wyniku tego jak i w rezultacie budownictwa przemysłowego późniejszego okresu w powiecie opolskim powstał przemysł przewyższający liczbą zatrudnionych osób stan okresu międzywojennego, zlokalizowany głównie w środkowej i południowo-wschodniej części powiatu. Natomiast znacznie wolniej rozwijało się rzemiosło. W 1960 roku zatrudnienie w rzemiośle prywatnym w powiecie opolskim (łącznie z miastem) wynosiło 1980 osób, podczas gdy w 1939 roku w ówczesnych granicach było tu 2712 samych tylko war-

Rys. 5. Rozmieszczenie ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych w powiecie opolskim w 1960 roku

sztatów rzemieślniczych. Przy przeciętnie większym zatrudnieniu w rzemiośle aniżeli w latach powojennych rzemiosło przedstawiało wówczas względnie duży potencjał. Łączne ujęcie przemysłu i rzemiosła w statystyce niemieckiej rozszerzało strefę bezwzględnego wpływu przemysłu głównie wskutek znacznie rozwiniętego rzemiosła. Stąd też słabszy rozwój rzemiosła w okresie powojennym znalazł wyraz również m. in. w zmniejszeniu się obszaru bezwzględnego wpływu przemysłu wskutek odpadnięcia obszaru nie posiadającego również w okresie międzywojennym znacznie rozwiniętego przemysłu.[26]

Dane załączonych wyżej zestawień (tabl. 12 i 13) wskazują ponadto na przestrzenne zróżnicowanie sił motorycznych przyrostu ludności pozarolniczej w powiecie opolskim. Gromady przylegające do miasta Opola (rejon podmiejski) w większej mierze podlegają wpływowi działów usługowych zlokalizowanych głównie w obrębie miasta aniżeli gromady strefy zewnętrznej — wschodniej, południowo-wschodniej. Coprawda w obydwu grupach gromad wyodrębniających się w pasma przemysł posiadał bezwzględną przewagę w aktywizacji pozarolniczej ludności wiejskiej powiatu opolskiego; niemniej różnice ilościowe były znaczne. Podczas gdy w rejonie podmiejskim 55% zatrudnionych poza rolnictwem przypadało na przemysł, w strefie zewnętrznej odpowiedni odsetek był znacznie wyższy i wynosił 68%.

Zestawienie liczby zatrudnionych w przemyśle stałych mieszkańców gromad z rozmiarami zatrudnienia w przemyśle poszczególnych gromad wskazuje na problem zasięgu oddziaływania ośrodków przemysłu rozmieszczonych na obszarze powiatu opolskiego.

Dane tablicy 14 wykazują znaczną nadwyżkę zatrudnionej w przemyśle ludności w porównaniu z możliwościami miejscowego przemysłu. Nawet uwzględniając pełne możliwości zatrudnienia — 13 555 osób[27] (łącznie z liczbą zatrudnionych w powiecie opolskim mieszkańców innych gromad powiatów ościennych), przemysł lokalny — kluczowy, terenowy, prywatny — byłby w stanie wchłonąć 88% stałych mieszkańców gromad powiatu opolskiego zatrudnionych w przemyśle. Wynika stąd, iż w kształtowaniu struktury zawodowej ludności wiejskiej powiatu opolskiego posiadały znaczny udział ośrodki przemysłowe znajdujące się poza jego granicami. Ze względu na korzystne położenie oraz znaczny potencjał bezwzględną przewagę nad innymi ośrodkami zewnętrznymi posiadał przemysł miasta Opola. Tego rodzaju sytuacja występuje w większości gromad powiatu opolskiego. Lokalny przemysł tych gromad przyciągał tylko część stałych mieszkańców zatrudnionych w przemyśle. Co więcej szereg gromad nie posiadających zakładów przemysłowych (załącznik nr 1) legitymuje się niekiedy znaczną liczbą zatrudnionych w przemyśle. Dotyczy to zwłaszcza gromad we wschodniej części powiatu jak: Schodnia Stara, Ligota Turawska, Raszowa, Grodziec, Krasiejów naogół nie posiadających znacznie rozwiniętego przemysłu. Odsetek ludności pozarolniczej zatrudnionej w przemyśle był tu z reguły bardzo wysoki wskutek czego wszystkie wymienione gromady były zaliczane do strefy bezwzględnego wpływu przemysłu. Z drugiej strony szereg gromad jak: Dobrzeń Wielki, Murów, Węgry, Pokój zwłaszcza zaś osiedle Ozimek wykazywały nadwyżki zatrudnienia w przemyśle w stosunku do liczby stałych mieszkańców tych gro-

Tablica 14

Zatrudnienie w przemyśle według gromad oraz liczba stałych mieszkańców gromady pracujących w przemyśle
(Stan na 1959 rok)[28]

Nazwa gromady (osiedla)	Zatrudnienie w przemyśle	Liczba stałych mieszkańców gromady pracujących w przemyśle
Ozimek	4 241	1 292
Groszowice	887	1 020
Boguszyce	—	168
Brynica	—	156
Budkowice Stare	405	470
Chmielowice	13	122
Chróścina	—	165
Chróścice	336	476
Chrząstowice	143	545
Czarnowąsy	46	420
Domecko	—	71
Dębie	—	100
Dobrzeń Wielki	1 101	809
Domaradz	—	89
Dąbrówka Dolna	—	26
Dylaki	650	558
Górki	—	92
Gosławice	128	498
Grudzice	2	303
Grodziec	76	594
Jełowa	191	292
Komprachcice	70	209
Kup	—	158
Krasiejów	58	385
Ligota Prószkowska	—	31
Luboszyce	—	194
Ligota Turawska	—	666
Łubniany	113	324
Malina	—	83
Murów	735	629
Prószków	—	64
Polska Nowa Wieś	13	161
Przywory	219	483
Popielów	48	96
Pokój	223	180
Raszowa	—	365
Radomierowice	—	33
Sławice	82	149
Siołkowice Stare	57	141
Schodnia Stara	—	1 158
Tarnów Opolski	316	550
Turawa	71	282
Węgry	611	500
Wójtowa Wieś	—	99
Wróblin	—	212
Razem	10 932*	15 326

* W tym przemysł prywatny — 97 zatrudnionych.

mad pracujących w tym dziale gospodarki. Obok miasta Opola są to ośrodki największego oddziaływania na strukturę zawodową ludności wiejskiej. Znaczenie tych ośrodków wynika zarówno z równomiernego ich rozmieszczenia jak i z potencjału jaki one reprezentują w dziale przemysłu w skali powiatu opolskiego. Z powyższego zestawienia wynika, iż ponad dwie trzecie ogólnego stanu zatrudnienia w przemyśle powiatu opolskiego przypada na wymienione wyżej gromady oraz osiedle Ozimek — stanowiące około 13% ogólnej liczby gromad. Tworzą one zatem podstawę strefy bezwzględnego wpływu przemysłu w dziedzinie aktywizacji ludności wiejskiej powiatu opolskiego.

W świetle powyższych rozważań szczególnego znaczenia w tym rejonie nabiera problem dojazdów do pracy. Pod tym względem powiat opolski zajmuje czołową pozycję w skali województwa. Świadczy o tym wysoki stosunek procentowy (28,8%) wyjeżdżających do pracy[29] z gromad do ludności w wieku zdolności do pracy.[30] Wyższym odsetkiem legitymują się jedynie powiaty: kozielski (36%) i krapkowicki (30,8%). W powiecie oleskim zajmującym pod tym względem czwarte miejsce stosunek ten kształtował się na poziomie o 10% niższym a więc już poniżej średniej dla województwa opolskiego (19,3%).[31] Według danych Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu za 1959 rok[32] (załącznik nr 3), 18 346 spośród 27 908 czyli 65,7% stałych mieszkańców gromad powiatu opolskiego zatrudnionych poza rolnictwem dojeżdżało do pracy. Tak więc strukturę zawodową ludności wiejskiej w powiecie opolskim określa w znacznej mierze zjawisko dojazdów do pracy. W przeważającej liczbie gromad odsetek zatrudnionych poza rolnictwem dojeżdżających do pracy był bardzo wysoki — — powyżej 80%. Fakt, iż większość z nich znajduje się w pierwszej strefie czasowej dostępności (do 30 minut jazdy koleją lub autobusem)[33] do miasta Opola wskazuje główny kierunek licznych dojazdów. Stanowi ona główne źródło siły roboczej zasilającej różne działy gospodarki miasta Opola — około 70% ogółu dojeżdżających do pracy w Opolu[34] rekrutuje się z tej strefy. Cytowane już źródła (załącznik nr 3) wskazują, iż również szereg gromad (Grodziec, Krasiejów, Schodnia Stara, Raszowa, Ligota Turawska, Radomierowice, Domaradz) znajdujących się poza pierwszą strefą cechował wysoki (ponad 75%) odsetek wyjeżdżających do pracy. Wynika stąd, iż poza Opolem istnieją na terenie powiatu opolskiego ośrodki gospodarcze o dużej chłonności siły roboczej.

Mimo iż powiat opolski cechuje w skali województwa opolskiego wysoki stopień równomierności rozmieszczenia przemysłu jego oddziaływanie na strukturę zawodową ludności wiejskiej wiąże się i tu z problemem wyjazdów do pracy. Rozmiary dojazdów do pracy w prze-

myśle ujawniły już badania ankietowe prowadzone w ramach pracy Sekcji Ekonomicznej Instytutu Śląskiego w Opolu w latach 1958/59. Wykazały one iż np. w przemyśle terenowym, powołanym w pierwszym rzędzie do aktywizacji lokalnych zasobów siły roboczej, blisko 50% zatrudnionych dojeżdżało do pracy. Cechujący się wyższym stopniem koncentracji przemysł kluczowy legitymował się również wyższym odsetkiem dojeżdżających do pracy. Toteż pod jego wpływem kształtował się średni dla powiatu odsetek wyjeżdżających do pracy w przemyśle. Według danych za 1959 rok[35] spośród liczby 15 326 stałych mieszkańców gromad zatrudnionych w przemyśle w powiecie opolskim tylko 6048 osób pracowało w miejscu zamieszkania. Pozostali czyli 60,4% stanu zatrudnionych w przemyśle dojeżdżali do pracy różnymi środkami lokomocji.

Również w dziedzinie wyjazdów do pracy przemysł posiadał zdecydowaną przewagę: ponad 50% ogólnej liczby wyjazdów przypadała w powiecie opolskim na przemysł. Jednakże intensywność występowania tego zjawiska była przestrzennie zróżnicowana (załącznik nr 4). Zarysowują się tu wyraźnie strefy wpływu przemysłu oraz pozostałych działów gospodarki na aktywizację ludności wiejskiej. Zdecydowana większość gromad, w których ponad 50% ludności wyjeżdżającej do pracy przypadała na przemysł, znajdowała się na obszarze prawobrzeżnym Odry, w środkowej a zwłaszcza we wschodniej części powiatu opolskiego, gdzie wskaźnik ten znacznie przekraczał 60% — Ligota Turawska (85,1%), Schodnia Stara (82,4%), Dylaki (91,3%), Grodziec (92,7%). Obszar pokrywający się w zasadzie z pierwszą strefą czasowej dostępności do miasta Opola, głównie południowo-zachodnia część powiatu opolskiego, podlegała bezwzględnym wpływom pozaprzemysłowych działów gospodarki.

Obok wyjazdów do pracy wskutek braku możliwości zatrudnienia w miejscu zamieszkania częstym zjawiskiem są wyjazdy z innych względów, np. wskutek braku miejsca pracy w przemyśle bądź w innych działach gospodarki zgodnie z kwalifikacjami pracowników. Przejawem tego są wyjazdy do pracy z gromad, w których możliwości zatrudnienia przewyższają liczbę stałych mieszkańców gromad pracujących w przemyśle poza swym miejscem zamieszkania. Zestawienie wyjazdów i przyjazdów do pracy w przemyśle według gromad przedstawia tablica 15.[36]

Porównanie ogólnej liczby wyjazdów i przyjazdów do pracy w przemyśle daje dla obszaru powiatu opolskiego wynik ujemny. Oznacza to iż wyjazdy posiadają tu zdecydowaną przewagę nad przyjazdami, czyli wielkości te nie równoważą się w granicach powiatu opolskiego. W ogólnych zarysach powyższe zestawienie nakreśla więc kierunek

Tablica 15

Wyjazdy i przyjazdy do pracy w przemyśle uspołecznionym w powiecie opolskim
(Stan w 1959 r.)

Nazwa gromady (osiedla)	Wyjazd do pracy		Przyjazd do pracy		Saldo (—) wyjazd (+) przyjazd
	ogółem	w tym kobiet	ogółem	w tym kobiet	
Ozimek	43	18	3493	532	+3450
Groszowice	166	56	135	35	— 31
Boguszyce	180	91	—	—	— 180
Brynica	145	56	—	—	— 145
Budkowice Stare	119	19	149	143	+ 30
Chmielowice	122	56	1	—	— 121
Chróścina	183	43	—	—	— 183
Chróścice	180	112	41	7	— 139
Chrząstkowice	506	123	87	40	— 413
Czarnowąsy	371	200	—	—	— 371
Domecko	71	37	—	—	— 71
Dębie	98	32	—	—	— 98
Dobrzeń Wielki	168	15	383	362	+ 215
Domaradz	89	14	—	—	— 89
Dąbrówka Dolna	27	2	—	—	— 27
Dylaki	273	17	422	351	+ 149
Górki	92	61	—	—	— 92
Gosławice	435	84	75	36	— 360
Grudzice	303	65	—	—	— 303
Grodziec	537	120	13	4	— 524
Jełowa	155	46	—	—	— 155
Komprachcice	170	55	37	23	— 133
Kup	146	106	—	—	— 146
Krasiejów	336	92	44	20	— 292
Ligota Prószkowska	31	6	—	—	— 31
Luboszyce	193	55	—	—	— 193
Ligota Turawska	666	284	—	—	— 666
Łubniany	245	88	—	—	— 245
Malina	90	32	—	—	— 90
Murów	48	34	213	49	+ 165
Prószków	64	22	—	—	— 64
Polska Nowa Wieś	149	58	—	—	— 149
Przywory	326	139	95	23	— 221
Popielów	101	25	53	21	— 48
Pokój	31	13	122	12	+ 91
Raszowa	368	85	—	—	— 368
Radomierowice	34	1	—	—	— 34
Sławice	69	11	—	—	— 69
Siołkowice Stare	92	38	—	—	— 92
Schodnia Stara	1157	175	—	—	—1157
Tarnów Opolski	257	46	—	—	— 257
Turawa	217	100	—	—	— 217
Węgry	102	25	244	34	+ 142
Wójtowa Wieś	99	41	—	—	— 99
Wróblin	121	29	—	—	— 121
Razem	9375	2827	5607	1692	—3768

strumienia wyjazdów (poza granice powiatu) aczkolwiek jego rozmiary nie znajdują w nim adekwatnego odbicia, bowiem liczba przyjazdów jest zawyżona o liczbę dojeżdżających do pracy w przemyśle powiatu opolskiego zamieszkałych poza jego granicami. Dane omawianej tablicy dają ponadto przybliżony obraz roli przemysłu poszczególnych gromad i osiedli w aktywizacji ludności wiejskiej powiatu opolskiego. Na czoło wysuwają się w kolejności według wielkości nadwyżki przyjazdów nad wyjazdami: osiedle Ozimek oraz gromady: Dobrzeń Wielki, Murów, Dylaki, Węgry, Pokój, Budkowice Stare. W pozostałych gromadach nie notuje się przyjazdów do pracy w przemyśle, bądź też zostały one skompensowane przez przeważające wyjazdy. Główne źródło takiego stanu tkwi w braku przemysłu lub niedostatecznym jego rozwoju.

Rezultatem historycznego rozwoju jest duża przewaga kobiet w bilansie ludności w powiecie opolskim. W 1958 roku w grupie ludności powyżej 25 lat na 100 mężczyzn przypadało 129 kobiet.[87] Stąd też w liczbach bezwzględnych większa była podaż siły roboczej kobiecej aniżeli męskiej w wieku produkcyjnym, szczególnie na wsi (+15% — wieś, +11% — miasto). Natomiast struktura gałęziowa przemysłu, głównego czynnika aktywizacji ludności wiejskiej stwarza ograniczone możliwości zatrudnienia kobiet. Znalazło to wyraz w wyjazdach oraz przyjazdach do pracy w przemyśle w powiecie opolskim. Mniej niż trzecią część przyjeżdżających oraz wyjeżdżających do pracy w przemyśle stanowiły kobiety. Szczególną rolę w kształtowaniu struktury zatrudnienia według płci w przemyśle spełnia w powiecie opolskim przemysł zlokalizowany w gromadach: Dobrzeń Wielki, Dylaki, Budkowice Stare. Wynika to stąd, iż podstawowe zakłady przemysłowe jak: Zakłady Przemysłu Pończoszniczego w Dylakach i w Budkowicach oraz Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego i Pończoszniczego w Dobrzeniu Wielkim bazują w głównej mierze na pracy kobiet. Stąd też w strukturze przyjazdów do pracy w przemyśle wymienionych wyżej gromad udział kobiet był bardzo wysoki. Natomiast gromady będące w zasięgu tych zakładów wykazywały znacznie wyższy od przeciętnego udział kobiet w liczbie wyjeżdżających do pracy w przemyśle (Brynica — 39%, Ligota Turawska — 42%, Turawa — 46%, Czarnowąsy — 53%, Chróścice — — 62%, Murów — 70%, Kup — 72%).

Oddziaływanie przemysłu na strukturę zawodową ludności wiejskiej wiąże się ściśle z terytorialnym zasięgiem jego roli jako czynnika aktywizacji ludności. Wykładnikiem tego jest nie tyle liczba wsi czy gromad związanych poprzez wyjazdy do pracy z danym ośrodkiem przemysłowym, co intensywność strumienia wyjazdów do pracy w przemyśle w określonym kierunku. Pod tym względem w powiecie opolskim na plan pierwszy wysuwa się osiedle Ozimek, którego przemysł

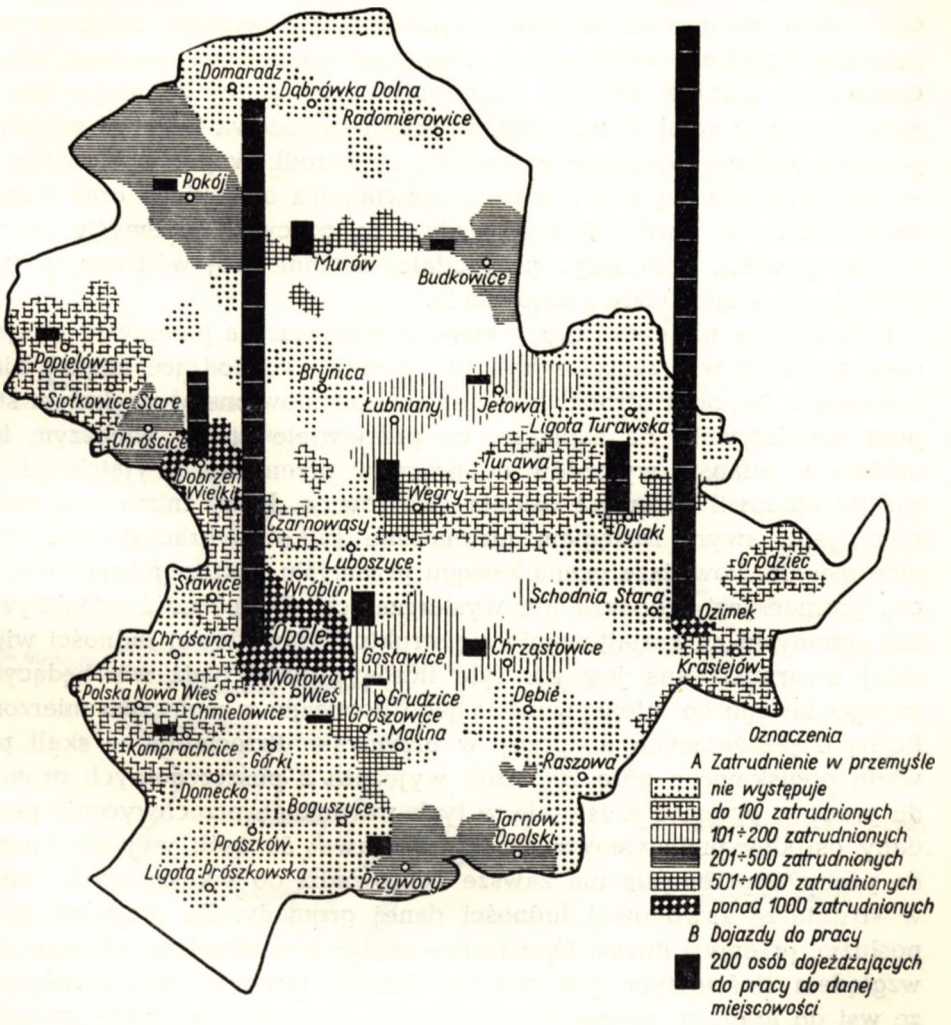
przyciąga największą liczbę wyjeżdżających w rejonie wiejskim do pracy w przemyśle. Liczbę oraz możliwości pozostałych ośrodków odciążenia rynku pracy na wsi w powiecie opolskim przedstawia tablica 16.[38]

Tablica 16

Dojazdy do pracy w przemyśle w powiecie opolskim w 1959 roku
(z terenu powiatu)

Nazwa gromady (osiedla)	Dojazdy do danej gromady		
	liczba	%	średnio z jednej gromady przyjeżdża osób
Ozimek	2993	31,9	374
Dobrzeń Wielki	449	4,7	45
Dylaki	365	3,8	121
Węgry	208	2,2	17
Murów	153	1,6	19
Gosławice	146	1,5	9
Pokój	75	0,8	15
Chrząstowice	63	0,6	9
Przywory	61	0,6	6
Jełowa	54	0,5	6
Budkowice Stare	53	0,5	10
Popielów	48	0,5	12
Komprachcice	43	0,4	10
Chróścice	34	0,3	6
Groszowice	32	0,3	3
Tarnów Opolski	25	0,2	5
Łubniany	17	0,1	3
Chmielowice	13	0,1	13
Krasiejów	9	—	1
Siołkowice Stare	8	—	8
Turawa	6	—	6
Sławice	2	—	1
Razem	4857	51,8	
M. Opole	2886	30,8	68
Poza granice powiatu	1632	17,4	
Ogółem	9375	100,0	

Dalsze miejsca w kolejności według znaczenia dla odciążenia rynku pracy zajmowały miasto Opole oraz gromady: Dobrzeń Wielki, Dylaki, Węgry, Murów, Gosławice. Łącznie z osiedlem Ozimek ich przemysł przyciągał 76,5% wszystkich wyjazdów do pracy w przemyśle w powie-

Rys. 6. Rozmieszczenie liczby zatrudnionych w przemyśle oraz dojazdy do pracy w przemyśle powiatu opolskiego w 1959 roku

cie opolskim. Około 17% ogólnej liczby wyjazdów do pracy w przemyśle przypadało na ośrodki zlokalizowane poza granicami powiatu opolskiego a nawet poza granicami województwa opolskiego (głównie województwo katowickie). Porównanie liczby osób wyjeżdżających do pracy w przemyśle — 6489 (pomniejszoną o udział m. Opola) z liczbą osób przyjeżdżających do pracy w przemyśle — 5607, daje nadwyżkę wyjazdów nad przyjazdami wielkości 882 osób. Pomijając zatem znaczenie przemysłu miasta Opola jako czynnika aktywizacji ludności woje-

wództwa opolskiego wykraczające niekiedy znacznie poza jego granice[39] należy stwierdzić, że powiat opolski (rejon wiejski) charakteryzujący się wysokimi wskaźnikami uprzemysłowienia[40] w ostatecznym rachunku nie stanowi ośrodka odciążenia rynku pracy znajdującego się poza jego granicami. Przeciwnie, struktura zawodowa ludności wiejskiej powiatu podlega wpływom zewnętrznych ośrodków przemysłowych — — mieszczących się w granicach województwa opolskiego oraz innych województw — około 30% wyjazdów do pracy w przemyśle na zewnątrz powiatu opolskiego przypadało na inne województwa w tym głównie na województwo katowickie.

Załączona w niniejszej pracy mapa rozmieszczenia przemysłu i dojazdów do pracy w przemyśle (rys. 6) uwypukla zachodzące między nimi zależności. Na ogół ośrodki bardziej uprzemysłowione w większym stopniu oddziaływały na zaplecze, co przejawiało się w większym ich udziale w bilansie wyjazdów do pracy w przemyśle. Wyjątek od tej zasady stanowił przemysł osiedla Groszowice, który mimo znacznego potencjału, swym zasięgiem nieznacznie tylko wykraczał poza granice osiedla. Powyższa ocena zasięgu przemysłu poszczególnych osiedli czy gromad jest jednakże nie wystarczająca. Skuteczność oddziaływania przemysłu na kształtowanie się struktury zawodowej ludności wiejskiej uwarunkowana jest nie tyle liczbą gromad bądź wsi będących w jego zasięgu co intensywnością jego powiązań z zapleczem mierzoną liczbą dojeżdżających do pracy w przemyśle. Przeciętnie w skali powiatu opolskiego z górą 200 osób wyjeżdża z poszczególnych gromad do pracy w przemyśle. Istotnie w tych warunkach przechwycenie przez dany ośrodek przemysłowy 10, 20 czy nawet 50 osób wyjeżdżających do pracy w przemyśle nie zawsze doprowadzi do jakościowych zmian w strukturze zawodowej ludności danej gromady. Za przykład może posłużyć przemysł miasta Opola przyciągający w zasadzie taki sam pod względem ilościowym, jak osiedle Ozimek strumień wyjeżdżających ze wsi do pracy w przemyśle. W zasadzie wszystkie gromady (osiedla) powiatu opolskiego pozostają w jego zasięgu (załącznik nr 5). W rezultacie takiego rozdrobnienia nastąpiło osłabienie wpływu przemysłu miasta Opola na strukturę zawodową ludności poszczególnych gromad. Przejawiało się to m. in. w tym, iż tylko trzecia część gromad będących w zasięgu przemysłu miasta Opola znajdowała się w strefie jego bezwzględnego wpływu[41] (rys. 7). Tylko w ośmiu wypadkach (Gosławice, Górki, Grudzice, Luboszyce, Malina, Ligota Pruszkowska, Wójtowa Wieś, Wróblin) wyjazdy do pracy w przemyśle miasta Opola obejmowały ponad 50% zatrudnionych w przemyśle stałych mieszkańców gromady. Najsilniejszym wpływom przemysłu miasta Opola podlegała struktura zawodowa ludności gromady Grudzice, w której ponad 50%

Rys. 7. Strefy bezwzględnego wpływu przemysłu głównych ośrodków przemysłowych powiatu opolskiego

stałych mieszkańców zatrudnionych poza rolnictwem dojeżdżało do pracy w przemyśle miasta Opola.

Przykładem zupełnie przeciwstawnym do omówionego wyżej jest przemysł osiedla robotniczego Ozimka przyciągający nieco większą liczbę ludności wiejskiej aniżeli miasto Opole. Cała liczba wyjeżdżających z terenu powiatu opolskiego do pracy w przemyśle w Ozimku rozkładała się w zasadzie na osiem gromad. Wskutek tego z gromady będącej w jego zasięgu przyjeżdżało przeciętnie 374 pracowników czyli pra-

wie dwa razy więcej w porównaniu ze średnią dla powiatu oraz przeszło pięciokrotnie więcej aniżeli do miasta Opola. W rezultacie prawie wszystkie gromady będące w zasięgu przemysłu Ozimka tworzyły strefę bezwzględnego jego wpływu. Również udział tego ośrodka przemysłowego w kształtowaniu struktury zawodowej ludności gromad pozostających w jego zasięgu był wielokrotnie wyższy aniżeli w przypadku przemysłu miasta Opola. W świetle powyższego najbardziej aktywne w kształtowaniu struktury zawodowej ludności wiejskiej w powiecie opolskim są następujące ośrodki przemysłowe: Ozimek, Opole-miasto, Dylaki oraz Dobrzeń Wielki (tab. 16). Natomiast rola przemysłu pozostałych gromad ogranicza się w zasadzie do aktywizacji ludności tych gromad.

Analiza rozwoju gospodarczego powiatu opolskiego a zwłaszcza rozwoju przemysłu oraz jego wpływu na aktywizację ludności wiejskiej pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. Przede wszystkim dzięki rozwojowi przemysłu powiat opolski przekształcił się w jeden z największych ośrodków gospodarczych w województwie opolskim. Znajduje to wyraz we wzroście wszystkich wskaźników uprzemysłowienia. Rozwój gospodarczy tego rejonu nie przebiegał równomiernie. Zwłaszcza do 1939 roku występowały często zahamowania wynikające głównie ze zmian konjunkturalnych. Zwłaszcza okres międzywojenny cechuje zastój w rozwoju przemysłu.
2. Poważnym hamulcem w rozwoju przemysłu oraz rozwoju gospodarczego w ogóle były zniszczenia wojenne. Kosztem ogromnego wysiłku, w wyniku znacznych nakładów inwestycyjnych sięgających niekiedy 20—25% ogólnowojewódzkich nakładów odbudowano potencjał gospodarczy powiatu. Co więcej, wszystkie wskaźniki uprzemysłowienia w porównaniu z okresem międzywojennym zostały znacznie przekroczone. Cechą charakterystyczną powojennego rozwoju był znaczny postęp w uprzemysłowieniu rejonu wiejskiego dzięki czemu zostały tu stworzone bardziej trwałe przesłanki kształtowania struktury zawodowej ludności wiejskiej.
3. Przemysł posiadał bezwzględną przewagę w kształtowaniu struktury zawodowej ludności wiejskiej. Przejawiało się to m. in. we wzroście (szybszym w okresie powojennym) ludności przemysłowej. Jego rola nie ograniczała się do tego; przemysł bowiem oddziaływa na zatrudnienie poza rolnictwem w sposób mnożnikowy pociągając za sobą rozwój działów uzupełniających. Rola przemysłu jako głównego czynnika bezpośredniej bądź pośredniej aktywizacji ludności wiejskiej znalazła również wyraz w prze-

strzennym rozmieszczeniu przyrostu ludności pozarolniczej. Pod tym względem obszar powiatu opolskiego rozpada się na strefy wpływu:

a. obszar lewobrzeżny Odry oraz rejon podmiejski — dominacja działów usługowych w aktywizacji ludności pozarolniczej,
b. pozostały obszar powiatu tworzy strefę bezwzględnego wpływu przemysłu.

4. Obok miasta Opola na strukturę zawodową ludności wiejskiej wywierały wpływ lokalne ośrodki przemysłowe cechujące się równomiernością rozmieszczenia jak i znacznym potencjałem. Niemniej poważnym narzędziem oddziaływania przemysłu w tym rejonie są dojazdy do pracy. Wyjazdy posiadały w rejonie powiatu opolskiego przewagę nad przyjazdami do pracy w przemyśle. Wynika stąd iż struktura zawodowa ludności wiejskiej powiatu opolskiego podlegała również wpływom ośrodków przemysłowych zlokalizowanych poza jego granicami.

Załącznik 1

Zakłady przemysłowe uspołecznione i prywatne w rejonie powiatu opolskiego

Nazwa gromady (osiedla)	Nazwa zakładu
Ozimek	Huta Małapanew
Groszowice	Cementownia Groszowice Opolskie Zakłady Przemysłu Terenowego — Zakłady Papiernicze Zakłady Betoniarskie
Boguszyce	—
Brynica	Młyn i tartak
Budkowice Stare	Tartak
Chmielowice	Opolskie Zjednoczenie Terenowego Przemysłu Materiałów Budowlanych — cegielnia
Chróścina	Tartak
Chróścice	Spółdzielnia Pracy „Jedność" Zakłady Prefabrykatów Budowlanych WZGS „Samopomoc Chłopska" Tartak
Chrząstowice	Młyn i tartak Tartak
Czarnowąsy	—
Domecko	—
Dąbrówka Dolna	—
Dobrzeń Wielki	Opolskie Zakłady Przemysłu Pończoszniczego (Zakład A i B) Kozielskie Stocznie Rzeczne Cegielnia
Domaradz	—
Dębie	Młyn
Dylaki	Dylakowskie Zakłady Przemysłu Pończoszniczego Młyn, młyn i tartak
Gosławice	Przedsiębiorstwo Jajczarsko-Drobiarskie
Górki	—
Grodziec	Tartak Przemysłu Leśnego
Grudzice	Eksploatacja piasku
Jełowa	Szewsko-Rymarska Spółdzielnia Pracy Tartak Przemysłu Leśnego Zakłady Drzewne Przemysłu Węglowego
Komprachcice	Opolskie Zjednoczenie Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych — cegielnia
Krasiejów	Strzeleckie Zakłady Terenowego Przemysłu Materiałów Budowlanych, Zakład Prod. Nr 1 Zakłady Drzewne Przemysłu Węglowego Młyn
Kup	—

Załącznik 1 (d. c.)

Nazwa gromady (osiedla)	Nazwa zakładu
Ligota Prószkowska	Tartak stolarski
Ligota Turawska	Cegielnia
Luboszyce	Przedsiębiorstwo Przemysłu Mięsnego — Tuczarnia
Łubniany	—
Malina	—
Murów	Huta Szkła Okiennego „Murów" Zakłady Metalowe Przemysłu Terenowego, Zagwiździe Spółdzielnia Pracy Metalowo-Drzewna „Przyszłość", Zagwiździe Tartak Przemysłu Leśnego Wytwórnia Kafli
Pokój	Opolskie Zjednoczenie Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych — cegielnia Tartak Przemysłu Leśnego Tartak Spółdzielnia Mleczarska
Polska Nowa Wieś	—
Popielów	Opolskie Zjednoczenie Terenowego Przemysłu Materiałów Budowlanych — cegielnia Tartak Przemysłu Leśnego
Przywory	Przedsiębiorstwo Prefabrykacji Przemysłu Węglowego Opolskie Zjednoczenie Terenowego Przemysłu Materiałów Budowlanych — cegielnia
Prószków	Wytwórnia Wód Gazowanych Młyn
Radomierowice	—
Raszowa	—
Schodnia Stara	Młyn
Sławice	Opolskie Zjednoczenie Terenowego Przemysłu Materiałów Budowlanych — cegielnia Wytwórnia Wód Gazowanych
Tarnów Opolski	Tartak Przemysłu Leśnego
Turawa	Tartak Przemysłu Leśnego
Siołkowice Stare	Spółdzielnia Pracy „Rozwój"
Węgry	Fabryka Wyrobów Metalowych i Narzędzi Gospodarskich Rejonowe Przedsiębiorstwo Przetwórcze „Bacutil" — Zakład Utylizacyjny
Wójtowa Wieś	Wytwórnia Wód Gazowanych Wytwórnia Siatek Ogrodzeniowych Wytwórnia Okularów
Wróblin	—

Źródło: Zestawienie opracowano na podstawie materiałów Referatu Przemysłu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Opolu. Według stanu na 1960 rok.

Załącznik 2

Ludność w powiecie opolskim w 1939 roku[a]

Nazwa gromady (osiedla)	Ludność			
	ogółem	w tym		
		rolnicza	pozarolnicza	
			liczba	% ogółu ludności
Ozimek	3796	684	3112	82,0
Groszowice	3780	400	3380	89,4
Boguszyce	2798	1513	1285	46,0
Brynica	1598	723	875	54,8
Budkowice Stare	3546	1213	2333	65,8
Chmielowice	2009	426	1583	78.8
Chróścina	2873	979	1894	66,0
Chróścice	3334	803	2531	76,0
Chrząstowice	3259	1079	2180	66,9
Czarnowąsy	4125	866	3259	78,1
Dobrzeń Wielki	4552	1045	3507	77,1
Domecko	1333	439	893	67,1
Dąbrówka Dolna	2306	1231	1075	45,7
Domaradz	2443	1384	1059	43,4
Dębie	1436	553	883	61,5
Dylaki	1425	376	1049	73,7
Gosławice	4270	873	3397	79,6
Górki	1885	606	1279	67,8
Grodziec	2430	753	1677	69,1
Grudzice	2195	308	1887	85,9
Jełowa	2520	998	1522	60,4
Komprachcice	3240	1856	1384	42,7
Krasiejów	2480	764	1716	69,2
Kup	2404	780	1624	67,6
Ligota Prószkowska	2278	1028	1250	54,8
Ligota Turawska	3903	1688	2215	56,8
Luboszyce	3680	1368	2312	62,9
Łubniany	3001	1083	1918	64,0
Malina	1792	305	1487	83,0
Murów	3279	923	2356	71,5
Pokój	4246	1161	3085	72,7
Polska Nowa Wieś	2893	933	1960	67,8
Popielów	3796	1222	2574	37,9
Prószków	3508	1086	2412	68.7
Przywory	2274	602	1672	73,5
Radomierowice	1025	581	444	43,3
Raszowa	3330	1178	2152	64,7
Schodnia Stara	1756	488	1268	72,3
Sławice	2192	979	1213	55,4
Tarnów Opolski	2790	938	1852	66,4
Turawa	2696	1119	1577	58,5
Siołkowice Stare	3209	951	2258	70,4
Węgry	2412	568	844	76,5
Wójtowa Wieś	2260	595	2065	90,9
Wróblin	1821	367	1474	80,9

[a] W układzie jednostek terytorialnych według podziału administracyjnego z 1957 roku.
Źródła: Spis ludności z 1939 roku. Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 559, 1. Berlin 1943.

Załącznik 3

Zatrudnienia poza rolnictwem i wyjazdy do pracy w powiecie opolskim w 1959 roku

Nazwa gromady (osiedla)	Zatrudnienie poza rolnictwem	Wyjazdy do pracy	Wskaźnik 3 : 2 %
1	2	3	4
Ozimek	1 683	264	15,7
Groszowice	1 534	331	21,5
Boguszyce	377	318	84,3
Brynica	300	258	86,0
Budkowice Stare	758	305	40,2
Chmielowice	484	402	83,0
Chróścina	595	547	91,9
Chróścice	813	341	41,9
Chrząstowice	1 029	857	83,2
Czarnowąsy	999	801	80,1
Domecko	268	258	96,2
Dębie	235	213	90,6
Dobrzeń Wielki	1 376	573	41,6
Domaradz	214	210	98,1
Dąbrówka Dolna	138	82	59,4
Dylaki	617	299	48,4
Górki	276	263	95,2
Gosławice	1 001	831	83,0
Grudzice	543	512	94,2
Grodziec	659	579	87,8
Jełowa	509	301	59,1
Komprachcice	775	611	78,8
Kup	346	313	90,4
Krasiejów	555	465	83,8
Ligota Prószkowska	154	139	90,2
Luboszyce	671	643	95,8
Ligota Turawska	829	782	94,3
Łubniany	669	448	66,9
Malina	170	153	90,0
Murów	754	124	16,4
Prószków	492	260	52,8
Polska Nowa Wieś	468	438	93,6
Przywory	758	540	71,2
Popielów	480	344	71,6
Pokój	353	80	22,6
Raszowa	688	644	93,5
Radomierowice	63	54	85,7
Sławice	345	252	73,0
Siołkowice Stare	439	315	71,7
Schodnia Stara	1 485	1 403	94,4
Tarnów Opolski	942	527	55,9
Turawa	676	453	67,0
Wójtowa Wieś	388	298	76,7
Wróblin	312	272	87,1
Węgry	678	243	35,8
Ogółem	27 908	18 346	65,7

Źródło: a. Wyjazdy do pracy. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu. Stan na 1959 rok. b. Materiały Referatu Przemysłu Prez. Pow. Rady Narodowej w Opolu.

Załącznik 4

Wyjazdy do pracy w przemyśle w powiecie opolskim w 1959 roku

Nazwa gromady (osiedla)	Wyjazd do pracy		
	ogółem	w tym przemysł	
		liczba	%
Ozimek	246	43	16,2
Groszowice	331	166	50,1
Boguszyce	318	180	56,6
Brynica	258	145	56,2
Budkowice Stare	305	119	39,0
Chmielowice	402	122	30,3
Chróścina	547	183	33,4
Chróścice	341	180	52,7
Chrząstowice	857	506	59,0
Czarnowąsy	801	371	46,3
Domecko	258	71	27,5
Dębie	213	98	46,0
Dobrzeń Wielki	573	168	29,3
Domaradz	210	89	42,3
Dąbrówka Dolna	82	27	32,9
Dylaki	299	273	91,3
Górki	263	92	34,9
Gosławice	831	435	52,3
Grudzice	512	303	59,1
Grodziec	579	537	92,7
Jełowa	301	155	51,4
Komprachcice	611	170	27,8
Kup	313	146	46,5
Krasiejów	465	336	72,2
Ligota Prószkowska	139	31	22,1
Luboszyce	643	193	30,0
Ligota Turawska	782	666	85,1
Łubniany	448	245	54,6
Malina	153	90	58,9
Murów	124	48	38,6
Prószków	260	64	24,6
Polska Nowa Wieś	438	149	34,0
Przywory	540	326	60,3
Popielów	344	101	29,3
Pokój	80	31	38,7
Raszowa	644	368	57,1
Radomierowice	54	34	62,9
Sławice	252	69	27,3
Siołkowice Stare	315	92	29,2
Schodnia Stara	1 403	1157	82,4
Tarnów Opolski	527	257	48,7
Turawa	453	217	47,9
Wójtowa Wieś	298	99	33,2
Wróblin	272	121	44,4
Węgry	243	102	41,9
Ogółem	18 346	9375	51,1

Źródło: Wyjazdy do pracy w przemyśle w 1959 roku. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.

Załącznik 5

Wyjazdy do pracy w przemyśle w powiecie opolskim w 1959 roku

Dojazd do... (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba dojeżdżających	Wyjazdy z (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba wyjeżdżających			
Miasto Opole . . 2886	Ozimek	22	Kup	19
	Groszowice . . .	96	Krasiejów	8
	Boguszyce	30	Ligota Prószkowska	24
	Brynica	19	Luboszyce	170
	Budkowice Stare .	20	Ligota Turawska .	21
	Chmielowice . . .	66	Łubniany	80
	Chróścina	60	Malina	58
	Chróścice	30	Murów	3
	Chrząstowice . . .	166	Prószków	37
	Czarnowąsy . . .	185	Polska N. Wieś . .	28
	Domecko	39	Przywory	43
	Dębie	41	Popielów	27
	Dobrzeń Wielki . .	119	Pokój	4
	Domaradz	1	Raszowa	28
	Górki	85	Sławice	57
	Gosławice	416	Siołkowice . . .	18
	Grudzice	286	Schodnia Stara . .	18
	Grodziec	2	Tarnów Opolski . .	59
	Jełowa	73	Turawa	87
	Komprachcice . .	77	Wójtowa Wieś . .	86
	Wróblin	109	Węgry	69
Ozimek 2993	Dylaki	273	Ligota Turawska .	321
	Chrząstowice . . .	273	Raszowa	217
	Grodziec	487	Schodnia Stara . .	1062
	Jełowa	1	Tarnów Opolski . .	40
	Krasiejów	319		
Dobrzeń Wielki . . 449	Brynica	50	Ligota Turawska .	1
	Czarnowąsy . . .	161	Łubniany	2
	Chróścice	122	Murów	6
	Domaradz	2	Siołkowice	12
	Kup	89	Sławice	4
Dylaki 365	Ligota Turawska .	242	Turawa	73
	Schodnia	50		
Węgry 208	Brynica	1	Grudzice	1
	Budkowice	6	Jełowa	53
	Czarnowąsy . . .	2	Ligota Turawska .	21
	Dąbrówka Dolna .	5	Luboszyce	18
	Gosławice	3	Łubniany	63
	Pokój	2	Turawa	33
Murów 153	Brynica	18	Łubniany	26
	Budkowice	38	Pokój	1
	Dąbrówka Dolna .	5	Radomierowice . .	28
	Jełowa	5	Węgry	3
	Kup	29		
Gosławice 146	Brynica	1	Łubniany	19
	Czarnowąsy . . .	3	Pokój	1
	Chrząstowice . . .	84	Przywory	1

Załącznik 5 (d.c.)

Dojazd do... (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba dojeżdżających	Wyjazdy z... (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba wyjeżdżających			
Gosławice 146	Domecko	1	Radomierowice . .	1
	Groszowice . . .	19	Sławice	3
	Grudzice	3	Turawa	4
	Jełowa	2	Tarnów Opolski . .	2
	Krasiejów	1	Węgry	1
Pokój 75	Budkowice	1	Ligota Turawska .	1
	Dąbrówka Dolna .	5	Murów	2
	Domaradz	66		
Chrząstowice . . 63	Dębie	36	Ozimek	2
	Gosławice	5	Raszowa	1
	Grodzice	3	Schodnia Stara . .	12
	Krasiejów	4		
Przywory 61	Boguszyce	20	Łubniany	1
	Chróścina	1	Malina	10
	Grodziec	11	Raszowa	1
	Groszowice . . .	9	Tarnów Opolski . .	4
	Komprachcice . .	2	Wróblin	2
Jełowa 54	Budkowice Stare .	10	Łubniany	28
	Dąbrówka Dolna .	1	Murów	4
	Domaradz	3	Turawa	3
	Ligota Turawska .	4	Węgry	1
Budkowice Stare . 53	Jełowa	12	Murów	21
	Ligota Turawska .	11	Węgry	2
	Łubniany	7		
Popielów 48	Chróścice	2	Kup	13
	Dobrzeń Wielki .	1	Siołkowice Stare . .	32
Komprachcice . . 43	Chmielowice . . .	19	Domecko	1
	Chróścina	11	Polska Nowa Wieś .	12
Chróścice 34	Brynica	1	Kup	5
	Czarnowąsy . . .	1	Siołkowice Stare . .	21
	Dobrzeń Wielki . .	6		
Groszowice . . . 32	Brynica	1	Grudzice	1
	Chróścice	5	Malina	3
	Chróścina	2	Przywory	8
	Chrząstowice . . .	2	Tarnów Opolski . .	6
	Dobrzeń Wielki . .	1	Wójtowa Wieś . .	3
Tarnów Opolski . . 25	Dębie	4	Przywory	3
	Groszowice . . .	2	Raszowa	15
	Polska N. Wieś . .	1		
Łubniany 17	Brynica	5	Luboszyce	1
	Budkowice Stare .	3	Węgry	7
	Jełowa	1		

Załącznik 5 (d.c.)

Dojazd do... (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba dojeżdżających		Wyjazdy z... (nazwa gromady — osiedla) oraz liczba wyjeżdżających			
Chmielowice	13	Komprachcice	13		
Krasiejów	9	Chmielowice	1	Dąbrówka Dolna	1
		Grodziec	3	Ozimek	2
		Ligota Turawska	1	Schodnia Stara	1
Siołkowice Stare	8	Chróścice	8		
Turawa	6	Węgry	6		
Sławice	2	Chróścina	1		
		Polska N. Wieś	1		
Razem	7743				
Wyjazdy poza granice powiatu	1632				
Ogółem	9375				

Źródło: Wyjazdy do pracy w przemyśle w 1959 roku. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.

PRZYPISY

1. F. Triest: Topographisches Handbuch von Oberschlesien. Breslau 1864, s. 44.
2. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960. s. 113.
3. J. Dzieżyc i St. Kowaliński: Rejony przyrodniczo-rolnicze. „Zarys rejonizacji...", praca zbiorowa pod redakcją J. Dzieżyca i B. Świętochłowskiego. Opole 1959 s. 66.
4. F. Triest, op. cit., s. 138.
5. K. Błahut: Monografia gospodarcza powiatu opolskiego. Maszynopis. Wrocław 1961. S. 88.
6. B. Kortus: Materiały do badań nad zmianami w uprzemysłowieniu dzisiejszego województwa opolskiego w okresie 1882—1956 (maszynopis).
7. K. Błahut, op. cit., s. 93
8. B. Kortus, op. cit.
9. Statystyka zakładów przemysłowych i rzemieślniczych na podstawie zgłoszeń w sprawie kart rejestracyjnych z 1946 roku. Warszawa 1948. Tabl. 2.
10. Przyjęta metoda ustalenia strat i zniszczeń w przemyśle w wyniku działań wojennych nasuwa jednak pewne wątpliwości; z jednej strony znaczna koncentracja produkcji i kumulacja zakładów przemysłowych w latach wojny oraz istnienie w 1946 roku znacznej liczby zakładów przemysłowych i rzemieślniczych zabezpieczonych lecz nie uruchomionych zawyżają przyjęty wskaźnik zniszczeń w dziedzinie przemysłu w powiecie opolskim jak i województwie.
11. W ramach pracy Sekcji Ekonomicznej Instytutu Śląskiego w Opolu przeprowadzono badania ankietowe w 1958/1959 roku w przemyśle kluczowym i terenowym. Zarówno w przemyśle kluczowym jak i terenowym badaniami objęte zostały w zasadzie wszystkie zakłady produkcyjne, lub o przewadze działalności produkcyjnej, zatrudniające 5 i więcej osób.
12. K. Błahut: Stan i perspektywy przemysłu terenowego w województwie opolskim. (Maszynopis), s. 90.
13. Zestawienie opracowano na podstawie: 1. B. Kortus, op. cit. 2. Realizacja planu 5-letniego 1956—1960 w województwie opolskim. Materiały Wydziału Statystyki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu. Opole 1961.
14. Zestawienie opracowano na podstawie: 1. A. Adamy: Schlesien nach seinen physischen, topographischen u. statistischen Verhaeltnissen. Breslau 1880, S. 117, 118. 2. F. Enderwitz: Schlesien ein Arbeitsbuch. S. 76, 77.
15. Zestawienie opracowano na podstawie: 1. A. Adamy, op. cit. 2. F. Enderwitz, op. cit. 3. Materiały informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych, Kraków 1946, zeszyt 1. 4. Biuletyn Statystyki Ludności. Materiały Wydziału Statystyki Prez. Woj. Rady Narodowej w Opolu. Opole 1959. 5. Spis Powszechny z 6 grudnia 1960 r.
16. Zestawienie opracowano na podstawie źródeł cytowanych w przypisie 15.
17. Zestawienie sporządzono na podstawie: 1. Powszechny Sumaryczny Spis Ludności cywilnej obecnej według stanu o północy z dnia 13 na 14 lutego 1946 roku. Gus Wzór nr 2. 2. F. Triest, op. cit., s. 46—48. 3. Spis Powszechny z 1960 r. Zestawienie opracowano według gromad w układzie jednostek administracyjnych (gmin) według podziału administracyjnego z 1960 roku.
18. Zestawienie sporządzono na podstawie: 1. Preussische Statistik. Heft X. Berlin 1861. S. 156, 157. Die Ergebnisse der Volkszaehlung... 2. Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 559/1, Berlin 1943. 3. Spis Powszechny z 1960 roku.
19. Z. Żołna: Dojazdy do pracy do Opola i ich wpływ na rolnicze zaplecze. (Maszynopis). Opole 1960. s. 29.

20. Narodowy Spis Powszechny z 3. XII. 1950 r. Warszawa 1954.
21. Zestawienie opracowano na podstawie: 1. Preussische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszaehlung und Volksbeschreibung vom 3. XII. 1861. Berlin 1864. S. 235. 2. Preussische Statistik. Heft X. Die Ergebnisse der Volkszaehlung und Volksbeschreibung der Gebaeude- und Viehzaehlung nach den Aufnahmen vom 3. XII. 1864 rep. Anfang 1865, und die Statistik der Bewegung der Bevoelkerung in den Jahren 1862, 1863 und 1864. Berlin 1867, S. 156, 157. 3. Materiały Biura Studiów..., op. cit., s. 21. 4. Narodowy Spis Powszechny z dnia 3. XII. 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności... Warszawa 1954. S. 71. 5. Narodowy Spis Powszechny z 1960 roku. 6. Liczbę ludności w poszczególnych działach gospodarki poza rolnictwem dla lat 1861, 1960 obliczono na podstawie szacunku. Punktem wyjścia tych wyliczeń były dane statystyki ludności dotyczące jej podziału na ludność rolniczą i pozarolniczą oraz dane dotyczące zatrudnienia w poszczególnych działach gospodarki. Ludność pozarolniczą niepracującą rozdzielono pomiędzy poszczególne działy gospodarki proporcjonalnie do liczby zatrudnionych w tych działach.
22. Z. Żołna, op. cit., s. 34.
23. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960. S. 241.
24. Na podstawie: 1. Statistik des Deutschen Reichs. Bd 559, 1. 2. Narodowy Spis Powszechny z 1960 roku.
25. Na podstawie: 1. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego Prez. Woj. Rady Narodowej w Opolu, 2. Materiały Referatu Przemysłu Prez. Pow. Rady Narodowej w Opolu, 3. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960. d. Statistik des Deutschen Reichs. Bd. 559, 1.
26. Ilościowa analiza porównawcza przesłania znacznie głębsze zmiany w uprzemysłowieniu powiatu opolskiego. Syntetycznym wskaźnikiem powojennego rozwoju przemysłu w powiecie opolskim, w porównaniu z okresem międzywojennym, jest dynamika koncentracji mierzonej liczbą zatrudnionych przypadających na 1 zakład przemysłowy. Podczas gdy w 1939 roku na 1 zakład przemysłowy i rzemieślniczy przypadało średnio 6,2 zatrudnionych, odpowiedni wskaźnik był już w 1958 roku prawie trzykrotnie wyższy i wynosił 17,1.
27. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960. S. 73.
28. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.
29. Ibidem, s. 243.
30. Wiek zdolności do pracy: a. kobiety 16—54 lat, b. mężczyźni 16—59 lat.
31. Rocznik Statystyczny..., op. cit., s. 243
32. Dojazdy do pracy w 1959 roku. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.
33. Z. Żołna, op. cit., s. 48.
34. Granica jej nie tworzy jednakże linii ciągłej. Z. Żołna, op. cit., s. 48, 63.
35. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.
36. Ibidem.
37. K. Błahut. Monografia gospodarcza..., op. cit., s. 29.
38. Materiały Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Opolu.
39. Z. Żołna, op. cit.
40. K. Błahut: Monografia gospodarcza..., op. cit., s. 107.
41. Strefę bezwzględnego wpływu ośrodka przemysłowego tworzą gromady, z których co najmniej 50% liczby wyjeżdżających do pracy kieruje się do danego ośrodka.

MARIA KUROWSKA

NIEKTÓRE ZAGADNIENIA RYNKU PRACY KRAPKOWICKIEGO OŚRODKA PRZEMYSŁOWEGO

Powiat krapkowicki należy — z punktu widzenia zatrudnienia ludności — do najbardziej uprzemysłowionych regionów w obrębie województwa opolskiego. Udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych wynosił w tym powiecie w roku 1960 73,5%, czyli pod względem procentu ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych ustępował — w obrębie województwa — jedynie sąsiedniemu powiatowi kozielskiemu, gdzie procent ten wynosił 74,6[1] (pominięte zostaną w tym porównaniu miasta wydzielone Opolszczyzny, gdzie z natury rzeczy procent zatrudnienia pozarolniczego kształtuje się znacznie wyżej). Wysoki procent ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych wykazują na Opolszczyźnie powiaty leżące w pasie silnego uprzemysłowienia ciągnącym się wzdłuż Odry od Opola na południe do Raciborza. Wybrany tu powiat krapkowicki stanowiłby zatem teren reprezentatywny dla tego pasa. Kwestie zatrudnienia w szerokim tego słowa znaczeniu nabierają w powiecie krapkowickim dodatkowego znaczenia, ze względu na szybko postępującą urbanizację tego terenu. Nowo utworzony (w roku 1955) powiat krapkowicki wykazuje bowiem charakterystyczną tendencję do koncentracji przemysłu w swojej środkowej części. Obok samego miasta Krapkowice znajdują się bowiem dwie miejscowości, które ze względu na szybki rozwój przemysłu otrzymały po roku 1955 prawa osiedli, a mianowicie Otmęt i Gogolin. Obecnie przemysłowe osiedle Otmęt zostało już administracyjnie włączone do miasta Krapkowice. Osiedle Gogolin położone jest w odległości około 1,5 km od Otmętu — czyli wszystkie trzy wymienione miejscowości zaczynają tworzyć jednolity kompleks miejski o charakterze przemysłowym. Trzecie (a obecnie drugie) osiedle powiatu, mianowicie Zdzieszowice położone jest nieco na uboczu od tego centralnego skupiska miejskiego. Powiat krapkowicki dostarcza zatem ciekawego przykładu rozrastania się organizmu miejskiego w związku z postępującym uprzemysłowieniem.

W pracy niniejszej rozpatrzone zostaną niektóre zagadnienia zatrudnienia w powiecie krapkowickim ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w ośrodkach miejskich, to znaczy przede wszystkim w wymienionym kompleksie Krapkowice — Otmęt — Gogolin oraz położonych na uboczu Zdzieszowicach. Ze względu na to, że zakłady przemysłowe w tych miejscowościach koncentrują przytłaczającą większość zatrudnionych w przemyśle (w porównaniu do całego powiatu) praca ta będzie równocześnie omawiała zagadnienia zatrudnienia w przemyśle powiatu w ogóle. Jednocześnie w ogólniejszym ujęciu potraktowane zostanie zagadnienie równowagi w podziale zatrudnienia pomiędzy przemysł a rolnictwo w obrębie powiatu.

Obserwacja podstawowych danych z zakresu bilansu siły roboczej w omawianym powiecie doprowadza do ogólnego wniosku, że występują tu niedobory siły roboczej. Ilustrują to częściowo dane zawarte w tablicy 1.[2]

Tablica 1

Zasoby siły roboczej w powiecie krapkowickim w latach 1959—1961

Wyszczególnienie	Lata		
	1959	1960	1961
Ludność w powiecie ogółem	51 000	—	52 100
Zasoby siły roboczej ogółem	31 720	31 740	31 551
W tym:			
ludność w wieku zdolności do pracy[a] .	29 611	29 600	29 405
ludność faktycznie pracująca pomimo przekroczenia wieku zdolności do pracy[b]	1 089	1 000	1 100
ludność faktycznie pracująca pomimo nieosiągnięcia wieku zdolności do pracy[c]	1 029	1 031	1 046

[a] Ludność w wieku 18—65 lat (kobiety do 60 lat). [b] Kobiety powyżej 60 lat, mężczyźni powyżej 65 lat. [c] Młodociani poniżej 18 lat życia.

Z tablicy 1 wynika, że na terenie powiatu zatrudnione są grupy ludności młodocianej oraz ludności, która przekroczyła wiek zdolności do pracy. Wynika to z faktu, że rozwijający się przemysł odczuwa deficyt siły roboczej. Deficyt ten ma tym mniejsze szanse na pełne zaspokojenie, że produkcja rolnicza powiatu krapkowickiego należy do typu bardziej intensywnej niż w wielu innych powiatach Opolszczyzny. Dla przykładu: wskaźniki pogłowia zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych w powiecie krapkowickim ustępują zaledwie kilku powia-

tom w województwie.[3] Rolnictwo w powiecie krapkowickim potrzebuje zatem rąk do pracy i nie może zwalniać większej liczby ludzi do pracy w przemyśle.

Zwalnianie ludzi do pracy w przemyśle odbywa się raczej połowicznie, przez dojazdy ludności wiejskiej do pracy w zakładach przemysłowych. Stwarza to jednak dla przemysłu trudności w okresie wiosenno-letnim, kiedy to płynność zatrudnionych w zakładach przemysłowych chłopów-robotników nasila się wybitnie i powoduje zahamowania w produkcji fabryk. Pomimo istnienia tej grupy robotników przemysł powiatu zmuszony jest dodatkowo zatrudniać wspomniane już grupy ludności w wieku przed- i poprodukcyjnym (ujęte w tablicy 1 liczby tej ludności odnoszą się głównie do zatrudnienia w przemyśle). Omawiane niezrównoważenie bilansu siły roboczej występuje szczególnie ostro w ośrodkach miejskich powiatu. Ukazuje to tablica 2.[4]

Tablica 2

Zasoby siły roboczej w ośrodkach miejskich powiatu krapkowickiego w 1959 roku

Miasto lub osiedle	Ludność ogółem	Ludność w wieku zdolności do pracy	Ogółem zatrudnienie bez dojeżdżających	Ogółem zatrudnienie z dojeżdżającymi
M. Krapkowice	5 516	3 448	2163	4 798
Os. Gogolin	5 351	3 296	1643	1 975
Os. Otmęt	3 876	2 573	2023	6 258
Os. Zdzieszowice . . .	3 948	2 405	1524	1 699
Ogółem	18 691	11 722	7354	14 630

Dane tablicy 2 dowodzą, że zatrudnienie w Krapkowicach i Otmęcie opiera się w przeważającej części na siłach roboczych spoza tego okręgu. Liczba dojeżdżających do pracy do Krapkowic — Otmętu przewyższa daleko liczbę osób zamieszkałych na stałe i zatrudnionych w tym ośrodku. Najbardziej zrównoważony bilans wykazują położone na uboczu Zdzieszowice. Położone obok zespołu Krapkowice — Otmęt osiedle Gogolin zachowało najbardziej rolniczy charakter z całego trójośrodka Krapkowice — Otmęt — Gogolin. Jednakże i to osiedle opiera się w pewnej mierze na dojazdach do pracy.

Takie ukształtowanie się profilu zatrudnienia w ośrodkach miejskich powiatu krapkowickiego wynikło z intensywnego rozwoju przemysłu w tychże ośrodkach. Przez cały okres powojenny trwał silny rozwój zatrudnienia w podstawowych zakładach przemysłowych powiatu.[5]

Tablica 3

Rozwój zatrudnienia w podstawowych zakładach przemysłowych powiatu krapkowickiego w latach 1945—1958

Wyszczególnienie	Liczba zatrudnionych w latach													
	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Śląskie Zakłady Obuwia w Otmęcie	×	×	—	1858	2731	3719	4204	4377	4816	5463	6046	6387	6764	5521
Zakłady Celulozowo-Papiernicze w Krapkowicach . .	812	1080	×	1331	1487	1756	1370	1828	1574	1617	1622	1661	1680	1738
Zakłady Remontowo-Montażowe Przemysłu Papierniczego w Krapkowicach . . .	—	—	—	—	—	159	292	351	456	471	500	525	534	635
Zakłady Przemysłu Wapienniczego „Górażdże" . . .	×	×	×	—	—	583	539	468	490	656	703	802	871	888
Opolskie Zakłady Przemysłu Wapienniczego w Gogolinie	—	—	—	625	697	742	703	742	777	825	843	809	900	745
Zakłady Przemysłu Wapienniczego „Kamień Wielki" w Kamieniu Śląskim	—	53	50	×	253	672	514	517	608	639	663	643	680	438
Zakłady Koksochemiczne w Zdzieszowicach . . .	—	—	—	—	—	—	—	657	801	890	925	956	967	873

× — brak danych.

Dane tablicy 3 obrazują ten rozwój zatrudnienia w czołowych zakładach przemysłowych powiatu.[6]

Po roku 1958 nastąpiła stabilizacja zatrudnienia w przemyśle powiatu,[7] była ona jednak uwarunkowana nie tyle wyczerpaniem się możliwości zatrudnienia w przemyśle ile raczej odwrotnie, wyczerpaniem się rezerw ludzkich na terenie powiatu. Rozwijający się bowiem intensywnie przemysł wchłaniał te grupy ludności, które mogły wejść do pracy w przemyśle w obrębie powiatu, i natrafiał na górny pułap w zakresie możliwości znalezienia dalszych rezerw. Potwierdzeniem tego założenia jest właśnie wspomniany już fakt zatrudniania przez przemysł młodocianych i osób w wieku poprodukcyjnym.

Niezależnie od zatrudnienia w produkcji wyżej wymienionych grup ludności, zakłady przemysłowe wykazują stałe zapotrzebowanie na siłę roboczą. Dla poszczególnych miesięcy roku 1960 zapotrzebowanie to ilustruje tablica 4.[8]

Tablica 4

Zapotrzebowanie na siłę roboczą w przemyśle powiatu krapkowickiego w poszczególnych miesiącach 1960 roku

Miesiąc	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Pracownicy		
				fizyczni	umysłowi	młodociani
Styczeń . . .	89	36	53	64	23	2
Luty	70	52	18	65	—	5
Marzec . . .	179	95	84	175	—	4
Kwiecień . . .	101	54	47	81	15	5
Maj	161	118	43	151	3	7
Czerwiec . . .	322	208	114	279	34	9
Lipiec	339	144	195	297	31	11
Sierpień . . .	357	155	202	346	—	11
Wrzesień . . .	330	151	179	282	41	7
Październik . .	354	202	152	356	14	4
Listopad . . .	114	66	48	114	—	—
Grudzień . . .	87	46	41	80	7	—
Ogółem	2503	1327	1176	2270	168	65

Zapotrzebowanie na siłę roboczą — jak to wynika z tablicy 4 — utrzymuje się w przemyśle przez cały rok. Charakterystyczne jest to, że popyt na siłę roboczą wzrasta w okresie wiosenno-letnim i jesiennym, kiedy to właśnie zatrudnieni chłopi-robotnicy najczęściej opuszczają pracę w przemyśle na rzecz robót we własnym gospodarstwie rolnym. Przy ogólnym niedoborze siły roboczej ten sezonowy odpływ dodatkowo komplikuje sytuację miejscowego rynku pracy.

W zestawieniu z wymienionymi wyżej faktami niedoboru siły roboczej interesującym byłoby wglądnięcie w możliwości wypełnienia tych niedoborów przez przyrost ludności zdolnej do pracy w wyniku ruchu naturalnego. Porównanie zasobów powiatu krapkowickiego w grupie ludności od 0—15 lat z analogicznymi zasobami innych powiatów województwa opolskiego doprowadza do charakterystycznego spostrzeżenia: mianowicie powiat krapkowicki posiada najmniejszy — spośród innych powiatów województwa — odsetek tej grupy ludności.[9]

Dochodzimy zatem do ciekawego stwierdzenia, że w powiecie należącym do najbardziej uprzemysłowionych w województwie naturalne zasoby ludności w wieku przedprodukcyjnym są najmniejsze.

Stwierdzenie to stanowić może istotny przyczynek do zagadnień kształtowania się dynamiki ruchu naturalnego ludności w rejonach bardziej i mniej uprzemysłowionych. Z drugiej bowiem strony powiaty rolnicze województwa opolskiego wykazują zdecydowanie wyższe od powiatów uprzemysłowionych (w tym również krapkowickiego)[10] odsetki ludności w wieku przedprodukcyjnym. Niezależnie od tych aspektów zagadnienia stwierdzić należy w każdym razie, że zasoby ludności w wieku przedprodukcyjnym powiatu krapkowickiego są stosunkowo niewielkie. Zestawienie przewidywanych grup ludności, które wejdą do pracy w powiecie w latach 1960—1965 zawiera tablica 5.[11]

Tablica 5

Grupy ludności wchodzące na rynek pracy w powiecie krapkowickim w latach 1960—1965

Wyszczególnienie	Lata					
	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Osoby w wieku 17, 18, 19 lat	767	638	565	453	403	462
Ogółem	2302	1914	1965	1357	1208	1385

Według uwidocznionych w tablicy 5 obliczeń, grupy ludności w wieku lat 17—19 będą się w powiecie krapkowickim zmniejszać w miarę upływu lat.

Porównajmy teraz łączną liczbę osób w wieku lat 17—19, które wejdą do pracy w latach 1960—65. Z tablicy 1 wynika, że w roku 1960 pracowało w powiecie ponad 2000 osób w wieku albo przedprodukcyjnym albo poprodukcyjnym, czyli że faktyczne zapotrzebowanie na pracę wynosiło (patrząc z tego punktu widzenia) około 2000 osób. Dodajmy też, że mimo tego istniało zapotrzebowanie na jeszcze większą liczbę osób, co wykazano w tablicy 4.

Jeśli teraz uwzględnimy konieczność naturalnego odpływu ludności z produkcji, a z drugiej strony potrzebę dodatkowego zatrudnienia ze strony rozwijającego się przemysłu, to dojdziemy do wniosku, że przewidywany przypływ młodych roczników do pracy w powiecie w okresie bieżącego planu 5-letniego nie zdoła rozwiązać trudności na krapkowickim rynku pracy. Problem ten uwidacznia się szczególnie w ośrodkach miejskich powiatu. Odpowiednie dane zawiera tablica 6.[12]

Tablica 6

Grupy ludności wchodzące na rynek pracy w ośrodkach miejskich powiatu krapkowickiego w latach 1960—1965

Wyszczególnienie	Lata					
	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Osoby w wieku 17, 18, 19 lat	289	237	205	176	168	202
Ogółem	872	714	618	485	509	599

Dane tablicy 6 dowodzą, że w ośrodkach miejskich powiatu liczba osób wchodzących na rynek pracy będzie się zmniejszać w tempie mniej więcej równym (tabl. 5) dla całego powiatu. Jeśli weźmiemy pod uwagę że wykazane przez nas zapotrzebowanie przemysłu na siłę roboczą reprezentują w zasadzie tylko ośrodki miejskie — to ujrzymy wyraźną dysproporcję pomiędzy zapotrzebowaniem na pracę w ośrodkach miejskich powiatu, a możliwościami zaspokojenia tego zapotrzebowania z ruchu naturalnego w miastach. Wykazane w tablicy 5 dane dowodzą, że ze względu na stosunkowo małą liczebność omawianych roczników w okresie bieżącego planu 5-letniego (w całym powiecie) — nie będzie szczególnych możliwości dopływu młodych roczników do ośrodków miejskich z terenu powiatu. Zresztą stosunkowo wysoka intensywność rolnictwa na terenie powiatu uniemożliwiać będzie większy dopływ ludzi do przemysłu ze wsi, szczególnie przy obecnie wysokim już udziale chłopów-robotników w ogólnej masie zatrudnionych w przemyśle.

Przy omówionych wyżej trudnościach przemysłu ośrodków miejskich powiatu w zakresie zatrudnienia istotnym będzie rozpatrzenie roli jaką w całokształcie sytuacji w dziedzinie zatrudnienia spełniają w tych ośrodkach dojazdy do pracy. Tablica 7 zawiera dane ilustrujące rozmiary dojazdów i wyjazdów do pracy w obrębie powiatu krapkowickiego z uwzględnieniem ruchu ludności poza granice powiatu.[13]

Z danych tablicy 7 wynika, że ludność dojeżdżająca do Krapkowic — Otmętu rekrutuje się w przeważającej masie z terenu samego powiatu.

Tablica 7

Dojazdy i wyjazdy do pracy w miejskich ośrodkach i gromadach powiatu krapkowickiego w 1959 roku

Miasto lub osiedle	Liczba osób					
	dojeżdżających do miast i gromad			wyjeżdżających z miast i gromad		
	ogółem	z terenu powiatu	spoza powiatu	ogółem	na teren powiatu	poza teren powiatu
M. Krapkowice . .	2635	2313	322	679	596	83
Os. Otmęt . . .	4235	3545	690	188	177	11
Os. Gogolin . . .	332	260	72	1179	1045	134
Os. Zdzieszowice .	119	73	46	567	362	205
Miasta ogółem . .	7321	6191	1130	2613	2180	433
Gromady ogółem .	1377	764	613	5549	4699	850
Powiat ogółem . .	8698	6955	1743	8162	6879	1283

Liczba 4699 osób wyjeżdżających do pracy z gromad na teren powiatu zasila rynek pracy w centralnym ośrodku miejskim powiatu tj. Krapkowicach — Otmęcie.[14] Charakterystyczne przy tym jest, że w dużej jeszcze mierze rolnicze osiedle Gogolin (leżące obok Krapkowic — Otmętu) oddaje — poprzez dojazdy do pracy — na teren powiatu 1045 osób czyli jest to liczba, która znajduje stałe zatrudnienie właśnie w typowo przemysłowym ośrodku Krapkowice — Otmęt. Okoliczność ta przemawia dodatkowo za tym, że wymienione trzy ośrodki: Krapkowice, Otmęt i Gogolin znajdują się w procesie ciągłego zespalania się w jeden organizm miejski.

Tablice 8 i 9 przedstawiają wyjazdy i dojazdy do pracy z powiatu krapkowickiego poza jego teren oraz do powiatu krapkowickiego spoza jego terenu.[15]

Do danych tablicy 8 dodajmy jeszcze, że z terenu powiatu krapkowickiego wyjechały do pracy w r. 1960 poza województwo opolskie do województwa katowickiego 354 osoby.[16] Z tablicy 8 wynika, że wyjeżdżającą do pracy z powiatu krapkowickiego ludność wchłaniają sąsiednie rejony uprzemysłowione: powiat kozielski, powiat prudnicki, miasto Opole. Okoliczność ta komplikuje sytuację w zakresie zatrudnienia w powiecie krapkowickim: leżąc bowiem w sąsiedztwie kilku powiatów uprzemysłowionych nie może on liczyć na dopływ ludności z tych rejonów, przeciwnie, część ludności z powiatu krapkowickiego wyjeżdża — jak widać — do pracy na te tereny. Wielką siłę atrakcyjną wywiera też region GOP-u zabierający z powiatu wspomniane 354 osoby.

Rozpatrzmy teraz zestawienie dojazdów do pracy na teren powiatu krapkowickiego spoza jego obrębu. Zestawienie takie zawiera tablica 9.[17]

Tablica 8

Osoby zamieszkałe na stałe na terenie powiatu krapkowickiego, a zatrudnione na terenie innych powiatów woj. opolskiego w 1959 roku

Nazwa powiatu miasta	Ogółem	W tym kobiet
Brzeg — miasto	1	
Grodków — miasto	3	2
Koźle — miasto	396	65
Nysa — miasto	12	
Nysa — powiat	1	
Niemodlin — powiat	5	
Opole — powiat	159	35
Opole — miasto	191	45
Prudnik — powiat	242	112
Racibórz — powiat	6	
Strzelce Opolskie	104	9
Razem	1120	266

Tablica 9

Osoby zatrudnione na terenie powiatu krapkowickiego, a zamieszkałe na stałe na terenie innych powiatów województwa opolskiego w 1960 roku

Nazwa powiatu miasta	Ogółem	W tym kobiet
Brzeg — powiat	1	
Grodków — powiat	2	
Koźle — powiat	430	233
Kluczbork	2	
Nysa — powiat	1	
Nysa	3	
Niemodlin	1	
Racibórz	2	1
Prudnik	212	83
Racibórz — powiat	44	16
Opole — powiat	720	319
Opole — miasto	111	40
Strzelce Oposkie	335	112
Razem	1863	804

Dla uzupełnienia obrazu zawartego w tablicy 9 dodać należy, że liczba osób zatrudnionych na terenie powiatu krapkowickiego, a dojeżdżających spoza województwa opolskiego wynosi 17 osób.

Z danych tablicy 9 wynika, że dojeżdżająca do pracy ludność w powiecie krapkowickim pochodzi prawie wyłącznie z rejonów wysoko uprzemysłowionych. Najpoważniejsze pozycje zajmują bowiem powiaty: kozielski, opolski, strzelecki, prudnicki, czyli powiaty o wysokim poziomie uprzemysłowienia. Można zatem stwierdzić przepływ ludności między rejonami wysoko uprzemysłowionymi. O ile powiat krapkowicki oddaje do pracy ludność do powiatów uprzemysłowionych — o tyle z kolei powiaty te oddają ludność ze swoich terenów powiatowi krapkowickiemu.

Z drugiej zaś strony rzuca się w oczy mały udział powiatów rolniczych w dojazdach do pracy na teren powiatu krapkowickiego. Takie powiaty jak Niemodlin czy Grodków, zdecydowanie rolnicze, nie biorą praktycznie żadnego udziału w zasilaniu przemysłu powiatu krapkowickiego swoją kadrą ludzką. Dodajmy przy tym, że nie są to powiaty odległe (na przykład powiat niemodliński sąsiaduje z powiatem krapkowickim), a posiadające pewne nadwyżki ludności w stosunku do potrzeb mechanizującego się rolnictwa i możliwości miejscowego przemysłu. Dochodzimy zatem do następującego wniosku: reakcje na popyt pracy są ze strony ludności powiatów rolniczych o wiele słabsze od reakcji lud-

ności z rejonów bardziej uprzemysłowionych. Zwracał na to uwagę — w płaszczyźnie ogólniejszej — Czesław Bobrowski w cyklu artykułów o współczesnej gospodarce polskiej.[18] W interesującym tu przypadku zagadnienie wymagałoby jednak zbadania z punktu widzenia przyciągającego oddziaływania, na ludność powiatów rolniczych Opolszczyzny — przemysłowego centrum województwa, tzn. miasta Opola.

W odniesieniu zaś do możliwości uzupełnienia niedoborów siły roboczej pow. krapkowickiego, możemy z dużą pewnością stwierdzić, że te właśnie powiaty stanowią naturalny rezerwuar siły roboczej dla krapkowickiego przemysłu. Wobec niskiego stopnia uprzemysłowienia szeregu rolniczych powiatów woj. opolskiego mają one pełne szanse pozbycia się grup ludności nie znajdującej tu pełnego zatrudnienia.[19] W tym przypadku zresztą powiat krapkowicki jest tylko reprezentantem szerszej grupy bardziej uprzemysłowionych powiatów województwa ciągnących się wzdłuż Odry, na południe od Opola. Tak tedy szersze terytorialne ujęcie zagadnienia zasobów i wykorzystania sił roboczych dowodzi, że wykazywane w niniejszej pracy trudności pow. krapkowickiego i sąsiednich — mają jedynie charakter lokalny i że z drugiej strony ich istnienie stanowi swego rodzaju gwarancję rozwiązania trudności powiatów

Tablica 10

Bilans ruchu ludności w miastach i gromadach powiatu krapkowickiego w latach 1959—1961

Wyszczególnienie	Lata		
	1959	1960	1961
I. Liczba osób zameldowanych na pobyt stały:			
1. ogółem	3254	2807	2566
2. miasta	1883	1203	1337
3. gromady	1371	1144	1229
II. Liczba osób wymeldowanych na pobyt stały:			
1. ogółem	2724	2655	2555
2. miasta	1395	1388	1179
3. gromady	1329	1267	1379
III. Przyrost lub ubytek ludności wynosi:			
1. ogółem	+ 530	— 308	+ 11
2. miasta	+ 488	— 185	+ 161
3. gromady	+ 42	— 123	— 150

rolniczych, trudności wyrażających się w stosunkowym nadmiarze sił roboczych względem miejscowych możliwości zdobycia pracy.

Po omówieniu trudności na krapkowickim rynku pracy oraz możliwości ich przejściowego rozwiązania w ramach dojazdów do pracy należy jeszcze rozpatrzeć ruch wędrówkowy ludności na terenie powiatu na podstawie sprawozdań GUS oraz materiałów z ksiąg meldunkowych. Bilans tego ruchu w miastach i gromadach powiatu za lata 1959—1961 przedstawia tablica 10.[20]

Jak wynika z danych z tablicy 10, bilans ruchu w ujętych tam trzech latach nie przedstawia się zbyt pomyślnie dla omawianego powiatu. Pomijając rok 1960, w którym saldo bilansu wędrówkowego było w ogóle ujemne, musimy stwierdzić, że nawet w dwu pozostałych latach nadwyżki wędrówkowe powiatu były niewielkie. Oczywiście ta niska nadwyżka jest względna. Nadwyżki ruchu wędrówkowego dla powiatu krapkowickiego (488 osób w roku 1959 i 161 w roku 1961) uważamy za niskie z uwagi na wykazane znaczne zapotrzebowanie na pracę ze strony miejscowych zakładów przemysłowych. Z zestawienia ruchu wędrówkowego (tabl. 10) uderza jeden pomyślny fakt: mianowicie nadwyżki ruchu wędrówkowego dotyczyły w zasadzie tylko ośrodków miejskich, gromady powiatu wykazywały tylko ubytki. Taki kierunek ruchu wędrówkowego ludności jest zgodny z wykazanymi wyżej potrzebami ośrodków miejskich na terenie powiatu.

Strukturę ludności migrującej według wieku w ośrodkach miejskich powiatu przedstawia tablica 11.[21]

Tablica 11

Ludność uczestnicząca w ruchach migracyjnych w ośrodkach miejskch powiatu krapkowickiego, według wieku, w 1961 r.

Grupy wieku	Zameldowani na pobyt stały	Wymeldowani z pobytu stałego	Różnica
7 — 13	31	4	+ 27
14 — 17	13	22	— 9
18 — 30	708	675	+ 33
31 — 59	364	258	+ 106
59 i więcej	52	43	— 9
Ogółem	1168	1002	

Ostateczny bilans wędrówkowy z uwzględnieniem grup wieku w ośrodkach miejskich powiatu nie przedstawia się również zbyt pomyślnie z punktu widzenia potrzeb rozwijającego się przemysłu. Jak wynika z tabl. 11, ośrodki miejskie uzyskują z ruchu wędrówkowego niewielką liczbę ludności w wieku 7—13 lat, a tracą w grupie wieku 14—17 lat.

Fakt ten wiąże się z brakiem na terenie powiatu zawodowego szkolnictwa średniego dla młodzieży (istnieje jedynie jedno na terenie powiatu gimnazjum ogólnokształcące w Gogolinie). Z uwagi na przemysłowy charakter powiatu i z uwagi na istniejący odpływ młodzieży w wieku odpowiadającym klasom szkoły średniej, należałoby stanowczo postulować rozbudowę szkolnictwa średniego zawodowego w ośrodkach miejskich powiatu, gdyż często młodzież odpływająca do szkół poza teren powiatu już nie wraca.

Kształcenie średniej inteligencji technicznej w obrębie powiatu i jej utrzymanie w miejscowych ośrodkach miejskich miałoby jeszcze dodatkową dodatnią stronę ze względu na perspektywę tworzenia się w centrum powiatu jednolitego organizmu miejskiego, obejmującego Krapkowice — Otmęt — Gogolin. Dane tablicy 11 dowodzą, że różnica migracyjna w grupie wieku 18—30 lat jest stosunkowo niewielka. Rzutuje to również niepomyślnie na perspektywę rozwoju ośrodków miejskich.

Ogólnie można zatem stwierdzić, że istnieje wyraźna dysproporcja pomiędzy dynamicznie rozwijającym się przemysłem oraz perspektywami scalenia trzech ośrodków przemysłowych w jeden organizm miejski, a zachodzącymi tam ruchami naturalnymi i migracyjnymi. Wysuwałby się zatem postulat rozszerzenia w obrębie ośrodka Krapkowice — Otmęt — Gogolin intensywnego budownictwa ogólnego, dla przyciągnięcia ludności do tych ośrodków, z tych rejonów województwa, które posiadają nadwyżki siły roboczej.

W uzupełnieniu danych dotyczących struktury migrującej ludności według wieku, ciekawe byłoby rozpatrzenie struktury zawodowej tej ludności. Niestety książki meldunkowe są niekompletne: nie zawierają pełnych danych dotyczących źródła utrzymania, zatem nie sposób określić przynależności zawodowej ludności emigrującej, natomiast odnośne dane dotyczące ludności imigrującej podane są na drukach meldunkowych. Brak materiałów zmusza więc do ograniczenia się wyłącznie do podania struktury zawodowej ludności przybywającej na pobyt stały do ośrodków miejskich powiatu. Dla ogólnej orientacji w proporcjach grup zawodowych ludności napływającej do ośrodków miejskich powiatu podaję te niekompletne dane (tablica 12).[22]

Jak widać z danych tablicy 12, zdecydowaną przewagę w grupie ludności napływającej mają pracownicy niewykwalifikowani. Jeśli zestawimy ten fakt z potrzebami rozwijającego i modernizującego się miejscowego przemysłu (przewidziana jest rozbudowa i modernizacja Krapkowickich Zakładów Celulozowo-Papierniczych oraz Zakładów Wapienniczych w Gogolinie i innych), to jaskrawo uwidoczni się niedostatek obecnej struktury zawodowej migracyjnego napływu ludności do ośrodków miejskich powiatu.

Powracając do danych tablicy 12 należy zauważyć, że proporcje w obrębie grupy pracowników umysłowych, również nie kształtują się tak, jak powinny się kształtować z punktu widzenia potrzeb ośrodków przemysłowych. Podgrupa pracowników technicznych ze średnim wykształceniem znajduje się w wyraźnej mniejszości w stosunku do całej grupy pracowników umysłowych. Poza tym uderza minimalny napływ pracowników technicznych z wykształceniem wyższym. Natomiast w grupie pracowników umysłowych napływających do ośrodków miejskich powiatu przeważają pracownicy administracyjni.

Tablica 12

Kategorie zawodowe	Liczba osób zameldowujących się
Robotnicy niewykwalifikowani	474
Robotnicy kwalifikowani i rzemieślnicy .	122
Pracownicy umysłowi	135
W tym:	
1. techniczni ze średnim wykształceniem	22
2. techniczni z wyższym wykształceniem	2
3. inni ze średnim wykształceniem .	67
4. inni z wyższym wykształceniem .	4

Okazuje się zatem, że przegląd struktury zawodowej jak i wieku ludności napływającej doprowadza do wniosku, że należy postulować pociągnięcia, które doprowadziłyby do poprawy sytuacji w tych dziedzinach ośrodków miejskich powiatu krapkowickiego.

W toku pracy zostało już wykazane, że możliwości poprawy tej sytuacji w pełni istnieją. Wiążą się one z całokształtem struktury zatrudnienia w województwie opolskim.

WNIOSKI

Powiat krapkowicki dostarczył przykładu szybko postępującej urbanizacji w oparciu o silnie rozwijający się przemysł. Różni się on wyraźnie od innych powiatów województwa mających rolniczą strukturę zatrudnienia i stabilny układ urbanistyczny. Specyficznego charakteru nadaje omawianemu powiatowi fakt stosunkowo wysokiej intensywności miejscowego rolnictwa. Wymienione dwa czynniki tzn. szyb-

kie uprzemysłowienie oraz dobrze rozwinięty poziom rolnictwa wpływają w decydujący sposób na stosunki w zakresie zatrudnienia tego regionu. Wytworzony przez szybko rozwijający się przemysł rynek pracy w tych ośrodkach — charakteryzuje się dużym popytem na siłę roboczą. Popyt ten zwiększa się stopniowo wskutek postępującego scalania się trzech — położonych centralnie — ośrodków miejskich powiatu tzn.: Krapkowic — Otmętu — Gogolina. Tworzenie się z tych ośrodków jednolitego organizmu miejskiego stwarza dodatkowe zapotrzebowanie na kadry niezbędne do rozbudowy infrastruktury dla rozwijającego się przemysłu.

Z dokonanego przeglądu ruchu wahadłowego ludności wynika, że sam teren powiatu zaspokaja potrzeby ośrodków miejskich na pracę w stopniu maksymalnym z punktu widzenia swoich możliwości, które są ograniczone ze względu na duże zapotrzebowanie miejscowego rolnictwa na siłę roboczą.

Analiza wewnętrznych zasobów ludnościowych powiatu w ujęciu perspektywicznym dowodzi, że zasoby te nie są wystarczające z punktu widzenia miejscowego zapotrzebowania na siłę roboczą. Stwierdzone również zostało, że powiat krapkowicki będąc regionem o prawie najwyższym poziomie uprzemysłowienia, wykazuje równocześnie najniższy w województwie odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym. Szczególnie niepomyślnie pod tym względem przedstawiają się osiedla miejskie.

Obecne niedobory siły roboczej w ośrodkach miejskich powiatu pokrywane są w dużej mierze przez dojazdy do pracy z terenu powiatu oraz w niewielkim stopniu przez dojazdy spoza terenu powiatu. Analiza ruchu migracyjnego ludności wykazała, że dodatnie saldo bilansu tego ruchu było w ostatnich latach niewielkie. Stwierdzony został zbyt mały dopływ roczników młodych oraz niewystarczający dopływ sił kwalifikowanych.

Wszystkie powyższe fakty przemawiają za potrzebą intensywniejszej rozbudowy centralnego ośrodka miejsko-przemysłowego powiatu. Chodzi tu zarówno o budownictwo mieszkaniowe, jak i usługi dla ludności. Wobec małych zasobów siły roboczej w obrębie powiatu w chwili obecnej oraz najbliższych latach, wysuwałoby się rozwiązanie trudności na miejscowym rynku pracy przez przyciąganie większej liczby ludności spoza terenu powiatu na pobyt stały. Dojazdy do pracy nie rozwiążą tego problemu. Postulat przyciągania na stałe dodatkowych grup ludności do ośrodków miejskich powiatu zbiegałby się z koniecznością rozbudowy centralnego ośrodka miejskiego powiatu, który wytworzył się wokół Krapkowic. Obecnie ośrodek ten ma możliwości rozbudowy — przy stosunkowo niewielkich nakładach ogólnych — ze względu na

istniejące już połączenia komunikacyjne i inne urządzenia użyteczności publicznej.

W świetle dotychczasowych stwierdzeń, powiat krapkowicki stanowi przykład możliwości rozwiązania lokalnych niedopasowań w zakresie zatrudnienia w skali ogólnowojewódzkiej. Powiat krapkowicki jest bowiem jednym z kilku powiatów silnie uprzemysłowionych w województwie. Wszystkie te powiaty wykazują mniejsze lub większe zapotrzebowanie na siłę roboczą, natomiast grupa powiatów rolniczych województwa wykazuje z kolei lokalne nadmiary siły roboczej. Postulowane w odniesieniu do regionu krapkowickiego rozwiązanie trudności na rynku pracy poprzez sprowadzanie na stałe ludzi do ośrodków miejskich powiatu z terenów rolniczych przy równoczesnej rozbudowie ośrodków miejskich powiatu — mogłoby być przykładem istniejących możliwości zrównoważenia bilansu siły roboczej w skali wojewódzkiej.

PRZYPISY

1. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu, Opole 1962.
2. Sporządzono w oparciu o „Ogólny bilans siły roboczej w powiecie krapkowickim z 1960 r." Materiały Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego w Krapkowicach. — Rocznik statystyczny województwa opolskiego za lata 1959, 1960. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu.
3. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961 r. Op. cit.
4. Według „Materiałów do bilansu siły roboczej w powiecie krapkowickim za rok 1959". Materiały Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego w Krapkowicach.
5. O zatrudnieniu i rozwoju jednego z czołowych zakładów produkcyjnych powiatu — Krapkowickich Zakładów Celulozowo-Papierniczych — traktuje Jerzy Czupiał w pracy: Z zagadnień rozwoju przemysłu celulozowo-papierniczego w województwie opolskim. „Studia Śląskie", t. II, Opole 1959.
6. Według „Ankiety Przemysłowej Instytutu Śląskiego w Opolu z 1958 r.", arkusz nr 1 i 2.
7. W następnych latach liczba zatrudnionych w państwowym przemyśle całego powiatu wynosiła: w roku 1959 — 12 314 osób, w roku 1960 — 12 135. Źródło: Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961. Op. cit.
8. Ogólny bilans siły roboczej..., op. cit.
9. Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960 r. Op. cit.
10. Źródło jak wyżej.
11. Według „Materiałów do bilansu siły roboczej w powiecie krapkowickim...", op. cit.
12. Źródło jak wyżej.
13. Źródło jak wyżej.
14. Źródło jak wyżej.

Uwaga: ze szczegółowych materiałów dotyczących dojazdów i wyjazdów do pracy w gromadach powiatu krapkowickiego (ogólnie ujęte w tablicy 7) wynika, że wyjazdy te są związane prawie wyłącznie z pracą w przemyśle; natomiast dojazdy do gromad i wyjazdy z gromad do pracy w rolnictwie są bardzo sporadyczne.

15. Ogólny bilans siły roboczej w powiecie krapkowickim..., op. cit.
16. Źródło jak wyżej.
17. Źródło jak wyżej.
18. Chodzi o cykl artykułów Czesława Bobrowskiego drukowanych w „Przeglądzie Kulturalnym" w roku 1959 pod wspólnym tytułem „Ekonomia na ekranie panoramicznym".
19. Powiat niemodliński posiada pewną grupę osób poszukującą pracy w przemyśle w powiecie niemodlińskim oraz poza jego granicami — wynika to z bilansu siły roboczej Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego w Niemodlinie.
20. Według sprawozdania GUS-u (formularz L-w-4) — pt. „Zmiana miejsca zamieszkania w powiecie krapkowickim za lata 1959, 1960, 1961" (materiały Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu).
21. Tablicę opracowano w oparciu o druki zameldowania na pobyt stały i wymeldowanie z pobytu stałego w ośrodkach miejskich powiatu krapkowickiego za rok 1961. (Materiały Referatu Ruchu Ewidencji Ludności Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Krapkowicach).
    Uwaga: w tablicy 7 nie ujęto dzieci do lat siedmiu, gdyż nie posiadają samodzielnego zameldowania.
22. Tablicę opracowano w oparciu o druki zameldowania na pobyt stały w ośrodkach miejskich powiatu krapkowickiego za rok 1961. (Materiały Referatu Ruchu Ewidencji Ludności Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Krapkowicach).
    Uwaga: w tablicy nie ujęto rencistów i kobiet bez zawodu (na utrzymaniu męża).

JERZY BALARYN

STRUKTURA LUDNOŚCI W WOJEWÓDZTWIE OPOLSKIM

Treść: Wstęp. Część I. 1. Pochodzenie i rozmieszczenie ludności województwa opolskiego. 2. Rozwój ludności w latach 1946—1960. 3. Podział ludności według płci. 4. Podział ludności według wieku. 5. Wnioski. — Część II. Tablice statystyczne. Literatura.

Wstęp

Stan, struktura i dynamika wzrostu liczebnego ludności posiadają w każdym ustroju społeczno-gospodarczym zasadnicze znaczenie dla jego ekonomiki. Zależność zjawisk demograficznych od warunków ekonomicznych jest bardzo ścisła, podobnie jak warunki ekonomiczne ściśle uzależnione są od określonej sytuacji demograficznej. Stąd też potrzeba poznania istniejących stosunków ludnościowych na określonym terenie — szczególnie w gospodarce planowej nabiera podstawowego znaczenia.

Niejednolitość i różnokierunkowość tendencji kształtujących stosunki demograficzne danego terytorium stwarza zapotrzebowanie na badanie tych stosunków w odpowiednich przekrojach regionalnych, a ponadto w jak najszerszym ujęciu retrospektywnym, umożliwiającym wyjaśnienie przyczyn powstawania stwierdzanych tendencji. Jedną zatem z głównych pobudek badania będzie ujęcie zespołu przyczyn wpływających na wykształcenie się stosunków ludnościowych w danym regionie.

Szczególne zapotrzebowanie na tego rodzaju informacje winna stwarzać i stwarza, wprowadzana stopniowo w Polsce, zasada decentralizacji zarządzania gospodarką narodową i związana z tym konieczność budowy regionalnych (wojewódzkich, powiatowych a nawet gromadzkich) planów bieżących i perspektywicznych. Te ostatnie, prócz uchwycenia zasadniczych tendencji wymagają budowy prognoz demograficznych opartych właśnie o pełny materiał faktograficzny.

Celem niniejszej pracy jest próba zebrania i uporządkowania materiału statystycznego, dla naświetlenia na jego podstawie najważniejszych

przekrojów strukturalnych ludności województwa opolskiego oraz wskazania na prawdopodobne przyczyny zmian zachodzących w tych strukturach w procesie rozwojowym. Zadanie jest trudne, gdyż wymaga przepracowania według jednolitych kryteriów klasyfikacyjnych materiałów wykonanych w różnych okresach, w sposób nie dający porównywalności oraz możliwości wyprowadzania wniosków określających bezbłędnie opisywane zjawiska.

Praca dzieli się na dwie części: cześć i — analityczną — oraz część II — tabelaryczną.

W części I mieszczą się rozdziały omawiające: zagadnienia rozmieszczenia i ukształtowania się społeczeństwa Opolszczyzny — rozdział 1, rozwój ludności i składniki tego rozwoju — rozdział 2, strukturę według płci — rozdział 3, strukturę według wieku — rozdział 4 oraz wnioski — rozdział 5.

Część II zawiera 28 tablic statystycznych za lata 1939, 1946, 1950, 1955, 1958 i 1960. Tablice umieszczone w części pierwszej mają numerację arabską, a w części drugiej rzymską.

Część I

1. POCHODZENIE I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI WOJEWÓDZTWA OPOLSKIEGO

Druga wojna światowa spowodowała, że po jej zakończeniu wystąpiły przemieszczenia ludności na olbrzymią, sięgającą setek tysięcy osób, skalę. Ruchy wędrówkowe w Polsce w jej nowych granicach wywołane były koniecznością repatriacji pozostających poza obecnymi granicami mas ludności polskiej, koniecznością zaludnienia Ziem Odzyskanych, z których równocześnie repatriowano do Niemiec ludność niemiecką. Ponadto część ludności zamieszkująca przeludnione i zniszczone tereny Polski centralnej szukała możliwości osadniczych na Ziemiach Zachodnich.

Opolszczyzna, podobnie jak cały obszar Ziem Odzyskanych, była w tym okresie terenem o mniejszych możliwościach chłonnych aniżeli pozostałe województwa zachodnie, z uwagi na poważny odsetek miejscowej ludności pochodzenia polskiego. Pierwszy powojenny sumaryczny spis ludności zastał tu szczególnie skomplikowaną sytuację w składzie etnicznym ludności. Według stanu spisowego w dniu 14. II. 1946 r. tereny późniejszego województwa opolskiego zamieszkiwało ponad 790 tysięcy osób, w tym ok. 400 tys. rodzimej ludności polskiej, 200 tysięcy repatriantów i reemigrantów, 100 tysięcy przesiedleńców z cen-

tralnych województw oraz około 90 tys. Niemców. Należy dodać, że spis 1946 roku był migawkowym ujęciem stanu podlegającego ciągłemu ruchowi i zmianom. Stąd też dopiero wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z 3. XII. 1950 r., a więc już po utworzeniu województwa, dają właściwy obraz składu ludności według regionów jej pochodzenia. Dane Spisu 1950 r., ujmującego ludność według miejsca zamieszkania w dniu 31 sierpnia 1939 r. wskazują, że na terenie województwa opolskiego mieszkało 809,5 tysiąca osób, z których 436,9 tysiąca tj. 54,1% stanowiła ludność pochodzenia miejscowego, 24,9% stanowili repatrianci i reemigranci, 6% ludność przybyła z województwa krakowskiego (48,1 tys), 5,7% z województwa katowickiego (45,0 tys.), 2,1% (17,3 tys.) z województwa rzeszowskiego, 1,7% (13,8 tys.) z województwa łódzkiego, 1,5% (12,5 tys.) z województwa kieleckiego oraz 4% (24,2 tys.) z pozostałych województw. Skład ludności wg miejsca zamieszkania w roku 1939 był różny w różnych powiatach. Na 17 istniejących w momencie spisu 1950 r. powiatów, w siedmiu (Koźle, Olesno, Opole, Prudnik, Ra-

Tablica 1

Powierzchnia, ludność i gęstość zaludnienia stan w dniu 1. I. 1961 r.

Powiaty — miasta	Powierzchnia km²	Ludność tys.	Liczba osób na 1 km²
Województwo	9 506	940,1	99
M. Brzeg	12	24,4	2 033
Brzeg	566	31,3	54
Głubczyce	692	57,4	83
Grodków	581	36,3	62
Kluczbork	642	53,9	84
Krapkowice	432	52,1	121
Koźle	658	92,0	140
Namysłów	614	34,8	57
Niemodlin	636	34,8	55
M. Nysa	27	23,8	881
Nysa	702	65,6	93
Olesno	810	42,3	52
M. Opole	38	62,3	1 639
Opole	1 324	116,6	88
Prudnik	543	61,8	114
M. Racibórz	43	32,8	763
Racibórz	462	51,1	111
Strzelce Opolskie	724	66,7	92

Źródła: Dane szacunkowe Wydziału Statystyki PWRN w Opolu oraz obliczenia własne.

cibórz, m. Racibórz) zdecydowaną (60—90%) przewagę posiadała ludność pochodzenia miejscowego, w dwóch powiatach (Kluczbork, Niemodlin) udział ludności miejscowej i napływowej był równoważny, zaś w pozostałych ośmiu (m. Brzeg, Brzeg, Głubczyce, Grodków, Namysłów, m. Nysa, Nysa, m. Opole) przeważała ludność napływowa.

Ruchy migracyjne lat 1956—1960 spowodowały dalsze zmiany w strukturze etnicznej ludności Opolszczyzny, gdyż z jej terenów wyjechało w latach 1957—1959 do Niemiec, w ramach akcji łączenia rodzin, ok. 50 tysięcy osób, a przyjechało w ramach akcji repatriacyjnej z ZSRR ok. 20 tysięcy osób. Na skutek tych wędrówek, proporcje ludności napływowej i miejscowej uległy pewnemu wyrównaniu.

Gęstość zaludnienia terenów województwa w przeliczeniu na 1 km² powierzchni według stanu w dniu 1. I. 1961 przedstawia tablica 1 (s. 219).

Jak z tablicy 1 wynika, gęstość zaludnienia w powiatach nie będących miastami, jest poważnie zróżnicowana i oscyluje między 52 (Olesno) a 140 osobami/km² (Koźle). Średnia gęstość zaludnienia województwa wynosi 99 osób na km² i sytuuje je pod tym względem na 4 miejscu w kraju.

Ludność zamieszkująca miasta stanowiła według stanu w dniu 1. I. 1961 r. 38% (w 1946 r. — 29%) przy czym miast było w tym dniu 28, a osiedli 10. Na wsi zamieszkiwało w tym czasie 585 tysięcy osób (62%) w 243 gromadach. Wskaźnik urbanizacji (procent ludności miejskiej) województwa jest stosunkowo niski (krajowy 48,1%), lecz osadnictwo wiejskie Opolszczyzny nie różni się wiele od osiedlowego czy też nawet miejskiego.

2. ROZWÓJ LUDNOŚCI W LATACH 1946—1960

Dynamikę wzrostu liczby ludności przedstawia tablica 2.

Próba zbilansowania przyrostu ludności w okresie 1946—1960 przez porównanie stanu tej ludności w krańcowych okresach wraz z uwzględnieniem części składowych przyrostu rzeczywistego może się opierać o następujący schemat:

$$T_i - T_o = P_{rz}$$
$$P_{rz} - P_n = S_m$$

gdzie

T_i — stan ludności w końcu badanego okresu,
T_o — stan ludności z początku badanego okresu,
P_{rz} — przyrost rzeczywisty,
P_n — przyrost naturalny,
S_m — saldo migracji.

Tablica 2

Rozwój ludności na Opolszczyźnie[a]

Lata	Stan w dniu 31. XII.	Przyrost		
		rzeczywisty	naturalny	wędrówkowy
	w tysiącach			
1946—1950 [c]	792[b]	+ 32,0	+ 64,7	— 32,7
1950	824	+ 7,3	+ 14,0	— 6,7
1951	831	+ 7,0	+ 13,3	— 6,3
1952	841	0,0	+ 14,4	— 4,4
1953	853	+ 12,0	+ 14,9	— 2,9
1954	868	+ 15,0	+ 15,2	— 0,2
1955	887	+ 19,0	+ 16,4	+ 2,6
1956	896	+ 9,0	+ 16,8	— 7,8
1957	908	+ 12,0	+ 17,1	— 5,1
1958	903	— 5,0	— 15,0	— 23,0
1959	918	+ 15,0	+ 17,7	— 2,7
1960 [d]	940	+ 22,1	+ 17,7	+ 4,4

a. Dane szacunkowe. b. Stan w dniu 14. II. c. Okres od 14. II. 1946 r. do 31. XII. 1950 r. dla rubryk przyrostu. d. Stan w dniu 1. I. 1961 r.

Źródła: Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961 oraz obliczenia własne.

Należy jednak, korzystając z danych zawartych w tablicy 2, wydzielić dwa okresy: I od 14. II. 1946 r. do 31. XII. 1950 r. oraz II od 31. XII. 1950 do 1. I. 1961 r.

Bilans okresu I

Stan ludności w dniu 31. XII. 1950 r. (T_1)	824,0 tys.
Stan ludności w dniu 14. II. 1946 r. (T_o)	792,0 tys.
Przyrost rzeczywisty (P_{rz})	+ 32,0 tys.
Przyrost naturalny (P_n)	+ 64,7 tys.
Saldo migracji (S_m)	— 32,7 tys.

Bilans okresu II

Stan ludności w dniu 1. I. 1961 r. (T_1)	940,0 tys.
Stan ludności w dniu 31. XII. 1950 r. (T_2)	824,0 tys.
Przyrost rzeczywisty (T_{rz})	+ 116,0 tys.
Przyrost naturalny (T_n)	+ 161,6 tys.
Saldo migracji (S_m)	— 45,6 tys.

Straty ludnościowe województwa w latach 1946—1960 wyniosły 78,3 tysiące osób, czyli ok. 35% przyrostu naturalnego w całym okresie. Wynika stąd, że na wzrost liczebny ludności województwa wpływał przyrost naturalny, który pokrywał wysokie ujemne saldo wędrówek ludności. Wskaźniki przyrostu naturalnego w okresie ostatniego dziesięciolecia należą do najwyższych w kraju, co uwidacznia w części II tablica XXVII.

3. PODZIAŁ LUDNOŚCI WEDŁUG PŁCI

Struktura ludności województwa opolskiego wg płci wykazuje w całym badanym okresie (1946—1960) znaczną przewagę kobiet w ogólnej liczbie ludności.

Tendencją rozwojową ludności w podziale według płci jest szybszy wzrost udziału mężczyzn przy nieprzerwanym wzroście ogólnej liczby mieszkańców. Przewaga liczebna kobiet staje się coraz mniejsza. Obrazuje to tablica 3.

Tablica 3

Zmiany w proporcjach płci ludności województwa opolskiego

Lata (data)	Ogółem	Mężczyzn	Kobiet	Ogółem	Mężczyzn	Kobiet	Na 100 mężczyzn przypada kobiet
	w tysiącach			w odsetkach			
1946 (14. II.)	792,2	324,8	467,7	100,0	41,0	59,0	144
1950 (3. XII.)	809,5	370,0	439,5	100,0	45,7	54,3	119
1955 (31. XII.)	874,3	409,2	465,1	100,0	46,8	53,2	114
1958 (31. XII.)	898,6	423,8	474,8	100,0	47,2	52,8	112
1961 (1. I.) .	940,1	443,7	496,4	100,0	47,2	52,8	112

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Jeśli więc udział kobiet w 1946 r. wynosił 59% i liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn wynosiła wówczas 144, to już w 1950 roku ta głęboka dysproporcja w strukturze ludności wg płci poważnie się zmniejszyła i nadal się zmniejsza. Według danych niemieckiego spisu ludności z dnia 17. V. 1939 r. na obecnym obszarze województwa odsetek kobiet wynosił 53,1%, czyli na każde 100 mężczyzn przypadało przeciętnie 113 kobiet. Odsetek kobiet w województwie opolskim jest nadal najwyższy w skali całego kraju. W 1958 r. przeciętna krajowa wynosiła 107 kobiet na 100 mężczyzn, w województwie 112.

Ewolucja struktury ludności wg płci wskazuje na stopniowe wyrównywanie dysproporcji (za normalne zjawisko uznać należy podział na

płeć w stosunku 1 : 1). Na ukształtowanie się dysproporcji miał zasadniczy wpływ okres bezpośrednio powojenny i istniejąca w tym okresie struktura ludności według pochodzenia regionalnego. W 1946 r. (14. II) zamieszkiwało na terenie województwa ok. 90 tysięcy Niemców, wśród których olbrzymią (ok. 70%) przewagę miały kobiety, oczekujące wyjazdu poza granice Polski. Ponadto w tym okresie wśród ludności pochodzenia miejscowego wiele roczników mężczyzn, jako wcielonych do wojsk niemieckich, pozostawało jeszcze w niewoli lub zginęło w toku działań wojennych. Również ludność repatriowana ze Związku Radzieckiego nie posiadała normalnego odsetka mężczyzn, część przebywała jeszcze w wojsku bądź poza granicami kraju. Na zmniejszenie się dysproporcji w strukturze według płci posiadają więc zasadniczy wpływ m. in. dwa podstawowe czynniki: ruch wędrówkowy oraz ruch naturalny ludności. Pierwszy z nich powodował (w okresie 1946—1952) imigrację na teren województwa ludności z innych terenów Polski, w której przeważał wyraźnie udział mężczyzn. Drugi czynnik, jakim są urodzenia, w sposób naturalny (nadwyżka chłopców) przyczyniał się do likwidacji nadwyżki kobiet, pomimo wyższej śmiertelności obserwowanej u chłopców. Poza tym okres przeciętnego trwania życia u kobiet jest dłuższy aniżeli u mężczyzn. Te wszystkie przyczyny składają się na zróżnicowania proporcji płci jakie istnieją w poszczególnych grupach wieku. Uwidacznia to w ujęciu dynamicznym (lata 1950 i 1958) tablica 4.

Tablica 4

Grupy wieku	Liczba kobiet na 100 mężczyzn		Grupy wieku	Liczba kobiet na 100 mężczyzn	
	1950	1958		1950	1958
Ogółem . . .	119	112	35—39	141	137
0— 4	96	96	40—44	126	141
5— 9	96	95	45—49	124	130
10—14	98	96	50—54	135	124
15—19	97	100	55—59	140	130
20—24	131	105	60—64	143	150
25—29	151	96	65—69	141	151
30—34	141	126	70 i więcej lat . .	140	157

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Duże zróżnicowanie wskaźnika natężenia charakteryzującego omawiane proporcje występuje również w podziale ludności według powiatów w latach 1946, 1950 i 1958. Kierunki zmian tego wskaźnika ilustruje tablica 5.

Tablica 5

Liczba kobiet na 100 mężczyzn (według powiatów)

Powiat	Liczba kobiet na 100 mężczyzn			Powiat	Liczba kobiet na 100 mężczyzn		
	1946	1950	1958		1946	1950	1958
Brzeg	141	118	107	Olesno	144	123	120
Głubczyce	154	114	109	Opole	151	122	114
Grodków	135	106	104	Prudnik	152	126	118
Kluczbork	127	115	111	Racibórz	159	126	116
Koźle	143	112	112	Strzelce Opolskie	145	123	110
Krapkowice	—	—	118	M. Brzeg	129	111	112
Namysłów	122	109	106	M. Nysa	139	100	102
Niemodlin	136	112	108	M. Opole	130	120	111
Nysa	132	110	106	M. Racibórz	159	130	114

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Powiaty o przewadze ludności pochodzenia miejscowego charakteryzują wskaźniki udziału kobiet na 100 mężczyzn wyższe od przeciętnych wojewódzkich. Odwrotnie kształtuje się sytuacja w powiatach napływowych. W podziale na miasto i wieś, udział kobiet w ogólnej liczbie ludności uległ w badanym okresie wyrównaniu, przybierając analogiczny stopień natężenia dla miast i dla wsi (tabl. 6).

Tablica 6

Zmiany w liczbie kobiet na 100 mężczyzn w miastach i na wsi

Lata	Liczba kobiet na 100 mężczyzn		
	ogółem	miasta i osiedla	wieś
1946	144	139	145
1950	119	119	119
1958	112	112	112
1961	112	112	112

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Analiza rozmieszczenia terytorialnego ludności według płci, posiada m. in. doniosłe znaczenie dla polityki zatrudnienia, jako jeden z czynników lokalizacyjnych.

Proces wyrównywania dysproporcji winien w dalszym ciągu prowadzić do stopniowego zbliżenia udziału obu płci wśród ludności województwa w stosunku 1 : 1. Dotychczasowa tendencja wyrównywania dysproporcji płci na tle danych ogólnopolskich przedstawiona została w tablicy 7.

Tablica 7

Zmiany w proporcjach płci ludności Polski i Opolszczyzny w latach 1946—1961

Wyszczególnienie	14.II.1946	3.XII.1950	31.XII.1955	31.XII.1958	1.I.1961
odsetek kobiet					
Polska	54,4	53,1	52,0	51,8	51,6
Województwo . .	59,0	54,3	53,2	52,8	52,8
wskaźnik wzrostu liczby kobiet					
Polska	100,0	100,8	109,0	115,9	118,1
Województwo . .	100,0	94,0	99,5	101,6	106,2
wskaźnik wzrostu liczby mężczyzn					
Polska	100,0	108,2	122,3	131,0	134,8
Województwo . .	100,0	114,0	126,0	130,5	136,6

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

4. PODZIAŁ LUDNOŚCI WEDŁUG WIEKU

Ustalenie składu ludności według wieku należy do podstawowych zadań demografii. Proporcje ilościowe poszczególnych grup wieku są bowiem, obok proporcji płci, najistotniejszymi wielkościami określającymi typ społeczeństwa, jego możliwości rozwojowe, wiążące się ściśle z rozwojem ekonomicznym danego terytorium.

Kryteria klasyfikacyjne pozwalające na właściwe określenie wariantu typologicznego społeczności — zależnie od potrzeb badawczych — zmieniają się zarówno w czasie jak i przestrzeni. Jeśli bowiem dla kraju o niskiej cywilizacji, bądź w odległym historycznie okresie określono jako trzy zasadnicze grupy (pokolenia):

klasę „dzieci" 0 — 14 lat
klasę „rodziców" 15 — 49 lat
klasę „dziadków" 50 i więcej lat

to współcześnie w krajach o bardzo wysokiej cywilizacji, odpowiednio do zespołu warunków panujących w tych krajach, tworzone są przedziały klasowe dla analogicznych grup o wyższych od 5—10 lat granicach wiekowych. Np. we Francji dla celów biologiczno-medycznych przyjmowane jest grupowanie:

klasa „dzieci" 0 — 19 lat
klasa „rodziców" 20 — 60 lat
klasa „dziadków" 60 i więcej lat

Ewolucja w klasyfikacji wieku związana jest w sposób przyczynowo-skutkowy z przedłużeniem się przeciętnego okresu trwania życia w społeczeństwach, w miarę postępu cywilizacji.

Jednakże nie tylko te względy przemawiają za koniecznością zmian w grupowaniu ludności według wieku. Są tu brane również pod uwagę względy praktyczne, które wynikają z potrzeb ekonomiki, biologii i wielu innych dyscyplin. Stąd też np. w praktyce polskiej zachodziły zmiany w grupowaniu ludności według wieku. W kolejnych powojennych spisach ludności wyodrębniono 3 zasadnicze grupy wieku:

Powszechny Spis Sumaryczny z dnia 14. II. 1946 r. oraz Narodowy Spis Powszechny z dnia 3. XII. 1950 r. opracowano wstępnie w klasach:

poniżej 18 lat
18 — 59 lat
60 i więcej lat

Natomiast w Spisie Powszechnym z dnia 6. XII. 1960 roku uwzględniono wstępnie sumaryczny podział ludności w grupach wieku:

0 — 15 lat
16 — 59 lat
60 i więcej lat

Zauważyć należy, iż na skutek zmian zachodzących w grupowaniu ludności według wieku, wynikają poważne trudności w wykorzystaniu materiałów liczbowych, ze względu na ich niepełną porównywalność.

Pierwszą a zarazem podstawową charakterystyką struktury ludności według wieku, dającą możliwość określenia typu społeczeństwa, jest piramida wieku. Jej kształt określa typ społeczeństwa. Według klasycznego podziału ludności i dokonanego przez szwedzkiego demografa Gustava Sundbärga (przełom XIX i XX w.), do dziś uznawanego przez większość demografów, istnieją trzy zasadnicze typy struktur wieku ludności: 1. typ progresywny, 2. typ stacjonarny, 3. typ regresywny.

Typ progresywny charakteryzuje społeczeństwo młode, o silnej dynamice rozwojowej, w którym „dzieci" stanowią ok. 40%, „rodzice" ok. 50%, zaś „dziadkowie" ok. 10% ogółu ludności.

Typ stacjonarny charakteryzuje to, że grupa „rodziców" jest niezmieniona, a udział grupy „dzieci" spada do ok. 27% na rzecz wzrostu grupy „dziadków", których udział wzrasta do ok. 23%.

Typ regresywny charakteryzuje niezmienny 50%-wy udział grupy „rodziców", podczas gdy udział „dzieci" spada do 20%, zaś udział

„dziadków" wzrasta do 30%. Jest to typ społeczeństw wybitnie starych. Mimo przyjętych przez Sundbärga założeń, we wszystkich 3 wariantach, niezmienności udziału grupy środkowej, dane empiryczne wskazują, że jej udział zmienia się w granicach ± 10% dla różnych dużych grup ludnościowych.

Prof. Edward Rosset w dziele: „Proces starzenia się ludności" przyjmuje, że właściwą miarą określenia stopnia „starości" społeczeństwa jest udział „starców" powyżej 60 lat w społeczeństwie, nie zaś układ wzajemnych proporcji wszystkich 3 grup ludnościowych. Wychodząc z tego założenia, dzieli on społeczeństwa według stopnia zaawansowania procesu starzenia się na 4 grupy, a mianowicie:

I grupa — młodości demograficznej o proporcji starców poniżej 8%
II grupa — przedpole starzenia się o proporcji starców 8—10%
III grupa — właściwe starzenie się o proporcji starców 10—12%
IV grupa — starość demograficzna o proporcji starców 12% i więcej.

Kwestia ustalenia najbardziej właściwych proporcji, dających w określonych warunkach optymalne możliwości rozwojowe danej społeczności, jest przedmiotem stałych, wnikliwych badań prowadzonych przez demografów. Wyniki tych ustaleń, opartych na istniejącej strukturze oraz tendencjach panujących w ruchach naturalnym i wędrówkowym ludności, są podstawą dla prowadzenia odpowiedniej polityki demograficznej. Polityka ta prowadzona jest zazwyczaj w powiązaniu z ogółem warunków i potrzeb społeczno-gospodarczych społeczeństwa na danym etapie jego rozwoju.

Powstaje pytanie, które ściśle wiąże się z określonym na wstępie celem niniejszej pracy, a mianowicie: jaka jest struktura demograficzna, a szczególnie struktura ludności Opolszczyzny wg wieku oraz w jakich grupach zachodzą zasadnicze różnice w porównaniu ze strukturą ludności całej Polski?

W tym celu zestawmy ze sobą informacje dotyczące obu zbiorowości dla określenia ogólnego typu ludnościowego, przy czym najpełniejszą charakterystykę mogą dać materiały Narodowego Spisu Powszechnego z 3. XII. 1950 r.

Różnice w strukturze ludności wg wieku obu zbiorowości nie były wtedy zbyt duże, chociaż w dość specyficzny sposób wyróżnia się tu ludność województwa opolskiego, która posiada mniej równomiernie i proporcjonalnie malejące w stosunku do porządku wymierania rozłożone kolejne grupy wieku, aniżeli cała ludność Polski.

Kształt piramidy wieku ludności Polski i województwa zbliżony był do typu stacjonarnego, jeśli pominąć wyrwy i duży udział grup wieku 0—4 i 10—19 lat.

Tablica 8

Struktura ludności Polski i województwa opolskiego według wieku w 1950 roku

Grupy wieku	Polska %	Województwo %	Grupy wieku	Polska %	Województwo %
Ogółem .	100,0	100,0	35—39 . . .	6,9	6,3
0— 4 . . .	12,3	10,2	40—44 . . .	7,3	6,8
5— 9 . . .	8,1	7,7	45—49 . . .	6,3	6,3
10—14 . .	9,3	11,1	50—54 . . .	5,1	5,2
15—19 . .	9,7	11,1	55—59 . . .	3,7	4,0
20—24 . . .	8,5	9,0	60—64 . . .	3,1	3,3
25—29 . . .	8,3	8,0	65—69 . . .	2,2	2,3
30—34 . . .	5,7	4,9	70 i więcej .	3,5	3,8

Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Istotne zmiany w strukturze wieku zaszły w obu zbiorowościach na przestrzeni 8 lat na co wskazują dane z 1958 roku (tabl. 9).

Tablica 9

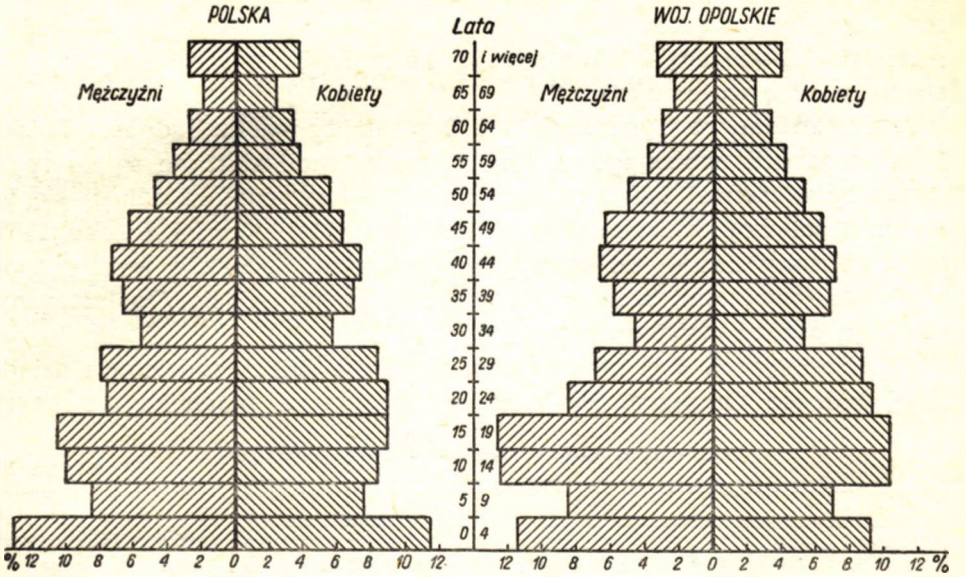
Struktura ludności Polski i województwa opolskiego według wieku w 1958 roku

Grupy wieku	Polska %	Województwo %	Grupy wieku	Polska %	Województwo %
Ogółem ..	100,0	100,0	35—39 . . .	6,4	6,0
0— 4 . . .	12,4	12,3	40—44 . .	4,4	3,7
5— 9 . . .	11,7	10,9	45—49 . . .	6,0	5,6
10—14 . . .	8,8	7,0	50—54 . . .	5,6	5,4
15—19 . . .	7,1	7,8	55—59 . . .	4,6	4,7
20—24 . . .	8,0	9,9	60—64 . . .	3,4	3,5
25—29 . .	8,3	9,6	65—69 . . .	2,3	2,5
30—34 . .	7,7	7,6	70 i więcej .	3,3	3,5

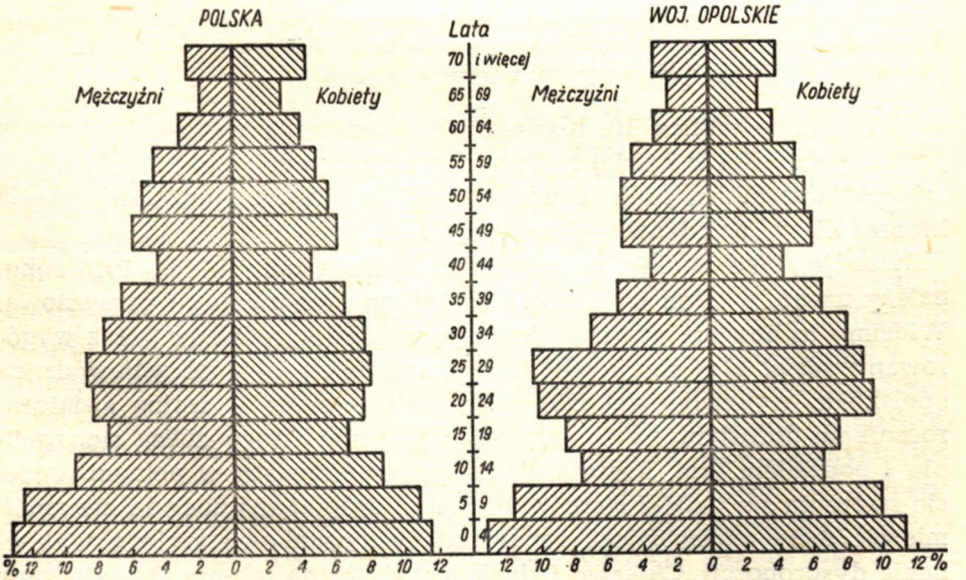
Źródło: Patrz tablice w Cz. II.

Udział w ogólnej liczbie ludności województwa grup wieku 10—19, 35—49 i 70 i więcej lat uległ zmniejszeniu, natomiast pozostałych grup zwiększył się w zestawieniu z ludnością Polski.

Jeśli więc udziały poszczególnych grup wieku wśród ludności Polski nie pokrywały się z udziałem grup wieku ludności Opolszczyzny w 1950 r. i to dość znacznie (za wyjątkiem grupy 45—49 lat), to różnice w strukturze wieku obu zbiorowości w pewnym stopniu zmniejszyły się już w 1958 roku, co można przypisać działaniu przede wszystkim przyrostu naturalnego, którego dynamika charakteryzuje się wyższymi,

Rys. 1. Piramidy wieku ludności Polski i województwa opolskiego według stanu z dnia 31. XII. 1950 r.

Rys. 2. Piramidy wieku ludności Polski i województwa opolskiego według stanu z dnia 31. XII. 1958 r.

aniżeli krajowe wskaźnikami wzrostu. Nie bez wpływu na układ struktury jest ruch wędrówkowy ludności, w którym roczniki najbardziej ruchliwe (15—29 lat) a także starsze, emigrowały w omawianym okresie za granicę województwa.

Przedstawione na rysunkach 1 i 2 piramidy wieku ludności Polski i województwa opolskiego w 1950 r. sylwetkami zbliżone są do typu piramidy właściwej ludności stacjonarnej — szczególnie odnosi się to do ludności województwa. Już jednak piramidy ludności z roku 1958 mają zbliżony kształt do typu progresywnego. Jednakże wyrwy spowodowane wojnami, szczególnie głębokie w piramidzie Opolszczyzny nie dają obrazu czystego typu.

W zasadniczych 3 grupach wieku tj. klasie dzieci, rodziców i dziadków, ludność Opolszczyzny przechodzi wyraźne przemiany, o czym

Tablica 10

Grupy wieku	Lata					
	1939	1946	1950	1955	1958	1960[a]
Ogółem . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0 — 17 . . .	38,2	39,6	35,7	33,8	34,2	35,8
18 — 59 . . .	50,6	49,9	54,9	56,8	56,3	54,3
60 i więcej lat	11,2	10,5	9,4	9,4	9,5	9,9

a. Szacunek własny w oparciu o opracowane metodą reprezentacyjną wyników Spisu Powszechnego 1960 r. (doliczono ok. 7 tys. osób spisanych centralnie do grupy 18—59 lat).

Źródło: Patrz tablice w Cz. II i obliczenia własne.

świadczą dane tablicy 10. Konieczność (techniczna raczej) zachowania porównywalności w każdej z grup wieku zmusza do zaliczenia do klasy: „dzieci" wszystkich osób w wieku 0—17 lat, klasy „rodziców" 18—59 lat oraz klasy „dziadków" — powyżej 60 lat.

Sytuację, jaka istniała w momencie Spisu z dnia 14. II. 1946 roku, należy uznać, o czym była mowa wyżej, za nienormalną i przejściową. Widzimy tu bowiem wyraźną depresję w klasie „rodziców" oraz wygórowany udział klas skrajnych. W tym momencie ludność województwa opolskiego wykazuje głębokie rany, zadane przez II wojnę światową rocznikom dorosłym, na skutek czego z jednej strony zbliża się, zgodnie z podziałem prof. Rosseta, do grupy społeczeństw w pełnym procesie starzenia się (udział starców 10,5%), z drugiej zaś posiada niewspółmiernie duży udział dzieci, zapewniający stosunkowo szybkie wyrównanie dysproporcji. Ciekawe jednak jest to, że na terenie Opolszczyzny istniała bardzo zbliżona sytuacja demograficzna w momencie dokonywania przez Niemców w dniu 17. V. 1939 roku kolejnego spisu (*Volks-*

zählung 1939). Ludność ówczesna zaliczała się do typu wybitnie stacjonarnego, dokonującego prostej reprodukcji ludności. Wpływ tej sytuacji uwidacznia się w strukturze ludności bezpośrednio powojennej, gdyż dominujący, bo pięćdziesięcioczteroprocentowy udział posiada tu ludność miejscowego pochodzenia oraz część nie repatriowanych jeszcze Niemców. Ponadto duże natężenie ruchów wędrówkowych tego okresu nie pozwala przyjmować stanu z roku 1946 za podstawę porównań.

W ciągu blisko pięciu lat, tj. w okresie od 14. II. 1946 do 3. XII. 1950 r. nastąpiła pewna stabilizacja ludności w województwie i stan w momencie Narodowego Spisu Powszechnego z 1950 r. daje realniejsze możliwości zilustrowania zmian w zasadniczych klasach wieku ludności wo-

Tablica 11

Wskaźniki wzrostu ludności według grup wieku

Grupy wieku	Lata			
	1950	1955	1958	1960
Ogółem . .	100,0	108,0	111,0	115,4
0 — 17	100,0	102,3	106,4	115,7
18 — 59	100,0	111,7	113,7	114,5
60 i więcej lat .	100,0	107,6	112,3	121,9

jewództwa (tabl. 11). Wynika stąd, że najwyższy wzrost w latach 1950—1960 nastąpił w grupie starców — powyżej 60 lat. Wzrost ten wynosi blisko 22%, przy równoczesnym wzroście klasy dzieci o ponad 15% i najniższym wzroście w grupie rodziców o ponad 14%. Wzrost ogólnej liczby ludności wynosił w 1960 r., w porównaniu z 1950 r. ponad 15%. Jednakże rozwój ludności, a szczególnie dynamika wzrostu poszczególnych grup nie kształtowały się równomiernie i tak np. w okresie 1950—1955, najsilniej rozwijała się grupa rodziców, następnie grupa starców, zaś najwolniej grupa dzieci. W okresie 1955—1958 najszybszy rozwój wykazuje grupa starców, następnie dzieci, najwolniejszy zaś grupa w wieku dojrzałym. W latach 1958—1960 tempo wzrostu liczebnego krańcowych grup było o wiele silniejsze niż grupy środkowej.

Przedstawiona sytuacja w dynamice przemian strukturalnych ludności wiąże się w głównej mierze z wpływem przyrostu naturalnego, którego współczynniki utrzymywały się przez cały niemal okres w tendencji wzrostowej (za wyjątkiem dwu ostatnich lat). Szybki wzrost liczby starców związany jest z przedłużaniem się przeciętnego okresu trwania życia ludności, który przesunął się (szacunkowo) w kraju o ok. 6,5 lat w ciągu omawianego okresu (z ok. 57 lat dla mężczyzn

i ok. 62 lat dla kobiet w r. 1950, do ok. 63 lat dla mężczyzn i ok. 69 lat dla kobiet w r. 1960).

Ponadto na spadek udziału grupy środkowej posiada duży wpływ migracja (akcja łączenia rodzin niemieckich i repatriacja z ZSRR w okresie 1957—1959) zagraniczna.

Tak więc pod wpływem ścierania się wszystkich wspomnianych czynników, ukształtowała się aktualna dla 1960 r. struktura ludności w głównych grupach wieku, wskazująca iż w najbliższych latach do grupy środkowej zaczną napływać bardzo liczne roczniki młodzieży, likwidując przejściowy spadek udziału procentowego tej grupy, przy jednoczesnym dalszym postarzaniu się społeczeństwa na skutek wzrostu udziału grupy wieku powyżej 60 lat oraz stopniowym wolnym spadku udziału klasy dzieci wśród ludności województwa (patrz tablica XII w cz. II).

Analizując zmiany w proporcjach klas wieku ludności województwa opolskiego nie można pominąć zróżnicowania tych zmian w przekrojach powiatowych.

Udział grupy „dzieci" (10—17 lat) w ogólnej liczbie mieszkańców województwa wynosił w 1946 roku 39,6%. Najwyższe udziały (40,3 do 44,9%) tej grupy ludności posiadały powiaty: Strzelce Opolskie, Olesno, Opole, Racibórz, Koźle i Niemodlin, a więc powiaty wybitnie autochtoniczne.

Powiaty o przewadze ludności napływowej posiadały na ogół niższy udział dzieci, mieszczącej się w granicach 29,7 do 39,5%. Należy tu zaliczyć szczególnie miasta: Brzeg, Nysę, Opole a nawet Racibórz oraz powiaty: Nysa, Głubczyce, Grodków, Kluczbork, Namysłów, Brzeg a także Prudnik.

Najniższy udział klasy dzieci w województwie opolskim obserwujemy w 1955 roku i w tym okresie prymat w udziale procentowym klasy dzieci przejmują zdecydowanie powiaty napływowe, posiadające lepsze proporcje płci, aniżeli powiaty autochtoniczne, jak również wyższe współczynniki przyrostu naturalnego (por. cz. II, tabl. XXVII), podczas gdy główny wpływ na obserwowany spadek udziału liczby wśród ludności województwa posiadają właśnie powiaty o przewadze ludności miejscowej. Podobne proporcje między powiatami zachowały się do końca 1960 r. Warto dodać, że przeciętny udział tej klasy wieku w 1939 r. wynosił 38,2% czyli był wyższy od wahającego się w granicach 29,5% (Koźle, Racibórz) do 33% (Prudnik), udziału w powiatach autochtonicznych w roku 1958.

O ile przed 1950 rokiem udział dzieci (0—17 lat) wśród ogółu ludności Opolszczyzny był mniejszy niż wśród ludności Polski, o tyle po 1950 roku nastąpiło przesunięcie tych proporcji i wystąpiła przewaga woje-

wództwa opolskiego. Nawiasem mówiąc wskaźniki płodności i urodzeń są różne, szczególnie w powiatach o przewadze ludności miejscowej, podczas gdy w powiatach „napływowych" wskaźniki te zaczynają spadać (por. tabl. XXVI, cz. II).

Udział środkowej grupy wieku — wiek zdolności produkcyjnej: od 18—59 lat — wzrastał w województwie, przyjmując następujące wskaźniki: 50% w 1946 r., 54,9% w 1950 r., 56,8% w 1955 r. i 56,3% w 1958 r. W 1946 roku powiaty napływowe posiadały najwyższe wskaźniki udziału tej grupy (wśród nich przodują miasta wydzielone łącznie z m. Raciborzem). W 1950 r. proporcje się na ogół wyrównują, natomiast od 1955 r. zaznacza się w tej grupie ludności coraz większy wzrost wielkości tych wskaźników odnoszących się do powiatów o przewadze ludności miejscowej. Dodać należy, iż województwo charakteryzuje łagodniejszy, o 1,8% spadek udziału ludności w wieku zdolności produkcyjnej, aniżeli miał miejsce w całej Polsce w okresie 1950—1960.

Wiek powyżej 60 lat przyjęto uznawać za wiek rozpoczynającej się starości. Udział procentowy ludności powyżej 60 lat w ogólnej liczbie ludności nazywa się współczynnikiem starości. Na podstawie danych już przytoczonych oraz tablic części II, możemy obserwować wzrost tego współczynnika od 9,4% w 1950 roku do 9,9% w 1960. W 1950 r. najbardziej zaawansowanym powiatem w procesie starzenia się był powiat Olesno Śl., w którym współczynnik ten wynosił 13% (według prof. Rosseta — starość demograficzna), a następnie miasta: Racibórz (11,8%), Opole (11%), Prudnik (10,4%), Racibórz (10,4%) i Głubczyce (10,2%). Powiatami w przedpolu starzenia się były: Koźle (9,8%), Strzelce Op. (9,3%), m. Opole (8,6%). Pozostałe powiaty leżą w grupie młodości demograficznej — poniżej 8% starców.

Zmiany w strukturze ludności wg wieku w ciągu 10-lecia spowodowały, iż w 1960 r. pierwszeństwo w stopniu zestarzenia się przejął powiat Racibórz ze współczynnikiem 13,1% — za nim zaś Olesno — 12,7% i Opole — 12%. Następna grupa powiatów to: Strzelce Op. — 11%, Krapkowice — 10,9%, Prudnik — 10,8%, m. Racibórz — 10,8%, Koźle — 10,6%, Kluczbork 10,0%. Grupa przedpola starzenia się: Głubczyce — 9,2%, m. Opole — 8,8%, Niemodlin — 8,7%, Brzeg — 8,4% i wreszcie grupa młodości demograficznej: m. Brzeg — 5,4%, m. Nysa — 6,0%, Nysa — 6,3%, Grodków — 7,0%, Namysłów — 7,6%. Widoczne się znów staje, że ludność miejscowa zaczyna wysuwać się na czoło w procesie starzenia się.

Województwo opolskie jako całość posiada wyższe współczynniki określające stopień starości społeczeństwa aniżeli przeciętne w kraju, przy czym tempo starzenia się jest jednak w kraju szybsze, o czym wnioskować można na podstawie wzrostu obu współczynników w la-

tach 1950—1960. Mianowicie dla Polski współczynnik ten wzrósł z 8,5% do 9,6%, podczas gdy w województwie opolskim 9,4 do 9,9%.

Stopień starości lub młodości społeczeństwa można mierzyć również przy pomocy przeciętnego wieku, obliczanego bądź jako mediana, bądź średnia ważona. Dane o przeciętnym wieku ludności Polski i województwa opolskiego przedstawione zostały w tablicy 12.

Tablica 12

Przeciętny wiek ludności Polski i województwa opolskiego w 1955 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Ludność	
				miejska	wiejska
Polska	28,32	27,34	29,80	28,83	28,38
Województwo opolskie	29,01	27,43	30,40	28,23	29,40

Źródło: na podstawie tablic: XVI i XXI, cz. II.

Przeciętny wiek mieszkańca Opolszczyzny jest wyższy od przeciętnego wieku mieszkańca Polski; jedynie w grupie ludności miejskiej sytuacja jest odwrotna. Widoczna jest w obu zbiorowościach znaczna przewaga wysokości średniego wieku kobiet nad wiekiem mężczyzn.

Przytoczone wywody dają pewną podstawę do wnioskowania o prawdopodobnym kształtowaniu się struktury ludnościowej w przyszłości. Jeśli założyć trwałość istniejących tendencji w przyroście naturalnym, tj. szybszym spadku liczby urodzeń od spadku liczby zgonów i stabilizacji ruchów migracyjnych, to naturalny rozwój ludności winien przynieść ok. 1980 roku zmianę typu społeczeństwa województwa opolskiego ze zdecydowanie progresywnego na typ stacjonarny.

5. WNIOSKI

Z dokonanej próby analizy struktury demograficznej — która z natury rzeczy nie może wyczerpywać wszystkich problemów, proporcji i predyspozycji na przyszłość wynikających z istniejącej sytuacji w województwie opolskim w tej dziedzinie — wynika kilka wniosków.

1. Sytuacja ludnościowa Opolszczyzny z uwagi na pochodzenie terytorialne jej mieszkańców jest nieco odmienna od pozostałych ziem Polski a także ziem zachodnich i północnych (może w pewnym stopniu podobna do sytuacji woj. olsztyńskiego), gdyż ponad 50% stanowi tu ludność z dawna osiadła, 25% ludność repa-

triancka i 25% ludność, która napłynęła z południowo-wschodnich województw Polski (Katowice, Kraków, Rzeszów, Kielce).

2. Województwo posiada z jednej strony powiaty o zdecydowanej przewadze ludności pochodzenia miejscowego, mieszane i powiaty o zdecydowanej większości ludności napływowej, co w dużym stopniu przesądza o kształtowaniu się struktury ludności wg płci i wieku, nie mówiąc już o dalszych wskaźnikach ludnościowych. Średnie więc wielkości wojewódzkie są wypadkowymi nieraz mocno od siebie odbiegających wskaźników w poszczególnych powiatach.
3. Województwo opolskie charakteryzują współczynniki przyrostu naturalnego właściwe społeczeństwom bardzo dynamicznym, sięgają one wysokości wskaźników odpowiadających przeciętnej krajowej, a nie dorównują przeciętnej dla ziem zachodnich. Pomimo wysokiego przyrostu naturalnego ludności, dynamikę rozwoju liczby mieszkańców województwa hamował w latach 1946—1960 wysoki ubytek migracyjny.
4. Liczba ludności miejskiej województwa wzrastała na skutek postępującej urbanizacji, zmieniając udział tej ludności ogółem z 29% w 1946 r. do 38% w 1960 roku.
5. Skutki II wojny światowej widoczne bezpośrednio po wojnie (1946 r.) w postaci ogromnej przewagi liczby kobiet nad liczbą mężczyzn stopniowo zacierają się, lecz wskaźnik ten jest nadal najwyższy w kraju.
6. Ludność województwa opolskiego należy, podobnie jak i ludność całego kraju, do typu społeczeństwa progresywnego, z tym jednak, że ludność województwa opolskiego jest w większym stopniu zaawansowana w procesie starzenia się.

Część II

Zawarte w tej części tablice opracowane zostały w większości na podstawie materiałów znajdujących się w źródłach publikowanych bądź na podstawie materiałów znajdujących się w Głównym Urzędzie Statystycznym lub w Wydziale Statystyki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Opolu. O ile nie zaznaczono inaczej, od 1955 roku dane dla miast podano łącznie z osiedlami.

W tablicach zastosowano znaki umowna: (.) — kropka oznacza brak informacji lub informacji wiarygodnej; (—) kreska oznacza, że dane zjawisko nie występuje; (x) — krzyżyk oznacza miejsce w tablicy, które nie może być wypełnione ze względu na jej układ.

Tablica I

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 17. V. 1939 r.[a]

Powiat	Ludność						
	ogółem	mężczyźni	kobiety	w tym			
				osoby w wieku			miejska w tysiącach
				0—17 lat	18—59 lat	60 i więcej lat	
Województwo	1 065 344	499 838	565 506	406 611	539 145	119 588	327,5
Brzeg	38 596	18 824	19 772	13 909	19 905	4 782	4,0
Głubczyce	82 264	36 876	45 388	29 656	41 613	10 995	26,7
Grodków	40 157	19 074	21 083	15 476	19 823	4 858	9,8
Kluczbork	50 301	23 869	26 432	18 659	25 568	6 076	18,3
Koźle	88 274	41 615	46 659	35 927	43 602	8 745	11,9
Krapkowice[b]	—	—	—	—	—	—	—
Namysłów	31 227	15 096	16 131	11 732	15 735	3 760	7,7
Niemodlin	40 340	19 234	21 106	16 006	19 714	4 620	5,8
Nysa	70 519	33 080	37 435	25 930	35 607	8 978	17,3
Olesno	56 157	26 854	29 303	24 301	26 084	5 772	10,2
Opole	144 644	69 392	75 252	60 123	69 926	14 595	5,6
Prudnik	95 815	44 155	51 660	36 207	47 550	12 058	28,2
Racibórz	68 155	31 760	36 395	26 744	34 173	7 238	
Strzelce Opolskie	93 621	45 017	48 604	39 488	45 527	8 606	16,8
M. Brzeg	29 580	13 596	15 984	8 310	17 472	3 798	29,6
M. Nysa	35 433	16 298	19 135	11 550	19 571	4 312	35,4
M. Opole	50 540	23 090	27 450	15 764	29 863	4 913	50,5
M. Racibórz	49 725	22 008	27 717	16 829	27 414	5 482	49,7

[a] Podział administracyjny doprowadzono do porównywalności ze stanem w dniu 1. IV. 1947 r. [b] Powiat Krapkowice powstał w dniu 1. I. 1956 r. z części gromad powiatów: opolskiego, prudnickiego i strzeleckiego.

Źródło: Volkszählung — Die Bevölkerung des Deutschen Reiches. Nach Ergebnissen der Volkszählung 1939. Berlin 1941. Heft 2.

Tablica II

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 17. V. 1939 r.
w odsetkach

Powiaty	Ludność					
	ogółem	w tym kobiety	w tym			
			osoby w wieku			miejska
			0—17 lat	18—59 lat	60 i więcej lat	
Województwo	100,0	53,1	38,2	50,6	11,2	30,7
Brzeg	100,0	51,2	36,0	51,6	12,4	10,3
Głubczyce	100,0	55,2	36,0	50,6	13,4	32,4
Grodków	100,0	52,5	38,5	49,4	12,1	24,4
Kluczbork	100,0	52,5	37,1	50,8	12,1	36,3
Koźle	100,0	52,9	40,7	49,4	9,9	13,5
Krapkowice	—	—	—	—	—	—
Namysłów	100,0	51,7	37,6	50,4	12,0	24,6
Niemodlin	100,0	52,3	39,7	48,9	11,4	14,5
Nysa	100,0	53,1	36,8	50,5	12,7	24,5
Olesno	100,0	52,2	43,3	46,4	10,3	18,1
Opole	100,0	52,0	41,6	48,3	10,1	3,8
Prudnik	100,0	53,9	37,8	49,6	12,6	29,5
Racibórz	100,0	53,4	39,2	50,2	10,6	—
Strzelce Opolskie	100,0	51,9	42,2	48,6	9,2	18,0
M. Brzeg	100,0	54,0	28,1	59,1	12,8	100,0
M. Nysa	100,0	54,0	32,6	55,2	12,2	100,0
M. Opole	100,0	54,3	31,2	59,1	9,7	100,0
M. Racibórz	100,0	55,7	33,8	55,2	11,0	100,0

Por. notki do tablicy I.
Źródło: tabl. I.

Tablica III

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 14. II. 1946 r.[a]

Powiaty	Liczba miast	Ludność						
		ogółem	mężczyźni	kobiety	w tym			
					osoby w wieku			miejska
					0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo	27	792 234	324 799	467 435	313 962	395 652	82 620	172 995
Brzeg	2	32 980	13 688	19 292	13 020	16 663	3 297	2 241
Głubczyce	3	66 081	26 010	40 071	24 482	33 991	7 608	13 044
Grodków	2	36 702	15 597	21 105	14 057	19 147	3 498	6 028
Kluczbork	3	43 308	19 125	24 183	16 751	22 748	3 809	11 922
Koźle	1	66 636	27 362	39 274	27 060	32 741	6 835	8 277
Krapkowice	—	—	—	—	—	—	—	—
Namysłów	1	20 780	9 412	11 368	8 261	11 047	1 472	4 095
Niemodlin	1	33 298	14 127	19 171	13 408	16 662	3 228	2 580
Nysa	3	60 429	26 064	34 365	21 901	33 238	5 290	14 613
Olesno	2	45 956	18 812	27 144	19 585	21 267	5 104	8 493
Opole	2	109 160	43 412	65 748	46 444	49 545	13 171	2 826
Prudnik	3	90 738	36 057	54 681	35 378	44 854	10 506	18 765
Racibórz	1	44 592	17 199	27 393	18 900	20 755	4 937	—
Strzelce Opolskie	3	75 000	30 213	44 787	33 673	33 869	7 458	13 537
M. Brzeg	x	7 744	3 361	4 383	2 303	4 804	637	7 744
M. Nysa	x	11 559	4 808	6 751	3 427	6 962	1 170	11 559
M. Opole	x	27 666	11 995	15 671	8 747	16 815	2 104	27 666
M. Racibórz	x	19 605	7 557	12 048	6 565	10 544	2 496	19 605

a. Podział administracyjny z dnia 28. VI. 1946 r. Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dnia 14. II. 1946 r. — GUS.
Źródło: Statystyka Polski — seria D. Zeszyt 1. Warszawa 1947.

Tablica IV

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 14. II. 1946 r.

w odsetkach

Powiaty	Ludność					
	ogółem	w tym kobiety	w tym			
			osoby w wieku			miejska
			0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo . . .	100,0	59,0	39,6	50,0	10,4	29,0
Brzeg	100,0	58,5	39,5	50,5	10,0	6,8
Głubczyce	100,0	60,6	37,0	51,5	11,5	19,7
Grodków	100,0	57,5	38,3	52,2	9,5	16,4
Kluczbork	100,0	55,8	38,7	52,5	8,8	27,5
Koźle	100,0	58,9	40,6	49,1	10,3	12,4
Krapkowice	—	—	—	—	—	—
Namysłów	100,0	54,7	39,8	53,2	7,0	19,7
Niemodlin	100,0	57,6	40,3	50,0	9,7	7,7
Nysa	100,0	56,9	36,3	55,0	8,7	24,2
Olesno	100,0	59,1	42,6	46,3	11,1	18,5
Opole	100,0	60,2	42,5	45,4	12,1	2,6
Prudnik	100,0	60,3	39,0	49,4	11,6	20,7
Racibórz	100,0	61,4	42,4	46,6	11,0	—
Strzelce Opolskie	100,0	59,7	44,9	45,2	9,9	18,0
M. Brzeg	100,0	56,6	29,7	62,1	8,2	100,0
M. Nysa	100,0	58,4	29,7	60,2	10,0	100,0
M. Opole	100,0	56,6	31,6	60,8	7,6	100,0
M. Racibórz	100,0	61,5	33,5	53,8	12,7	100,0

Źródło: tabl. III.

Tablica V

Ludność województwa opolskiego ujęta przez Narodowy Spis Powszechny z 1950 r. według miejsca zamieszkania w sierpniu 1939 r.

Miejsce zamieszkania w sierpniu 1939 r.	Ludność		Miejsce zamieszkania w sierpniu 1939 r.	Ludność	
	w tysiącach	w %		w tysiącach	w %
Ogółem	809,5	100,0	Olsztyńskie	0,3	0,0
			Gdańskie	0,6	0,0
W obecnych granicach Polski	602,3	74,4	Koszalińskie	0,1	0,0
			Szczecińskie	0,1	0,0
M. st. Warszawa	5,1	0,6	Zielonogórskie	0,1	0,0
Warszawskie	4,4	0,5	Wrocławskie	1,2	0,1
Bydgoskie	2,3	0,3	Opolskie	436,9	54,1
Poznańskie	6,9	0,9	Katowickie	45,0	5,7
M. Łódź	0,8	0,0	Krakowskie	48,1	6,0
Łódzkie	13,8	1,7	Rzeszowskie	17,3	2,1
Kieleckie	12,5	1,5	Poza obecnymi granicami Polski	201,7	24,9
Lubelskie	5,3	0,7			
Białostockie	1,5	0,2	Nieustalone	5,5	0,7

Źródło: Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1960.

Tablica VI

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 3. XII. 1950 r.[a]

Powiaty	Ludność						
	ogółem	mężczyźni	kobiety	w tym			
				osoby w wieku			miejska
				0—17 lat	18—59 lat	60 i więcej lat	
Województwo . .	809 529	370 006	439 523	289 050	444 579	75 900	221 307
Brzeg	26 760	12 845	13 915	10 167	14 994	1 599	3 371
Głubczyce	48 963	22 673	26 090	17 850	26 123	4 990	13 447
Grodków	27 763	13 497	14 266	10 694	15 180	1 889	5 100
Kluczbork	42 062	19 584	22 478	15 600	23 432	3 030	15 650
Koźle	76 149	34 246	41 903	26 683	41 966	7 500	17 121
Krapkowice	—	—	—	—	—	—	—
Namysłów	25 328	12 136	13 192	10 194	13 607	1 527	6 438
Niemodlin	27 924	13 156	14 768	10 558	15 282	2 084	2 560
Nysa	53 581	25 513	28 068	20 682	29 019	3 880	14 052
Olesno	49 406	22 181	27 225	17 641	25 324	6 441	10 378
Opole	126 997	57 204	69 793	43 943	69 033	14 021	4 920
Prudnik	77 694	34 329	43 365	26 083	43 540	8 071	21 043
Racibórz	52 374	23 130	29 244	18 386	28 521	5 467	—
Strzelce Opolskie . .	81 633	36 668	44 965	30 105	43 960	7 568	14 332
M. Brzeg	12 771	6 045	6 726	4 321	7 812	638	12 771
M. Nysa	15 213	7 595	7 618	5 210	9 248	755	15 213
M Opole	38 464	17 493	20 971	12 063	23 075	3 326	38 464
M. Racibórz	26 447	11 511	14 936	8 870	14 463	3 114	26 447

a. Podział administracyjny z dnia 15. V. 1951 r.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny 1950 r. — materiały GUS.

Tablica VII

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 3. XII. 1950 r.
w odsetkach

Powiaty	Ludność					
	ogółem	w tym kobiety	w tym			
			osoby w wieku			miejska
			0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo . . .	100,0	54,3	35,7	54,9	9,4	27,3
Brzeg	100,0	52,0	38,0	56,0	6,0	12,6
Głubczyce	100,0	53,3	36,5	53,3	10,2	27,5
Grodków	100,0	51,4	38,5	54,7	6,8	18,4
Kluczbork	100,0	53,4	37,1	55,7	7,2	
Krapkowice	—	—	—	—	—	—
Koźle	100,0	55,0	35,1	55,1	9,8	22,5
Namysłów	100,0	52,1	40,3	53,7	6,0	25,4
Niemodlin	100,0	52,9	37,8	54,7	7,5	9,2
Nysa	100,0	52,4	38,6	54,2	7,2	26,2
Olesno	100,0	55,1	35,7	51,3	13,0	21,0
Opole	100,0	55,0	34,6	54,4	11,0	3,9
Prudnik	100,0	55,8	33,6	56,0	10,4	27,1
Racibórz	100,0	55,8	35,2	54,4	10,4	—
Strzelce Opolskie	100,0	55,1	36,9	53,9	9,3	17,6
M. Brzeg	100,0	52,7	33,8	61,2	5,0	100,0
M. Nysa	100,0	50,1	34,2	60,8	5,0	100,0
M. Opole	100,0	54,5	31,4	60,0	8,6	100,0
M. Racibórz	100,0	56,5	33,5	54,7	11,8	100,0

Źródło: tabl. VI.

Tablica VIII

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 31. XII. 1955 r.[a]

Powiaty	Ludność						
	ogółem	mężczyźni	kobiety	w tym			
				osoby w wieku			miejska
				0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo	874 303	409 174	465 129	295 897	496 721	81 685	291 576
Brzeg	28 234	13 750	14 484	10 964	15 263	2 007	3 248
Głubczyce	51 439	24 434	27 005	18 513	28 639	4 287	14 975
Grodków	32 462	15 712	16 750	13 161	17 420	1 881	6 099
Kluczbork	50 926	24 139	26 787	18 234	27 936	4 756	17 601
Koźle	85 049	39 463	45 586	26 604	49 697	8 748	23 169
Krapkowice	49 812	23 560	26 252	15 352	29 192	5 268	12 986
Namysłów	32 305	15 700	16 605	13 162	17 085	2 058	7 185
Niemodlin	33 204	15 871	17 333	12 407	18 059	2 738	3 181
Nysa	57 936	27 867	30 069	23 208	31 663	3 065	15 124
Olesno	43 045	19 930	23 115	13 788	24 199	5 058	9 468
Opole	114 814	52 814	62 000	36 094	65 584	13 136	6 275
Prudnik	59 089	26 884	32 205	19 226	33 762	6 101	23 132
Racibórz	50 556	22 851	27 705	15 621	29 003	5 932	2 586
Strzelce Opolskie	62 941	29 016	33 925	20 357	36 008	6 576	24 096
M. Brzeg	18 764	8 857	9 907	6 860	11 001	901	18 764
M. Nysa	18 653	9 215	9 438	6 605	11 105	943	18 653
M. Opole	55 750	26 091	29 659	16 689	34 368	4 693	55 750
M. Racibórz	29 324	13 020	16 304	9 052	16 737	3 535	29 324

a. Podział administracyjny z dnia 1. I. 1956 r.

Źródło: Ludność według płci i wieku zameldowana na zamieszkanie w dniu 31. XII. 1955 r. „Statystyka Polski", seria F, zeszyt 5. GUS 1959 r. S. 38—40.

Tablica IX

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 31. XII. 1955 r.

w odsetkach

Powiaty	Ludność					
	ogółem	w tym kobiety	w tym			
			osoby w wieku			miejska
			0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo . . .	100,0	53,2	33,8	56,8	9,4	33,3
Brzeg	100,0	51,3	38,8	54,1	7,1	11,5
Głubczyce	100,0	52,5	36,0	55,7	8,3	29,1
Grodków	100,0	51,6	40,5	53,7	5,8	18,8
Kluczbork	100,0	52,6	35,8	54,9	9,3	34,6
Koźle	100,0	53,6	31,3	58,4	10,3	27,2
Krapkowice	—	—	—	—	—	—
Namysłów	100,0	51,4	40,7	52,9	6,4	22,1
Niemodlin	100,0	52,2	37,4	54,4	8,2	9,6
Nysa	100,0	51,9	40,1	54,6	5,3	26,1
Olesno	100,0	53,7	32,0	56,2	11,8	22,0
Opole	100,0	54,0	31,4	57,1	11,5	5,5
Prudnik	100,0	54,5	32,6	57,1	10,3	39,1
Racibórz	100,0	54,8	30,9	57,4	11,7	51,1
Strzelce Opolskie	100,0	53,9	32,3	57,2	10,5	38,3
M. Brzeg	100,0	52,8	36,6	58,6	4,8	100,0
M. Nysa	100,0	50,6	35,4	59,5	5,1	100,0
M. Opole	100,0	53,2	30,0	61,6	8,4	100,0
M. Racibórz	100,0	55,6	30,9	57,1	12,0	100,0

Źródło: tabl. VIII.

Tablica X

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 31. XII. 1958 r.[a]

Powiaty	Ludność						
	ogółem	mężczyźni	kobiety	w tym			
				osoby w wieku			miejska
				0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo	898 562	423 808	474 754	307 614	505 510	85 438	321 150
Brzeg	29 901	14 567	15 334	12 046	15 588	2 267	3 649
Głubczyce	54 072	25 868	28 204	20 175	29 256	4 641	17 636
Grodków	35 559	17 407	18 152	15 124	18 184	2 251	7 012
Kluczbork	52 357	24 922	27 435	18 947	28 386	5 024	18 813
Koźle	86 935	40 900	46 035	26 883	50 940	9 112	28 611
Krapkowice	49 338	22 611	26 727	14 554	29 423	5 361	18 691
Namysłów	34 196	16 724	17 472	14 326	17 518	2 352	8 072
Niemodlin	34 257	16 426	17 731	13 177	18 287	2 793	3 605
Nysa	63 050	30 665	32 385	26 357	33 055	3 638	17 343
Olesno	42 856	20 009	22 847	13 195	24 673	4 988	9 595
Opole	112 524	52 087	60 437	33 974	65 391	13 159	6 546
Prudnik	59 451	27 340	32 111	19 645	33 570	6 236	24 446
Racibórz	49 756	22 740	27 016	14 654	28 914	6 188	2 673
Strzelce Opolskie	63 758	30 044	33 714	20 179	36 685	6 894	24 906
M. Brzeg	22 200	10 580	11 620	8 488	12 545	1 167	22 200
M. Nysa	21 446	10 503	10 943	8 184	12 094	1 168	21 446
M. Opole	57 829	27 119	30 710	18 544	34 280	5 005	57 829
M. Racibórz	29 077	13 296	15 781	9 162	16 721	3 194	29 077

a. Jednorazowe badanie stanu i struktury ludności według płci i wieku na podstawie ksiąg meldunkowych.

Źródła: Biuletyn Statystyki Ludności — Wydział Statystyki PWRN w Opolu — 1959 r. oraz przeliczenia własne.

Tablica XI

Ludność województwa opolskiego według stanu w dniu 31. XII. 1958 r.

w odsetkach

Powiaty	Ludność					
	ogółem	w tym kobiety	w tym			
			osoby w wieku			miejska
			0 — 17 lat	18 — 59 lat	60 i więcej lat	
Województwo . . .	100,0	52,8	34,2	56,3	9,5	35,7
Brzeg	100,0	51,3	40,3	52,1	7,6	12,2
Głubczyce	100,0	52,2	37,3	54,1	8,6	30,8
Grodków	100,0	51,1	42,6	51,1	6,3	19,7
Kluczbork	100,0	52,4	36,2	54,2	9,6	35,9
Koźle	100,0	54,2	29,5	59,6	10,9	37,9
Krapkowice	100,0	53,0	30,9	58,6	10,5	32,9
Namysłów	100,0	51,1	41,9	51,2	6,9	23,6
Niemodlin	100,0	52,1	38,5	53,4	8,1	10,5
Nysa	100,0	51,4	41,8	52,4	5,8	27,5
Olesno	100,0	53,3	30,8	57,6	11,6	22,4
Opole	100,0	53,7	30,2	58,1	11,7	5,8
Prudnik	100,0	54,0	33,0	56,5	10,5	41,1
Racibórz	100,0	54,3	29,5	58,1	12,4	5,4
Strzelce Opolskie	100,0	52,9	31,6	57,6	10,8	39,1
M. Brzeg	100,0	52,3	38,2	56,1	5,7	100,0
M. Nysa	100,0	51,0	38,2	56,4	5,4	100,0
M. Opole	100,0	53,1	32,1	59,3	8,6	100,0
M. Racibórz	100,0	54,3	31,5	57,5	11,0	100,0

Źródło: tabl. X.

Tablica XII

Struktura ludności według wieku

Wyszczególnienie	Ludność				
	ogółem w tys.	w wieku			miejska
		0—15 lat	16—59 lat	60 i więcej lat	
		w odsetkach			
Polska					
Spis 3. XII. 1950	24 613,7	31,7	59,8	8,5	39,0
Spis 6. XII. 1960[a]	27 731,0	35,3	55,1	9,6	48,1
Województwo					
Spis 3. XII. 1950	809,5	31,3	59,3	9,4	27,3
Spis 6. XII. 1960[a]	927,4	33,7	56,4	9,9	37,7
M. Brzeg	24,0	38,8	55,8	5,4	100,0
Brzeg	30,9	39,8	51,8	8,4	12,9
Głubczyce	56,7	35,4	55,4	9,2	30,4
Grodków	35,9	43,0	50,0	7,0	21,1
Kluczbork	53,1	35,0	55,0	10,0	36,6
Koźle	90,7	30,3	59,1	10,6	41,9
Krapkowice	51,4	29,0	60,1	10,9	39,3
Namysłów	34,4	41,0	51,4	7,6	24,1
Niemodlin	34,3	37,9	53,4	8,7	10,6
M. Nysa	23,5	37,4	56,6	6,0	100,0
Nysa	64,7	41,9	51,8	6,3	28,2
Olesno	41,7	31,0	56,3	12,7	24,1
M. Opole	61,4	31,4	59,8	8,8	100,0
Opole	115,2	30,0	58,0	12,0	6,2
Prudnik	61,0	32,8	56,4	10,8	42,8
M. Racibórz	32,3	31,3	57,9	10,8	100,0
Racibórz	50,5	28,3	58,6	13,1	5,8
Strzelce Opolskie	65,7	30,7	58,3	11,0	39,7

a. Wstępne wyniki Spisu oraz obliczenia własne.

Tablica XIII

Ludność według głównego źródła utrzymania

Wyszczególnienie	Ludność utrzymująca się			
	z rolnictwa	ze źródeł pozarolniczych	z rolnictwa	ze źródeł pozarolniczych
	w tysiącach		w odsetkach	
Polska				
Spis 3. XII. 1950	11,593,2	13,020,8	47,1	52,9
Spis 6. XII. 1960 [a]	11,357,2	18,373,8	38,2	61,9
Województwo				
Spis 3. XII. 1950	333,1	476,4	41,2	58,8
Spis 6. XII. 1960 [a]	322,4	605,0	34,8	65,2
M. Brzeg	0,4	23,6	1,7	98,3
Brzeg	19,0	11,9	61,5	38,5
Głubczyce	30,5	26,2	53,8	46,2
Grodków	22,4	13,5	62,4	37,6
Kluczbork	22,7	30,4	42,7	57,3
Koźle	23,0	67,7	25,4	74,6
Krapkowice	13,6	37,8	26,5	73,5
Namysłów	21,5	12,9	62,5	37,5
Niemodlin	18,4	15,9	53,6	46,4
M. Nysa	1,0	22,5	4,3	95,7
Nysa	31,0	33,7	47,9	52,1
Olesno	21,7	20,0	52,0	48,0
M. Opole	1,4	60,0	2,3	97,7
Opole	32,0	83,2	27,8	72,2
Prudnik	25,3	35,7	41,9	58,5
M. Racibórz	2,4	29,9	7,4	92,6
Racibórz	18,1	32,4	35,8	64,2
Strzelce Opolskie	18,0	47,7	27,4	72,6

a. Wstępne wyniki Spisu oraz obliczenia własne.

Tablica XIV

Ludność Polski według wieku w dniu 3. XII. 1950 r.

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
	w tysiącach				
Ogółem . .	24 613,7	11 546,0	13 067,7	9605,3	15 008,4
0— 4 lat . .	3 022,9	1 538,3	1 484,6	1131,4	1 891,5
5— 9 . . .	1 989,5	1 006,0	983,5	689,8	1 299,7
10—14 . . .	2 291,6	1 155,9	1 136,7	722,9	1 568,7
15—19 . . .	2 387,6	1 196,2	1 191,4	921,6	1 466,0
20—24 . . .	2 102,5	894,2	1 208,3	885,3	1 217,2
25—29 . . .	2 057,4	928,0	1 129,4	916,1	1 141,3
30—34 . . .	1 392,4	641,2	751,2	594,3	798,1
35—39 . . .	1 696,7	775,6	921,1	720,8	975,9
40—44 . . .	1 810,2	857,7	952,5	745,8	1 064,4
45—49 . . .	1 549,2	728,3	820,9	620,9	928,3
50—54 . . .	1 262,6	562,6	700,0	494,0	768,6
55—59 . . .	912,1	398,9	513,2	358,9	552,2
60—64 . . .	754,9	314,2	440,7	291,5	463,4
65—69 . . .	533,8	219,9	313,9	205,7	328,1
70 i więcej lat .	850,3	329,0	521,3	306,3	544,0

Źródło: na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego z dnia 3. XII. 1950 r., publikacja GUS.

Tablica XV

Ludność Polski według wieku w dniu 3. XII. 1950 r. (w odsetkach)

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
Ogółem . . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0—4 lat . . .	12,3	13,3	11,4	11,8	12,6
5—9 . . .	8,1	8,7	7,5	7,2	8,7
10—14 . . .	9,3	10,0	8,7	7,6	10,4
15—19 . . .	9,7	10,4	9,2	9,6	9,8
20—24 . . .	8,5	7,7	9,2	9,2	8,1
25—29 . . .	8,3	8,0	8,6	9,5	7,6
30—34 . . .	5,7	5,7	5,7	6,2	5,3
35—39 . . .	6,9	6,7	7,0	7,5	6,5
40—44 . . .	7,3	7,4	7,3	7,8	7,1
45—49 . . .	6,3	6,3	6,3	6,5	6,2
50—54 . . .	5,1	4,9	5,4	5,1	5,1
55—59 . . .	3,7	3,5	3,9	3,7	3,7
60—64 . . .	3,1	2,8	3,4	3,0	3,1
65—69 . . .	2,2	1,9	2,4	2,1	2,2
70 i więcej lat .	3,5	2,9	4,0	3,2	3,6

Źródło: tabl. XIV.

Tablica XVI

Ludność Polski według wieku w dniu 31. XII. 1955 r.

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
	w tysiącach				
Ogółem . . .	27 164,0	13 045,7	14 118,3	12 080,4	15 083,6
0 — 4 lat . .	3 339,6	1 706,0	1 633,6	1 471,5	1 868,1
5 — 9 . . .	3 020,2	1 536,2	1 484,0	1 260,9	1 759,3
10 — 14 . . .	1 935,5	979,7	955,8	756,1	1 179,4
15 — 19 . . .	2 214,6	1 110,1	1 104,5	904,1	1 310,5
20 — 24 . . .	2 357,0	1 181,7	1 175,3	1 095,8	1 261,2
25 — 29 . . .	2 374,7	1 163,1	1 211,6	1 187,5	1 187,2
30 — 34 . . .	2 086,9	970,7	1 116,2	1 042,0	1 044,9
35 — 39 . . .	1 385,0	644,0	741,0	658,3	726,7
40 — 44 . . .	1 678,8	773,8	905,0	777,6	901,2
45 — 49 . . .	1 755,0	834,2	920,8	781,8	973,2
50 — 54 . . .	1 493,8	694,3	799,5	647,6	846,2
55 — 59 . . .	1 200,1	526,9	673,2	510,2	689,9
60 — 64 . . .	847,5	357,8	489,7	364,2	483,3
65 — 69 . . .	635,3	253,2	382,1	271,5	363,8
70 i więcej lat .	840,0	314,0	526,0	351,3	488,7

Źródło: Ludność według płci i wieku zameldowana na zamieszkanie w dniu 31. XII. 1955 r. Statystyka Polski, Seria F, Zeszyt 5. GUS 1959.

Tablica XVII

Ludność Polski według wieku w dniu 31. XII. 1955 r.

w odsetkach

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
Ogółem . . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0 — 4 lat . .	12,3	13,1	11,6	12,2	12,4
5 — 9 . . .	11,1	11,8	10,5	10,4	11,7
10 — 14 . . .	7,1	7,5	6,8	6,3	7,8
15 — 19 . . .	8,2	8,5	7,8	7,5	8,7
20 — 24 . . .	8,7	9,1	8,3	9,1	8,4
25 — 29 . . .	8,7	8,9	8,6	9,8	7,9
30 — 34 . . .	7,7	7,4	7,9	8,6	6,9
35 — 39 . . .	5,1	4,9	5,2	5,5	4,8
40 — 44 . . .	6,2	5,9	6,4	6,4	6,0
45 — 49 . . .	6,5	6,4	6,5	6,5	6,4
50 — 54 . . .	5,5	5,3	5,7	5,4	5,6
55 — 59 . . .	4,4	4,0	4,8	4,2	4,6
60 — 64 . . .	3,1	2,7	3,5	3,0	3,2
65 — 69 . . .	2,3	1,9	2,7	2,2	2,4
70 i więcej lat .	3,1	2,4	3,7	2,9	3,2

Źródło: tabl. XVI.

Ludność Polski według wieku w dniu 31. XII. 1958 r.[a]

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
	w tysiącach			w odsetkach		
Ogółem	29 000[b]	13 979	15 018	100,0	100,0	100,0
0 — 4 lat	3 607	1 846	1 761	12,4	13,2	11,7
5 — 9	3 387	1 731	1 656	11,7	12,4	11,0
10 — 14	2 536	1 288	1 248	8,8	9,2	8,3
15 — 19	2 053	1 036	1 017	7,1	7,4	6,8
20 — 24	2 309	1 160	1 149	8,0	8,3	7,7
25 — 29	2 409	1 203	1 206	8,3	8,6	8,0
30 — 34	2 238	1 060	1 178	7,7	7,6	7,8
35 — 39	1 854	861	993	6,4	6,2	6,6
40 — 44	1 285	587	698	4,4	4,2	4,7
45 — 49	1 743	813	930	6,0	5,8	6,2
50 — 54	1 607	752	855	5,6	5,4	5,7
55 — 59	1 331	599	732	4,6	4,3	4,9
60 — 64	995	420	575	3,4	3,0	3,8
65 — 69	677	271	406	2,3	1,9	2,7
70 lat i więcej	966	352	614	3,3	2,5	4,1

a Szacunek oparty na wynikach badania struktury ludności według płci i wieku na podstawie ksiąg meldunkowych.
b W podziale na płeć i wiek nie uwzględniono 3 tys. osób.
Źródło: Rocznik Statystyczny 1960. GUS. S. 25.

Tablica XIX

Ludność województwa opolskiego według wieku w dniu 3. XII. 1950 r.

Grupy wieku	Ludność								
	ogółem			miasta			wieś		
		mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety	ogółem	mężczyźni	kobiety
	w tysiącach								
Ogółem	809,5	370,0	439,5	221,3	101,0	120,3	588,2	269,0	319,2
0 — 4 lat	82,8	42,3	40,5	26,0	13,4	12,6	56,8	28,9	27,9
5 — 9	62,2	31,7	30,5	16,3	8,4	7,9	45,9	23,3	22,6
10 — 14	89,8	45,4	44,4	19,2	9,8	9,4	70,6	35,6	35,0
15 — 19	90,0	45,7	44,3	23,7	11,9	11,8	66,3	33,8	32,5
20 — 24	72,9	31,5	41,4	20,5	8,1	12,4	52,4	23,4	29,0
25 — 29	64,4	25,7	38,7	20,9	8,6	12,3	43,5	17,1	26,4
30 — 34	39,8	16,5	23,3	13,0	5,8	7,2	26,8	10,7	16,1
35 — 39	51,0	21,2	29,8	15,3	6,6	8,7	35,7	14,6	21,1
40 — 44	55,7	24,6	31,1	15,7	7,1	8,6	40,0	17,5	22,5
45 — 49	51,1	22,8	28,3	13,6	6,2	7,4	37,5	16,6	20,9
50 — 54	42,0	17,9	24,1	11,2	4,9	6,3	30,8	13,0	17,8
55 — 59	32,0	13,3	18,7	8,1	3,4	6,7	23,9	9,9	14,0
60 — 64	26,5	10,9	15,6	6,3	2,4	3,9	20,2	8,5	11,7
65 — 69	18,6	7,7	10,9	4,4	1,7	2,7	14,2	6,9	8,2
70 i więcej lat . . .	30,7	12,8	17,9	7,1	2,7	4,4	23,6	10,2	13,5

Źródło: Narodowy Spis Powszechny z dnia 3. XII. 1950 r. — Zeszyty GUS.

Tablica XX

Ludność województwa opolskiego według wieku w dniu 3. XII. 1950 r.

Grupy wieku	Ludność					Na 100 mężczyzn przypada kobiet		
	ogółem	mężczyźni	kobiety	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
	w odsetkach							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	119	119	119
0 — 4 lat	10,2	11,4	9,2	11,8	9,6	96	93	97
5 — 9	7,7	8,6	6,9	7,3	7,8	96	94	97
10 — 14	11,1	12,3	10,1	8,7	12,0	98	98	98
15 — 19	11,1	12,4	10,1	10,7	11,3	97	99	96
20 — 24	9,0	8,5	9,4	9,3	8,9	131	150	124
25 — 29	8,0	6,9	8,8	9,4	7,4	151	143	154
30 — 34	4,9	4,5	5,3	5,9	4,6	141	128	150
35 — 39	6,3	5,7	6,8	6,9	6,1	141	132	145
40 — 44	6,8	6,6	7,1	7,1	6,8	126	121	129
45 — 49	6,3	6,2	6,4	6,1	6,4	124	119	126
50 — 54	5,2	5,8	5,5	5,0	5,2	135	129	137
55 — 59	4,0	3,6	4,3	3,7	4,1	140	138	141
60 — 64	3,3	2,9	3,5	2,9	3,4	143	156	139
65 — 69	2,3	2,1	2,5	2,0	2,4	141	159	137
70 i więcej lat	3,8	3,5	4,1	3,2	4,0	140	163	134

Źródło: tabl. XIX.

Tablica XXI

Ludność województwa opolskiego według płci i wieku w dniu 31. XII. 1958 r.[a]

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
	w tysiącach				
Ogółem	874,3	409,2	465,1	291,6	582,7
0— 4 lat	103,0	52,8	50,2	36,4	66,6
5— 9	80,7	41,2	39,5	28,5	52,2
10—14	60,0	30,5	29,5	18,6	41,4
15—19	87,8	43,9	43,9	25,1	62,7
20—24	89,1	44,0	45,1	29,2	59,9
25—29	79,3	38,1	41,2	29,9	49,4
30—34	65,4	28,2	37,2	25,8	39,6
35—39	38,2	15,6	22,6	14,9	23,3
40—44	47,9	20,0	27,9	16,5	31,4
45—49	51,4	22,6	28,8	15,9	35,5
50—54	50,3	22,8	27,5	15,8	34,5
55—59	39,4	16,5	22,9	11,9	27,5
60—64	29,0	11,5	17,5	8,7	20,3
65—69	22,5	8,9	13,6	6,5	16,0
70 i więcej lat	30,3	12,6	17,7	7,9	22,4

a Szacunek metodą reprezentacyjną. Źródło: tabl. VIII.

Tablica XXII

Ludność województwa opolskiego według płci i wieku w dniu 31. XII. 1955 r.

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Miasta	Wieś
	w odsetkach				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0— 4 lat	11,8	12,9	10,8	12,5	11,4
5— 9	9,2	10,1	8,5	9,8	9,0
10—14	6,9	7,4	6,3	6,4	7,1
15—19	10,0	10,7	9,4	8,6	10,8
20—24	10,2	10,8	9,7	10,0	10,3
25—29	9,1	9,3	8,9	10,3	8,5
30—34	7,5	6,9	8,0	8,8	6,8
35—39	4,4	3,8	4,9	5,1	4,0
40—44	5,5	4,9	6,0	5,7	5,4
45—49	5,9	5,5	6,2	5,4	6,1
50—54	5,7	5,6	5,9	5,4	5,9
55—59	4,5	4,0	4,9	4,1	4,7
60—64	3,3	2,8	3,8	3,0	3,5
65—69	2,6	2,2	2,9	2,2	2,7
70 i więcej lat	3,4	3,1	3,8	2,7	3,8

Źródło: tabl. XXI.

Tablica XXIII

Ludność województwa opolskiego według płci i wieku w dniu 31. XII. 1958 roku

Grupy wieku	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Ludność					
				miasta			wieś		
				razem	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety
	w tysiącach								
Ogółem	898,6	423,8	474,8	321,2	151,2	170,0	577,4	272,6	304,8
0 — 4 lat	110,4	56,5	53,9	41,0	21,0	20,0	69,4	35,5	33,9
5 — 9	97,9	50,2	47,7	35,9	18,5	17,4	62,0	31,7	30,3
10 — 14	62,7	32,0	30,7	23,0	11,8	11,2	39,7	20,2	19,5
15 — 19	70,3	35,2	35,1	22,5	11,0	11,5	47,8	24,2	23,6
20 — 24	88,9	43,4	45,5	31,1	13,9	17,2	57,8	29,5	28,3
25 — 29	86,1	44,0	42,1	34,4	17,2	17,2	51,7	26,8	24,4
30 — 34	68,4	30,3	38,1	28,5	13,0	15,5	39,9	17,3	22,6
35 — 39	53,9	22,7	31,2	21,2	9,4	11,8	32,7	13,3	19,4
40 — 44	33,6	13,9	19,7	12,7	5,5	5,5	7,2	20,9	12,5
45 — 49	50,0	21,8	28,2	17,1	7,7	9,4	32,9	14,1	18,8
50 — 54	48,8	21,7	27,1	15,6	7,0	8,6	33,2	14,7	18,5
55 — 59	42,1	18,3	23,8	13,1	5,8	7,3	29,0	12,5	16,5
60 — 64	31,7	12,7	19,0	9,7	3,8	5,9	22,0	8,9	13,1
65 — 69	22,2	8,8	13,4	6,5	2,5	4,0	15,7	6,3	9,4
70 i więcej lat	31,6	12,3	19,3	8,9	3,1	5,8	22,7	9,2	13,5

a Jednorazowe badanie stanu i struktury ludności wg płci i wieku na podstawie ksiąg meldunkowych.
Źródło: materiały Wydziału Statystyki PWRN w Opolu oraz obliczenia własne.

Tablica XXIV

Ludność województwa opolskiego według płci i wieku w dniu 31. XII. 1958 r.

Grupy wieku	Ludność					Na 100 mężczyzn przypada kobiet		
	ogółem	mężczyźni	kobiety	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
	w odsetkach							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	112	112	112
0 — 4 lat	12,3	13,3	11,4	12,8	12,0	96	96	96
5 — 9	10,9	11,8	10,0	11,1	10,8	95	94	96
10 — 14	7,0	7,6	6,5	7,2	6,9	96	95	96
15 — 19	7,8	8,3	7,4	7,0	8,3	100	104	98
20 — 24	9,9	10,2	9,6	9,7	10,0	105	124	96
25 — 29	9,6	10,5	8,9	10,7	9,0	96	100	93
30 — 34	7,6	7,1	8,0	8,9	6,9	126	119	131
35 — 39	6,0	5,4	6,6	6,6	5,7	137	124	146
40 — 44	3,7	3,3	4,1	4,0	3,6	141	129	150
45 — 49	5,6	5,1	5,9	5,3	5,7	130	122	134
50 — 54	5,4	5,1	5,7	4,8	5,7	124	123	125
55 — 59	4,7	4,3	5,0	4,1	5,0	130	127	131
60 — 64	3,5	3,0	4,0	3,0	3,8	150	156	147
65 — 69	2,5	2,1	2,8	2,0	2,7	151	162	147
70 i więcej lat . . .	3,5	2,9	4,1	2,8	3,9	157	188	147

Źródło: tabl. XXIII.

Tablica XXV

Przyrost ludności

Lata	Stan w dniu 31. XII.[a]	Przyrost w ciągu roku		
		rzeczywisty	naturalny	wędrówkowy [b]
	w tysiącach osób			
1950	824,0	+ 7,3	+ 14,0	— 6,7
1951	831,0	+ 7,0	+ 13,3	— 6,3
1952	841,0	+ 10,0	+ 14,4	— 4,4
1953	853,0	+ 12,0	+ 14,9	— 2,9
1954	868,0	+ 15,0	+ 15,2	— 0,2
1955	887,0	+ 19,0	+ 16,4	+ 2,6
1956	896,0	+ 9,0	+ 16,8	— 7,8
1957	908,0	+ 12,0	+ 17,1	— 5,1
1958	903,0	— 5,0	+ 18,0	— 23,0
1959	918,0	+ 15,0	+ 17,7	— 2,7
1960[c]	940,1	+ 22,1	+ 17,7	+ 4,4

a Dane szacunkowe. b Saldo migracji zewnętrznych. c Stan w dniu 1. I. 1961 r.
Źródło: Rocznik Statystyczny Województwa Opolskiego 1961. Opole.

Tablica XXVI

Przyrost naturalny w latach 1950—1960 według powiatów

Powiaty	Na 1000 osób ludności			
	1950	1955	1958	1960[a]
Województwo	17,1	18,7	19,8	19,0
M. Brzeg	30,2[b]	30,5	24,4	18,6
Brzeg	.	24,8	21,6	20,7
Głubczyce	23,0	19,2	19,8	17,6
Grodków	33,0	29,7	26,7	22,8
Kluczbork	20,3	19,0	17,5	16,3
Kożle	13,7	16,7	19,6	19,0
Krapkowice[c]	.	.	19,4	19,7
Namysłów	27,7	25,4	24,5	21,0
Niemodlin	24,0	21,5	23,8	21,0
M. Nysa	25,4	30,3	24,1	17,4
Nysa	33,4	31,0	25,0	23,4
Olesno	8,3	13,8	16,2	19,8
M. Opole	15,0	17,7	18,1	13,2
Opole	10,8	15,1	17,5	20,3
Prudnik	14,0	14,3	18,0	17,1
M. Racibórz	12,4	10,6	16,3	15,9
Racibórz	10,5	13,4	18,1	18,2
Strzelce Opolskie	12,3	16,0	18,4	19,9

a Dane tymczasowe. b Łącznie z powiatem. c Powiat Krapkowice powstał w dniu 1. I. 1956 r.
Źródło: Materiały Wydziału Statystyki PWRN — Opole.

Tablica XXVII

Ruch naturalny ludności województwa opolskiego w latach 1950—1960

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony		Przyrost naturalny	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych
			ogółem	w tym niemowląt[a]						
	w liczbach bezwzględnych					na 1000 ludności				
1950	8 690	23 250	9 267	2 571	13 983	10,5	28,4	11,3	17,1	113
1951	8 518	23 549	10 234	2 859	13 315	10,3	28,5	12,4	16,1	122
1952	8 189	23 807	9 366	2 329	14 441	9,8	28,4	11,2	17,2	98
1953	7 980	23 855	8 964	2 266	14 891	9,2	28,1	10,6	17,5	95
1954	8 413	24 311	9 122	2 123	15 189	9,8	28,2	10,6	17,6	88
1955	8 136	25 288	8 857	2 215	16 431	9,3	28,8	10,1	18,7	88
1956	8 161	25 279	8 458	1 886	16 821	9,1	28,3	9,5	18,8	75
1957	9 247	26 244	9 170	2 175	17 074	10,2	29,0	10,1	18,9	84
1958	9 835	26 364	8 374	2 004	17 990	10,9	29,1	9,3	19,8	76
1959	10 134	26 029	8 338	1 811	17 691	11,1	28,6	9,1	19,5	69
1960[b]	9 232	25 203	7 507	1 412	17 696	10,0	27,1	8,1	19,0	56

a Dzieci w wieku poniżej jednego roku.

b Dane tymczasowe.

Źródło: Materiały Wydziału Statystyki PWRN w Opolu.

Tablica XXVIII

Zgony według płci i wieku w województwie opolskim w latach 1955 i 1958[a]

Grupy wieku	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	1955	1958	1955	1958	1955	1958
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0	25,08	23,24	28,79	26,69	21,10	21,02
1	1,68	1,43	1,81	1,56	1,55	1,30
2	0,67	0,58	0,65	0,67	0,68	0,56
3	0,51	0,33	0,40	0,46	0,62	0,20
4	0,38	0,21	0,38	0,12	0,39	0,32
0— 4	28,20	26,49	28,79	26,69	24,38	23,40
5— 9	1,07	0,91	1,18	0,93	0,96	0,88
10—14	0,52	0,43	0,58	0,53	0,46	0,32
15—19	1,29	0,73	1,58	1,05	0,98	0,39
20—24	1,58	1,64	2,01	2,17	1,14	1,08
25—29	1,72	1,89	1,90	2,47	1,53	1,27
30—34	1,73	1,60	1,94	1,68	1,51	1,52
35—39	1,08	1,52	1,03	1,30	1,14	1,74
40—44	1,96	1,29	1,96	1,49	1,96	1,08
45—49	3,19	2,91	3,48	3,33	2,90	2,47
50—54	4,57	5,03	5,14	5,61	3,99	4,41
55—59	5,28	5,94	5,56	6,87	5,00	4,95
60—64	6,66	7,27	6,59	7,29	6,73	7,25
65—69	8,78	8,96	8,29	7,73	9,29	0,24
70—74	10,01	9,47	8,56	8,29	11,51	10,71
75—79	9,69	9,97	7,86	8,50	11,55	11,49
80—84	7,48	8,82	6,30	7,29	8,70	10,44
85 i więcej lat	4,93	5,04	3,75	8,87	6,14	6,27
wiek nieokreślony	0,18	0,11	0,24	0,00	0,11	0,07

a Opracowano na podstawie materiałów Wydziału Statystyki PWRN w Opolu.

LITERATURA

A. Bojarski i P. Szuszerin: Statystyka demograficzna. PWN, W-wa 1953.
A. Chramiec i L. Kosiński: Próba określenia zmian w liczbie i strukturze wieku ludności Polski do roku 1970. „Przegląd Statystyczny" 3—4/1957.
J. Holzer: Prognoza demograficzna Polski na lata 1960—1975. PWG, W-wa 1959.
Cz. Kozłowski: Powszechne Spisy Ludności. PWG, W-wa 1951.
O. Lange: Teoria statystyki. Cz. I. Polgos, W-wa 1952.
B. Minc: Ekonomia polityczna socjalizmu. PWN, W-wa 1961.
M. Pohoski: Analiza przemieszczeń ludności woj. krakowskiego w latach 1939 do 1950. „Przegląd Statystyczny" 2/58.
E. Rosset: Proces starzenia się ludności. PWG, W-wa 1959.
B. Smulewicz: Krytyka burżuazyjnych teorii ludnościowych. PWG, W-wa 1960.
E. Szturm de Sztrem: Elementy demografii. PWG, W-wa 1955.
Biuletyn Statystyki Ludności. Wydział Statystyki PWRN w Opolu, 1959.
Roczniki Statystyczne GUS — 1947, 1955, 1958, 1959, 1960, 1961.
Roczniki Statystyczne Województwa Opolskiego — 1957, 1958, 1959, 1960, 1961.
Kwartalny Biuletyn Statystyczny. Numery 1—17 za lata 1956 do 1961. Wydział Statystyki PWRN, Opole.

ROBERT RAUZIŃSKI

STOSUNKI LUDNOŚCIOWE NA WSI OPOLSKIEJ W LATACH 1950—1960

Społeczno-gospodarcze problemy związane z przemianami struktury demograficznej i zawodowej ludności wiejskiej obejmują cały szereg zagadnień. Wiążą się one z postępującym procesem uprzemysłowienia, urbanizacji, ruchami migracyjnymi. Przy analizie zagadnień przemian struktury ludności wiejskiej należy brać pod uwagę cały zespół stosunków społeczno-gospodarczych, które decydują o tych zmianach.

Podstawowe znaczenie przy naszych rozważaniach odgrywa postępujący rozwój sił wytwórczych, który coraz silniej oddziaływuje na wykorzystanie siły roboczej wśród ludności wiejskiej. W ostatnim dziesięcioleciu 1950—1960 nastąpiły poważne zmiany w strukturze demograficznej i zawodowej ludności wiejskiej, rozumiane tak w sensie rozmieszczenia terytorialnego jak i kwalifikacji.

Zmiany te miały różnorodny i złożony charakter. Szczególną rolę w przekształcaniu struktur demograficznych i zawodowych ludności wiejskiej odegrały lokalne ośrodki przemysłowe. Ośrodki te stale wchłaniały łatwo dostępne, znajdujące się w ich pobliżu nadwyżki siły roboczej z okolicznych wsi. Gwałtownie zmniejszał się w tych wsiach odsetek ludności rolniczej. Wpływ lokalnych ośrodków przemysłowych wyrażał się między innymi w masowym przyciąganiu rolników do pozarolniczej produkcji przy równoczesnej pracy w rolnictwie. Narastały dysproporcje między miejscem pracy a zamieszkania załóg robotniczo-chłopskich. Równocześnie systematycznie wzrastał udział robotników wykwalifikowanych w strukturze zatrudnienia mieszkańców wsi. Wraz z postępującym uprzemysłowieniem miast następował w ich pobliżu proces rozdrabniania gruntów i zmian w strukturze upraw. Procesy te postępują szybko na terenie województwa opolskiego, wyznaczając równocześnie ogólne tendencje rozwojowe, które mają zasadnicze znaczenie dla gospodarki województwa.

W opracowaniu tym zajmę się przedstawieniem zmian, jakie zaszły w strukturze demograficznej i zawodowej wśród ludności wiejskiej

województwa opolskiego, w oparciu o materiały spisów powszechnych z 1950 i 1960 roku oraz bilanse siły roboczej z podziałem na miasto i wieś dla roku 1959.

Podstawową tendencją rozwoju ludności województwa opolskiego w dziesięcioleciu 1950—1960 był szybki wzrost ludności w miastach przy nieznacznym zmniejszeniu się ludności wiejskiej. Obserwowaliśmy również proces zacierania się różnic demograficznych pomiędzy strukturą wieku i płci ludności wiejskiej napływowej i autochtonicznej. Ludność województwa opolskiego między Narodowym Spisem Powszechnym z grudnia 1950 roku a Spisem Powszechnym z grudnia 1960 roku wzrosła o 12,2%, a więc przeciętny roczny przyrost rzeczywisty wyniósł nie więcej niż 1,2% przy spadku ludności wiejskiej do 97,6% z roku 1950.[1]

Oznacza to, że w dziesięcioleciu cały przyrost siły roboczej netto ludności wiejskiej znalazł zatrudnienie w zawodach pozarolniczych. Należy przy tym zwrócić uwagę na specyficzne dla Opolszczyzny cechy przemian struktury demograficznej i zawodowej ludności wiejskiej w zależności od pochodzenia jej mieszkańców.

Ludność wiejska Opolszczyzny w 1950 roku składała się z trzech zasadniczych grup o różnym pochodzeniu regionalnym.[2] W wyniku dokonanej weryfikacji ludności w 1950 r. mieszkało na Opolszczyźnie 54% ludności rodzimej. Udział ludności rodzimej zamieszkałej na wsi był wyższy niż w miastach i wynosił 59,9%. Pozostałe dwie grupy ludności pochodziły z dawnych ziem polskich, oraz przesiedleńcy przybyli z przeludnionych województw Polski centralnej. Obie grupy przybyłe na wieś opolską stanowiły w 1950 roku po 20% zamieszkującej ją ludności.

Ludność osadnicza przybyła na Opolszczyznę w pierwszych latach po wojnie składała się w przeważającej części z ludności rolniczej, podczas gdy ludność autochtoniczna wiejska posiadała duże tradycje łączenia zawodu chłopa-robotnika. Podstawowa liczba ludności osiedlająca się na wsi zamieszkała powiaty rolnicze, obejmując gospodarstwa rolne zapewniające im pełne utrzymanie i zatrudnienie. Ludność miejscowego pochodzenia pozostała na obszarach województwa najbardziej uprzemysłowionych o dużym rozdrobnieniu agrarnym. Konkretne warunki ekonomiczne wytworzyły więc sytuację, że procesy kształtowania nowego podziału pracy przebiegają odmiennie wśród ludności napływowej i autochtonicznej.

Wśród ludności autochtonicznej zamieszkałej w szeregu wsi robotniczo-chłopskich wytworzyły się w latach powojennych duże grupy osób wyspecjalizowanych w zawodach pozarolniczych. W rozmieszczeniu terytorialnym ludności wiejskiej autochtonicznej widzimy

(tabl. 1) duże zróżnicowanie. Główne jej skupisko występuje w 6 powiatach, gdzie stanowią oni ponad 65% ludności. Należą tu powiaty: Opole (87,3), Racibórz (81,8), Koźle (79,8), Olesno (77,6), Prudnik (65,3).

Z ogólnej liczby ludności 391 tys. przybyłej do województwa, 235 tys. osiedliło się na wsi, co stanowi ponad 60%.

Bardzo duże skupisko ludności napływowej wiejskiej posiadają obszary wiejskie powiatów: Nysa (96,2%), Grodków (94,5%), Namysłów (92,2%). Głubczyce (83,3%), Niemodlin (78,4%), Kluczbork (72,8%).

Tablica 1

Struktura ludności wiejskiej według pochodzenia terytorialnego w 1950 r.

Udział % ludności autochtonicznej w ogólnej liczbie ludności wiejskiej w 1950 r.

Powiaty	%	Powiaty	%
Opole	87,3	Kluczbork	27,2
Racibórz	81,8	Niemodlin	21,6
Koźle	79,8	Głubczyce	16,7
Strzelce	79,0	Namysłów	7,8
Olesno	77,6	Nysa	3,8
Prudnik	65,3	Grodków	5,5

Źródło — L. Kosiński: Pochodzenie terytorialne ludności ziem zachodnich w 1950 r. „Dokumentacja Geograficzna". Zeszyt 2. Instytut Geografii PAN, Warszawa 1960.

Powiaty o przewadze ludności napływowej charakteryzowały się wysokim przyrostem naturalnym. Średnio rocznie wahał się on w granicach od 22% do 25%. W rezultacie tak dużego przyrostu naturalnego struktura wieku ludności wiejskiej napływowej posiada stosunkowo wysoką liczebność grupy przedprodukcyjnej. Udział młodzieży do lat 16 wynosi w powiatach Grodków 40,5% ludności, Nysa 40,4%, Namysłów 39,9%, Brzeg 37,9%. Powiaty o przewadze ludności rodzimej, w których przyrost naturalny kształtował się na poziomie bardzo niskim (od 12% do 15%) posiadają niski udział młodzieży: Krapkowice (24,9%), Koźle (25,6%), Racibórz (26,2%), Opole (26,8%).[3] W konsekwencji obszary województwa zamieszkałe przez ludność rodzimą są pozbawione dużej liczby ludności młodej, przy wysokim udziale w strukturze wieku ludzi w wieku poprodukcyjnym. Proces reprodukcji siły roboczej przebiegał więc odmiennie na wsi zamieszkałej przez ludność rodzimą i napływową. W rezultacie tego procesu już w najbliższych latach nastąpi znaczne odmłodzenie struktury zawodowej ludności zatrudnionej w rolnictwie powiatów zamieszkałych przez ludność napływową przy wzrastającym udziale ludzi starszych na terenach powiatów autochtonicznych.

Postępujący rozwój sił wytwórczych w województwie oddziaływuje coraz silniej na rozmieszczenie ludności wiejskiej. Odpływ ludności wiejskiej z powiatów uprzemysłowionych był stosunkowo silny. Ludność wiejska powiatów Koźle, Racibórz, Krapkowice, Opole, Strzelce, obniżyła się w porównaniu z rokiem 1950 o 7% przy wzroście ludności

w powiatach wybitnie rolniczych — Brzeg, Głubczyce, Grodków, Namysłów o 21%. Równocześnie obserwowaliśmy zjawisko zagęszczania się ludności wiejskiej we wsiach położonych w najbliższym sąsiedztwie ośrodków pracy.

Z porównania zmian zachodzących w zaludnieniu gromad w okresie dziesięciolecia lata 1950—1960 wynika, że wsie położone w najbliższej okolicy takich ośrodków przemysłowych jak Kędzierzyn — Koźle, Nysa, Brzeg, Grodków, zwiększyły swą ludność w porównaniu z rokiem 1950 o ponad 50%.[4]

Również wysoki przyrost ludności wiejskiej, bo przekraczający 30% z roku 1950, miał miejsce w najbliższych wsiach położonych wokół miasta Opola, Krapkowic, Strzelec Opolskich, Zawadzkiego, Niemodlina, Lewina Brzeskiego, Prudnika, Otmuchowa, Paczkowa, Głubczyc, Kuźni Raciborskiej. Napływ ten był głównie związany z rozwojem ośrodków pracy. Zmiany zachodzące w rozwoju ludności wiejskiej i miejskiej w latach 1946—1960 przedstawia tablica 2.

Tablica 2

Lata	Ludność wiejska	Ludność miast	Udział % ludności	
			miast	wsi
1946	619,0	173,0	21,8	72,8
1950	588,0	231,2	27,5	72,5
1955	604,9	271,0	31,8	68,2
1960	577,9	357,3	37,6	62,4

Źródło: Rocznik Statystyczny Woj. Opolskiego z 1959 r. (s. 22) oraz materiały statystyczne spisów powszechnych z 1950 i 1960 r.

Odsetek ludności miejskiej wzrósł z 21,8% w 1946 r. do 37,6% w 1960 r. Ludność miast Opolszczyzny wzrastała przede wszystkim kosztem ludności wiejskiej. Proces ten zmienia struktura naszego społeczeństwa. Z możliwości przechodzenia ze wsi do miast korzystała i korzysta przede wszystkim młodzież wiejska. Dlatego też struktura wieku ludności wiejskiej staje się coraz bardziej niekorzystna. Udział ludności w wieku produkcyjnym na wsi spadł z 56,1% w 1950 r. do 53,4% w 1960 r. Miasta przyjęły w zasadzie cały przyrost naturalny ludności wiejskiej. Analiza procesów demograficznych wśród ludności wiejskiej wskazuje, że pomimo tendencji spadkowej nadal wśród ludności wiejskiej występują wyraźne różnice w strukturze płci między ludnością napływową a rodzimą. Przewaga kobiet wśród ludności wiejskiej rodzimej jest nadal wysoka. W grupie ludności zdolnej do pra-

cy na 100 mężczyzn w powiatach o przewadze ludności rodzimej przypada 120 kobiet. W szeregu gromadach na 100 mężczyzn przypada 150 i więcej kobiet.[5] Znaczna przewaga kobiet w strukturze ludności miejscowej w grupie produkcyjnej ma swoje odbicie w strukturze zawodowej ludności wiejskiej.

Charakterystyczną cechą przemian społeczno-gospodarczych wsi opolskiej jest stale wzrastający udział ludności wiejskiej utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Udział ludności pozarolniczej na wsi zwiększył się z 41,3% w 1950 roku do 48,3% w 1960.

Tablica 3

Źródła utrzymania ludności wiejskiej według działów gospodarki narodowej w 1950 i 1960 roku

Działy gospodarki narodowej	Struktura w %	
	1950	1960
Ludność wiejska ogółem	100,0	100,0
1. przemysł	19,3	22,2
2. budownictwo	6,2	6,5
3. rolnictwo i leśnictwo . . .	54,7	55,2
4. transport i łączność	4,6	5,1
5. obrót towarowy	3,4	3,8
6. pozostałe działy	11,8	7,2

Źródło: Narodowy Spis Powszechny z grudnia 1950 roku. Struktura demograficzna i zawodowa ludności woj. opolskiego. Tabl. 4. s. 16. GUS. 1954 r. — Spis Powszechny z grudnia 1960 r. Ludność według działów gospodarki narodowej. Tabl. 5, s. 24. GUS 1962.

Przedstawiając zmiany w stanie ludności rolniczej województwa opolskiego, pragniemy wskazać na niektóre wynikające z tego procesu konsekwencje.

W 1950 roku ze źródeł pozarolniczych utrzymywało się w województwie 421 tys. osób, przy czym jest rzeczą charakterystyczną, że prawie 65,3% pracowników tej grupy mieszkało na wsi. Podstawowa część ludności wiejskiej województwa przestała być jednolita z punktu widzenia polityki gospodarczej. Jak wynika z danych tablicy 3 już w 1950 roku 19,9% ludności wiejskiej czerpało źródło utrzymania z pracy w przemyśle, 6% z pracy w budownictwie, 4,6% z pracy w transporcie i łączności.

Liczba ludności rolniczej (czynnej i biernej) w 1950 r. wynosiła 312,9 tys. osób, podczas gdy w 1960 r. ludność rolnicza zmniejszyła

się do 300 tys. osób, czyli do 52,4 osób na 100 ha użytków rolnych. W ciągu ostatniego dziesięciolecia ludność utrzymująca się z rolnictwa zmniejszyła się o dalsze 13 tys. osób. Przeprowadzając analizę przemian w terytorialnym rozmieszczeniu ludności rolniczej w interesującym nas okresie, widzimy pewien przyrost ludności utrzymującej się z rolnictwa na obszarach rolnych województwa, obejmujących powiaty Brzeg, Głubczyce, Grodków, Namysłów. Średnio nastąpił tu wzrost ludności rolniczej o 2 osoby na 100 ha użytków rolnych.

Wzrost zagęszczenia ludności rolniczej w tej grupie powiatów jest częściowo wynikiem dużego przyrostu naturalnego tej ludności. Nastąpił więc wzrost ludności nie w grupie zawodowo-czynnej lecz zawodowo-biernej. Proces ten stwarza konieczność zapewnienia dla stale wzrastającej liczby młodzieży zorganizowania licznych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych. W pozostałych grupach powiatów województwa obserwujemy spadek ludności rolniczej na 100 ha użytków rolnych.

I tak np. w powiecie Kozle nastąpił spadek ludności utrzymującej się z rolnictwa o 4 osoby w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych, Opole 3 osoby, Kluczbork 3 osoby, Niemodlin 4 osoby, Nysa 3 osoby, Olesno 3 osoby, Prudnik 8 osób. Przedstawione zmiany w źródłach utrzymania ludności są odpowiednikiem zmian zawodowych.

Porównując wyniki ostatniego spisu niemieckiego z roku 1939 z wynikami Narodowych Spisów Powszechnych z lat 1950 i 1960 zwraca uwagę fakt, że przeciętna ilość ziemi przypadająca na głowę ludności rolniczej w 1939 r. była prawie analogiczna jak w latach 1950 i 1960. Oznacza to, że suma ludności równa przyrostowi naturalnemu znalazła pracę w zawodach pozarolniczych.

Tablica 4 obrazuje przemiany w liczbie ludności rolniczej w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w okresie lat 1939—1960 w przekroju terytorialnym.[6]

Obserwujemy więc zjawisko korzystnego kształtowania się struktury zawodowej ludności wiejskiej z punktu widzenia polityki gospodarczej. Następuje bowiem proces odpływu z rolnictwa nadmiaru siły roboczej, nie powodując równocześnie przepływu ludności ze wsi do miast. W wyniku takiego procesu, tak rolnictwo, jak i przemysł mają zapewnioną dostateczną ilość siły roboczej. Szereg procesów społeczno-gospodarczych na wsi opolskiej przebiega analogicznie jak wśród ludności miast.

Za koncepcją zmiany struktury zawodowej ludności wiejskiej drogą łączenia zawodu chłopa-robotnika przemawiają takie czynniki, jak trudności mieszkaniowe w miastach i potrzeba wykorzystania pracy robotnika przemysłowego ze wsi w pracach rolnych.

Tablica 4

Ludność rolnicza w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w 1939, 1950 i 1960 roku

Powiaty	Lata		
	1939	1950	1960
Ogółem województwo	52,3	53,9	52,4
Grupa powiatów uprzemysłowionych	*61,6*	*56,1*	*54,2*
Koźle	62,6	59,7	55,9
Krapkowice	—	—	51,9
Opole	59,5	55,8	54,1
Racibórz	73,0	57,5	57,8
Strzelce	55,8	52,2	50,8
Grupa powiatów przemysłowo-rolniczych	*51,1*	56,5	*52,6*
Kluczbork	44,0	47,1	49,6
Niemodlin	48,4	32,0	47,8
Nysa	45,8	52,2	55,0
Olesno	60,7	60,1	52,7
Prudnik	55,3	66,6	56,7
Grupa powiatów rolniczych	*43,9*	*48,3*	*50,3*
Brzeg	40,1	49,3	51,3
Głubczyce	49,7	52,3	50,8
Grodków	41,6	44,1	50,3
Namysłów	41,0	44,9	48,6

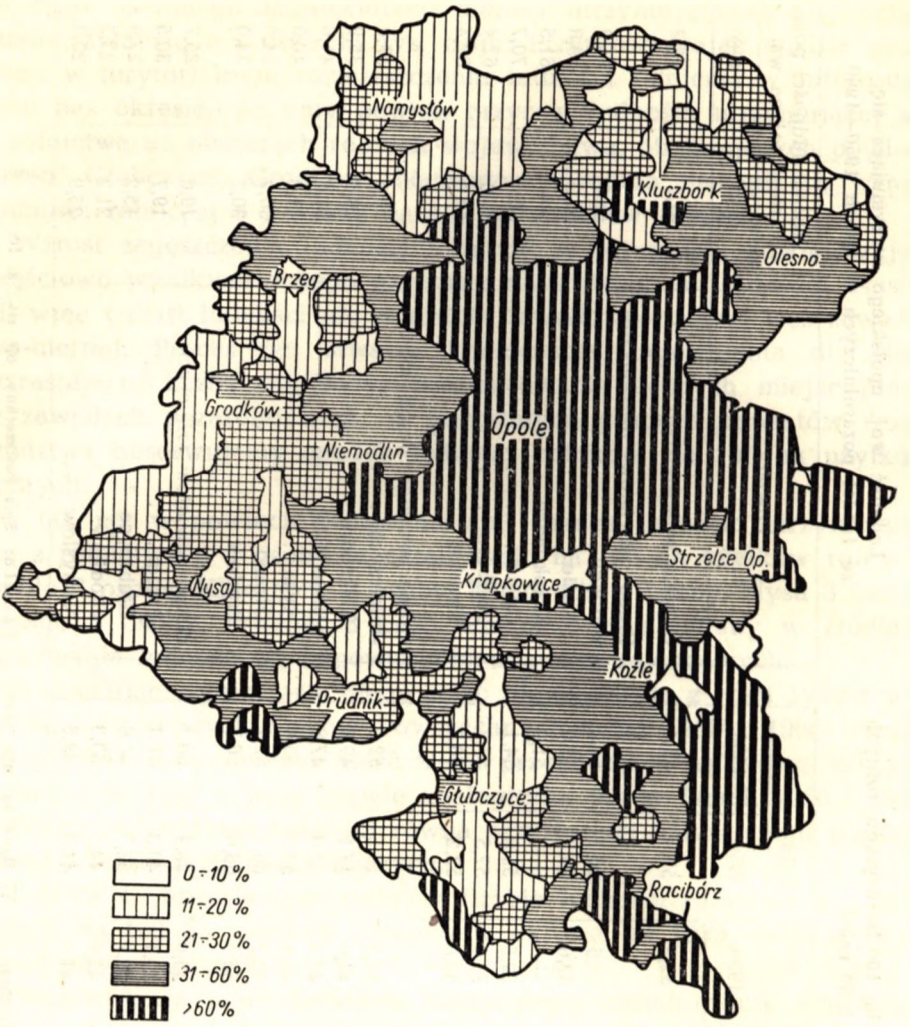
Źródło: Statistik des Deutschen Reiches. 1939 r. Dane za lata 1950 i 1960 zaczerpnięto z Narodowych Spisów Powszechnych.

Tablica 5

Ludność woj. opolskiego utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych w latach 1950—1960

Powiaty	Procent ludności pozarolniczej na wsi	
	1950	1960
Ogółem województwo	*41,3*	*48,3*
Grupa powiatów uprzemysłowionych	*54,5*	*65,0*
Koźle	51,2	59,8
Krapkowice	—	61,5
Opole	56,9	70,7
Racibórz	55,0	62,4
Strzelce	52,0	62,4
Grupa powiatów przemysłowo-rolniczych	*32,6*	*37,0*
Kluczbork	28,5	35,9
Niemodlin	31,5	41,6
Nysa	41,3	40,0
Olesno	30,2	34,0
Prudnik	30,2	34,0
Grupa powiatów rolniczych	*19,6*	*25,7*
Brzeg	19,7	30,5
Głubczyce	15,2	27,9
Grodków	21,2	23,3
Namysłów	25,9	20,3

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 10.

Rys. 1. Ludność wiejska utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych, według gromad, w 1960 r.
(Źródło: Materiały Wydziału Statystyki PWRN w Opolu)

Na skutek tych zmian udział ludności pozarolniczej na wsi zwiększył się z 41,3% w 1950 r. do 48,3% w 1960 r. Tablica 6 wskazuje na różnice w udziale procentowym ludności pozarolniczej na wsi w latach 1950 i 1960. Rys. 1 przedstawia przestrzenne rozmieszczenie ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych w roku 1960.

Analiza zmian w strukturze ludności wg źródeł utrzymania wskazuje nam na ścisłą współzależność przemian struktury zawodowej i ag-

rarnej. Następuje bowiem wzrost ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych w grupie gospodarstw drobnych (do 2 ha) na skutek znacznego przyrostu tej grupy gospodarstw. I tak w 1950 roku w grupie gospodarstw do 2 ha utrzymywało się 12,6% ludności rolniczej, podczas gdy w 1960 roku nastąpił wzrost do 16,6%. Nowo powstałe gospodar-

Tablica 6

Zmiany w liczbie ludności utrzymującej się i zawodowo-czynnej w indywidualnych gospodarstwach rolnych w roku 1950 i 1960

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe gospodarstw (ha)						
	ogółem	poniżej 2	2—5	5—7	7—10	10 i więcej	brak danych
1. Utrzymujący się z prowadzenia indywidualnych gospodarstw rolnych w %							
1950	100,0	12,6	22,1	19,7	31,8	13,5	0,8
1960	100,0	16,6	21,4	13,8	27,2	15,8	0,7
2. Zawodowo-czynni w rolnictwie w %							
1950	100,0	13,7	22,1	19,2	30,4	13,8	0,8
1960	100,0	20,6	23,0	17,4	23,7	14,9	0,4

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 10.

stwa należy zaliczyć do grupy działek chłopsko-robotniczych, które są jedynie ubocznym źródłem dochodu rodziny robotniczej. Pomimo wzrostu udziału ludności rolniczej utrzymującej się z gospodarstw do 2 ha, nastąpił równocześnie bezwzględny spadek ludności rolniczej w tej grupie gospodarstw w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. Nie zachodzi więc zjawisko gromadzenia się nadwyżek siły roboczej w tego typu gospodarstwach.

Ciekawe zjawisko obserwujemy przy analizie zmian w ludności utrzymującej się z rolnictwa według płci. Generalnie można stwierdzić, że nastąpił poważny spadek liczby mężczyzn utrzymujących się z rolnictwa poza grupą powierzchniową 10 ha i więcej oraz wzrost liczby kobiet utrzymujących się z rolnictwa poza grupą powierzchniową 5—10 ha. Można stąd wyciągnąć wniosek, że coraz więcej mężczyzn mających gospodarstwo rolne podejmuje pracę poza rolnictwem, a w gospodarstwach rolnych pozostają kobiety.

Niezmiernie silny popyt na siłę roboczą, jaki miał miejsce w rozwijających się ośrodkach przemysłowych pozwolił znaleźć stałe zatrud-

nienie poza rolnictwem nadwyżkom siły roboczej ze wsi, likwidując tym samym narosły od lat problem przeludnienia wsi na terenach powiatów uprzemysłowionych.

Tablica 7

Zmiany w liczebności poszczególnych grup wieku ludności wiejskiej w latach 1950—1958

Liczebność roczników urodzonych w latach	Liczebność roczników ludności wiejskiej w latach		Saldo Spadek (—) Wzrost (+)	Udział % 1958/1950
	1950	1958		
1950—1935	187,2	157,7	—29,5	84,2
1934—1931	52,3	42,3	—10,0	80,9
1930—1911	158,5	133,1	—25,4	84,0
1910—1896	108,3	89,8	—18,5	83,0
1895—1891	23,9	18,0	— 5,9	75,3
1890 i wcześniej . . .	58,0	28,5	—29,5	49,1
Razem ludność wiejska	588,2	469,4	—118,8	79,8

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 10. — Materiały Wydziału Statystyki PWRN. Opole 1958.

W wyniku tej polityki minione dziesięciolecie cechowała silna migracja ludności wiejskiej do miast. Miasta przyjęły w zasadzie cały przyrost naturalny ludności wiejskiej.

Proces odpływu młodzieży wiejskiej z terenów rolniczych na tereny uprzemysłowione odbywał się nieprzerwanie w latach 1950—1960. W okresie lat 1950—1958 ubyło ze wsi 118,8 tys. osób z liczebności roczników, które mieszkały na wsi w 1950 r. Na ubytek ten składają się procesy migracyjne miasto-wieś (38,1%), śmiertelność (32,1%), zmiany granic administracyjnych (27,7%). W rezultacie procesów migracyjnych opuściło wieś 45 tys. osób.

Charakterystyczną cechą odpływu ludności ze wsi na Opolszczyźnie był fakt, że odpływ ten był silny na terenach rolniczych województwa, natomiast w okolicach podmiejskich następowało zagęszczenie ludności wiejskiej. Jeżeli porównamy zmiany w liczebności roczników młodzieży w latach 1950—1960 na terenach rolniczych i uprzemysłowionych, obserwujemy wyraźny ubytek wędrówkowy tych roczników z terenów rolniczych i pewien wzrost na terenach uprzemysłowionych. Jako charakterystyczny przykład może służyć tutaj powiat Brzeg i powiat Koźle. W powiecie brzeskim z liczebności roczników urodzonych w latach 1938—1925 pozostało na wsi w roku 1960 jedynie 88%, natomiast

w powiecie kozielskim nastąpił wzrost liczebności tych roczników wiejskich do 105% z 1950 r. Silnemu odpływowi siły roboczej z terenów rolniczych województwa towarzyszyły inwestycje w gospodarce rolnej, które przez mechanizację mogłyby zastąpić żywą siłę roboczą. Sytuacja taka musiała mieć swój wpływ na produkcję rolną w gospodarstwach indywidualnych, jak również w PGR pozbawionych w znacznym stopniu siły roboczej. Braki siły roboczej w gospodarstwach obszarowo średnich (powyżej 5 ha) były jednym z hamulców utrudniających rozszerzenie upraw pracochłonnych. Równocześnie odpływ ludności wiejskiej zdolnej do pracy z terenów rolniczych województwa opolskiego spowodował niekorzystne zmiany w strukturze wieku ludności rolniczej.

W niniejszej części pracy pragnę przedstawić w jaki sposób procesy uprzemysłowienia i związany z tym popyt na siłę roboczą wpływa na kształtowanie się nowych struktur wieku ludności w przekroju terytorialnym.

Przeprowadzając analizę ruchów migracyjnych ludności wiejskiej w oparciu o porównanie struktury wieku, trzeba pamiętać o specyficznym dla Opolszczyzny zjawisku różnic w strukturze demograficznej pomiędzy ludnością napływową i autochtoniczną.

Różnice te nieraz utrudniają ustalenie roli poszczególnych czynników w procesach zmian struktury wieku. Podstawowe procesy i tendencje są jednak możliwe do przedstawienia. Jak już wspomniano, analiza ruchów migracyjnych wskazuje, że główny kierunek odpływu ludności wiejskiej zdążał do ośrodków przemysłowych. Wychodźstwo ze wsi do miast z zawodów rolniczych do zawodów pozarolniczych w warunkach Opolszczyzny odbywa się dwoma głównymi kanałami:

1. wychodźstwo stałe, kiedy pojedyncze osoby lub rodzina wiejska przenosi się do miasta na stałe,
2. droga łączenia zawodu chłopo-robotnika.

O ile w pierwszym przypadku następują terytorialne zmiany w rozmieszczeniu ludności wg wieku, to w przypadku łączenia zawodu chłopo-robotnika ludność wiejska zatrudniona poza rolnictwem pozostaje na wsi. Dlatego też dla prawidłowego rozwoju demograficznego wsi, łączenie zawodu chłopa-robotnika jest korzystniejsze niż wychodźstwo ze wsi na stałe.

Problem prawidłowości reprodukcji siły roboczej wśród ludności wiejskiej związany jest z zagadnieniem racjonalnego wykorzystania siły roboczej. Chodzi o to, aby zbyt wielka liczba ludności rolniczej nie opuściła wsi. Mogą bowiem powstać poważne szkody dla produkcji rolnej. Aktualnie wieś opuszczają przede wszystkim ludzie młodzi z rolniczych terenów województwa. Obszary te posiadają równocześnie naj-

lepszą glebę i niską gęstość zaludnienia. Zachodzi więc obawa, że dalszy silny odpływ ludności rolniczej stanie na przeszkodzie intensyfikacji produkcji rolnej. Zmiany w strukturze wieku ludności wiejskiej na przestrzeni lat 1950—1960 obrazuje tablica 8. Porównując zaszłe

Tablica 8

Struktura wieku ludności wiejskiej w 1950 i 1960 r.

Grupy wieku	Lata			
	1950		1960	
	tys.	%	tys.	%
0— 6	72,6	12,3	100,3	17,5
7—15	114,5	19,5	90,1	15,6
16—19	52,4	8,9	31,3	5,4
20—49	235,9	40,2	225,5	39,3
50—59	54,7	9,3	64,6	11,3
60 i więcej . . .	58,1	9,8	62,5	10,9
Razem	588,2	100,0	574,3	100,0

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 11.

zmiany w strukturze wieku ludności wiejskiej na przestrzeni ostatniego dziesięciolecia, obserwujemy znaczny wzrost w grupie roczników dziecięcych od 0 do 6 lat o 5,2%, przy spadku grup środkowych od 7 do 49 lat o 8,3%. Stwierdzamy wyraźny proces starzenia się ludności wsi. Proces ten polega na tym, że wśród ludności wzrasta udział grup w starszym wieku przy spadku grup środkowych. Zmiany w strukturze wieku ludności wsi są na terenie województwa bardzo zróżnicowane przestrzennie. Wynikają one między innymi z odmiennych struktur wiekowych ludności napływowej i autochtonicznej. Niemniej jednak proces starzenia się ludności wsi ma miejsce na całym obszarze województwa opolskiego. Szczególnie wysoki przyrost ludności w wieku poprodukcyjnym w porównaniu z rokiem 1950 zanotowano w powiecie Namysłów (180%), Kluczbork (154%), Brzeg (146%), Niemodlin (140%), Głubczyce (135%), Grodków (135%), Koźle (127%), Krapkowice (129%). Starzenia się ludności wiejskiej nie należy jednak utożsamiać z procesem starzenia się ludności rolniczej. Starzenie się tej ostatniej zachodzi znacznie szybciej niż wśród ludności wiejskiej w ogóle.

Ponieważ z możliwości przechodzenia ze wsi do miast korzystała i korzysta przede wszystkim młodzież, zarysowują się wyraźne różnice między strukturą według wieku ludności wiejskiej i miejskiej.

Przechodząc do omówienia występujących różnic w strukturze wieku ludności wsi na tle struktury wieku ludności miast, należy wyjaśnić, że aktualna struktura ludności wiejskiej jest silnie zróżnicowana w przekroju terytorialnym. Przyczyny tego stanu rzeczy były bardzo różnorodne. Masowe przesiedlenie ludności w wyniku drugiej wojny światowej, silne ruchy migracyjne w latach 1946—1960, ubytki biologiczne ludności powstałe na skutek wojny, różnice w przyroście naturalnym pomiędzy ludnością miejscową a napływową, spadek śmiertelności.

Tablica 9

Struktura wieku ludności wiejskiej w 1960 roku na tle struktury wieku ludności miast

Grupy wieku	Udział %	
	wieś	miasto
0— 6 . . .	17,5	17,5
7—15 . . .	15,6	16,4
16—19 . . .	5,4	4,6
20—49 . . .	39,3	43,5
50—59 . . .	11,3	9,7
60 i więcej .	10,9	8,3
Razem	100,0	100,0

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 10.

Masowe procesy migracyjne ludności wiejskiej do miast wpłynęły na zniekształcenie struktury wieku ludności wiejskiej. Ludność miast, szczególnie nowo rozwijających się ośrodków przemysłowych jest bardzo młoda. W strukturze wieku ludności wiejskiej grupa osób powyżej 49 lat stanowi 22,2%, podczas gdy na terenie miast 18% ludności.

Przechodząc do omówienia procesów przemian struktury wieku ludności wiejskiej w przekroju terytorialnym trzeba przedstawić różnice, jakie ukształtowały się pomiędzy strukturą wieku ludności wsi i miast. W grupie wieku produkcyjnej struktura wieku ludności wiejskiej w porównaniu do struktury wieku ludności miast charakteryzuje się znacznie mniejszym udziałem. Wyraźnie różnice występują w grupie wieku od 20 do 39 lat. Obrazuje to tablica 10. Udział procentowy struktury wieku ludności wiejskiej województwa w grupie wieku od 20 do 39 lat na terenie wszystkich powiatów województwa jest niższy niż na terenie miast. Równocześnie występują poważne różnice w tej grupie wieku na poszczególnych wiejskich obszarach województwa. Jak już wspomniano, stan ten wynika z szeregu przyczyn. Niemniej struktura wieku ludności miast mogła się ukształtować w ten sposób jedynie na skutek migracji ludności wiejskiej. Charakterystyczne, że na terenach rolniczych województwa, gdzie procesy migracyjne wśród młodzieży były bardzo silne udział ludności w wieku od 20 do 39 lat jest niski: powiat Namysłów (29,1%), Brzeg (29,6%), Kluczbork (29,6%), Głubczyce (29,8%). W powiatach uprzemysłowionych, gdzie liczebność roczników ludzi młodych w dziesięcioleciu wzrasta, udział grupy wieku od 20 do

39 lat jest wyższy: powiat Koźle (33,3%), Opole (33,3%), Strzelce (32,7%), Krapkowice (32,5%), Racibórz (32,8%). Na terenach uprzemysłowionych województwa, zamieszkałych przez ludność miejscową, gdzie ubytek ludności zdolnej do pracy wskutek działań wojennych

Tablica 10

Różnice w strukturze wieku pomiędzy ludnością wsi i miast w grupie wieku od 20 do 39 lat

Wieś miasto	Nysa	Brzeg	Koźle	Niemodlin	Prudnik	Krapkowice	Opole	Grodków	Racibórz	Głubczyce	Strzelce	Olesno	Kluczbork
Wieś . .	30,6	29,6	33,4	31,0	30,1	32,5	33,0	30,8	32,3	29,8	32,7	31,8	29,6
Miasto . .	38,0	37,8	37,7	37,4	36,8	36,5	36,5	34,9	34,5	34,4	34,1	33,6	30,9

Źródło: Struktura wieku ludności woj. opolskiego z 1958 r. Maszynopis Wydziału Statystyki PWRN. Formularz L-3.

był szczególnie wysoki, ludność w wieku produkcyjnym jest „młodsza" niż na pozostałych obszarach województwa. Zjawisko to należy tłumaczyć pewną koncentracją ludzi w wieku zdolności do pracy we wsiach położonych blisko ośrodków przemysłowych. Zasadnicze różnice pomiędzy strukturą ludności miast i wsi obserwujemy w grupie

Tablica 11

Różnice w strukturze wieku pomiędzy ludnością wsi i miast w grupie wieku od 60 lat i więcej

Wieś miasto	Krapkowice	Racibórz	Prudnik	Olesno	Koźle	Opole	Strzelce	Kluczbork	Głubczyce	Niemodlin	Brzeg	Namysłów	Grodków	Nysa
Wieś . .	12,7	12,6	12,2	12,2	12,1	12,0	11,2	10,3	9,2	8,4	7,8	7,0	6,5	6,2
Miasto .	7,9	10,8	8,1	9,8	7,1	8,5	10,2	8,4	7,1	5,7	5,4	6,6	5,7	5,0

Źródło: por. tabl. 10.

poprodukcyjnej (tabl. 11). Tablica 11 w sposób wyraźny wskazuje, że udział procentowy ludności w grupie wieku 60 i więcej lat wśród ludności wiejskiej jest wyższy od analogicznego udziału wśród ludności miast. Rozmieszczenie grupy poprodukcyjnej na poszczególnych obszarach województwa jest bardzo różne. Jeśli chodzi o tereny o nis-

kim udziale grupy poprodukcyjnej, to na pierwszy plan wysuwa się obszar obejmujący powiaty Nysa (6,2%), Grodków (6,5%), Brzeg (7,8%), Niemodlin (8,4%), Głubczyce (9,2%) ludności poprodukcyjnej. Powiaty zamieszkałe przez ludność autochtoniczną charakteryzują się wysokimi procentowymi udziałami grupy poprodukcyjnej pomimo, napływu osadników z innych terenów o zupełnie różnej strukturze płci i wieku. Opisana struktura wieku wskazuje na niezmiernie skomplikowane stosunki ludnościowe na wsi opolskiej. Różnice w strukturze wieku ludności wiejskiej rzutują w sposób wyraźny na kształtowanie się struktury wieku ludności zawodowo-czynnej (tabl. 12).

Tablica 12

Różnica w strukturze wieku ludności wiejskiej (mężczyźni) zatrudnionej w rolnictwie i poza rolnictwem w 1960 roku

Grupy wieku	Zawodowo-czynni	
	w rolnictwie	poza rolnictwem
	%	
Ogółem . .	100,0	100,0
14 — 17 . .	4,3	3,1
18 — 24 . .	12,3	23,5
25 — 34 . .	20,2	36,6
35 — 59 . .	43,6	33,0
60 i więcej .	19,6	3,7

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 11.

Tablica 13

Struktura ludności według płci i wieku w latach 1950 i 1960

Grupy wieku	Lata	
	1950	1960
	%	
Mężczyźni	100,0	100,0
14 — 50 lat . . .	65,7	53,0
50 — 59	16,8	24,1
60 i więcej . . .	17,5	22,9
Kobiety	100,0	100,0
do 55 lat	80,8	73,1
powyżej 55 lat . .	19,2	26,9

Porównując zmiany zachodzące w strukturze wieku ludności wiejskiej zatrudnionej w rolnictwie na przestrzeni lat 1950 do 1960, obserwujemy wyraźny proces starzenia się ludności zajmującej się pracą w rolnictwie.

Tablica 13 wskazuje na przemiany w strukturze wieku mężczyzn i kobiet zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym w latach 1950 i 1960.

Struktura wieku ludności rolniczej w poszczególnych grupach gospodarstw jest bardzo zróżnicowana (tabl. 14).

Materiał liczbowy wskazuje, że 47% mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie przekroczyło 50 rok życia oraz 50,7% kobiet rok 45. W drobnych gospodarstwach rolnych znacznie więcej jest gospodarujących w starszym wieku. Zjawisko to wynika z faktu, że w grupie obszarowej do 2 ha właściciele gospodarstw najczęściej łączą pracę na roli z pracą w pozostałych działach gospodarki narodowej.

W gospodarstwach obszarowo większych, gdzie z zasady głównym źródłem utrzymania rodziny chłopskiej jest rolnictwo, ludność zawodowo-czynna jest nieco młodsza od ludności pracującej w drobnych gospodarstwach rolnych. Należy jednak wyjaśnić, że na ukształtowaną strukturę wieku ludności rolniczej według wielkości gospodarstw wyraźny wpływ wywierają występujące różnice w strukturze wieku między ludnością napływową a miejscową. Obszary województwa charakteryzujące się rozdrobnioną gospodarką rolną zamieszkuje w przeważającej większości ludność miejscowa, mająca większy udział w starszych grupach wieku. Odchodzenie ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych wywiera wyraźnie ujemny wpływ na strukturę wieku ludności zatrudnionej w rolnictwie. Szczególnie niekorzystnie kształtuje się struktura wieku mężczyzn zatrudnionych wyłącznie w rolnictwie (tabl. 15, stan z 1960 r.). Z przytoczonych danych wynika, że udział mężczyzn zatrudnionych wyłącznie w rolnictwie w grupie wieku najbardziej wydajnej od 24 do 39 lat jest bardzo niski i nie przekracza 35% liczebności rocznika. Istnieje więc wyraźny związek pomiędzy strukturą wieku a podziałem pracy wśród ludności wiejskiej. Im starsze roczniki, tym udział zatrud-

Tablica 14

Struktura wieku ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie w 1960 roku

Treść	Grupy obszarowe gospodarstw (ha)			
	Razem	0,1 — 2	2 — 7	7 i więcej
Udział % mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie w wieku lat 50 i więcej	47,0	63,0	51,6	41,5
Udział % kobiet zatrudnionych w rolnictwie w wieku lat 45 i więcej	50,7	57,4	51,5	43,9

Źródło: Spis Powszechny, op. cit., s. 11.

Tablica 15

Grupy wieku	Udział procentowy mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie w liczebności rocznika
16 — 17 . . .	76,2
18 — 19 . . .	45,2
20 — 24 . . .	45,9
25 — 29 . . .	31,7
30 — 39 . . .	34,9
40 — 49 . . .	40,1
50 — 59 . . .	50,0
60 i więcej . .	84,0

nionych w rolnictwie wzrasta i w wieku lat 60 i więcej wynosi 84% liczebności roczników. Proces ten obniża wydajność pracy ludzi zatrudnionych w rolnictwie. Trzeba stwierdzić, że zjawisko starzenia się ludności rolniczej jest typowym dla wszystkich krajów, w których następuje odpływ ze wsi związany z uprzemysłowieniem. Wychodzi bowiem ze wsi przede wszystkim młodzież, a pozostają ludzie starsi. W najbliższych latach struktura wieku ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie będzie nadal ulegała pogorszeniu. Ma na to wpływ niski przyrost naturalny ludności w okresie drugiej wojny światowej, który zniekształca przebieg reprodukcji siły roboczej, jak również odpływ młodzieży z rolnictwa w latach powojennych.

Tablica 16

Udział ludności wiejskiej pracującej w rolnictwie do ogółu zawodowo-czynnych według powiatów

Powiaty	Ludność pracująca w rolnictwie do ogółem zawodowo-czynnych		
	ogółem	mężczyźni	
		1950	1960
Województwo	*54,2*	*43,9*	*39,8*
Grupa powiatów uprzemysłowionych		*28,1*	*28,3*
Koźle	46,4	31,8	22,0
Opole	61,3	25,9	35,1
Krapkowice	45,0	—	21,7
Racibórz	74,0	34,1	45,3
Strzelce	55,9	24,1	24,8
Grupa powiatów przemysłowo-rolniczych		*52,5*	*45,7*
Kluczbork	60,0	48,9	34,8
Niemodlin	73,7	53,9	51,2
Nysa	61,1	51,8	46,1
Olesno	72,2	52,3	52,8
Prudnik	58,4	50,7	48,5
Grupa powiatów rolniczych		*60,5*	*53,9*
Brzeg	81,6	69,9	57,3
Głubczyce	73,6	66,7	56,3
Grodków	74,4	64,9	48,9
Namysłów	73,8	64,0	53,4

Źródło: Spis Powszechny z 1950, op. cit., s. 19, 67.

Wieś opolska charakteryzuje się bardzo zróżnicowaną strukturą zatrudnienia. Stopień aktywności zawodowej ludności wiejskiej w pracach pozarolniczych zależny jest przede wszystkim od charakteru gospodarczego badanego regionu. I tak, na terenach uprzemysłowionych obejmujących powiaty: Koźle, Krapkowice, Opole, Racibórz, Strzelce

na 100 mężczyzn w wieku zdolności do pracy zamieszkałych w gospodarstwie rolnym pracuje stale poza rolnictwem lub łączy zawód chłopa-robotnika 64 mężczyzn. Na obszarach przemysłowo-rolnych, do których zaliczamy powiaty: Kluczbork, Niemodlin, Nysa, Olesno, Prudnik na 100 mężczyzn w wieku zdolności do pracy zatrudnionych jest poza rolnictwem 43 mężczyzn. W grupie powiatów rolniczych: Brzeg, Głubczyce, Grodków, Namysłów, analogiczny wskaźnik wynosi 30 mężczyzn na 100 w wieku zdolności do pracy. Udział mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do wszystkich zatrudnionych mężczyzn na wsi obniżył się z 43,9% w 1950 r. do 39,8% w 1960 r. Charakterystyczne, że najszybszy spadek udziału mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie na przestrzeni lat 1950—1960 zaznaczył się w grupie powiatów przemysłowo-rolniczych o 6,8%, w grupie powiatów rolniczych o 6,6%. Udział ten w grupie powiatów przemysłowych utrzymał się na poziomie niezmiennym i jest aktualnie bardzo niski (28,3%). Z podanych przykładów wynika, że na wsi opolskiej systematycznie rośnie rola zajęć pozarolniczych, do których przechodzi cały przyrost naturalny siły roboczej wszystkich powiatów. Można na podstawie przytoczonych w tablicy 5 danych wysunąć wniosek, że zachodzi szybko dalsze różnicowanie się struktury zatrudnienia mieszkańców wsi. Nasilenie i charakter zarobkowania ludności wiejskiej poza rolnictwem zależne jest przede wszystkim od położenia danej wsi w stosunku do ośrodków przemysłowych, struktury agrarnej, poziomu gospodarki rolnej, miejscowych tradycji, środków komunikacji. W okresie powojennym wytworzyły się na Śląsku Opolskim nowe skupiska ludności i zakładów pracy. Następowało wokół nich szybkie tempo przyrostu ludności, wywołane napływem sił roboczych. Ośrodki przemysłowe ściągają ludność okolicznych wsi do pracy — tworząc z nich pracowników przemysłu. Zmiany w podziale pracy wśród ludności wiejskiej zmieniały w sposób zdecydowany dotychczasowy charakter wsi. W okresie powojennym wsie typu robotniczo-chłopskiego wykazywały silne tendencje rozwoju. Równolegle ze zmianą struktury zawodowej występuje we wsiach robotniczo-chłopskich znaczne zagęszczenie ludności przypadającej na 1 km^2. Zagęszczenie się ludności wiejskiej powoduje karłowacenie gospodarstw i rozdział ziemi na działki budowlane.

Rozwój gospodarczy szeregu krajów tak socjalistycznych jak i kapitalistycznych wskazuje, że proces odchodzenia ludności od rolnictwa jest zjawiskiem stałym, nieodwracalnym, nieuchronnie związanym z rozwojem sił wytwórczych. Szereg czynników wpływa na ten stan rzeczy. Przyczyn tych zmian należy szukać tak w rozwoju zachodzącym w samym rolnictwie, jak również w kształtowaniu się sytuacji na rynku pracy.

Zapotrzebowanie na siłę roboczą przez rolnictwo nie jest wielkością stałą, zależna jest od stopnia rozwoju mechanizacji prac rolnych, zmian zachodzących w strukturze agrarnej i strukturze upraw, cen produktów rolnych i innych przyczyn. Przy czym sytuacja na rynku pracy jest regulatorem wzrostu lub spadku stopnia aktywności zawodowej ludności wsi. Łatwość otrzymania pracy poza rolnictwem powoduje, że stan zatrudnienia w rolnictwie oscyluje wokół faktycznego zapotrze-

Tablica 17

Podział pracy wśród mieszkańców indywidualnych gospodarstw rolnych zatrudnionych w rolnictwie i poza rolnictwem w 1960 r.

Grupy obszarowe gospodarstw ha	Udział % mieszkańców gospodarstw rolnych zatrudnionych	
	w rolnictwie	poza rolnictwem
0,1 — 0,5	22,2	77,8
0,5 — 2,0	46,3	53,7
2,0 — 5,0	64,6	35,4
5,0 i więcej	87,6	12,4

Źródło: Spis Powszechny. Op. cit., s. 33.

bowania. Chłopi zatrudnieni stale poza gospodarstwem rolnym rekrutują się głównie z gospodarstw o obszarze do 3 ha. Wynika to z dużej liczebności tych gospodarstw i z dużego zapotrzebowania na pracę zarobkową w tej grupie gospodarstw. Liczna grupa osób pracuje także z gospodarstw o obszarze 3 ha i więcej. Istnieje ścisły związek między wielkością gospodarstwa a podziałem pracy ich mieszkańców. Im drobniejsze gospodarstwo rolne, tym więcej osób z tych gospodarstw pracuje stale poza rolnictwem. Taki układ powoduje określone konsekwencje społeczno-gospodarcze. Zasoby siły roboczej z drobnych gospodarstw rolnych są wykorzystywane w sposób racjonalny. Bezrobocie agrarne wśród ludności wiejskiej przestało istnieć na wsi opolskiej. Równocześnie przewaga dochodów z pracy zarobkowej nad dochodem z drobnego gospodarstwa rolnego utrwala to zjawisko. Następuje proces przekształcania małorolnych chłopów w robotników, a ich gospodarstwa w działki przydomowe.

Na uwagę zasługuje fakt, że o ile w 1950 roku — 41,9% zawodowo-czynnych mężczyzn pracowało poza rolnictwem, to w 1960 r. już 46,8%. Wzrost udziału mężczyzn zatrudnionych poza rolnictwem obserwujemy na terenie całego województwa, tak na obszarach uprzemysłowionych, jak i rolnych.

Z podanych liczb wynika, że przeszło 46% zawodowo-czynnych mężczyzn jest zatrudnionych w pozarolniczych działach gospodarki narodowej. Jedynie około 40% mężczyzn zamieszkałych na wsi w wieku zdolności do pracy jest zatrudnionych w rolnictwie, pozostałe 60% pracuje poza rolnictwem lub łączy zawód chłopa-robotnika.

Tablica 18

Zmiany w stopniu aktywności zawodowej ludności wiejskiej zatrudnionej poza rolnictwem w latach 1950 i 1960

Grupy wieku	Udział procentowy mężczyzn zatrudnionych poza rolnictwem w liczebności roczników wiejskich		Udział procentowy kobiet zatrudnionych poza rolnictwem w liczebności roczników	
	1950	1960	1950	1960
Ogółem (14 i więcej lat) .	41,9	46,8	12,6	15,7
14 — 17	15,1	19,7	9,2	10,4
18 — 24	56,1	64,6	29,5	42,0
25 — 34	55,6	65,6	16,2	19,5
35 — 59	55,6	43,9	9,5	10,0
60 i więcej lat	11,6	12,1	1,3	1,2

Źródło: Spis Powszechny 1950. Op. cit., s. 3 i 42. Spis Powszechny 1960. Op. cit., s. 1 i 26.

Jednym z podstawowych wskaźników, aczkolwiek nie zawsze dokładnie obrazującym wielkość zatrudnienia w rolnictwie, jest liczba osób zawodowo-czynnych, przypadająca na 100 ha użytków rolnych.[7] Wskaźnik ten wynosi na Opolszczyźnie 38 osób. W Polsce na 100 ha użytków rolnych przypadają 34 osoby, NRF — 36, Włoszech — 37, Austrii — 26, Belgii — 24, Francji — 19, Szwecji — 13.

Przytoczone w tablicy 19 wskaźniki informują, że na 100 ha użytków rolnych przypada od 30 do 44 zawodowo-czynnych rolników w zależności od powiatu. Rzecz jasna, że nie może istnieć jednolity wskaźnik optymalnego zaludnienia wsi. Na gruntach dobrych może znajdować się większe zagęszczenie ludności zawodowo-czynnej, na gruntach jałowych powinno być ich mniej. Lepsza gleba wymaga z reguły stosowania gospodarki bardziej intensywnej i pracochłonnej. Generalnie można sformułować następujące wnioski:

W grupie powiatów wysoko uprzemysłowionych o rozdrobnionej gospodarce rolnej, gdzie na 100 zawodowo-czynnych rolników przypada 63 chłopo-robotników, występuje równowaga pomiędzy zapotrzebowaniem na siłę roboczą przez rolnictwo a jej podażą. Właśnie w czasie żniw i wykopków, kiedy silnie wzrasta zapotrzebowanie na siłę

roboczą przez rolnictwo, chłopo-robotnicy stanowią tę „rezerwową armię pracy dla rolnictwa", która niejednokrotnie ratuje sytuację. Inaczej sprawa wygląda na terenie powiatów rolniczych, do jakich zaliczamy Głubczyce, Namysłów, Grodków, Brzeg. Tu można mówić o pew-

Tablica 19

Ludność zatrudniona w rolnictwie indywidualnym w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w roku 1960

Powiaty	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Grupa powiatów uprzemysłowionych	*41*	*11*	*30*
Koźle	42	13	29
Krapkowice	44	13	31
Opole	42	11	31
Racibórz	37	11	26
Strzelce	37	10	27
Grupa powiatów przemysłowo-rolniczych	*34*	*13*	*21*
Kluczbork	30	11	19
Niemodlin	32	12	20
Nysa	32	12	20
Olesno	37	13	24
Prudnik	38	15	23
Grupa powiatów rolniczych	*33*	*14*	*19*
Brzeg	35	14	21
Głubczyce	34	14	20
Grodków	31	12	19
Namysłów	31	14	17
Razem	38	13	25

Źródło: Spis Powszechny z 1960 r., op. cit.

nym niedoborze siły roboczej w okresach nasilenia prac w rolnictwie. Z całą więc pewnością prawidłowy rozwój produkcji rolnej w tej grupie powiatów musi pociągnąć za sobą znaczny wzrost popytu na siłę roboczą. Intensyfikacja produkcji rolnej, przechodzenie w coraz to większym stopniu do upraw roślin przemysłowych zmuszają rolników do zastosowania w większej ilości pracy żywej lub uprzedmiotowionej. Należy jednak przypuszczać, że proces zmniejszania załogi rolniczej w większości powiatów będzie się nadal dokonywał, może tylko w nieco zwolnionym tempie. Stąd wniosek, że od ilości dostarczonych maszyn rolniczych dla wsi będzie w poważnym stopniu zależeć możliwość wzrostu produkcji.

Porównanie liczby mężczyzn zatrudnionych w rolnictwie z danymi krajowymi i innych państw wypada niekorzystnie dla Opolszczyzny. Udział mężczyzn w łącznej liczbie osób zatrudnionych w rolnictwie w województwie opolskim wynosi 34,8%, podczas gdy w kraju 46%, w NRF — 45%, we Francji — 56%.[8]

Tablica 20

Ludność zatrudniona w rolnictwie indywidualnym w przeliczeniu na 100 ha powierzchni gospodarczej w 1960 r.

Wyszczególnienie	Grupy obszarowe gospodarstw (ha)						
	ogółem	0,1—0,5	0,5—2	2—5	5—7	7—10	10 i więcej
Mężczyźni . .	13	10	10	13	18	14	12
Kobiety . . .	25	94	65	32	21	16	13

Tablica 21

Ludność zatrudniona w rolnictwie indywidualnym w przeliczeniu na 100 ha powierzchni gospodarczej w 1950 i 1960 r.

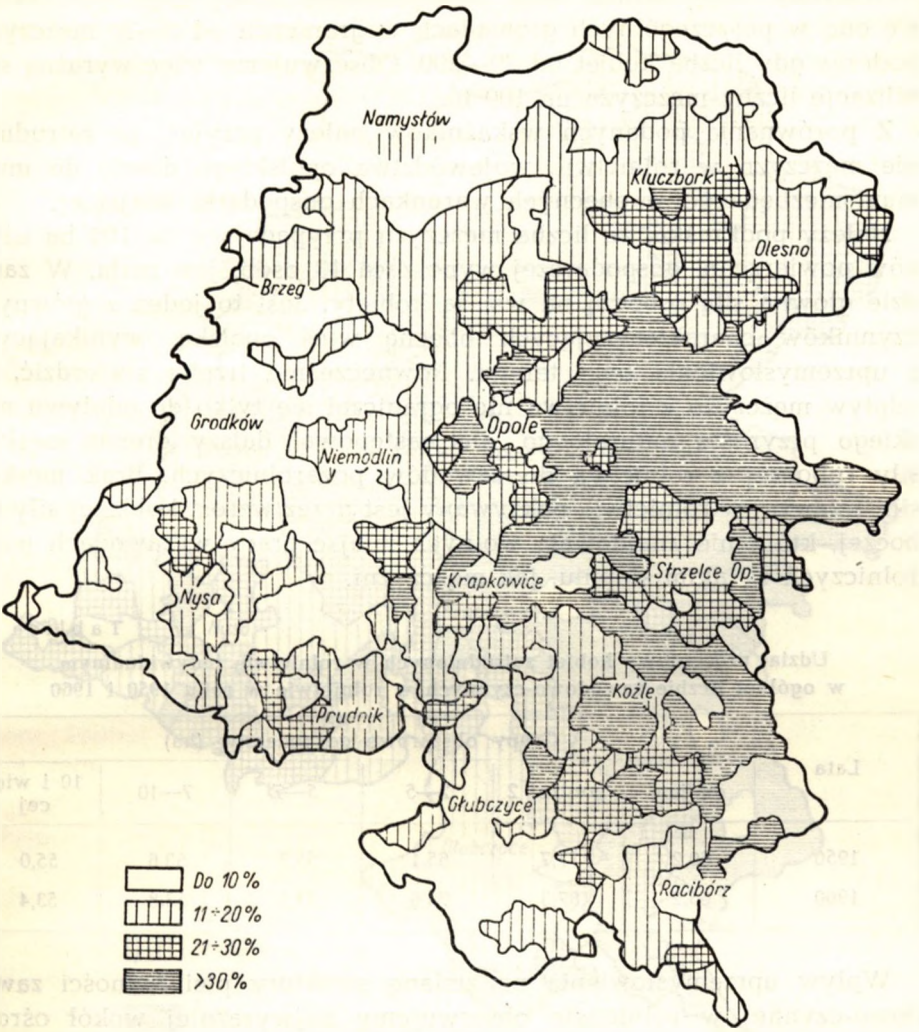
Lata	Grupy obszarowe gospodarstw (ha)					
	ogółem	poniżej 2	2—5	5—7	7—10	10 i więcej
1950	37	67	51	41	32	22
1960	38	78	45	39	30	25

Źródło: Spis Powszechny 1950. Op. cit., s. 58, tabl. 9. Spis Powszechny 1960. Op. cit., s. 33, tabl. 9.

Największe zmiany w rozmieszczeniu siły roboczej zaszły w minionym dziesięcioleciu w grupie gospodarstw do 5 ha. Nastąpiło pewne zagęszczenie się ludności rolniczej zawodowo-czynnej w grupie gospodarstw poniżej 2 ha z 67 osób w 1950 r. do 78 osób w 1960 r., przy spadku w grupie gospodarstw od 2 do 5 ha z 51 osób do 45 osób.

Przeciętnie w województwie na 100 ha powierzchni gospodarczej zatrudnionych jest 38 osób, w tym 13 mężczyzn.

Rozpatrywanie łącznej przeciętnej liczby mężczyzn i kobiet zatrudnionych w rolnictwie jest błędne ze względu na specyfikę pracy kobiet na wsi i metody zaliczania ludności zatrudnionej w rolnictwie. Dużo więcej mówi wskaźnik liczby mężczyzn zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych w przekroju gromad.

Rys. 2. Zatrudnienie mężczyzn w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych w 1957 roku

(Źródło: Materiały spisu rolnego z czerwca 1957. Wydział Statystyki PWRN w Opolu)

Liczba mężczyzn na 100 ha	Liczba gromad
5 — 10	3
10 — 15	92
15 — 20	165
20 — 25	37
25 — 30	6
	303

Widzimy tutaj bardzo małe zróżnicowanie liczby mężczyzn. Waha się ono w poszczególnych gromadach w granicach od 5—30 mężczyzn, podczas gdy liczba kobiet od 20—200. Obserwujemy więc wyraźną stabilizację liczby mężczyzn na 100 ha.

Z porównania podanych wskaźników należy przyjąć, że zatrudnienie mężczyzn w rolnictwie województwa opolskiego doszło do minimum niezbędnego w obecnych warunkach gospodarki wiejskiej.

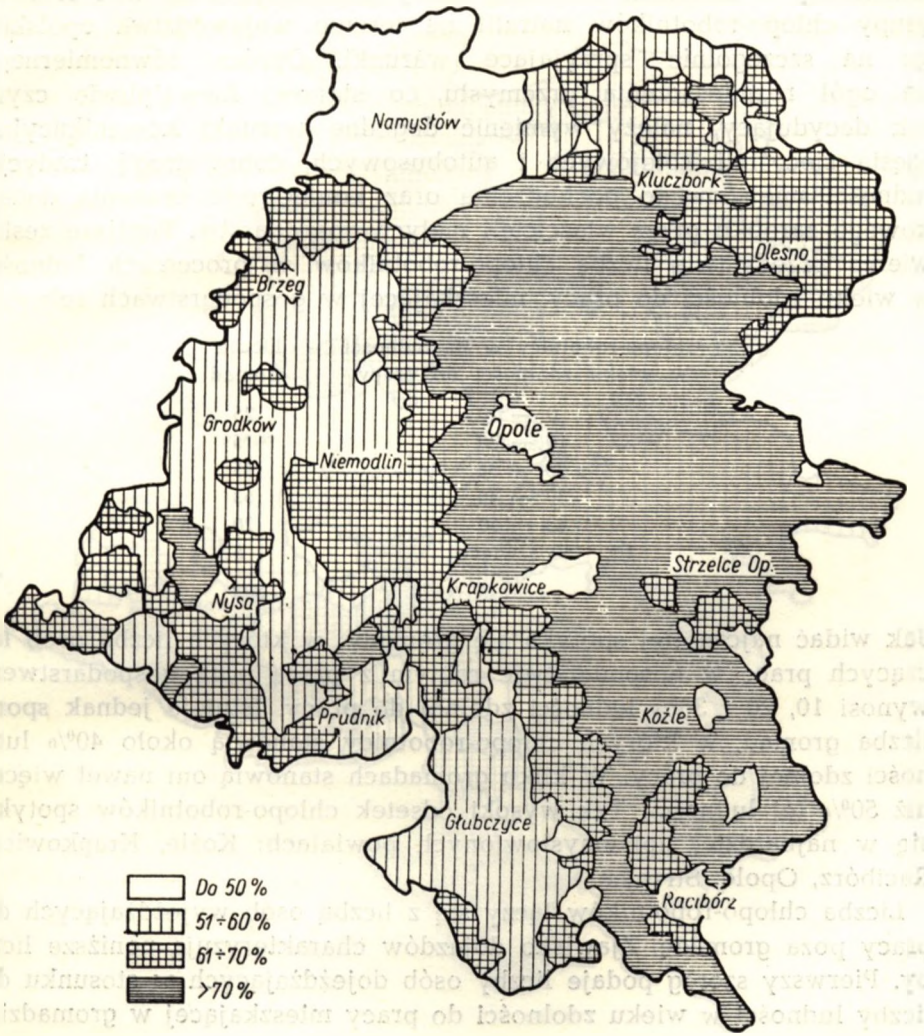
Należy podkreślić, że liczba mężczyzn przypadająca na 100 ha użytków powierzchni gospodarczej wynosząca 13 osób, jest mała. W zasadzie główną siłą roboczą na wsi są kobiety. Jest to jeden z głównych czynników charakteryzujących obecną wieś opolską, wynikających z uprzemysłowienia tego terenu. Równocześnie trzeba stwierdzić, że odpływ mężczyzn z rolnictwa nie ograniczał się tylko do odpływu męskiego przyrostu naturalnego, ale następował dalszy drenaż męskiej siły roboczej z rolnictwa do zawodów pozarolniczych. Brak męskiej siły roboczej w rolnictwie pokrywany jest przez wzrost kobiecej siły roboczej, która nie znajdowała wolnych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych w takim stopniu, jak mężczyźni.

Tablica 22

Udział procentowy kobiet zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym w ogólnej liczbie zawodowo-czynnych w rolnictwie w roku 1950 i 1960

Lata	Grupy obszarowe gospodarstw (ha)					
	ogółem	poniżej 2	2—5	5—7	7—10	10 i więcej
1950	60,2	77,7	65,1	55,7	53,6	55,0
1960	65,2	87,3	70,6	57,5	53,8	53,4

Wpływ uprzemysłowienia na zmianę struktury płci ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie obserwujemy najwyraźniej wokół ośrodków przemysłowych. Są tu wsie, w których kobiety stanowią 70, 80 i więcej procent zatrudnionych w rolnictwie. Wymienność zawodowo-czynnej kobiety i zawodowo-czynnego mężczyzny w rolnictwie możliwa jest jedynie tylko do pewnego stopnia. Proces feminizacji rolnictwa na obszarach uprzemysłowionych województwa przybiera niepokojące rozmiary. Z podanej tabeli wynika, że w grupie gospodarstw drobnych (poniżej 2 ha) w okresie lat 1950 i 1960 następuje wzrost udziału kobiet zatrudnionych w rolnictwie. Wzrost ten jest wynikiem wzrostu liczby drobnych gospodarstw chłopo-robotników, w których to gospodarstwach kobiety (żony robotników wiejskich) zaliczane są do zatrudnionych w rolnictwie.

Rys. 3. Udział procentowy kobiet zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym w ogólnej liczbie zawodowo-czynnych w rolnictwie

(Źródło: — por. rys. 2)

W roku 1960 liczba mieszkańców gospodarstw rolnych pracujących poza gospodarstwem wyniosła 42,7% zatrudnionych w układzie socjalistycznym. Zjawisko to przyjęło więc olbrzymie rozmiary i ma zasadnicze znaczenie dla rozwoju wsi, jak i przemysłu.

Analiza danych statystycznych wskazuje, że co drugi mężczyzna w wieku zdolności do pracy, mieszkający na wsi, pracuje poza rolnictwem, a co trzeci dojeżdża do pracy w mieście. Ponad 35% ludności za-

trudnionej w miastach stanowią osoby dojeżdżające ze wsi. Rozwój grupy chłopo-robotników natrafił na terenie województwa opolskiego na szczególnie sprzyjające warunki. Oprócz równomiernego na ogół rozmieszczenia przemysłu, co stanowi niewątpliwie czynnik decydujący, należy wymienić dogodne warunki komunikacyjne (gęsta sieć linii kolejowych i autobusowych, dobre drogi), tradycje ludności miejscowego pochodzenia oraz konieczność szukania dodatkowego zarobku przez właścicieli małych gospodarstw. Poniższe zestawienie przedstawia liczbę chłopo-robotników w procentach ludności w wieku zdolności do pracy, mieszkającej w gospodarstwach rolnych:

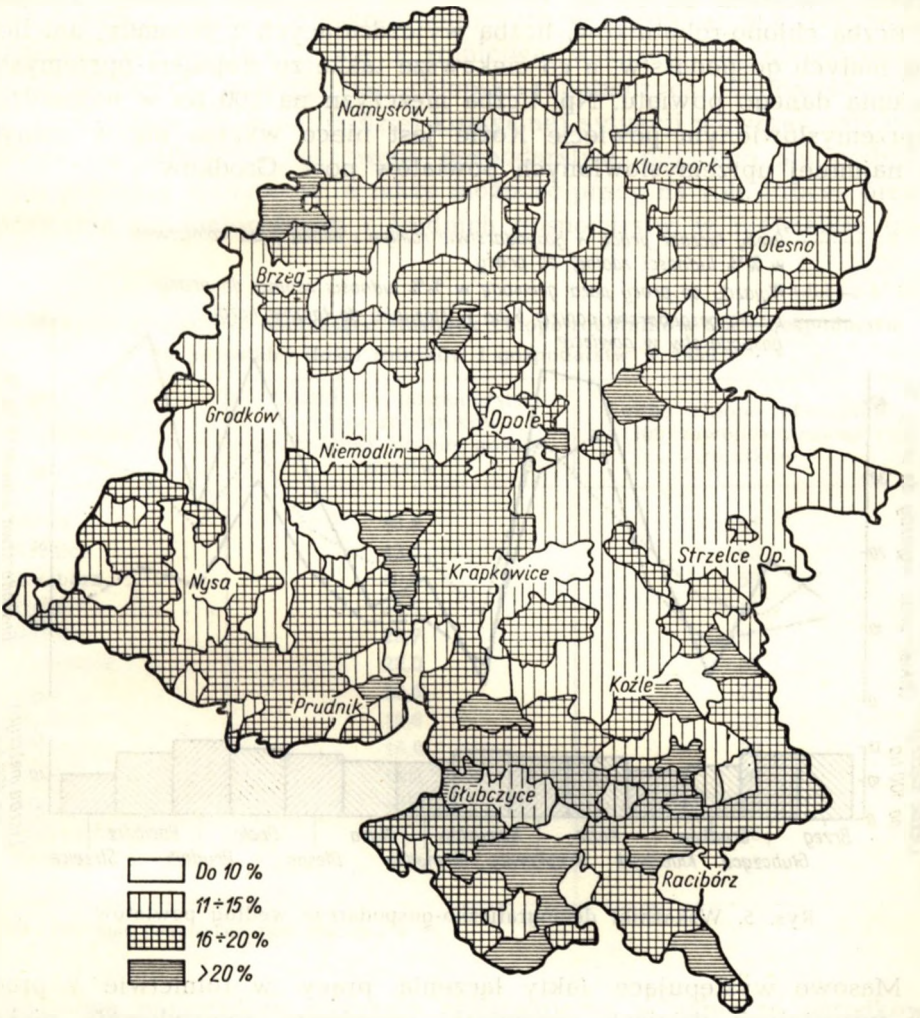
Chłopo-robotnicy w % ludności w wieku zdolności do pracy	Liczba gromad
0 — 10	25
10 — 20	115
20 — 35	85
30 — 40	53
40 — 50	20
50 i więcej	5
	303

Jak widać najczęściej spotyka się gromady, w których liczba osób łączących pracę w gospodarstwie rolnym z pracą poza gospodarstwem wynosi 10, 20 i 30% ludności zdolnej do pracy. Istnieje jednak spora liczba gromad, w których chłopo-robotnicy stanowią około 40% ludności zdolnej do pracy. W kilku gromadach stanowią oni nawet więcej niż 50% tej ludności. Tak wysoki odsetek chłopo-robotników spotyka się w najbardziej uprzemysłowionych powiatach: Koźle, Krapkowice, Racibórz, Opole, Strzelce.

Liczba chłopo-robotników łączy się z liczbą osób wyjeżdżających do pracy poza gromadę. Zjawisko dojazdów charakteryzują poniższe liczby. Pierwszy szereg podaje liczby osób dojeżdżających w stosunku do liczby ludności w wieku zdolności do pracy mieszkającej w gromadzie.

Dojeżdżający do pracy poza gromadę (w %%)	Liczba gromad
0 — 10	106
10 — 20	100
20 — 30	45
30 — 40	36
40 — 50	7
50 i więcej	9
	303

Obliczony na podstawie danych dla gromad współczynnik korelacji między wielkością wyjazdów a liczbą chłopo-robotników wynosi 0,66

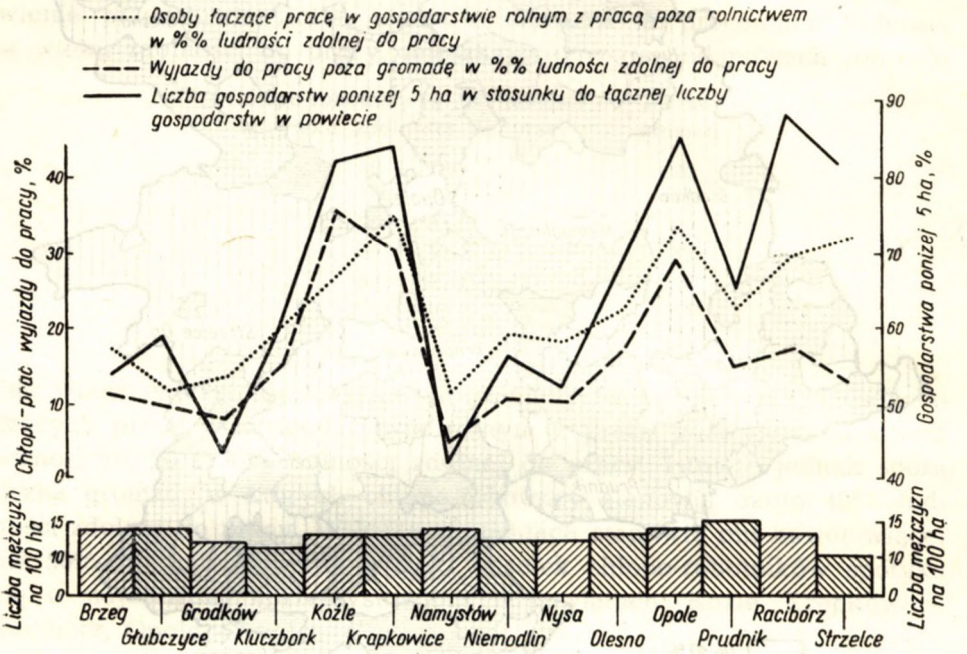

Rys. 4. Wyjazdy ludności wiejskiej do pracy pozarolniczej z gromady w % ludności zdolnej do pracy w roku 1959

(Źródło: kartoteki gromadzkie bilansu siły roboczej z podziałem na miasto i wieś za rok 1959. PWRN w Opolu)

wskazuje na znaczną, ale nie zupełnie ścisłą zależność tych wielkości. Wynika to stąd, że ponad 28% osób łączących pracę w dwu działach gospodarki narodowej pracuje na wsi. Współczynnik korelacji obliczony dla liczby mężczyzn na 100 ha i procentu wyjeżdżających z gromady wykazuje całkowitą niezależność tych dwu zjawisk (wynosi on 0,22). Niezależność tę widać także wyraźnie, jeżeli prześledzimy dane dla

powiatów. Przeciętna liczba mężczyzn na 100 ha waha się w poszczególnych powiatach od 13 do 19 osób, nie wykazując żadnego związku z liczbą chłopo-robotników, liczbą wyjeżdżających z gromady, ani liczbą małych gospodarstw, a co ciekawsze także ze stopniem uprzemysłowienia danego powiatu. Np. liczba mężczyzn na 100 ha w najbardziej uprzemysłowionym powiecie Koźle jest nieco wyższa niż w jednym z najmniej uprzemysłowionych powiatów pow. Grodków.

Rys. 5. Wskaźniki demograficzno-gospodarcze według powiatów

Masowo występujące fakty łączenia pracy w rolnictwie z pracą w pozostałych działach gospodarki narodowej spowodowały niekorzystne zmiany w strukturze agrarnej. Ogólna liczba gospodarstw wzrosła w latach 1950—1960 o 20%. Wzrastała przede wszystkim liczba małych gospodarstw kosztem większych. Załączony rysunek wskazuje, że rozdrobnienie gospodarstw jest największe w tych powiatach, w których jest największa liczba chłopo-robotników i liczba wyjeżdżających poza gromadę. Liczby te zaś są większe w powiatach bardziej uprzemysłowionych niż w mniej uprzemysłowionych. Np. w powiecie Koźle liczba gospodarstw poniżej 5 ha wynosi 81,1%, liczba chłopo-robotników 27,1%, liczba wyjeżdżających 36%. Zgodność przebiegu przedstawionych na załączonym wykresie linii jest bardzo duża.

Z przedstawionego rysunku można odczytać również tendencje dalszego rozwoju wsi opolskiej. Znacznie większy dochód ogólny i wyższa stopa życiowa rodzin chłopsko-robotniczych w porównaniu z rodzinami wyłącznie utrzymujących się z rolnictwa wskazuje na nieuchronny wzrost drobnych gospodarstw chłopsko-robotniczych. Chłop-robotnik wie, że znajduje się w najbardziej korzystnej sytuacji wówczas, gdy nie odrywa się całkowicie od swego gospodarstwa, dającego mu podstawowe produkty spożywcze, a także możność pracy na roli. Proces przekształcania się małorolnych i średnich gospodarstw w niewielkie go-

Tablica 23

Zestawienie procentowe obrazujące stosunek chłopo-robotników i ich gospodarstw do pozostałej ilości rolników i gospodarstw w 1950 r.

Powiaty	Udział % gospodarstw chłopo-robotników w ogólnej liczbie gospodarstw	Liczba chłopo-robotników na 100 zawodowo-czynnych rolników
Opole	43,9	65
Strzelce . . .	42,5	63
Racibórz	40,0	58
Koźle	36,5	51
Olesno	23,7	33
Kluczbork . . .	22,0	33
Nysa	20,5	26
Prudnik	19,6	33
Niemodlin . . .	16,6	32
Grodków . . .	14,8	20
Brzeg	12,6	23
Namysłów . .	10,5	16
Głubczyce . . .	9,9	19

Źródło: Spis Powszechny 1950. Op. cit., s. 73.

spodarstwa pomocnicze wyraźnie obserwujemy w zapleczu ośrodków przemysłowych. Jak wynika z tablicy 23 już w 1950 roku ponad 40% gospodarstw w powiatach wysoko uprzemysłowionych potrafiło znaleźć dodatkowe źródło dochodu z pracy poza rolnictwem. Istnieje wyraźny związek pomiędzy stopniem uprzemysłowienia poszczególnych obszarów województwa a nasileniem grupy gospodarstw chłopo-robotniczych. Sytuacja taka istniała już w latach międzywojennych. Jednak zmiany w strukturze agrarnej i społeczno-zawodowej po drugiej wojnie światowej zmieniły w sposób zdecydowany dotychczasowy charakter wsi. W okresie powojennym wsie robotniczo-chłopskie wskazywały silne tendencje wzrostu. Czynnikiem wpływającym na to zjawisko był

wysoki popyt na siłę roboczą, reforma rolna i wymiana ludności. Równolegle ze zmianą struktury zawodowej występuje we wsiach robotniczo-chłopskich proces rozdrobnienia gospodarstw rolnych. Największe rozdrobnienie gospodarstw rolnych obserwujemy w gromadach w pobliżu ośrodków przemysłowych. W tych gromadach odsetek gospodarstw działkowych jest również największy i przekracza 40% do 50% ogółu gospodarstw. Dlatego też masowe powstawanie gospodarstw chłopo-robotników jest zarówno funkcją uprzemysłowienia, jak i dużego rozdrobnienia gospodarki chłopskiej. Widać to wyraźnie na terenie Opolszczyzny. W grupie powiatów uprzemysłowionych Koźle, Krap-

Tablica 24

Indywidualne gospodarstwa rolne według powierzchni w 1950 i 1960 r.

Grupy obszarowe gospodarstw ha	Ogólna liczba gospodarstw w tys.		Zmiany
	1950	1960	+ —
0,5 — 2,0 . . .	29,8	37,0	+ 7,2
2,0 — 5,0 . . .	22,6	26,5	+ 3,9
5,0 i więcej . .	40,9	41,4	+ 0,5
Brak danych . .	—	1,0	+ 1,0
Ogółem	105,2	126,2	+ 21,0

Źródło: Narodowy Spis Powszechny z grudnia 1950 r. — Województwo opolskie. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne według tytułu władania ziemią. Tabl. 2, s. 97. GUS 1954. — Spis Powszechny z grudnia 1960 r. Województwo opolskie. Ludność. Gospodarstwa domowe. Mieszkania. Tabl. 9, s. 32. GUS 1962.

kowice, Opole, Racibórz, Strzelce w 1960 r. ponad 50% gospodarstw czerpało źródło dochodu z pracy pozarolniczej, podczas gdy na terenie powiatów rolniczych Głubczyce, Namysłów, Brzeg, Grodków, Niemodlin jedynie około 15%. W ciągu dziesięciolecia w województwie opolskim widzimy bardzo wyraźne zmiany w strukturze gospodarstw chłopskich, polegające na spadku liczby gospodarstw obszarowo większych i wzroście liczby gospodarstw najdrobniejszych.

W 1950 roku liczba gospodarstw poniżej 2 ha wynosiła około 40% ogólnej liczby gospodarstw, razem poniżej 5 ha — 61,1%. Jest rzeczą oczywistą, że egzystencja tak dużej liczby gospodarstw o małej powierzchni jest możliwa tylko dzięki dochodom spoza gospodarstwa. Odpowiednie liczby dla roku 1960 wynoszą 45,5%, i 66,4%, wskazują więc na wzrost liczby gospodarstw najmniejszych, oczywiście kosztem liczby gospodarstw o większej powierzchni. Z tych właśnie najmniej-

szych gospodarstw pochodzą w zasadniczej swej masie, bo w 64,2% chłopo-robotnicy. Zmiany udziału poszczególnych grup gospodarstw w ogólnej ich liczbie obrazuje tablica 24. Rozdrobnienie gospodarstw jest największe w tych gromadach, w których jest największa liczba chłopo-robotników i liczba wyjeżdżających poza gromadę. Liczby te zaś są większe w powiatach bardziej uprzemysłowionych niż mniej uprzemysłowionych.

Porównanie wyników spisów powszechnych z 1950 i 1960 roku wskazuje, że w okresie 10 lat przybyło na Opolszczyźnie 21 tys. nowych gospodarstw rolnych. Jest to duża liczba świadcząca o postępującym procesie rozdrobnienia gospodarstw rolnych. Widzimy jednak, że przyrost nowych gospodarstw rolnych w grupie działek robotniczych od 0,1 do 2,0 ha obejmuje aż 74% przyrostu nowych gospodarstw. Mamy więc tu do czynienia tylko z poważnym przyrostem działek pracowniczych. Proces ten nie wynika jednak z nadmiaru ludności rolniczej na wsi, ale wyrasta na fali odpływu ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych.

Można stwierdzić, że powstawanie nowych gospodarstw rolnych wynika głównie z rozwoju warstwy chłopo-robotników. Proces rozdrobnienia gospodarstw rolnych wiąże się więc z polepszeniem warunków materialnych właścicieli nowych gospodarstw rolnych. Chłopi-robotnicy wyodrębniają się wśród ludności wiejskiej szeregiem cech: posiadają lepiej urządzone mieszkania, ubierają się i odżywiają często lepiej od pozostałych mieszkańców wsi, zmieniają się ich zapatrywania społeczne. Właściciele drobnych gospodarstw rolnych od 0,1 do 2 ha użytkowują jednak ponad 10% powierzchni gospodarstw ogółem. Jest to więc areał poważny, odgrywający istotną rolę przy produkcji rolnej. Dodatkowe dochody chłopo-robotników z drobnych gospodarstw rolnych zużywane są przeważnie na budownictwo mieszkaniowe, zakup aparatów radiowych, telewizyjnych. Stwierdzono, że ponad 60% nowych domów mieszkalnych zbudowanych lub znajdujących się w budowie na wsi opolskiej stanowi własność chłopo-robotników. Dodatkowe dochody średnich gospodarstw natomiast częściej są zużywane dla celów produkcyjnych, takich jak zakup maszyn, nawozów.[9]

Rozwój liczby chłopo-robotników jest procesem wynikającym z industrializacji kraju, nieuniknionym w naszych warunkach społeczno-gospodarczych. Zasadnicze znaczenie przy rozwoju warstwy chłopo-robotników miał tu fakt, że dochód rodzin robotniczo-chłopskich posiadających nieekonomiczne małe gospodarstwa rolne, układał się o wiele wyżej, niż dochody normalnych gospodarstw, a także był wyższy niż dochód robotników wykwalifikowanych. Podejmowanie przez ludność wiejską pracy poza rolnictwem likwiduje przeludnienie agrarne wsi, stwarza warunki pełnego i racjonalnego wykorzystania siły roboczej

tkwiącej na wsi. Pozwala w pewnym sensie na racjonalny dopływ nowej siły roboczej ze wsi na pozarolniczy rynek pracy. Dlatego też dla polityki gospodarczej racjonalne wykorzystanie siły roboczej tkwiącej w drobnych gospodarstwach rolnych jest ważniejsze niż łączenie tych gospodarstw w jedną całość. Zrezygnowanie w obecnych warunkach gospodarczych nawet przez część chłopo-robotników z prowadzenia gospodarstwa rolnego lub pracy w przemyśle może nieuchronnie doprowadzić do poważnych zakłóceń gospodarczych. Wzrost grupy chłopo-robotników związany jest z szeregiem negatywnych gospodarczo zjawisk. Do najpoważniejszych należy problem uzgodnienia zajęcia na roli z pracą w zakładzie przemysłowym w ten sposób, aby wzrost dochodów z pracy pozarolniczej doprowadził do wzrostu gospodarności ich produkcji rolnej. Dalszy rozwój chłopo-robotników, a następnie w miarę wzrostu dochodu narodowego — radykalna poprawa ich warunków bytu, winna być drogą wyjścia naszej gospodarki rolnej z niewydolności i małorolności. Należy przypuszczać, że wzrost dochodów ludności wiejskiej z pracy poza rolnictwem jest warunkiem zaniechania prowadzenia gospodarstwa rolnego przez część chłopo-robotników.

Szczególny aspekt dla polityki gospodarczej posiada zagadnienie terytorialnego rozmieszczenia podziału pracy wśród ludności wiejskiej Śląska Opolskiego. Fakt ten wynika z rosnącego zapotrzebowania na nowych pracowników przez pozarolnicze działy gospodarki narodowej, niedobory męskiej siły roboczej w rolnictwie. Procesy te zaś są ważne dla polityki zatrudnienia, odgrywają dużą rolę przy polityce rolnej.

Zjawisko zmian w podziale pracy wśród ludności wiejskiej można najlepiej zaobserwować w zapleczu ośrodków przemysłowych. Popyt na siłę roboczą przez ośrodki przemysłowe w minionym 10-leciu znacznie przewyższał podaż miejscowej siły roboczej. Pełne pokrycie zapotrzebowania na siłę roboczą odbywało się więc kosztem bezwzględnego zmniejszania się zatrudnienia w rolnictwie oraz wzrostem aktywności zawodowej poszczególnych grup ludności. Wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą odbywał się przede wszystkim na terenach uprzemysłowionych województwa, co spowodowało powstanie szeregu dysproporcji w wykorzystaniu zasobów siły roboczej wśród ludności wsi w przekroju terytorialnym. Ośrodki przemysłowe przy braku siły roboczej miejskiej bazowały w silnym stopniu na dojeżdżającej ze wsi sile roboczej. Przytoczone liczby (tabl. 25) mówią o masowych dojazdach ludności wsi do miast. Ludność wiejska zatrudniona poza rolnictwem znajduje zatrudnienie głównie w 36 miastach i osiedlach województwa. W ośrodkach tych ludność wiejska stanowi ponad 30% zatrudnionych poza rolnictwem. Są jednak miasta, w których dojeżdżający ze wsi stanowią ponad 50% pracujących. Są to Kędzierzyn (56,8%), Kuźnia Raciborska

Tablica 25

Udział procentowy ludności wiejskiej zatrudnionej w miastach i osiedlach województwa opolskiego (stan z 1959 r.)

Miasta	Udział % ludności wiejskiej zatrudnionej w mieście	Udział % robotników wykwalifikowanych wśród dojeżdżających ze wsi
Miasta powiatów uprzemysłowionych	*37,9*	*43,0*
Koźle	26,2	41,5
Kędzierzyn	56,8	50,8
Kłodnica	31,2	38,1
Opole	26,1	44,3
Groszowice	20,7	43,2
Ozimek	63,9	50,9
Krapkowice	66,2	11,7
Zdzieszowice	19,5	68,1
Gogolin	27,8	8,7
Racibórz	30,4	54,3
Kuźnia Raciborska	57,9	69,3
Strzelce Opolskie	63,8	34,1
Leśnica	8,4	37,8
Ujazd	12,9	44,6
Kolonowskie	11,4	59,7
Zawadzkie	42,7	42,4
Miasta powiatów przemysłowo-rolniczych	*20,5*	*42,4*
Kluczbork	34,2	39,7
Byczyna	28,7	25,0
Wołczyn	20,8	8,3
Niemodlin	53,7	19,3
Nysa	18,5	56,8
Głuchołazy	7,6	69,9
Paczków	13,0	35,0
Olesno	34,7	45,5
Gorzów	25,2	14,7
Prudnik	15,8	48,8
Biała Prudnicka	21,3	64,1
Głogówek	11,8	31,6
Miasta powiatów rolniczych	*18,4*	*53,7*
Brzeg	14,3	46,5
Lewin Brzeski	20,2	41,5
Głubczyce	16,8	39,4
Baborów	16,1	23,1
Kietrz	27,8	73,3
Grodków	19,0	70,2
Otmuchów	23,9	64,8
Namysłów	23,1	33,9

Źródło: Bilans siły roboczej woj. opolskiego 1959—1960. WKPG Opole.

(57,9%), Ozimek (63,9%), Otmęt (66,2%), Niemodlin (53,7%). Ogółem mamy w województwie opolskim 23 ośrodki, w których odsetek wiejskiej siły roboczej przekracza 20% ogółu zatrudnionych. Podział ludności wiejskiej dojeżdżającej do pracy pomiędzy poszczególne działy gospodarki narodowej jest nierównomierny. Ponad 58% dojeżdżających do ośrodków miejskich znajduje zatrudnienie w przemyśle, 14,3% w budownictwie, 9,4% w transporcie i łączności, 8,3% w obrocie towarowym. Przemysł opolski jest oparty w 50,2% na pracownikach, których stałym miejscem zamieszkania jest wieś. Niektóre zakłady pracy bazują w 70—80% na dojeżdżających robotnikach ze wsi.

Badania nasze wskazują, że rodzaj podejmowanej pracy przez ludność wiejską, zależy od charakteru ośrodka przemysłowego. Różna jest rola poszczególnych ośrodków przemysłowych w kształtowaniu zawodów obiektywnych wśród ludności wiejskiej. Takie ośrodki przemysłowe jak Ozimek, Zawadzkie, Kędzierzyn, zatrudniają ponad 90% pracowników dojeżdżających ze wsi w przemyśle, a jedynie 10% w pozostałych zakładach pracy. Wykształciły one liczną grupę robotników wykwalifikowanych związanych z zawodami przemysłu ciężkiego.

Inną rolę odgrywają ośrodki przemysłowe Otmęt czy Kietrz (przemysł obuwniczy i dziewiarski), które opierają się przede wszystkim na kobiecej sile roboczej. Aktywność zawodowa kobiet wiejskich zamieszkałych w pobliżu tych ośrodków przemysłowych jest bardzo wysoka. Kobiety wiejskie stanowią tam około 60% zatrudnionych oraz 50% kobiet w wieku zdolności do pracy. Z analizy mapy obrazującej stopień aktywności zawodowej kobiet wiejskich wynika, że kobiety wiejskie masowo podejmują pracę poza rolnictwem w przypadku istnienia w pobliżu miejsca zamieszkania zakładu przemysłowego, który odpowiada swoim charakterem pracy kobiet.

Nie wszędzie przemysł skupia większość dojeżdżających do pracy. Ośrodki takie, jak Brzeg, Namysłów, Nysa, Opole, Olesno, Strzelce, Otmuchów, zatrudniają w przemyśle jedynie od 21% do 40% dojeżdżających ze wsi. W ośrodkach tych znajdują się liczne przedsiębiorstwa budowlane, które skupiają od 17 do 30% pracowników ze wsi.

W ośrodkach charakteryzujących się rozwiniętą funkcją usługową pracownicy ze wsi zatrudnieni w handlu stanowią liczną grupę. Należą tu Gogolin (32%), Głogówek (31,6%), Otmuchów (11,4%), Nysa (14%), Strzelce (10,3%), Opole (11,9%).

Największym ośrodkiem pracy ludności wiejskiej jest miasto Opole, które zatrudnia ponad 10 tys. pracowników ze wsi, w następnej kolejności idą Racibórz (5 tys.), Ozimek (4,2 tys.), Otmęt (6,2 tys.), Kluczbork (2,5 tys.), Nysa (1,5 tys.), Prudnik (1,3 tys.), Brzeg (1,3 tys.).

Niezwykle istotną sprawą jest poziom wykształcenia i kwalifikacji

zawodowych pracujących poza rolnictwem mieszkańców wsi. Przeprowadzone badania wskazują (tabl. 25), że wśród ogółu dojeżdżających pracowników ze wsi do miast — równe 43% stanowią robotnicy wykwalifikowani. Udział robotników wykwalifikowanych wśród pracowników wsi jest prawie analogiczny jak wśród mieszkańców miast (42%). A zatem wieś dostarcza wykwalifikowaną siłę roboczą. Charakterystyczne, że w strukturze zawodowej ludności wiejskiej zatrudnionej w miastach udział robotników wykwalifikowanych jest wyższy na terenach powiatów rolniczych (53,7%) niż uprzemysłowionych (41,5%). Badania nasze wskazują, że większość pracowników ze wsi związana jest na stałe z zakładami pracy. Dotyczy to przede wszystkim ludzi młodych i w wieku średnim. Kształtują oni nową klasę robotniczą. Tablica 26 obrazuje wpływ niektórych miast na kształtowanie się zawodów subiektywnych wśród ludności wiejskiej.

Tablica 26

Struktura zawodowa robotników wykwalifikowanych dojeżdżających do pracy ze wsi do miast w 1961 r.

Miasta	Robotnicy wykwalifikowani ze wsi zatrudnieni w miastach	W tym według grup zawodów:						
		mechaniczna	budowlana	chemiczna	hutnicza i odlewnicza	skórzana	włókiennicza	drzewna
Zawadzkie . . .	100,0	69,1	8,0	—	—	—	—	—
Kuźnia Raciborska	100,0	45,5	17,5	—	7,0	—	—	4,0
Ozimek	100,0	44,0	9,1	—	—	—	—	—
Kędzierzyn . . .	100,0	37,0	10,2	29,6	—	—	—	3,1
Strzelce	100,0	37,4	15,7	—	4,7	—	—	9,6
Opole	100,0	34,0	20,1	0,5	—	13,2	3,1	10,1
Krapkowice . . .	100,0	20,2	15,8	3,4	27,8	29,3	—	12,1
Olesno	100,0	14,2	34,3	—	—	—	—	31,1
Biała Prudnicka .	100,0	9,0	17,8	—	—	—	73,2	—
Kietrz	100,0	8,5	—	—	—	—	88,3	—

Źródło: Bilans kadr wykwalifikowanych województwa opolskiego na lata 1960—1965. Opr. WKPG. Opole 1962.

W tablicy 26 podano zawody subiektywne ludności wiejskiej dojeżdżającej do pracy do niektórych miast województwa. Cały ten materiał mówi nam, że charakter ośrodka przemysłowego decyduje o wyborze zawodu przez ludność wsi. Powyższy materiał wskazuje więc w sposób najogólniejszy na kierunek dalszego rozwoju struktury zawodowej ludności wiejskiej. Jeżeli przyjmiemy wszystkich robotników wykwalifikowanych dojeżdżających do miast i osiedli województwa opolskiego za 100%, to w grupie zawodów mechanicznej stanowią dojeżdżający

33%, budowlanej 16,7%, drzewnej 6,9%, chemicznej 6%, energetycznej 4,3%, włókienniczej 3,9%, ekonomicznej 3,5%, odzieżowej 2,1%, odlewniczej 2,1%, spożywczej 3%.

Młodzież wiejska wchodząca na rynek pracy po raz pierwszy nie posiada odpowiednich kwalifikacji zawodowych. Zdobywa je dopiero w toku praktyki produkcyjnej. Jedynie 20% pracowników ze wsi rozpoczynających pracę posiada pewne przygotowanie zawodowe zdobyte w szkole średniej lub zasadniczej zawodowej. Proces nabywania kwalifikacji i asymilacja w nowych warunkach nie jest dla nich łatwy ani krótki. Posiadanie „punktu zaczepienia" w postaci gospodarstwa pozwala mu wędrować po różnych zakładach pracy w poszukiwaniu najlepszej pracy, wreszcie nie pracować jakiś okres i czekać na lepszą pracę. Gospodarstwo także przyciąga go na wieś na okres zbiorów. Zdarza się, że osoby nie posiadające własnego gospodarstwa, ale mieszkające na wsi, rzucają pracę w zakładzie przemysłowym w okresie letnim, ponieważ na wsi otrzymują wyższą dniówkę. Te czynniki powodują dużą płynność załóg, ciągłe trudności z rozwojem produkcji. Wskaźniki płynności siły roboczej wśród zatrudnionych pracowników ze wsi są niezwykle wysokie (około 35%). Ta nadmierna płynność siły roboczej jest zjawiskiem niezmiernie szkodliwym tak w sensie społecznym, jak i ekonomicznym. Wysoka ruchliwość naszych załóg wiejskich wpływa ujemnie na organizację pracy, wydajność, dyscyplinę, obniża więź społeczną załogi.

Podział pracy na wsi opolskiej jest bardzo zróżnicowany i nierównomiernie rozmieszczony. Udział ludności wsi w wieku zdolności do pracy objętej pracą pozarolniczą wynosi na terenach uprzemysłowionych województwa od 27% do 40%, podczas gdy na terenach rolniczych nie przekracza 15%. Kobiety wiejskie pracujące poza rolnictwem z gospodarstw rolnych stanowią 22% zasobów kobiecej siły roboczej, podczas gdy mężczyźni 55%.

Mieszkańcy gospodarstw rolnych stanowią 40% zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej mieszkańców wsi.

Ośrodki przemysłowe wchłonęły tysiące chłopów, przekształcając ich w robotników. Niektóre jednak tereny wiejskie położone w sąsiedztwie ośrodków przemysłowych zostały wydrenowane z rąk roboczych. Szereg zakładów sprowadza robotników z odległych nieraz wsi. Zapotrzebowanie na wiejską siłę roboczą przewyższa jej podaż netto. Taka sytuacja na rynku pracy stwarza ogromne możliwości zarobkowania małorolnych chłopów w układzie socjalistycznym. Odchodzenie ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych wywiera wyraźnie ujemny wpływ na strukturę wieku ludności zatrudnionej wyłącznie w rolnictwie. Liczne są rodziny, w których pracuje poza gospodarstwem kilka

Tablica 27

Udział % mężczyzn i kobiet pracujących poza rolnictwem, mieszkających w gospodarstwach rolnych, w zasobach siły roboczej

Powiaty	Udział % zatrudnionych poza rolnictwem w zasobach siły roboczej	
	mężczyźni	kobiety
Województwo opolskie	*55,0*	*22,0*
Grupa powiatów przemysłowych	*63,8*	*35,0*
Koźle	54,5	18,1
Krapkowice	80,2	38,8
Opole	61,5	25,6
Racibórz	55,0	46,8
Strzelce	76,5	28,4
Grupa powiatów przemysłowo-rolniczych	*42,9*	*17,2*
Kluczbork	44,4	15,2
Niemodlin	38,2	15,6
Nysa	33,0	11,9
Olesno	39,5	21,1
Prudnik	50,4	23,0
Grupa powiatów rolniczych	*29,7*	*9,4*
Brzeg	31,8	8,7
Głubczyce	32,1	12,0
Grodków	28,7	9,5
Namysłów	25,0	5,8

Źródło: Bilans siły roboczej woj. opolskiego za lata 1960—1965. Oprac. WKPG. Opole oraz materiały demograficzne dot. struktury wieku ludności wsi. — Oprac. WKPG. Opole. Hipoteza ludności w latach 1950—1960.

osób. Kumulacja dochodów z pracy poza rolnictwem i z prowadzeniem gospodarstwa rolnego stawia tę grupę osób w bardzo dogodnych warunkach finansowych.

Rozpatrując problem pracy ludności wsi poza rolnictwem należy stwierdzić, że proces przystosowania się tej grupy pracowników do nowych warunków pracy przebiega stosunkowo szybko. W ogólnej sumie chłop-robotnik staje się coraz bardziej robotnikiem niż chłopem. Zarobek z pracy poza rolnictwem jest podstawowym źródłem utrzymania tej grupy. Traktują oni pracę poza rolnictwem jako stałą konieczność życiową.

W okresie lat 1961—1980 ludność zdolna do pracy wzrośnie na wsi opolskiej o dalsze 125 tys. osób. Możliwości ściągnięcia nadwyżek siły roboczej do miast są jednak ograniczeniem głównie ze względu na nie-

Tablica 28

Przyrost ludności wsi w latach 1961—1980 z przyrostu naturalnego*

Treść	Lata				
	1961—1980	1961—1965	1966—1970	1971—1975	1976—1980
Przyrost ludności wsi ogółem	176,3	42,1	46,2	42,6	45,4
Przyrost ludności wsi w wieku zdolnym do pracy	124,5	5,7	29,9	47,1	41,8

* Hipoteza rozwoju ludności województwa opolskiego w latach 1960 do 1980. Opracowanie K. P. przy R. M. pod kier. mgr. K. Dzienia, W-wa 1960.

wystarczające zasoby mieszkaniowe. Pewna część ludności wiejskiej musi pozostać na wsi, pracując poza rolnictwem.

Istnieją w zasadzie cztery możliwości stojące przed ludnością wiejską wchodzącą na rynek pracy:

1. pozostanie na wsi i zajęcie się tylko pracą pozarolniczą,
2. przeniesienie się do miast,
3. pozostanie na wsi i łączenie pracy w dwóch działach gospodarki narodowej,
4. pozostanie na wsi i zajęcie się jedynie prowadzeniem gospodarstwa rolnego.

Ludność wiejska wie, że znajduje się w najkorzystniejszej sytuacji wówczas, gdy nie odrywa się całkowicie od swego gospodarstwa. Gospodarstwo daje im podstawowe produkty spożywcze, oraz poczucie pewności jutra. Przywiązanie do gospodarki, trybu życia i pracy na wsi, obawa przed niestałością pracy w mieście, brak należytego przygotowania fachowego, to czynniki, które hamują wychodźstwo ze wsi. Przemawiają one również za podejmowaniem przez ludność wiejską dodatkowej pracy poza własną gospodarką. Wydaje się, że najlepszym i chyba jedynym radykalnym środkiem zaradczym będzie w tej sytuacji budowa i otwieranie w małych miasteczkach i większych wsiach różnego typu zakładów pracy, produkcyjnych i nieprodukcyjnych, w tym także zakładów o produkcji czy usługach pracochłonnych. Polityka zatrudnienia winna zmierzać do podejmowania pracy poza rolnictwem przez ludność wsi. Oznaczałoby to nie jednostronny jak dotychczas, ale kompleksowy rozwój małych skupisk ludzkich. Tego rodzaju inwestycje umożliwiłyby wykorzystanie wolnych zasobów siły roboczej tkwiącej na wsi, a tym samym przyspieszyłyby przedostanie chłopów-robotników do grupy robotników. W rezultacie zaszłych zmian w strukturze demogra-

ficznej i zawodowej ludności wiejskiej nastąpił w dziesięcioleciu znaczny spadek obciążenia ludności zawodowo-czynnej ludnością niepracującą.

Poniższe zestawienie[10] ilustruje zmiany w poziomie obciążenia ludności wiejskiej zawodowo-czynnej ludnością zawodowo-bierną w latach 1950—1960. Na 100 czynnych zawodowo przypada biernych zawodowo wśród ludności wsi:

	1950 r.	1960 r.	1960/1950
1. utrzymującej się z rolnictwa	60	55	92,8%
2. utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych .	119	109	91,8%

Spadek obciążeń należy tłumaczyć przede wszystkim niezwykle dynamicznym wzrostem zatrudnienia kobiet wiejskich. Aktywność zawodowa kobiet od 14 lat wzwyż wzrosła w rolnictwie z 45,1% do 54,6%, poza rolnictwem z 12,6% do 15,7%. Inaczej mówiąc, pracę zawodową w dziesięcioleciu podjęło dodatkowo ponad 12 tys. kobiet wiejskich dawniej zawodowo-biernych.

W ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych jest o wiele niższe obciążenie niż w ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. W rolnictwie przypada w 1960 roku na 100 osób zawodowo-czynnych 55 osób utrzymywanych, natomiast w ludności utrzymującej się w zawodach pozarolniczych na 100 osób zawodowo-czynnych przypada 109 zawodowo-biernych. Należy jednak zaznaczyć, że wskaźniki te nie są ze sobą w pełni porównywalne. Wpływ na to ma metoda zaliczania prawie wszystkich kobiet zatrudnionych w gospodarstwie do zatrudnionych w rolnictwie. Porównując zmiany w kształtowaniu się proporcji ludności czynnej zawodowo do biernej zawodowo w przekroju terytorialnym, widzimy wyraźną korelację pomiędzy strukturą wieku ludności wiejskiej w ogóle a wzrostem lub spadkiem obciążeń. Spadek ludności zdolnej do pracy w strukturze wieku ludności powoduje wzrost obciążeń.

Przedstawione materiały pozwalają stwierdzić, że w okresie dziesięciolecia na wsi opolskiej zaszły poważne zmiany w strukturze demograficznej i zawodowej wśród ludności wiejskiej. Zmiany te miały różnorodny charakter.

Oprócz procesów pozytywnych wystąpiły jak przy każdych dynamicznych zmianach elementy negatywne. Do tych ostatnich należy zaliczyć silny proces starzenia się ludności zawodowo-czynnej w rolnictwie, nadmierny odpływ młodzieży wiejskiej z terenów rolniczych do ośrodków przemysłowych, proces obciążeń kobiet wiejskich pracą w rolnictwie,

jak również proces rozdrabniania gruntów, wynikający ze wzrostu warstwy chłopo-robotników.

Rozmiary tych przemian, badane w przekroju terytorialnym, uzależnione były od trzech podstawowych przyczyn:

1. wielkości popytu na siłę roboczą przez ośrodki pracy,
2. zmian zachodzących w samym rolnictwie a szczególnie w strukturze agrarnej,
3. stopnia reprodukcji siły roboczej.

Rola poszczególnych czynników w procesach przemian struktury ludności wiejskiej była bardzo różnorodna. Decydującą rolę odegrał jednak proces uprzemysłowienia województwa i związany z nim popyt na siłę roboczą. Dalszy rozwój sił wytwórczych i produkcji przyspieszy proces podziału pracy wśród ludności wiejskiej. Będzie on dalszym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego wsi. Wydaje się, że ze względu na sytuację demograficzną nie możemy ograniczać rozwoju wsi robotniczo-chłopskich. Rozwój ten jest potrzebny. Wsie wyłącznie rolnicze nie są w stanie przeobrazić się w osiedla nowoczesne. Trzeba jednak dążyć do planowego rozwiązywania tych problemów, bowiem dotychczas nie były one w pełni opanowane przez gospodarkę narodową.

PRZYPISY

1. Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo opolskie. Wyd. GUS. W-wa 1954 r. — Spis Powszechny z dnia 6 grudnia 1960 r. Ludność. Gospodarstwa domowe. Mieszkania. Województwo opolskie. Wyd. GUS. W-wa 1962 (wyniki opracowane metodą reprezentacyjną).
2. S. Golachowski: Różnice w strukturze demograficznej między ludnością napływową a miejscową w woj. opolskim. Komunikat Instytutu Śląskiego nr 18 z 1958 r. L. Kosiński: Pochodzenie mieszkańców woj. opolskiego według stanu z 1950 r. (materiały powielane tabelaryczne). Wyd. PAN z 1960 r.
3. Źródło: Narodowy Spis Powszechny z 1950 r. Stan ludności według wsi. Wyd. GUS, W-wa. (Materiały znajdujące się w archiwum GUS). — Spis Powszechny z grudnia 1960 r. Stan ludności według gromad w woj. opolskim. Wydział Statystyki PWRN Opole. Formularz E.
4. Ibidem.
5. Struktura wieku ludności wiejskiej według gromad z 1958 r. Wydział Statystyki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Opole. Formularz L—3.
6. Kryterium, na podstawie którego opracowano podział 14 powiatów na trzy grupy (grupa powiatów uprzemysłowionych, przemysłowo-rolnych i rolniczych), była analiza syntetycznych wskaźników obrazujących liczbę ludności zatrudnio-

nej w przemyśle na 1000 mieszkańców oraz szeregu innych wskaźników mówiących o stopniu wykorzystania siły roboczej wśród ludności wiejskiej. Patrz artykuł R. Rauziński: Problemy zatrudnienia na Opolszczyźnie. Biuletyn Rady Naukowo-Ekonomicznej i Pol. Tow. Ekon. w Opolu, nr 2/1959 r. S. 70—85.

7. A. Wyderka: Wykorzystanie siły roboczej we wsiach o rozdrobnionej strukturze gospodarstw rolnych. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej", nr 1/1959 r. — M. Dobrowolska: Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej. „Przegląd Geograficzny", zeszyt 1/1959 r. — W. Michna. Nadwyżki i niedobory ludności rolniczej zawodowo-czynnej w poszczególnych województwach przy obecnej strukturze agrarnej. „Zeszyty Ekonomiki Rolnictwa i Planowania", nr 20/1959 r.
8. Zeszyty Ekonomiki Rolnictwa i Planowania z października 1958 r. Problematyka zatrudnienia w rolnictwie w 1975 r. W-wa 1958 r. (materiały powielone).
9. M. Dobrowolska: Przemiany struktury społecznej wsi małopolskiej. „Przegląd Geograficzny", zeszyt 1/1959 r.
10. Spis Powszechny z 1960 r. Op. cit., s. 25.

LITERATURA

N. Assorodobraj: Początki klasy robotniczej. Czytelnik 1946.

E. Bialski: Uwagi o określeniu poziomu zatrudnienia w rolnictwie. „Zeszyty Ekonomiki Rolnej" 5/1960.

Cz. Bobrowski: Ekonomia na ekranie panoramicznym. „Przegląd Kulturalny" 45, 46/1959.

A. Brzoza: Zagadnienie opłacalności produkcji rolniczej w gospodarce chłopskiej. „Ekonomista" 3/1957.

W. Bieda: Likwidacja przeludnienia agrarnego woj. rzeszowskiego i krakowskiego. „Ekonomista" 4/1955.

Cretko Kostič: Seljaci industriski radnici. Rad Izdavacko Preduzoce, Beograd 1955.

Cretko Kostič: Chłopi a uprzemysłowienie w Jugosławii. „Przegląd Socjologiczny", tom XII, 1959.

W. Czarkowska: Niektóre problemy społeczno-gospodarcze woj. krakowskiego w świetle terenowych bilansów siły roboczej. „Gospodarka Planowa" 10/1959.

M. Czerniawska: Gospodarstwa biedniackie i gospodarstwa chłopów-pracowników w niektórych regionach Polski w 1952—1953. „Zagadnienie Ekonomiki Rolnej" 4 (14) 1955.

J. Czupiał: Ludność rolnicza w powiecie głubczyckim. Komunikat Instytutu Śląskiego w Opolu.

M. Dobrowolska: Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej. „Przegląd Geograficzny" 1/1959.

Dovering: Tendencje zmian w proporcji ludności rolniczej i nierolniczej. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 3/1960.

M. Dziewicka: Zmiany struktury społecznej małorolnego chłopstwa w Polsce Ludowej. „Ekonomista" 3/1957.

M. Dziewicka: Zarobkowanie chłopów poza gospodarstwem rolnym. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 3/1959.

M. Dziewicka: Chłopi-robotnicy — Formacja przejściowa. „Więź" 6/1960.

I. Frenkel, A. Bromar: Perspektywy podaży siły roboczej i zatrudnienia w rolnictwie i poza rolnictwem. „Wieś Współczesna" 11/1959.

E. Gorzelak: Problematyka zatrudnienia w rolnictwie. „Zagadnienie Ekonomiki Rolnej" 5/1959.

S. Gałęski: Z badań nad przemianami społeczno-ekonomicznymi struktury wsi. „Myśl Filozoficzna" 6/1956.

B. Gałęski, A. Wyderka: Zmiany w układzie stosunków pracy na wsi polskiej. „Zeszyty Ekonomiki Rolnej" 1/1960.

B. Gałęski: Badania nad strukturą społeczną wsi. „Kultura i Społeczeństwo" 1/1958.

B. Gałęski: Podział ludności wiejskiej na kategorie społeczne. „Wieś Współczesna" 3/1961.

D. Gałaj: Z problematyki „wieś — miasto" w Polsce Ludowej. „Nowe Drogi" 9/1959.

S. Golachowski, A. Sukiennicki: Pierwszy etap osadnictwa na Śląsku Opolskim. Instytut Śląski w Opolu, 1946.

S. Golachowski: Różnice w strukturze demograficznej między ludnością miejscową a napływową w woj. opolskim. Komunikat Instytutu Śląskiego w Opolu nr 10.

W. Herer: Wpływ migracji z rolnictwa na wzrost dochodu narodowego. „Ekonomista" 3/1960.

J. Herma, T. Jarowiecka: Struktura zatrudnienia i dojazdy do pracy w województwie krakowskim. „Wieś Współczesna" 10/1960.

K. Kautsky: Kwestia agrarna. Warszawa 1958.

F. Kolbusz: Zatrudnienie ludności wiejskiej w przemyśle a sprawy produkcji rolnej. „Wieś Współczesna" 5/1958.

F. Kolbusz: Wpływ uprzemysłowienia kraju na karłowatą gospodarkę chłopską. „Nowe Drogi" 5/1958.

J. Kowalska: O przyczynach istnienia grupy społecznej chłopów-robotników w Polsce Ludowej. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 4/1957.

J. Kowalska: O przyczynach i powstaniu grupy chłopów-robotników. „Wieś Współczesna" 6—8/1957.

J. Kowalska: Problemy przeludnienia agrarnego w Polsce Ludowej. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 1/1957.

J. Kowalska: Wpływ pracy poza rolnictwem na stopę życiową i poziom gospodarowania chłopów. „Gospodarka Planowa" 2/1958.

J. Kowalska: Z problemów ludnościowych wsi w Polsce Ludowej. „ Gospodarka Planowa" 9/1957.

H. Kopeć: Wieś śląska w latach przedwojennych pod względem liczby mieszkańców, gęstości zaludnienia i struktury zawodowej ludności. „Zagadnienia Demograficzne" 5/1947.

H. Kopeć: Systemy gospodarcze w rolnictwie województwa opolskiego w latach 1938, 1951, 1958. Wrocław 1959, RWZ Opole.

S. Kowalik: Uwagi dotyczące perspektywicznego bilansu siły roboczej. „Zeszyty Ekonomiki Pracy" 4/1956.

L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki: Bezrobocie wśród chłopów. IGS. Warszawa 1939.

K. Latuch: Procesy demograficzne a struktura agrarna. „Wieś Współczesna" 6/1958.

W. Lenin: Rozwój kapitalizmu w Rosji. Dzieła t. 3.

W. Lenin: Pierwotny szkic tez w kwestii rolnej. Dzieła t. 31, s. 144—184. KiW 1955.

A. Ładykowa-Olszewska: Fabryka dziewiarska na wsi opolskiej. „Przegląd Zachodni" 3/1958.

T. Ładogórski: Ludność śląska i jej struktura społeczna w drugiej połowie XVIII w. „Przegląd Zachodni" 7/8 1950.

M. Mieszczankowski: Struktura agrarna Polski Międzywojennej. PWN, Warszawa 1960.

R. Manteuffel: Ekonomiczne tło i ekonomiczne następstwa technizacji rolnictwa w Polsce. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 2/1958.

S. Mańkowska: Dojazdy do pracy jako problem strefy podmiejskiej (dojazdy do Krakowa). „Przegląd Geograficzny" 1/1959.

W. Miciuna: Zatrudnienie w rolnictwie i potrzeby produkcji. „Nowe Rolnictwo" 8/1958.

S. Nowakowski: Z aktualnych przeobrażeń wsi opolskiej. „Kultura i społeczeństwo" 4/1959.

S. Nowakowski: Przeobrażenia wsi opolskiej. Instytut Zachodni, Poznań 1960.

S. Nowakowski: Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim. Instytut Zachodni, Poznań 1957.

J. Olbrycht: Co dalej z młodzieżą wiejską. „Nowe Drogi" 13/1959.

M. Poborski: Z badań nad migracją ze wsi do miast. „Wieś Współczesna" 10/1959. Praca Zbiorowa pod red. B. Gałąskiego: Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej. Instytut Ekonomiki Rolnej 1961.

A. Rajkiewicz: Przyczynek do zagadnienia zmian w strukturze klasy robotniczej w Polsce Ludowej. „Nowe Drogi" 11/1959.

R. Rauziński, M. Cieślak: Chłopi-robotnicy na Opolszczyźnie. „Życie Gospodarcze" 9/1960.

R. Rauziński: Problemy demograficzne w regionie Śląsko-Krakowskim. „Zeszyty Prac Komisji Międzyregionalnej" 9/1960.

R. Rauziński: Z badań nad strukturą narodową ludności wiejskiej na Opolszczyźnie. „Materiały i Studia Opolskie" 1(8) 1961.

Romanow: Położenie ludności we wsiach o dużym rozdrobnieniu gospodarstw chłopskich. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 6/1958.

L. Straszewicz: Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi. „Przegląd Geograficzny" 1/1957.

J. Szatyński: Zatrudnienie na wsi w produkcji pozarolniczej. „Życie Rolne" 9—10/1957.

K. Sokołowski: Odpływ ludności ze wsi. PWE, W-wa 1961.

W. Styś: Siły zwarstwiające i rozwarstwiające w ustroju rolnym południowej Polski. „Ekonomista" 5/1957.

W. Styś: Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów 1936.

W. Styś: Rolnictwo a uprzemysłowienie. „Wieś i Państwo" Lwów 1938.

A. Szemberg: Zmiany struktury agrarnej a zarobkowanie ludności wiejskiej. „Wieś Współczesna" 3/1961.

J. Tepicht: Przemiany wsi rzeszowskiej 1952 r. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" 1/1952.

J. Tepicht: Socjalizm a podstawowa część chłopstwa. „Nowe Drogi" 3/1959.

J. Turowski: Przemiany wsi w Polsce. „Znak" 71/1960.

B. Wełpa: Prognoza zmian w terenowym rozmieszczaniu ludności i siły roboczej w latach 1960—1975. „Gospodarka Planowa" 7/1958.

A. Wielowiejski: Losy wsi. „Więź" 6/1960.

P. Wiles: Własna droga do socjalizmu. „Myśl Gospodarcza" 3/1958.

S. Wysłouch: Przebieg koncentracji w rolnictwie śląskim w latach 1860—1907. Konferencja Śląska Instytutu Historycznego PAN. Wrocław 1954; t. I.

S. Wysłouch: Wieś górnośląska od połowy XVIII wieku do połowy XIX wieku. „Przegląd Zachodni" 1952.

S. Wysłouch: Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850 do 1914. Struktura agrarna i jej zmiany. Wrocław 1956.

R. Weiner: Zmiany w strukturze indywidualnej gospodarki chłopskiej w powiecie raciborskim w latach 1950—1957. Komunikat Instytutu Śląskiego w Opolu 11/1958.

II. MISCELLANEA I MATERIAŁY

KAROL JONCA

ZAŁOŻENIA NIEMIECKIEGO PROGRAMU TZW. POMOCY DLA WSCHODU (1936 r.)

W końcu lat dwudziestych XX wieku w gospodarce Śląska zaznaczył się bardzo poważny regres. Widocznym jego skutkiem był wzrost bezrobocia oraz pokaźne rozmiary emigracji z prowincji śląskiej do Niemiec środkowych i zachodnich. Badaniem przyczyn regresu i opracowaniem programu jego przezwyciężenia miał się zająć tzw. *Ostausschuss* — komisja sejmu pruskiego do spraw wschodu. Z inicjatywy komisji jeszcze w 1925 r. rozpoczęła się długotrwała dyskusja nad sfinalizowaniem programu natychmiastowej pomocy — *Sofortprogramm* — dla ówczesnych wschodnich prowincji Niemiec. W myśl tego programu parlament Rzeszy począwszy od 1926 r. uchwalał miliardowe fundusze na rzecz pomocy dla wschodnich prowincji. W latach 1930—1932 za czasów kanclerza Brüninga uchwalono ponadto plan dodatkowej pomocy dla wschodnich obszarów — tzw. *Osthilfe* — którego celem było podniesienie stanu rolnictwa, głównie wielkiej własności junkierskiej. Dla ratowania własności junkierskiej *Osthilfe* przewidywała obniżenie podatków, likwidację zadłużeń i szereg innych ulg. Realizacja tego planu nie napotykała na większe przeszkody, przeciwnie nawet, była popierana przez rządy faszystowskie po 1933 r.

Program pomocy dla wschodu miał obok założeń czysto ekonomicznych również aspekty polityczne, szczególnie istotne na obszarach zamieszkałych przez mniejszość polską. Z zachowanych materiałów b. niemieckiej administracji na Śląsku wynika niedwuznacznie, że w latach trzydziestych XX w. pomoc gospodarczą podporządkowano celom walki z elementami polskimi. Wydaje się, że w dotychczasowych badaniach nad problemem życia polskiego na Śląsku Opolskim aspekty walki ekonomicznej administracji niemieckiej z polskością zostały niestety tylko w znikomym stopniu uwzględnione. Tymczasem zasięg i sposoby walki ekonomicznej są ważnym postulatem badawczym na przyszłość.

W niniejszym studium zwrócimy uwagę na założenia niemieckiego programu pomocy dla wschodu sformułowane przez naczelne i prowin-

cjonalne władze administracji państwowej. W aktach b. Wydziału I rejencji opolskiej zachowały się m. in. „wytyczne dla wykonania przedsięwzięć przewidzianych w § 5 ustawy pomocy dla wschodu" z czerwca 1932 r., przeznaczone ściśle do użytku służbowego administracji niemieckiej.[1] Ustawa przeznaczyła na cele pomocy dla wschodu na lata 1932—1936 sumę 20 000 000 marek. Obszarem objętym pomocą finansową były okręgi nad ówczesną wschodnią granicą Rzeszy. Wytyczne zakreśliły cel pomocy finansowej Rzeszy: „złagodzenie potrzeb *(die Not)* we wschodnich obszarach granicznych poprzez popieranie przedsięwzięć przynoszących korzyść ogółowi i mających nie tylko ograniczone wewnętrzne znaczenie". Pierwszeństwo w uzyskaniu pomocy finansowej miały wszelkie dziedziny życia gospodarczego. Z tzw. przedsięwzięć zdrowotnych i socjalnych można było uwzględnić tylko te, które przyczyniły się do usunięcia szkód wojennych. Zgodnie z wytycznymi organy administracji miały zwracać szczególną uwagę na złagodzenie rozmiarów bezrobocia. Inne punkty „wytycznych" regulowały szczegóły techniczne pomocy finansowej w nawiązaniu do zarządzeń ministra finansów Rzeszy z 16. IX., 9. X. i 18. XI. 1930 r. Nadzór nad właściwym wykorzystaniem pomocy finansowej powierzono nadprezydentom prowincji.

Zgodnie z cytowanymi tu „wytycznymi" lokalne władze administracyjne na Śląsku sporządzały coroczne plany wykorzystania funduszów na cele rozbudowy dróg komunikacyjnych, mostów, melioracji itp. „Wytyczne" z 1932 r. nie mówiły jeszcze *expressis verbis* o wykorzystaniu *Osthilfe* do walki z polskością, lecz położyły główny nacisk na akcję ożywienia gospodarczego wschodnich prowincji.

Istotną zmianę w polityce pomocy finansowej dla wschodnich obszarów Rzeszy obserwować można w początkach 1936 r. Zasady nowej polityki wyjaśnił podczas wizyty we wrocławskim nadprezydium prowincji kierownik wydziału do spraw polskich w ministerstwie spraw wewnętrznych Rzeszy, starszy radca rządowy Tietje.[2] Zgodnie z nową polityką począwszy od 1936 r. funduszów przydzielano już nie poszczególnym prowincjom, lecz na sfinansowanie szczególnie ważnych projektów *(Einzelprojekte)*. Spośród projektów na sfinansowanie miały zasługiwać te, które „obok znaczenia gospodarczego wyróżniają się możliwie dobitnym założeniem narodowopolitycznym (por. aneks I). Tietje oświadczył w nadprezydium prowincji śląskiej, że obecne projekty, tzn. z 1936 r., nie zostałyby zatwierdzone z powodu braku „założeń narodowopolitycznych". Stąd też należało się w 1936 r. liczyć z poważ-

[1] Archiwum Państwowe Miasta Wrocławia i Województwa Wrocławskiego, zesp. RO, Wydział I, sygn. 8963.

[2] Ibidem, sygn. 8962.

nym ograniczeniem pomocy finansowej Rzeszy dla Śląska w ramach programu „pomocy dla wschodu". Z inicjatywy Tietjego przeprowadzono w rejencjach śląskich rewizję projektów zakwalifikowanych do sfinansowania ze środków „pomocy dla wschodu".

Zgodnie z takimi założeniami nadprezydent prowincji śląskiej przedkładał ministerstwu od 1936 r. począwszy coroczne wnioski o przyznanie funduszów dla Dolnego i Górnego Śląska. We wniosku z 1937 r. zapewniał nadprezydent ministra spraw wewnętrznych m. in: „Przy wyborze przedsięwzięć kierowałem się głównie myślą podniesienia kulturalnego wsi i małych miasteczek. Podobnie jak przy przedsięwzięciach pomocy dla obszarów nadgranicznych zrealizowanych w 1936 r. staram się zapewnić pierwszeństwo takim projektom wydatków, które obok trwałych skutków dla kultury mogą równocześnie wywrzeć natychmiastowe skutki gospodarcze *(Sofortwirkung)*". Taki podwójny skutek wywarłaby, zdaniem nadprezydenta, pomoc finansowa dla sześciu projektów zasługujących na zrealizowanie na Górnym Śląsku. Natomiast pomoc dla dalszych dwóch projektów umożliwiłaby, według zapewnień nadprezydenta, „prowadzenie bardziej skutecznej narodowopolitycznej polityki kulturalnej" *(nationalpolitische Kulturpolitik)* w powiatach nyskim i ziębickim, pozostających pod wpływami polityki Centrum.

Przesłane przez nadprezydenta prowincji śląskiej do ministerstwa wnioski o przyznanie dodatkowej pomocy finansowej ze środków pomocy dla obszarów nadgranicznych dotyczyły projektów: (por. aneks III, p. 1—3) rozbudowy sal i scen w restauracjach w Wierzchu, Grabinie i Głogówku, (p. 4—6) rozbudowy niemieckiego domu ludowego w Olesnie, budowy niemieckiego domu ludowego w Strzelcach Opolskich i rozbudowy zamku w pobliżu Barda Śląskiego, uruchomienia szkoły NSV oraz (p. 7—8) utrzymanie muzeum Eichendorffa w Nysie i kupna hali gimnastycznej w Jeżowie Sudeckim.

Na uwagę zasługuje szczegółowa motywacja wniosku, w której nadprezydent podnosił konieczność wzmocnienia niemieckiej kultury w miejscowościach zamieszkałych przez „świadomą polską mniejszość" (por. aneks III). Nadprezydent dowodził, że „w powiecie prudnickim w przeciwieństwie do całego pozostałego Górnego Śląska nie przesunęła się granica językowa od setek lat. Wykazały to ze zastraszającą wyrazistością badania językowe prof. dra Maksa. Uważam przeto za zadanie nadzwyczaj pilne dołożyć troski o ożywienie niemieckiej kultury a tym samym o rozszerzenie języka niemieckiego poprzez polepszenie urządzeń kulturalnych". Prócz ogólnego uzasadnienia wniosku nadprezydent zaopatrzył ponadto każdy projekt z osobna szczegółowszymi uwagami. Zatem do projektu pomocy finansowej Rzeszy dla

rozbudowy sal w miejscowościach powiatu prudnickiego (Wierzch i Grabina) nadprezydent dodał uwagi, że w miejscowościach tych zamieszkuje mniejszość polska posiadająca swe szkoły mniejszościowe. W Grabinie rozbudowa sali istniejącej tam restauracji niemieckiej była tym bardziej konieczna, że prowadził tam nieźle prosperującą restaurację przywódca mniejszości polskiej Augustyn. Zdaniem nadprezydenta nie mniejsze znaczenie dla zwalczania elementu polskiego miały projekty rozbudowy względnie budowy niemieckich domów ludowych w Strzelcach Opolskich i Olesnie.

W myśl wskazówek udzielonych przez Tietjego we wrocławskim nadprezydium prowincji sporządzono także kolejne wnioski o pomoc finansową. Do jakiego stopnia uzasadniano wnioski koniecznością zwalczania polskości świadczy przykład z Groszowic. Finansowanie projektu budowy wodociągu motywowano tam chęcią zapobieżenia plotkom krążącym wśród ludności polskiej na temat nieudolności niemieckiej administracji.

Cytowane tu materiały niemieckiej administracji odzwierciedlają charakterystyczne założenia programu tzw. pomocy dla wschodu, realizowanego na Śląsku przed II wojną światową. Ujawniają one, że pomoc finansową z centralnych źródeł uzależniano od przydatności udzielanych funduszów do walki z polskością. Wypływa stąd wniosek, że większe szanse uzyskania „pomocy dla wschodu" miały z reguły obszary zamieszkałe przez mniejszość polską — zatem rejencja opolska — mniejsze natomiast obszary ze rdzennie niemiecką ludnością. Stąd też krótko przed II wojną światową fundusze *Osthilfe* odgrywały podstawową rolę w zwalczaniu mniejszości polskiej w rejencji opolskiej.

ANEKSY

I

Der Oberpräsident
O.P.I.04

Breslau I, den 29-ten Februar 1936.
Neumarkt 1—8
Postfach

Betrifft: Reichsosthilfe im Rechnungsjahr 1936.

Wie kürzlich anlässlich seines Aufenthalts auf dem hiesigen Oberpräsidium Herr Oberregierungsrat T i e t j e vom Reichs- und Preussischen Ministerium des Innern meinem Sachbearbeiter mitteilte, werden im Rechnungsjahr 1936 die Reichsosthilfemittel nicht mehr nach Provinzen kontingentiert, sondern nur für besonders geeignete Einzelprojekte gegeben, Hierbei würden solche Projekte vorzugsweise berücksichtigt

welche neben ihrer wirtschaftlichen Bedeutung einen möglichst starken nationalpolitischen Einschlag aufweisen. Mein Sachbearbeiter griff hierauf stichprobenweise einige der mir vorgeschlagenen Vorhaben aus den aufgestellten und mir eingereichten Listen heraus, zu welchen Herr Oberregierungsrat Tietje stets erklärte, dass diese Projekte kaum genehmigt würden, da ihnen der nationalpolitische Einschlag fehle. Es ist daher leider mit einer erheblichen Einschränkung der im Regierungsjahr 1936 erhofften Reichsosthilfemittel zu rechnen. Um dennoch möglichst zahlreiche und gute Projekte mit Aussicht auf Bewilligung dem Herrn Minister vorlegen zu können, ersuche ich ergebenst, die mir eingereichten Listen nach den hier gegebenen Gesichtspunkten einer Durchprüfung zu unterziehen, ungeeignete Vorschläge zu streichen, evtl. auch geeignet erscheinende neu einzusetzen und bei den alsdann realisierbar scheinenden Vorhaben den nationalpolitischen Einschlag besonders zu betonen. Die Rückgabe und nochmalige Durchprüfung der Vorschlagslisten geschieht auf gleichzeitiges Anraten vom Herrn Oberregierungsrat Tietje. Ich bitte die Angelegenheit als besonders vordringlich zu behandeln und mir möglichst innerhalb von 2 Wochen die neuen Unterlagen vorzulegen.

In Vertretung
gez. Dr. Schröder i. V.

An den
Herrn Regierungspräsidenten
Oppeln

II

Der Oberpräsident
O.P.I.O.9a

An den Herrn Reichs- und Preuss. Minister des Innern in Berlin NW.

Betr.: Kulturelle Grenzlandfürsorge für Nieder- und Oberschlesien im Rechnungsjahre 1936.
VI C. 654/36. — Erlass vom 12. I. 1937
VI C. 654/II. — Erlass vom 8. 2. 1937

Berichterstatter: Reg. Assessor Kramer.

In der Anlage überreiche ich die Verwendungsvorschläge für die mir durch die vorbezeichneten Erlasse zur Verfügung gestellten 50 000 RM. Ich habe die nachträgliche Bewilligung dieser Mittel im Interesse der Erhaltung und Förderung der deutschen Belange in Schlesien dankbar begrüsst. Bei der Auswahl der Vorhaben habe ich mich in erster Linie wieder von dem Gedanken der kulturellen Hebung des platten Landes und der Kleinstadt leiten lassen. Wie bei den bereits im Jahre 1936 zur Ausführung gelangten Vorhaben der Grenzlandfürsorge bin ich bemüht solchen Verwendungsvorschlägen den Vorgang zu geben, welche neben der kulturellen Dauerwirkung zugleich mit einer wirtschaftlichen Sofortwirkung verbunden sind. Das lässt sich jedenfalls bei den Projekten lfd. Nr. 1—6 verwirklichen. Bei den Vorhaben lfd. Nr. 7 u. 8 handelt es sich um Spitzenbeihilfen, durch deren Genehmigung in den bisher noch stark unter den Nachwirkungen früher zentrümlicher Kulturpolitik stehen-

den Kreisen Neisse und Frankenstein wesentlich wirksamere nationalpolitische Kulturpolitik betrieben werden kann.

Bei der Einzelbegründung der Vorhaben habe ich mich möglichst kurz gefasst. Bis ins Kleinste gehende Kostenanschläge können jederzeit vorgelegt werden. Ich darf aber versichern, dass ich von mir aus schon auf sparsamste Verwendung der Mittel bedacht war. Verwendungsvorschläge sind mit den in Frage kommenden Stellen eingehend durchgesprochen worden.

In Vertretung
gez. Dr. Flottmann

III

Verwendungsvorschläge
der Nachtragsbewilligungen aus der
Grenzlandfürsorge im Rechnungsjahr 1936.

Lfd. Nr.	Vorhaben	Gesamtkosten	Erb. Beihilfe
1	Ausbau des Saales und der Bühne in der Gaststätte Schiermeister in Deutsch Müllmen im Kreise Neustadt OS	5 000 RM	5 000 RM
2	Ausbau des Saales und der Bühne in der Gaststätte Gatzka in Gershain (früher Grabine) im Kreise Neustadt OS . . .	5 000 RM	5 000 RM
3	Erweiterungsbau der Bühne im Hotel zur Post in Oberglogau im Kreise Neustadt OS	5 000 RM	5 000 RM

Gemeinsames zu lfd. Nr. 1—3: Der Kreis Neustadt OS., welcher mit 2/3 seines Gebietes zum ehemaligen Abstimmungsgebiet gehört, ist im Vergleich zu den übrigen Teilen des Abstimmungsgebietes finanziell stets vernachlässigt worden. Wenn auch, abgesehen von den Orten Gershain und Deutsch-Müllmen, die bewusst polnisch eingestellte Minderheit im Kreise Neustadt nur schwach ist, so gehört der Teil des Kreises, der im Abstimmungsgebiet liegt, doch ziemlich geschlossen zum gemischtsprachigen Gebiet. Die Sprachgrenze läuft ungefähr mit der Grenze des Abstimmungsgebietes des Kreises gleich. Nicht zuletzt auf die Vernachlässigung des Kreises, der landläufig immer als rein deutsch bezeichnet wird, ist es zurückzuführen, dass sich gerade im Kreise Neustadt im Gegensatz zum gesamten übrigen Oberschlesien die Sprachgrenze seit Jahrhunderten nicht verschoben hat. Dies haben mit erschreckender Deutlichkeit die Sprachuntersuchungen Prof. Dr. Maks ergeben. Ich halte es daher für äusserst vordringlich, durch Verbesserung der kulturellen Einrichtungen für eine Belebung der deutschen Kultur und damit einer Ausbreitung der deutschen Sprache zu sorgen. Nach gründlicher Überprüfung des Kreises habe ich die links genannten 3 Gemeinden herausgesucht, die am schnellsten der Hilfe bedürfen. Der Landrat hat sich an Ort und Stelle von der Notwendigkeit und Würdigkeit der Beihilfen, welche in der bisherigen Art gegeben werden sollen überzeugt. Zu den einzelnen Vorhaben folgendes:

Zu lfd. Nr. 1: In der Gemeinde Deutsch-Müllmen befindet sich eine rege polnische Minderheit, welche dort sogar eine Minderheitsschule unterhält. Die Gemeinde gehört zu den gefährdesten im Kreise. Die Saalverhältnisse sind ungünstig, insbesondere ist der Ausbau einer geeigneten Bühne notwendig, damit die Gemeinde auch ein ihren Bedürfnissen entsprechendes Theaterleben führen kann.

Zu lfd. Nr. 2: Hier gilt im Wesentlichen das zu lfd. Nr. 1 Gesagte. Auch in Gershain unterhalten die Polen eine Minderheitsschule. Gershain ist die einzige von den 3 bedachten Gemeinden, welche ausserhalb des Abstimmungsgebietes liegt. Eine Beihilfe für die deutsche Gaststätte Gatzka ist besonders nötig, da der bekannte Polenfunktionär Augustin in Gershain eine nicht schlecht geleitete Gastwirtschaft betreibt.

Zu lfd. Nr. 3: Die Gemeinde Oberglogau zählt 7350 Einwohner. Trotzdem konnte sie bisher dem Spielkreis der Schlesischen Landesbühne (Wanderbühne) nicht angeschlossen werden, weil eine geeignete Bühne fehlt. Auch hier wird sich die Beihilfe ausserordentlich günstig auswirken.

Lfd. Nr.	Vorhaben	Gesamtkosten	Erb. Beihilfe
4	Ausbau des deutschen Volksheims in Rosenberg OS (für Inneneinrichtung) . . .	30 775 RM	5 000 RM
5	Errichtung eines deutschen Volkshauses in Gross-Strehlitz OS	160 000 RM	10 000 RM
6	Ausbau des Schlosses Giersdorf bei Wartha (Kreis Frankenstein) zu einer Gauschule der NSW	29 000 RM	12 000 RM

Die Vorgänge betr. Errichtung eines deutschen Volkshauses in Rosenberg sind dort bekannt. Zurzeit fehlen noch für eine würdige Inneneinrichtung rd. 30 000 RM, der Bau bezw. Umbau selbst ist fertiggestellt. Da eine bestimmte Summe für die Inneneinrichtung sogleich zur Verfügung gestellt werden muss — soll das Heim noch im Frühjahr 1937 wenigstens für einen Teil von Veranstaltungen geeignet sein — bitte ich um die Genehmigung eines Betrages von 5 000 RM.

Die Unterlagen einschl. des Finanzierungsplanes liegen gegenwärtig dem Ministerium vor, ich darf hier auf die Besprechung des Herrn Landrats Springrorum mit meinem Sachbearbeiter Bezug nehmen. Auch ich bin heute der Überzeugung, dass nicht der Umbau des Dietrichschen Saales, sondern nur die Errichtung eines so massvoll gehaltenen deutschen Volkshauses, wie es die Unterlagen ausweisen, ausreicht, um den in Gross-Strehlitz wirklich vorhandenen Notwendigkeiten zu genügen. Nach Umschreibung der durch Erlass vom 9. 11. 1936 — VI C 400 — für den Ausbau des Dietrichschen Saales bewilligten 20 000 RM ist bei Anrechnung der Eigenleistung der Stadt mit 50 000 RM und der Bewilligung der links vorgeschlagenen 10 000 RM das Vorhaben bereits zur Hälfte finanziert. Stadt- und Landkreis drängen darauf, noch im laufenden Rechnungsjahre mit dem Bau beginnen zu können.

Zur Begründung dieses Vorhabens darf ich auf meinen — unter dem 5. 6. 1936 O.P.I.16 — erstatteten Bericht Bezug nehmen. In ihm habe ich auch dargelegt, weshalb der Ausbau zugleich aus Deutschtumsgründen zu fördern ist. Ich möchte daher von dem dortigen Anheimgeben im angezogenen Erlass vom 8. 2. 1937 — VI C 654 II — Gebrauch machen und um Bewilligung dieses Vorhabens bitten. Im übrigen hat sich an dem tatsächlichen Sachstand seit Sommer 1936 nichts geändert. Die auch jetzt noch verbleibende Restsumme von 17 000 RM dürfte sich in die Vorhaben für 1937 einreihen lassen, notfalls müsste ein Teil des Neubaus zurückgestellt werden.

Lfd. Nr.	Vorhaben	Gesamtkosten	Erb. Beihilfe
7	Förderung des Eichendorffmuseums in Neisse OS	19 000 RM	4 000 RM
8	Ankauf einer Turnhalle in Grünau im Riesengebirge	14 000 RM	4 000 RM

In dieser Angelegenheit habe ich unter dem 18. Febr. 1937 — O.P.I.O. 9a — ausführlich berichtet. Ich darf auf den Bericht Bezug nehmen. Wie bereits in ihm angekündigt, bitte ich, nunmehr die Genehmigung für die von mir vorgeschlagene Summe von 4 000 RM zu geben, damit die seit einiger Zeit schon fällige Restkaufgeldsumme in gleicher Höhe beglichen werden kann. Eine andere Finanzierungsmöglichkeit ist nicht gegeben.

Der Gasthausbesitzer Friedrich in Grunau i. Rsgb. ist aus wirtschaftlichen Gründen gezwungen, eine Turnhalle, welche er für das Grunauer Turn- und Sportleben erbaut hatte, zu veräussern. Da die Gemeinde über Mittel zum Ankauf der Turnhalle — insgesamt 14 000 RM — nicht verfügt, soll die Halle an ein Industrieunternehmen verkauft werden. Damit würde die Gemeinde die einzig bestehende Anlage für Zwecke der Leibesübungen verlieren und auf absehbare Zeit eine ähnliche Anlage nicht mehr herstellen können. Der Gau IV (Schlesien) des Deutschen Reichsbundes für Leibesübungen hat sich deshalb in Zusammenarbeit mit dem Reichsportamt und dem Regierungspräsidenten in Liegnitz sehr um den Ankauf der Turnhalle bemüht. Nach den mir vom Gau IV (Schlesien) des Deutschen Reichsbundes für Leibesübungen gemachten Mitteilungen sind 10 000 RM für den Ankauf bereits aufgebracht. Es fehlt noch die Spitze mit 4000 RM, um deren Bewilligung im Rahmen der mir durch die angezogenen Erlasse zur Verfügung gestellten Summe ich bitte.

ОЧЕРКИ ПО СИЛЕЗИИ
ТОМ ВОСЬМОЙ

Под редакцией
Проф. Др. Северина Выслоуха
Университет Вроцлав

Богуслав Ольшевский

К ВОПРОСУ ЗАДОЛЖЕННОСТИ СИЛЕЗСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Разработка представляет собой обзор явлений, связанных с задолженностью сельского хозяйства в междувоенный период. С целью отображения наиболее верной картины в данной области были исследованы материалы акции по ликвидации задолженности в Силезии, т. н. „Остгильфе". Особенная ценность этих материалов состоит в том, что кроме данных о гипотечной задолженности, содержат они также сведения о неуловимом во многом гипотечной задолженности в группе хозяйств, охваченных акцией ликвидации задолженностей. Указанные материалы, относящиеся к этой категории хозяйсв, оценено как явление особенно характерное для общего положения вещей в области задолженности во всем сельском хозяйстве Силезии междувоенного периода.

Анализ указанных материалов дает возможность придти к следующим обобщениям.

Наибольшая задолженность наблюдалась среди мелких и средних крестьянских хозяйств, в то время как задолженность кулацких и помещичьих хозяйств была относительно низкой. Такое положение вещей выражало экономический упадок крестьянского хозяйства по сравнению с крупнопоместным. Анализ задолженности по территориальному признаку приводит к выводу что наиболее высокой была она в местах самого интенсивного сельского хозяйства.

Сравнение уровня задолженности силезского сельского хозяйства с с/х задолженностью в других крупных хозяйственных областях доказывает, что самый высокий уровень ее имел место именно в Силезии. Такими образом, в сельском хозяйстве проявились общие затруднения силезского хозяйства под немецким управлением в междувоенный период, затруднения, связанные с искусственной оторванностью силезкого хозяйства от остальных польских земель.

Интервенционная политика германского государства в рамках „Остгильфе" не смогла существенно изменить пропорций задолженности в отдельных группах сельских хозяйств и оздоровить решительным образом обстановки во всем силезском сельском хозяйстве. Приведенные в данной работе обстоятельства свидетельствуют о том, что „Остгильфе" („Восточная помощь") была действенной и осуществлена в основном в интересе крупнопоместного сельского хозяйства в Силезии.

Ежи Чупял

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ И РАЗМЕЩЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГОРОДЕ БЖЕГЕ И ПРИЛЕГАЮЩЕМ РАЙОНЕ

Целью разработки является историческое освещение специфических черт района Бжега как места размещения промышленности. О своеобразной обособленности этого района свидетельствуют слелующие особенные признаки его развития.

Во первых, Бжег является в настоящее время одним из четырех наиболее крупных городов Опольского воеводства, что безусловно обеспечивает ему соответствующее положение в экономической структуре всей области. Во-вторых, ни один из этих городов не достиг такого высокого уровня прироста населения, как Бжег. В 1946—1960 г. г. население этого города возросло на 211,7%. Соответствующие показатели для остальных выделенных городов: Ополе 121,7%, Ныса 102,6% и Рацибож 64,3%. В третьих — процесс отделения городского населения от сельского и урбанизации были также в Бжеге наиболее интенсивным. В четвертых — в противоположность остальным городским центрам крупного масштаба, разросшихся в границах густо заселенных промышленных районов, Бжег является как бы островом среди обширных территорий со слабо развитой промышленностью и низким показателем плотности населения. Для бжегской промышленности, следовательно, характерным является высокая степень сосредоточения в самом городе, расположенном в границах слабо населенной и обширной сельскохозяйственной территории. В указанных условиях развитие, структура и хозяйственные функции здешней промышленности должны обладать специфическими признаками.

Переходя к историческому обзору развития промышленности на интересующей нас территории, следует сказать, что в период капиталистической индустриализации Силезии Бжег приобрел первоначально односторонний характер центра, сосредоточивающего местную промышленность по переработке сельскохозяйственной продукции. Только на переломе 19 и 20 столетий здесь получили развитие другие отрасли промышленности, а именно: бумажная, кожевенная и деревообрабатывающая, а в годах, предшествующих 2 мировой войне — машиностроительная промышленность.

Принимая во внимание неравномерность размещения промышленности в границах бжегского повята, можно поделить его территорию на три различных сектора: 1. левобережный, где преобладала перерабатывающая промышленность питательных продуктов, 2. правобережный, где концентрировалась деревообрабатывающая промышленность, 3. район русла Одры, разрезающей территорию повята на две почти равные части, а также Клодской Нысы, где получила развитие керамическая промышленность.

Характерные тенденции развития и размещения промышленности в Бжеге и бжегском повяте создавались под влиянием следующих главных факторов: специфических естественных условий, связей с сельским хозяйством, размещения резервов рабочей силы, линий коммуникаций, внутрирайонных и торговых связей.

Установившиеся в процессе длительного истрорического развития уровень и структура местной промышленности в значительной степени были сведены

на — нет в период второй мировой войны. Вследствие разрушения и запущенности заводов и фабрик, уровень занятости в 1946 г. равнялся 16,5% довоенного состояния. Поэтому главной причины послевоенного развития бжегской промышленности ни в каком случае нельзя искать в оставшихся после германского капитализма инвестиционных ценностях. Основы быстрого хозяйственного развития были здесь созданы благодаря большим капиталовложениям польской экономики.

Благодаря послевоенному восстановлению и расширению бжегского промышленного центра а также динамике демографических процессов, число занятых в местной промышленности возросло в 1946—1956 г. г. почти пятикратно. Послевоенному развитию промышленности сопутствовало дальнейшее изменение его отраслевой структуры, в которой все более значительную роль начинает играть машиностроительная промышленность.

Станислава Баронч

СТРУКТУРА ПОСЕВОВ В ХОЗЯЙСТВАХ РАЗЛИЧНОГО ТИПА НА ТЕРРИТОРИИ ОПОЛЬСКОГО ВОЕВОДСТВА В 1951—1960 г. г.

Во вступлении автор дает краткую характеристику естественных условий Опольского воеводства. Фоном анализа статистических материалов является разделение воеводства на два природно-сельскохозяйственных района (по Дежицу). Эта районизация за небольшими исключениями совпадает с естественным разделом воеводства рекой Одрой, размежевывающей плодоносные левобережные повяты и в основном бедные почвы правобережных повятов.

Естественные условия обусловливают решающим образом род и распространение сельскохозяйственных культур. Однако же сравнение структуры посевов в довоенный период (принимая за основу 1938 г.) с 1960 годом указывает на грубокие изменения в интересующей нас области. Их причиной являются, по мнению автора, новые отношения цен на сельскохозяйственные продукты а также иные производственные навыки населения — репатриантов с Востока.

Структура посевов в масштабе воеводства является производной систем ведения хозяйства в различных общественно-производственных секторах, принимающих участие в пользовании всей поверхности сельскохозяйственных угодий. Основная часть разработки посвящена анализу структуры сельскохозяйственных культур в трех основных типах хозяйств, доминирующих в Опольском воеводстве: индивидуальных крестьянских хозяйств, Госхозов и производственных сельскохозяйственных кооперативов.

Специфика их производственного направления различна в обоих указанных с/х районах. На урожайных почвах левобережных повятов индивидуальные хозяйства возделывают сравнительно больше пшеницы, ржи, овса, сахарной свеклы, картофеля и кормовых землеплодов — чем остальные типы хозяйств. В этом же районе Госхозы сообразно имеющейся площади концентрируются на возделывании ячменя, овощей, люцерны, кукурузы и кормовых фасолевых культур, а также клевера.

Производственные сельскохозяйственные кооперативы специализируются в возделывании технических культур, превышают они определенно остальные

производственные секторы в процентном соотношении волокнистых и масляных культур в общей структуре посевов.

На бедных почвах северно-восточного района структура посевов в зависимости от типа хозяйств выглядит по другому. Здесь индивидуальные крестьянские хозяйства наставлены в основном на производство ржи, овса и картофеля. Госхозы по отношению к общей поверхности имеющихся угодий больше чем остальные хозяйства возделывают сурепку, реповник, ячмень и основные кормовые. Производственные коллективы преимущестенно возделывают пшеницу, сахарную свеклу и волокнистые растения.

Подытоживая, автор указывает, что наибольшая дифференциация производственных направлений в зависимости от качества почвы наблюдается в индивидуальных крестьянских хозяйствах. Госхозы в Опольском воеводстве проявляют тенденцию к специализации в возделывании кормовых что однако не находится в полном соответствии с количеством поголовья. Производственные кооперативы, обладающие в основном хорошими почвами, специализируются прежде всего в производстве исключительно прибыльных технических культур.

Божена Благут

СТРУКТУРА И НАПРАВЛЕННОСТЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СЕВЕРНЫХ ПОВЯТОВ ОПОЛЬСКОГО ВОЕВОДСТВА

Для определения возможности хозяйственной активизации различных местностей согласно с их спецификой возникает необходимость комплексного, всестороннего исследования перспектив их развития. Повсеместно применяемым инструментом рассмотрения этой проблематики является природно-сельскохозяйственная районизация в смысле выделения территорий с общими климатическими и почвенными условиями, имеющих общие черты в направленности культур а также животноводства.

Хозяйственные учреждения Опольского воеводства произвели попытки такой комплексной разработки проблематики хозяйственной активизации, выделяя на основании распоряжения Президиума Воеводской Рады Народовой в Ополе от июля 1960 г. три наиболее выдвинутые на север повята Опольского воеводства: Ключборгский, Намысловский и Олеский — в один хозяйственный подрайон (северный подрайон воеводства) с общей линией развития.

Административное выделение северного подрайона Опольского воеводства, принимая во внимание сельское хозяйство, необосновано ни с точки зрения природно-сельскохозяйственной районизации, ни с точки зрения исторического развития сельскохозяйственного производства в отдельных повятах.

Почвенные и климатические условия создают более благоприятную обстановку для сельского хозяйства Ключборгского и Намысловского повятов на фоне Олеского повята. Поэтому, в период установления капиталистических отношений в сельском хозяйстве, Ключборгский и Намысловский повяты отличались высшей концентрацией сельскохозяйственного производства находящей свое выражение в показателях интенсификации сельскохозяйственной продукции (значительный процент технических культур в общей массе посевов, величина урожаев) количестве живого инвентаря, снабжении сельскохозяйственными оруди-

ями, а также в использовании наемного труда в хозяйствах. Кроме того, существовали различия в аграрной структуре трех повятов. Ключборгский и Намысловский отличались более высоким процентом крупнопоместного хозяйства.

В условиях послевоенного хозяйства представляется также возможность наблюдать диспропорции между уровнем хозяйства Ключборгского и Мамысловского повятов и хозяйства Олеского повята.

Население Ключборгского и Намысловского повятов состоит главным образом из переселенцев, в то время как в Олеском повяте проживает 90% местного населения. Отличается оно высшей хозяйственностью, что находит свое выражение в показателях рационального ведения хозяйства (употребление минеральных удобрений урожайность, поголовье скота), а также в размерах собственных капиталовложений.

Достижение более высоких экономических показателей земледельцами Олеского повята объясняется, кроме того, наряду с более высоким производственным уровнем местного сельского населения, меньшим разрушением хозяйств в период войны и после войны. Затем, одной из важнейших причин высшего уровня сельского хозяйства в Олеском повяте в послевоенный период по сравнению с остальными двумя повятами является сохранение прежней аграрной структуры, что было возможно в связи с мелкотоварным характером этого района до войны.

Неодинаковость структуры и развития хозяйства указывает на необходимость применения различных методов воздействия на хозяйство этих трех повятов. Повяты с высоким участием социалистического сектора (Ключборгский и Намысловский) — с одной стороны и повят с преобладанием мелкотоварного сектора (Олеский) требуют применения различных стимулов, определяющих направленность сельскохозяйственной продукции. Применение одинаковых методов при наличии таких различий может серьезно препятствовать освобождению существующих резервов сельскохозяйственного производства.

Кароль Благут

ВЛИЯНИЕ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ ОПОЛЬСКОГО ПОВЯТА НА ИЗМЕНЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Население Опольского повята, проживающее, в основном, на селе, вследствие низкой урожайности почвы в этом районе, вынуждено искать средств к жизни вне сельского хозяйства. Ремесло не было здесь особенно сильным фактором хозяйственной активизации населения по сравнению с другими повятами воеводства, в особенности левобережными. Повят превратился в один из самых крупных хозяйственных районов воеводства прежде всего благодаря развитию промышленности. Это потверждается всеми показателями процесса индустриализации.

Хозяйственное развитие этого района не проходило равномерно. Особенно до 1939 г. наблюдались здесь задержки в развитии, зависимы от изменений конъюнктуры. В период 1861—1939 г. г. имел место застой в промышленности. Динамика промышленности Опольского повята находилась в совершенно определенной зависимости от развития промышленности в самом городе Ополе, возрастающей почти два быстрей, чем промышленность сельского района.

В послевоенном периоде серьезным тормозом развития промышленности и всего хозяйства были военные разрушения. В результате огромных усилий и капиталовложений, достигающих иногда 20—25% общевоеводских капиталовложений, хозяйственный потенциал повята восстановлен.

Характерной чертой послевоенного хозяйственного развития был значительный прогресс в индустриализации сельского района, благодаря чему образовались здесь более прочные предпосылки формирования профессиональной структуры сельского населения.

В сельском районе Опольского повята безусловное преимущество в формировании профессиональной структуры населения имела именно промышленность. На протяжении 100 лет (1861—1960) доля населения, занятого в промышленности, увеличилась с 33,3% до 42,6%, причем в послевоенный период темп изменений был более быстрый. Роль промышленности не ограничивалась указанным арифметическим приростом, т. к. промышленность воздействует на занятость вне сельского хозяйства кратным образом, способствуя одновременно развитию дополнительных отраслей.

Роль промышленности как главного фактора непосредственной или же посредственной активизации сельского населения нашла также свое выражение в пространственном размещении прироста населения вне сельского хозяйства. В этом смысле Опольский повят разделяется на следующие секторы:

1. район левобережной Одры вместе с пригородной территорией, где доминирует ремесленно-бытовая отрасль в активизации несельского населения,
2. остальная территория, составляющая сектор доминирующего влияния промышленности.

Наряду с городом Ополе на профессиональную структуру сельского населения оказывали влияние местные центры промышленности, равномерно размещенные и имеющие значительный хозяйственный потенциал.

Не менее серьезным инструментом воздействия на страновление указанных процессов является езда на работу и с работы. Центры с большей концентрацией промышленности в большей степени влияли на прилегающие населенные пункты, что проявлялось в большем балансе выездов на работу в промышленных предприятиях из местностей на территории опольского повята. Исключение из этого правила составляет промышленность поселка Грошовице, который, несмотря на свой значительный хозяйственный потенциал, не распространял, в основном, своего влияния далее этого поселка.

Выезды в районе Опольского повята выявляли преимущество в отношение приездов на работу в промышленных предприятиях. Отсюда следует, что профессиональная структура сельского населения Опольского повята подвергалась также воздействию промышленных центров, находящихся за его границами.

Мария Куровская

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЫНКА РАБОЧЕЙ СИЛЫ КРАПКОВИЦКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО ЦЕНТРА

В разработке подняты вопросы рынка рабочей силы крапковицкого промышленного центра. В ней указывается на актуальную нехватку рабочей силы, а также, исходя из данных, касающихся развития народонаселения, на перспек-

тивы ближайших лет. Дефицит рабочей силы в местных условиях создается прежде всего в результате сильно развивающейся промышленности, быстрой застройке городских центров повята, а также в силу необходимости расширения инфраструктуры в целях должного функционирования промышленности. Приводятся здесь также источники удовлетворения потребностей в рабочей силе: привлекая население („приезжающая рабочая сила") из отдаленных местностей территории повята и извне, а также, в меньшей степени, опираясь на положительном балансе миграционного движения населения.

В связи с указанной ситуацией постоянного дефицита рабочей силы автор предлагает усилить жилищное строительство, расширить бытовое обслуживание населения и профессиональную подготовку, что должно вызвать интерес к переселению из других территорий воеводства.

Ежи Баларин

СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ОПОЛЬЩИНЫ

Статья является результатом исследований, проведенных автором над структурой населения Опольского воеводства после закончения второй мировй войны. Работа состоит из двух частей. Первая часть имеет описательный характер. Вторая часть заключает статистические таблицы. Автор рассмотрел в статье следующие вопросы: 1. территориальное происхождение и размещение населения Опольского воеводства, 2. количественный прирост жителей воеводства в 1946—1960 г. г., 3. раздел населения по половому признаку, 4. раздел населения по возрастному признаку.

1. Основные выводы, вытекающие из проведенного анализа: демографическое положение населения Ополыцины несколько отличается от положения жителей остальных частей Польши, а также западных и северных земель, т. к. почти половину населения составляют лица местного происхождения. Остальная часть населения — это репатрианты и переселенцы из юго-восточных воеводств Польши;
2. воеводство имеет, с одной стороны повяты с решающим преобладанием населения местного происхождения, смешанные — и повяты с преимущественным большинством переселенцев, что в значительной степени определяет формирование структуры населения соответственно полу и возрасту, не говоря уже о других демографических показателях. Средние для всего воеводства показатели бывают иногда производной величиной от часто далеко отбегающих друг от друга показателей в отдельных повятах;
3. Опольское воеводство характеризуют коэфициенты естественного прироста, присущие очень динамическому в этом отношении обществу. Достигают они уровня показателей, равного в среднем общепольским, но стоят ниже показателей, нормальных для западных земель. Несмотря на высокий естественный прирост населения, количественный рост населения воеводства тормозил в 1946—1960 г. г. миграционный убыток;
4. городское население воеводства увеличивалось вследствие расширяющейся урбанизации, изменяя соотношение этого населения с 29% в 1946 г. до 38% в 1960 г.;

5. последствия 2 мировой войны, ощутимые в непосредственно послевоенный период (1946 г.) и выражающиеся в значительно большем числе женщин по сравнению с мужчинами, постепенно выравнивается, но и теперь этот показатель является наиболее высоким в стране;
6. население Опольского воеводства принадлежит, так же как и население всей страны, к типу прогрессивного общества, с тем однако, что население опольского воеводства в большей степени втянуто в процесс старения.

Роберт Раузинский

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ОПОЛЬСКИХ СЕЛАХ В 1950—1960 г. г.

В последним десятилетии (1950—1960 г. г.) произошли серьезные изменения в демографической и профессиональной структуре сельского населения Опольской Силезии. Процент сельского населения, занятого вне сельского хозяйства возросл с 41,1% до 48% в 1963 г. Эти изменения имели разнородный и сложный характер. Особенно важную роль в изменении демографической и профессиональной структуры сыграли наново возникающие промышленные центры, которые легко „оттягивали" находящиеся поблизости излишки рабочей силы — из прилегающих деревень.

В связи с этим в указанных деревнях резко понизился процент населения, занятого в сельском хозяйсве. Вокруг промышленных центров деревни приобретали рабоче-крестянский характер, их население в 80% и более было занято вне сельского хозяйства. Одновременно возникали диспропорции между местом работы и местом жительства „рабоче-крестьян". Достаточно указать, что каждый второй трудоспособный мужчина, проживающий в опольской деревне, занят вне сельского хозяйства. Вместе с нарастающей индустриализацией городов и поселков на прилегающих к ним землях продолжался процесс мельчания земельных наделов и изменений в структуре посевов.

Сильное миграционное движение сельской молодежи, ее отплыв в города неблагоприятно влияли на возрастную структуру населения, занятого в сельском хозяйстве. Процент мужчин в возрасте сверх шестидесяти лет, работающих в сельском хозяйстве, возросл с 17,5% в 1950 г. до 23,0% в 1960 г., а в этом же возрасте женщин — с 19,2% до 27,0%. Одновременно можно было наблюдать процесс перебрасывания тяжести работы в сельском хозяйстве на плечи женщин села. В 1950 г. сверх 60% занятых в сельском хозяйстве составляли женщины, в 1960 г. — уже 65%, а в мелких хозяйствах (ниже 2 га) — даже 87,3%.

Процесс „феминизации" сельского хозяйства приобрел особенно тревожные размеры в поблизости промышленных центров, где среди лиц, занятых в сельском хозяйстве женщины составляют 80%. Принимая во внимание такое положение вещей, следует предполагать, что массовый отплыв мужской рабочей силы на работу вне сельского хозяйства неблагоприятно повлияет на прирост сельскохозяйственной продукции.

Массовый переход на наемную работу вне сельского хозяйства производит неблагоприятное влияние на коллективы промышленных предприятий — не обеспечивает их устойчивость и их должный профессиональный уровень. Рас-

смотренные процессы продолжают развиваться в быстром темпе, обозначая одновременно основные тенденции развития, имеющие существенное значение для экономики воеводства.

Кароль Йонца

ОТПРАВНЫЕ МОМЕНТЫ Т. Н. НЕМЕЦКОЙ ПРОГРАММЫ ПОМОЩИ ДЛЯ ВОСТОКА

Работу «Отправные моменты немецкой программы „помощи для Востока"» автор основывает на архивных материалах бывшей Опольской регенции. В 1930 до 1932 г. г. во времена канцлера Брюнинга принят план дополнительной помощи для тогдашних восточных территорий Германии, т. н. „Остгильфе", целью которого было улучшение состояния сельского хозяйства, прежде всего крупнопоместных имений. Программа „помощи для Востока" имела, кроме экономических моментов, также аспекты политического характера, особенно существенные для территорий, населенных польским национальным меньшинством. Приведенные в работе документы бывшей немецкой администрации в Силезии указывают на то, что в тридцатых годах 20 в. экономическая помощь была подчинена целям борьбы с польским населением. В 1936 г. в Опольской Силезии финансировались толко те планы, которые отличались отчетливой „национальнополитической" направленностью. Всеми средствами утверждалась немецкая культура в местностях с польским населением. Приведенные документы перечисляют ряд местностей Опольской Силезии в которых экономическая помощь ставилась в зависимость от требований борьбы с польским национальным самосознанием.

SILESIAN STUDIES

VOLUME VIII

Editor

Prof. Dr Seweryn Wysłouch

Wrocław

BOGUSŁAW OLSZEWSKI

SOME PROBLEMS OF THE INDEBTEDNESS OF THE SILESIAN FARMING BETWEEN THE TWO WARS

The treatise presents a survey over the degree of the indebtedness in the Silesian agriculture during the inter-war period. Striving after an idea of the situation in this sphere, as true one as possible, the author analysed the material of the campaign for the clearing of debts carried out by the „Osthilfe"-action. The peculiar value of this material relies on the circumstance that it contains as well the data about the mortgagers as the data concerning the unseizable from another source not-mortgage indebtedness within the group of farms liable to the clearing of debts. The above mentioned material from the farms liable to the clearing of debts has been treated as very characteristic for the general situation of the indebtedness in the whole Silesian farming in the inter-war period.

The fundamental conclusions drawn from the analysis of the mentioned stuff lead to the following statements:

The highest encumbrance of the farms in Silesia, charged with debts, was within the groups of the middle and small farms, while the larger farms of the peasants and the great landed properties showed a comparatively lower indebtedness. In this way appeared the economic degradation of the property of the peasants in comparison with the landed property. The examination of the indebtedness approaching the regional problems led to conclusion that the highest indebtedness was in the regions of the most intensive husbandry within the Silesian area.

The comparison of the level of the indebtedness within the Silesian farming with the level of the indebtedness in the farming in other large economic districts of the Third Reich proved that the highest indebtedness was just in Silesia. In this way the general difficulties of the Silesian economy under the German rule in the inter-war period were in the farming revealed — the troubles connected with the factitious separation of the Silesian economy from the Polish countries.

The interference of the German state, through the medium of the „Osthilfe", could neither adventageously change the distribution of the indebtedness within several groups of farms nor virtually amend the situation of the Silesian agriculture as a whole. The circumstances quoted in the treatise prove that this action was striven and realized virtually on behalf of the Silesian great landed property.

JERZY CZUPIAŁ

SOME PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT AND PLACING OF THE INDUSTRY IN THE TOWN BRZEG AND IN THE COUNTY OF BRZEG

The dissertation strives after a historical grasp of the specific attributes of the Brzeg-region as the area for the localization of the industry. Following characteristic

features of the development of this region prove its individuality. Firstly, Brzeg is at present one of the four largest towns of the Opole-regency and this circumstance evidently gives it a correspondent rank in the economic landscape of the region. Secondly, no one of them attained in the after-war period such a high number of the birth rate as Brzeg. During the years 1946—1960 the population of this town increased to 211,7%. The analogous index numbers for the remaining county-towns in the Opole-regency amount: for Opole 121,7%, for Nysa — 102,6%, and for Raciborz — 64,3%. Thirdly, there is no one county-town in Opole-Silesia where the urbanization and separation of the townsmen from the agricultural employments progressed to such extent as at Brzeg. Fourthly, opposed to the other larger town-centres of the province, grown within the districts of a dense population and far progressed industrialization, Brzeg is like an island within a vast area with a feebly developed industry and a low index number of the density of the population. The feature of the industry of Brzeg is a high degree of agglomeration in the main towncentre within a vast and feebly populated agricultural area. Under these conditions the development, the structure and the economic functions of the local industry must exhibit a number of specific properties.

Proceeding to the historical analysis of the industrialization of the space being the subject of our interest, we have to state, that in the period of the capitalistic industrialization of Silesia at first Brzeg obtained explicitly one-sided character of a centre of the agricultural and food industry. Just lately on the turn of the XIX-th and XX-th century the other branches of the production developed, namely: the paper mills, the wood- and leather-industry, and in the years antecedent to the II world war — the engineering industry.

Considering the inequality of the localization of the industry within the Brzeg-district, its erritory could be divided into three different zons: 1. the left-shore zone, where the alimentary production was dominating, 2. the right-shore zone, where the wood industry was concentrated, and 3. the area of the Odra — valley, cutting the territory of the county into two nearly equal parts, and of the Nysa Kłodzka — river, where developed the ceramic industry.

The characteristic trends of the development and localisation of the industry at Brzeg and in Brzeg-district arose under the influence of following main factors: the specific natural conditions, the links with the farming, the disposal of the manpower, of the communication system and of the local, regional links and connections on the market.

The level and structure of the local industry, shaped in a long historical process, were to a great extent destroyed during the II world war. As the result of destruction and devastation of the establishments, the employment in the industry at Brzeg reached in 1946 hardly 16,5% of the level from the pre-war period. Therefore the main cause of the post-war development of the centre of Brzeg is not to be found out in the industrial investment of the area inherited from the German capitalism. The foundations of the fast economic growth were created thanks to the great effort of the Polish economy.

Owing to the post-war reconstruction and building up of the Brzeg-centre, and to the dynamics of the demographic processes, the number of the employed in the local industry increased in the years 1946—1956 almost five times. The post-war growth of the industry accompanies the farther transformation of the structure of its branches in which the mechanical industry plays more and more important party.

STANISŁAWA BARĄCZ

THE STRUCTURE OF THE SOWING IN THE FARMS OF DIFFERENT KIND IN OPOLE—DISTRICT BETWEEN 1951—1960

In the introductory part the authoress gives a short description of the natural conditions of the Opole-district. As the background for the analysis of the statistical material in the article has been taken the division into two natural and agricultural regions, after Dzieżyc. This partition, apart from few exceptions, coincides with the natural division of the district through the river Odra, separating the fertile left-bank counties from these on the right bank in general disposing only of the mean soils. Natural conditions determine to prevailing degree the kind and the scope of the cultivated plants. Nevertheless the comparison of the structure of sowing from the pre-war period (for instance from the year 1938) with that one from the 1960 indicates the far-reaching changes in this sphere. They had been caused, in the authoress' opinion by the different ratios of the prices of the agricultural products shaping at present and by different methods of production brought by the people who arrived from the eastern regions.

The structure of the sowing in the district results from the systems of husbandry in the different social and producing sectors, participating in the total surface of the arable land. The cardinal part of the article deals with the analysis of the structure of the tillage in the three basic types of the husbandry occuring in the Opole-district: in the peasants'own farms, in the state-owned farms and the productive cooperative societies of the peasant's self-help.

The kind of the trend of their production take different shapes in the both isolated regions. On fertile soils of the left-bank counties in the peasants'own farms, wheat rye, oats, white beets, potatoes, root crops and fodder plants are comparatively with other kinds of farms more cultivated. In the same region the state-owned farms show in relation to their surface the highest percentage of barley, vegetables, clover, lucerne, Indian corn and podded fodder plants. The cooperatives of that region specialize in the growing of industrial plants — they prevail over remaining sectors of production in percentage of the participation of the fibrous and oil plants in the whole arable land.

On the mean soils of the north-eastern region the structure of the tillage, according to the type of farm, shapes in a different way.

Here the peasants'own farms are chiefly engaged in the tillage of rye and oats, and the growing of potatoes. The state owned farms, in relation to their area, cultivate more than the other farms rapessed and agrimony, barley and the capital fodder plants. The cooperative societies prevail in percentage of the tillage of wheat, white beets and fibrous plants.

In her recapitulation, the authoress states that the greatest differentiation of the production, according to the quality of the soil, appears in the peasants'own farms. The state-owned farms indicate some specialization in the growing of fodder plants, although that measure is not well grounded in the number of heads of domestic animals. The productive cooperative societies, generally disposing of the good soils insist on the production of the highly profitable technical plants.

BOŻENA BŁAHUT

THE STRUCTURE AND THE TRENDS OF THE FARMING IN THE NORTHERN COUNTIES OF THE OPOLE—DISTRICT

For the designation of the possibilities of the raising up of the economic activity of the single areas according to their specification, it is necessary to undertake the complex and manysided researches after their possibilities of development.

A generally applied instrument for grasping this problem is the naturalistic and agricultural division into regions as the isolation of the areas possessing common climatic and soil-properties and the similarities in the scope and kinds of the tillage or in the breeding of domestic animals.

The economic authorities of Opole-district made a trial of such a grasp of the problem of the raising up of the economic activity, isolating, according to the resolution of the Presidium of the National Council of the District at Opole from July 1960, three northernmost counties of the Opole-district (Kluczbork, Namysłów and Olesno), uniting them in one economic region (the northern region) and tracing the common line of their development.

The administrative isolation of the northern part of Opole-district, as concerns the farming, is not sufficiently founded, neither from the point of view of the naturalistic and agricultural isolation, nor from the point of view of the historic development of agrarian production in several counties.

The conditions of the soil and climate make a more adventageous situation for the husbandry in the counties of Kluczbork and Namysłów in comparison with the farming in the county of Olesno. On account of these circumstances, in the time of the shaping of the capitalistic order in the farming, the higher concentration of the agrarian production was the feature of the counties Kluczbork and Namysłów, expressed in the index numbers of agrarian production (in the share of the growing of industrial plants in the surface of the sowing of the counties, in the stock of crop), in the index numbers of the livestock, in the outfit with the tools, in the employment of the journeymen in the farms. Besides, there were the differences in the agrarian structure of the three counties: the counties Kluczbork and Namysłów characterized the higher participation of the great landed property in the general surface of the arable lands of the county.

In the post-war economy the disproportions between the level of the farming in the counties Kluczbork and Namysłów and that of the county Olesno are also conspicuous. The majority of the population of the counties Kluczbork and Namysłów has immigrated, while in the county Olesno over 90% of the inhabitants constitutes the local, original population. It exhibits a better husbandry, which expresses in the shaping of the index numbers of its housekeeping (in the use of fertilizers, in the stock of the crop, in the number of the livestock) and in the dimension of the investments on its own means.

Better results attained by the farmers of the county Olesno originate, apart from the higher standard of the professional training of the local farmers, also from the smaller size of devastation of the farms during the war and after the last war. Moreover, one of the main causes of the higher standard of the farming in the county of Olesno in the post-war period, in comparison with the remaining two counties, is the preservation of the former agrarian structure, what was possible because of the chiefly retail business-economy of this region before the war.

From the individuality in the structure and level of the economy results the necessity of applying different methods acting upon the husbandry of the three counties. The counties with the considerable part of the socialistic structure (Kluczbork and Namysłów) require applying stimuli determining the trends of farming unlike the stimuli in the county of prevailing retail business economy (Olesno). The application of the equal methods in spite of existing differences can render more difficult the mobilizing of the existing reserves of the agrarian production.

KAROL BŁAHUT

THE INFLUENCE OF THE INDUSTRIALIZATION IN THE COUNTY OF OPOLE UPON THE CHANGE OF THE PROFESSIONAL STRUCTURE OF THE RURAL POPULATION

The population of the county of Opole, in its majority living in the country, was forced, because of the generally mean fertility of the soil in that region, to look after the means of support apart from the farming. Handicraft did not represent here considerable factor for raising economic activity of the population in comparison with other counties of the district, especially with the left bank-counties. First of all, owing to the development of the industry, the county of Opole turned into one of the greatest economic centres in the Opole-district. This fact found expression in the growth of all the indices of industrialization.

The industrial development of that region did not run equally. Especially till 1939 often happened checks, in general resulting from the changes of the conjuncture. In the period between 1861 and 1939, the inter-war time features the stagnation in the industrial production. The dynamics of the industry in the county of Opole took shape under the clear influence of the development of the industry localized in the town Opole, growing nearly twice faster than the industry of the rural region.

In the post-war time considerable hindrance of the development of the industry and of the economic development at all were the devastations of the wartime. As the result of an immense effort and investment expenditures reaching sometimes 20—25% of the expenditure of the whole district, the economic potential of the county was rebuilt. All indices of the industrialization in comparison with those of the pre-war time had been considerably overrun. The characteristic feature of the post-war development was the considerable progress in the industrialization of the rural part, and owing to this fact the more lasting foundations had been laid for the forming of the professional structure of the country-people.

In the rural region of the county of Opole the industry was absolutely prevailing in the forming of the professional structure of the population. In the course of hundred years (1861—1960) the participation of the people working in industrial production augmented from 33,3% to 42,6% of the total number of the population, the tempo of the changes being faster in the postwartime. The part of the industry did not confine itself to this function; it works upon the employment apart from the farming in the way of a multiplier carrying the development of the supplementary branches. The roll of the industry as a chief factor of the either immediate or indirect raising of the activity of the country-people also found expression in the spatial disposal of the birth rate of the people not employed in the farming. In this respect the county of Opole is divided into two zones of economic influx:

1. the left bank area of the river Odra with the suburban quarter, where the service trade is dominating in the people's activity;
2. the remaining area composing the zone of the absolute influx of the industry.

In addition to the town Opole upon the professional structure of the country-people were working the local centres of industry, with their equal disposal and considerable economic potential. Nor less considerable instrument of the influx constitutes in this region the conveyance of the workmen. The centres more advanced in industrialization were acting stronger upon the hinterland; it manifested in their larger share in the balance of the driving of workmen from the county of Opole. One exception constitutes the industry of the settlement Groszowice, which in spite of its considerable economic potential but slightly was passing over the borders of the settlement.

The departures outweighed the arrivals in the region of the county of Opole. It proves that the professional structure of the country-people of the county of Opole was equally liable to the influencies of the industrial centres localized outside of its borders.

MARIA KUROWSKA

SOME PROBLEMS OF THE LABOUR MARKET OF THE INDUSTRIAL CENTRE OF KRAPKOWICE

In the present article the problems of the labour market of the industrial centre of Krapkowice are mentioned. The present deficits of the manpower are here shown and equally the future ones, in perspective of the next several years, in application of the data concerning the natural manpower. The deficits of the population on the local labour market result chiefly from the strong development of the industry, from the fast progressing urbanization of the towns of the county, and from the necessity of the extension of the infrastructure for the due action of the industry. The sources of the covering of the demand for the manpower are here also indicated, namely: the approaches of the population to the labour places from the terrain of the county and from behind the county, and to the lower degree from the active balance of the migration of the population.

In connection with the demonstrated situation of the continual want of the manpower, claims are laid to the intensification of the housing and to the broad-minded service for the population (among others to the development of the secondary professional schools) — on purpose to attract permanently the population from the other parts of the district.

JERZY BALARYN

THE STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE OPOLE-DISTRICT

The article results from inquiries made by the author on the demographic problems of the Opole-district after the end of the second world war. The treatise consists of two parts. The first part is descriptive but the other one contains statistic tables. The author has presented in his article following problems: 1. territorial

provenience and disposal of the population of the Opole-district, 2. the development of the number of the inhabitants of the district between 1946 and 1960, 3. the division of the population after sex, 4. the division of the population after age.

These are the chief conclusions drawn by the author from his analysis:

1. The demographic situation of the Opole-district — because of the territorial provenience of its inhabitants — somewhat differs from the other Polish countries, as well of the western and northern regions, since nearly a half of the whole population make up the persons of the local origin, while the rest are the repatriates and immigrants from the south-eastern regions of Poland.
2. The district embraces the counties with the prevailing population of local descent, the counties with mixed population and those of decided majority of the immigrated population, what determines to a high degree the formation of the structure of the population after sex and age, not to mention the other demographic indices. Then the average quantities of the district are resultants of the sometimes very different indices in several counties.
3. The characteristic coefficients of the birth rate for the Opole-district are those peculiar to the very dynamic societies; they reach the height of the average indices of the country and are not equal with the average number of the western provinces. In spite of the high birth rate of the population, the dynamics of the development of the number of the inhabitants in Opole-district was during the years 1946—1960 checked by the decrease of immigration.
4. The number of the town-population of the district increased owing to the progressing urbanization, changing the participation of this population from 29% in the year 1946 to 38% in 1960.
5. The consequences of the second world war, evident immediately after the war (1946) in the enormously superior number of women over the number of men, gradually decline, but the index of this proportion continues to be the highest in the whole country.
6. The population of the Opole-district belongs, like the population of the whole country, under the type of the progressive society, but the population of the Opole-district is more advanced in the process of the senescence.

ROBERT RAUZIŃSKI

THE DEMOGRAPHIC CONDITIONS IN THE COUNTRY OF OPOLE-DISTRICT IN THE DECENNIUM 1950—1960

In the last decennium 1950—1960 came considerable changes in the demographic and professional structure of the rural population. The number of the rural population making its living on not-agricultural employments increased from 41% to 48% in the year 1963. Those changes were of different and complex kind. A special part in the transformation of the demographic and professional structures played the new industrial centres. Those centres absorbed the easily attainable, living in their proximity surplus of manpower from the neighbouring villages.

The percentage of the agrarian population dicreased vehemently in those villages. In the nearest hinterland of the industrial centres arose tens of villages with a mixed type of a workman and a peasant equally, whose population, living on not-agricultural employments, overstepped 80% and the more of the inhabitants of those villages. At the same time grew the disproportions between the place of labour

and the place of residence of the staffs of the peasant-workers. It will do to mark that in 1960 every second man, resident in the country of the Opole-district, of an age of the capability of the labour, pursues a not-agricultural profession. Advancing industrialization of the towns and settlements was accompanied by the process of comminution of grounds and changes in the structure of the tillage in their neighbourhood.

The strong migratory movements of the rural youth, bound for towns, disadvantageously influenced the forming of the age of the population professionally employed in the farming. The percentage of the men over sixty years of age, working in farming, grew from 17,5% in the year 1950 to 23% in 1960, and of the women from 19,2% to 27%. At the same time a process could be observed consisting in the passing of the burden of the agricultural labour on the women. Already in 1950 over 60% of professional workers in the farming made the women; that percentage passed in the year 1960 over 65% and in the group of husbandries below 2 ha even 87,3%.

The process of the feminization of the farming got alarming dimensions in the neighbourhood of industrial centres, where the women from the country, employed in the farming, as a rule make 80% of the manpower. Things being as they are, we can judge that the reflux of the bulk of the male manpower, striving the not-agricultural professions, will disadvantageously affect the increment of the agricultural production. The undertaking of the not-agricultural employments by the bulk of the peasant-workers reflects disadvantageously upon the matter of the stabilization of the working force in the factories and upon the professional competences. These processes are swiftly proceeding in the Opole-district, and at the same time appointing the general trends of the development which are of the fundamental value for the economy of the district.

KAROL JONCA

THE ASSUMPTIONS OF THE GERMAN PROGRAMME OF SO CALLED „HELP FOR EAST"

Karol Jonca described the assumptions of the German program of s. c. *Help for East*, leaning on the archivals of the former Opole Regency. Between 1930 and 1932, in the time of the chancellor Brüning, the plan of the supplementary help for the then eastern territories of Germany, s. c. „Osthilfe", had been resolved, aiming the raising of the agriculture, but chiefly of the great landed property.

The program of the *Help for East* had beside its economic assumptions still its political aspects, especially essential on the territories inhabited of the Polish minority. The stuff of the former German administration in Silesia, quoted in the dissertation, proves that in the thirties of the XX-th century the economic support was subordinated to the aims of a fight against the Polish element. In the year 1936 from among the proposals deserving financing in the Opole Silesia were realized those which distinguished themselves, with emphatic „national-political" assumption. The necessity of the reinforcement of the German culture in the localities inhabited by the Polish population was stressed. The quoted documents mention several places in Opole Silesia in which the economic support was conditioned by the needs of the fight against the Poles.

SCHLESISCHE STUDIEN

BAND VIII

Herausgegeben
von *Prof. Dr Seweryn Wysłouch*
Universität Wrocław

BOGUSŁAW OLSZEWSKI

PROBLEME DER VERSCHULDUNG DER SCHLESISCHEN LANDWIRTSCHAFT IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Die Abhandlung ist eine Übersicht der Verschuldungslage in der schlesischen Landwirtschaft in den Zwischenkriegsjahren. Um ein möglichst getreues Bild dieser Lage zu erhalten wurden Materialien analysiert, die im Rahmen der Aktion „Osthilfe" einer Schuldenentlastungskampagne in Schlesien dienten. Ein besonderer Wert dieser Materialien liegt darin, dass sie nicht nur Hypothekschulden erfassen, sondern auch ein Bild über die nichthypothekischen Verschuldungen, die übrigens unerfassbar sind, liefern. Die oben erwähnten Materialien der zu entlastenden Landwirtschaften wurden als besonders charakteristisch für die allgemeine Verschuldungslage in der ganzen schlesischen Landwirtschaft der Zwischenkriegszeit behandelt.

Die grundsätzlichen Folgerungen aus dieser Analyse sind folgende:

Die grösste Schuldenbelastung der Landwirtschaft in Schlesien bestand in den Gruppen der kleinen und mittleren Bauernanwesen, während die Verschuldung der grossbäuerlichen Anwesen und im Grossgrundbesitz verhältnismässig tiefer lag. Auf diese Weise kam die ökonomische Degradation des bäuerlichen Eigentums im Vergleich zum Grossgrundbesitz zum Ausdruck. Die Analyse der Verschuldung im regionalen Aspekt hat zu der Folgerung geführt, dass die Verschuldung am höchsten in jenen Gebieten Schlesiens lag, wo die Landwirtschaft am intensivsten betrieben wurde.

Ein Vergleich der Verschuldung der Landwirtschaft in Schlesien mit dem Niveau der landwirtschaftlichen Verschuldung in anderen grossen Wirtschaftsgebieten des III Reiches hat gezeigt, dass die Verschuldung eben in Schlesien am höchsten lag. Auf diese Weise kamen in der Landwirtschaft die allgemeinen Schwierigkeiten der Wirtschaft in Schlesien unter deutscher Herrschaft in den Zwischenkriegsjahren zum Ausdruck. Es waren Schwierigkeiten, die mit der künstlichen Abriegelung der schlesischen Wirtschaft von den restlichen polnischen Gebieten verbunden waren.

Eine Interventionsaktion des deutschen Staates im Rahmen der „Osthilfe" konnte die Verteilung der Verschuldung innerhalb der betreffenden Landwirtschaftsgruppen nicht zum Besseren wenden, ebenso wie sie es nicht fertigbrachte, die Lage der schlesischen Landwirtschaft im Ganzen grundsätzlich zu verbessern. Die in der Arbeit angeführten Umstände zeugen davon, dass diese Aktion grundsätzlich im Interesse des grossen Grundbesitzes in Schlesien gedacht und durgeführt war.

JERZY CZUPIAŁ

EINIGE PROBLEME DER ENTWICKLUNG UND DER VERTEILUNG DER INDUSTRIE IN STADT UND KREIS BRZEG

Das Ziel der Abhandlung ist die geschichtliche Darstellung der spezifischen Merkmale der Subregion von Brzeg als Lokalisierungsgebiet der Industrie. Von der Besonderheit der Subregion von Brzeg zeugen folgende charakteristische Merkmale ihrer

Entwicklung: Erstens — ist Brzeg heute eine der vier grössten Städte in der Woiwodschaft Opole, was der Stadt natürlich eine entsprechende Rangordnung im ökonomischen Panorama der Region verleiht. Zweitens — keine dieser Städte erreichte nach dem Kriege so hohe Indizien des Bevölkerungszuwachses wie Brzeg. In den Jahren 1946—1960 ist die Bevölkerung der Stadt um 211,7% gewachsen. Ähnliche Zuwachsindizien für andere Stadtkreise in der Woiwodschaft Opole betragen: für Opole 121,7%, für Nysa 102,6%, und für Racibórz 64,3%. Drittens — in keinem der Stadtkreise im Oppelner Schlesien hat die Urbanisation und die Absonderung der Stadtbevölkerung von der landwirtschaftlichen Beschäftigung so grosse Fortschritte gemacht, wie in Brzeg. Viertens — im Gegenteil zu anderen grösseren Stadtzentren der Woiwodschaft, die sich in dichtbesiedelten und industrialisierten Kreisen entwickelten, ist Brzeg wie eine Insel innerhalb von weit ausgedehnten Gebieten mit schwach entwickelter Industrie und tiefliegendem Bevölkerungsdichteindex. Für die Industrie von Brzeg ist also eine hohe Aglomerationsstufe im wichtigsten städtischen Zentrum charakteristisch, das innerhalb eines weit ausgedehnten und schwach besiedelten landwirtschaftlichen Gebietes gelegen ist. Unter diesen Umständen müssen die Entwicklung, die Struktur und die wirtschaftlichen Funktionen der lokalen Industrie eine ganze Reihe von spezifischen Eigenschaften aufweisen.

In der historischen Analyse der Industrialisation des Gebietes, für das wir uns interessieren, muss zunächst festgestellt werden, dass Brzeg im Zeitalter der kapitalistischen Industrialisation Schlesiens eingangs einen klar einseitlichen Charakter eines Zentrums für Umarbeitung landwirtschaftlicher Produkte und Konsumgüter erhielt. Erst um die Wende des XIX. und XX. Jahrhunderts haben sich hier andere Industriezweige entwickelt und zwar: eine Industrie für Papierumarbeitung, eine Holz- und Lederindustrie und in den Jahren vor dem II Weltkrieg — eine Maschinenindustrie.

Wenn man die ungleichmässige Verteilung der Industrie innerhalb des Kreises Brzeg berücksichtigt, dann kann man sein Territorium in drei verschiedene Zonen einteilen: 1. die Zone am linken Ufer, wo die Konsumgüterindustrie vorherrschte; 2. die Zone am rechten Ufer, wo die Holzindustrie konzentriert war; 3. das Odertal, durch welches das Gebiet des Kreises in zwei, fast gleiche Teile eingeteilt wird und das Tal der Nysa Kłodzka, wo sich die keramische Industrie entwickelte.

Die charakteristischen Tendenzen der Entwicklung und der Verteilung der Industrie in Brzeg und im Kreise Brzeg sind unter dem Einfluss folgender hauptsächlicher Faktoren entstanden: der spezifischen natürlichen Gegebenheiten, der Verbindungen mit der Landwirtschaft, der Verteilung der Arbeitskraftreserven, der Verkehrsverhältnisse, der Verbindungen, die innerhalb der Region und durch den Markt entstanden.

Das Niveau und die Struktur ier lokalen Industrie, die sich in einem langen historischen Prozess herausgebildet haben, sind in erheblichem Ausmasse während des II. Weltkrieges zerstört worden. Infolge von Zerstörung und Beschädigung von Betrieben, hat die Beschäftigung in der Industrie von Brzeg im Jahre 1946 nur 16,5% des Vorkriegsstandes erreicht. Der Hauptgrund für die Nachkriegsentwicklung des Zentrums von Brzeg liegt folglich nicht in deutschen, kapitalistischen Industrieinvestitionen die zusammen mit diesem Gebiet übernommen worden wären, die Grundlagen für eine rasche wirtschaftliche Entwicklung sind hier durch grosse Investitionsanstrengungen der polnischen Wirtschaft geschaffen worden.

Es ist dem Aufbau und Ausbau des Zentrums von Brzeg nach dem Kriege und der Dynamik der demographischen Prozesse zu danken, dass die Zahl der in der lokalen Industrie Beschäftigten in den Jahren 1946—1956 fast fünffach gewachsen

ist. Die Entwicklung der Industrie nach dem Kriege wird von einer Umgestaltung ihrer Struktur begleitet, wobei die Maschinenindustrie eine immer grössere Rolle spielt.

STANISŁAWA BARĄCZ

DIE SAATSTRUKTUR IN VERSCHIEDENEN LANDWIRTSCHAFTSTYPEN IN DER WOIWODSCHAFT OPOLE IN DEN JAHREN 1951—1960

Im einführenden Teil der Arbeit finden wir eine kurze Charakteristik der natürlichen Bedingungen der Woiwodschaft Opole. Als Grundlage für die Analyse der statistischen Materialien ist in der Arbeit — gemäss Dzieżyc — eine Einteilung in zwei Natur- und Landwirtschaftsregionen angenommen worden. Diese Einteilung deckt sich mit wenigen Ausnahmen mit der Einteilung der Woiwodschaft durch die Oder. Der Fluss teilt die fruchtbaren Kreise am linken Ufer vom schlechteren Boden am rechten Ufer.

Die natürlichen Bedingungen bestimmen in überwiegender Weise die Art und den Bereich der Pflanzenbestellung. Trotzdem zeigt uns ein Vergleich der Saatstrukturen aus der Vorkriegszeit (am Beispiel des Jahres 1938) mit denen aus dem Jahre 1960 weitgehende Veränderungen. Die Ursache hierfür sieht die Autorin darin, dass die Preisrelationen für Landwirtschaftsprodukte heute anders liegen als früher und dass die Produktionsgewohnheiten der aus dem Osten zugewanderten Bevölkerung anders geartet sind.

Die globale Saatstruktur der Woiwodschaft ist die Resultante der Wirtschaftssysteme in verschiedenen sozial-produktiven Sektoren, die an der globalen Bodennutzungsfläche teilhaben. Der Hauptteil des Artikels ist der Bebauungsstruktur in den drei grundsätzlichen Landwirtschaftstypen in der Woiwodschaft Opole gewidmet und zwar: den individuellen bäuerlichen Anwesen, den Staatlichen Landwirtschaftsbetrieben und den Produktionsgenossenschaften.

Die Besonderheit ihrer Ausrichtung in der Produktion ist verschieden und hängt davon ab, ob es sich um Regionen am linken bzw. am rechten Oderufer handelt. Auf dem fruchtbaren Boden am linken Ufer bestellen die individuellen Anwesen verhältnissmässig mehr Weizen, Roggen, Hafer Zuckerrüben, Kartoffeln, und Hackpflanzen für Futterzwecke, als die anderen Landwirtschaftstypen. In derselben Region wird von den Staatlichen Landwirtschaftsbetrieben ein höherer Prozentsatz von Gerste, Gemüse, Klee, Luzerne, Mais und Schotenpflanzen im Verhältnis zur Nutzungsfläche aufgewiesen. Die Produktionsgenossenschaften in dieser Region spezialisieren sich in der Bodenbebauung für industrielle Zwecke. Sie sind den anderen zwei Produktionssektoren klar voraus in Bezug auf den prozentmässigen Anteil von ölhaltigen und Faserpflanzen an der gesamten Ackerbaufläche.

Auf dem schlechten Boden im Nordosten sieht die Bebauungsstruktur, im Zusammenhang mit dem Typ der Landwirtschaft, anders aus. Hier sind die privaten Bauernhöfe vor allem auf die Bestellung von Roggen, Hafer und Kartoffeln eingestellt. Die Staatlichen Landwirtschaftsbetriebe bauen im Verhältnis zu ihrer Nutzungsfläche mehr Raps und Rüben, Gerste und Weidekulturen an als die anderen Landwirtschaften. Die Produktionsgenossenschaften weisen einen höheren Anteil der Ackerbaufläche in der Bestellung von Weizen, Zuckerrüben und Faserpflanzen auf.

Zusammenfassend stellt die Autorin fest, dass man die grösste Differenzierung des Produktionsprofils im Zusammenhang mit der Qualität des Bodens, unter den individuellen Bauernanwesen bemerkt. Die Staatlichen Landwirtschaftsbetriebe in der Woiwodschaft Opole sind von einer gewissen Spezialisierung in den Weidekulturen gekennzeichnet, was jedoch keine volle Begründung im landwirtschaftlichen Viehbestand findet. Die Produktionsgenossenschaften, die meistens guten Boden besitzen, bestellen mit besonderem Nachdruck technische Pflanzenkulturen, die hohes Einkommen garantieren.

BOŻENA BŁAHUT

STRUKTUR UND AUSRICHTUNGEN DER LANDWIRTSCHAFT IN DEN NÖRDLICHEN KREISEN DER WOIWODSCHAFT OPOLE

Um die wirtschaftlichen Aktivierungsmöglichkeiten der einzelnen Gebiete entsprechend ihrer Spezifizierung zu bestimmen, ist es notwendig, ihre Entwicklungsmöglichkeiten vielseitig und in ihrer Komplexität zu untersuchen. Als allgemein angewandtes Instrument für die Behandlung dieser Problematik kennen wir die naturwissenschaftlich-landwirtschaftliche Rayonnisierung. Dies bedeutet die Heraussonderung von Gebieten mit gleichen klimatischen Merkmalen und gleichem Boden, mit Ähnlichkeiten in Bereich und Art der Pflanzenbestellung sowie der landwirtschaftlichen Viehzucht.

Die wirtschaftlichen Organe der Woiwodschaft Opole haben so eine Probe der Wirtschaftsaktivierung unternommen und dabei versucht, die Problematik in ihrer ganzen Komplexität zu behandeln. Kraft eines Beschlusses des Nationalrates der Woiwodschaft Opole vom Juli 1960 wurden die drei nördlichsten Kreise (Kluczbork, Namysłów, Olesno) herausgesondert und zu einer wirtschaftlichen Subregion zusammengefasst (die nördliche Subregion der Woiwodschaft), wobei ihnen eine gemeinsame Entwicklungslinie vorgezeichnet wurde.

Die administrative Heraussonderung der nördlichen Subregion der Woiwodschaft Opole ist — was die Landwirtschaft anbelangt — unbegründet und dies sowohl vom Standpunkt der naturwissenschaftlich-landwirtschaftlichen Rayonnisierung als auch vom Standpunkt der geschichtlichen Entwicklung der landwirtschaftlichen Erzeugung in den einzelnen Kreisen.

Im Vergleich zum Kreise Olesno schaffen die Boden- und Klimaverhältnisse eine günstigere Lage für die Landwirtschaft der Kreise Kluczbork und Namysłów. Hierin liegt der Grund dafür, dass während der Entstehung von kapitalistischen Verhältnissen in der Landwirtschaft, die Kreise Kluczbork und Namysłów eine höhere Konzentration der landwirtschaftlichen Erzeugung aufwiesen. Das kam in den Indizien der landwirtschaftlichen Produktion (der Anteil der Bodenbestellung für industrielle Zwecke im Saatareal der Kreise, die Höhe der Erntebeträge), des lebenden Inventars der Ausstattung mit landwirtschaftlichen Werkzeugen und der Anstellung von Lohnarbeitern in den landwirtschaftlichen Betrieben zum Ausdruck. Dazu kamen noch Unterschiede in der Agrarstruktur der drei Kreise: die Kreise Kluczbork und Namysłów hatten einen grösseren Anteil von Grossgrundbesitz an der allgemeinen Bodennutzungsfläche in diesen Kreisen.

Nach dem Kriege kann man ebenfalls Unterschiede im wirtschaftlichen Niveau der Kreise Kluczbork und Namysłów im Vergleich zum Kreise Olesno feststellen.

Die Bevölkerung in den Kreisen Kluczbork und Namysłów ist meistens zugewandert, während die Bevölkerung im Kreise Olesno zu über 90% hier ansässig war. Eine bessere Wirtschaftlichkeit ist ihr Merkmal, was im Bilde der Wirtschaftlichkeitsindizien (Verbrauch von mineralischem Dünger, Höhe der Erträge, lebendes Inwentar) und in den Ausmassen der Investitionen aus eigenen Mitteln, seinen Niederschlag findet.

Die Bauern des Kreises Olesno erreichen bessere wirtschaftliche Resultate, was seinen Grund sowohl in höheren Fachkenntnissen der ansässigen bäuerlichen Bevölkerung, als auch in kleineren Zerstörungsausmassen der Anwesen während und nach dem Kriege hat. Einer der Hauptgründe für das höhere Niveau der Landwirtschaft im Kreise Olesno nach dem Kriege im Vergleich zu den zwei anderen Kreisen ist ausserdem die Tatsache, dass die Agrarstruktur des Kreises erhalten werden konnte. Dies war wiederum möglich, da die ganze Region hier vor dem Kriege einen überwiegend kleinwirtschaftlichen Charakter trug.

Die Verschiedenheit in Struktur und Niveau der Wirtschaft erfordert verschiedene Methoden der Beeinflussung der Wirtschaft in den drei Kreisen. Kreise mit einem hohen Anteil der sozialistischen Struktur (Kluczbork und Namysłów) und ein Kreis mit überwiegendem kleinwirtschaftlichem Sektor, erfordern verschiedene Stimulanten, die die Ausrichtung der landwirtschaftlichen Produktion bestimmen sollen. Wenn man trotz der Unterschiede die gleichen Methoden anwenden wollte, würde man die Freimachung von existierenden Produktionsreserven in der Landwirtschaft wesentlich erschweren.

KAROL BŁAHUT

DER EINFLUSS DER INDUSTRIALISIERUNG IM KREISE OPOLE AUF DIE VERÄNDERUNG DER BERUFSSTRUKTUR DER LANDBEVÖLKERUNG

Die Bevölkerung des Kreises Opole, die zum grössten Teil auf dem Lande wohnt, musste infolge der schlechten Fruchtbarkeit des Bodens in dieser Region ihren Unterhalt ausserhalb der Landwirtschaft suchen. Das Handwerk war hier kein besonders starkes, wirtschaftliches Aktivierungselement der Bevölkerung wie in anderen Kreisen der Woiwodschaft, besonders am linken Ufer. Es ist vor allem der Industrieentwicklung zu danken, dass der Kreis Opole sich zu einem der wirtschaftlichen Haupzentren in der Woiwodschaft Opole entwickelte. Man sieht das am Anwachsen aller Industrialisierungsindizien.

Die wirtschaftliche Entwicklung dieser Region ist nicht gleichmässig verlaufen. Besonders bis 1939 sind oft Hemmungen hervorgetreten, die meistens eine Folge von konjunkturellen Veränderungen waren. Im Verlaufe der Jahre 1861—1939 ist die Zwischenkriegszeit durch eine Stagnation der industriellen Entwicklung gekennzeichnet. Die Dynamik der Industrie im Kreise Opole bildete sich unter dem klaren Einfluss der Entwicklung der in der Stadt Opole lokalisierten Industrie heraus. Diese Industrie wuchs ungefähr um das zweifache schneller als die Industrie des Landbezirkes.

Nach dem Kriege wurde die Industrieentwicklung und die wirtschaftliche Entwicklung überhaupt in hohem Masse durch die Kriegszerstörungen gehemmt. Es ist

einem ungeheuren Kraft- und Investitionsaufwand zu danken, dass das wirtschaftliche Potential des Kreises wieder aufgebaut wurde; dabei erreichte der Investitionsaufwand manchmal 20—25% des Aufwandes für die ganze Woiwodschaft. Alle Industrialisierungsindizien sind im Vergleich zur Zwischenkriegszeit überholt worden. Ein charakteristisches Merkmal der Nachkriegsentwicklung war ein wesentlicher Fortschritt in der Industrialisierung des Landbezirkes, wodurch stabilere Grundlagen für die Formung der Berufsstruktur der Landbevölkerung geschaffen wurden.

Im Landbezirk des Kreises Opole wurde die Berufsstruktur der Bevölkerung in entscheidend überwiegendem Masse durch die Industrie geformt. Im Verlaufe von 100 Jahren (1861—1960) ist der Anteil der Industriebevölkerung von 33,3% auf 42,6% der gesamten Bevölkerungszahl angewachsen, wobei das Tempo der Veränderungen nach dem Kriege schneller war. Die Rolle der Industrie beschränkt sich jedoch nicht darauf: die Industrie beeinflusst nämlich die Beschäftigung ausserhalb der Landwirtschaft auf multiplizierbare Weise und entwikelt dadurch Ergänzungssektoren. Die Rolle der Industrie als Hauptfaktor der unmittelbaren bzw. mittelbaren Aktivierung der Landbevölkerung kam auch in der räumlichen Dislokation des Bevölkerungszuwachses unter der ausserlandwirtschaftlichen Bevölkerung zum Vorschein. In dieser Hinsicht kann der Kreis Opole in folgende Einflusssphären eingeteilt werden:

1. der Raum am linken Oderufer mit den Bezirken um die Stadt herum; hier haben wir eine Vorherrschaft von Handel und Versorgung in der Aktivierung der ausserlandwirtschaftlichen Bevölkerung;
2. der restliche Raum, der eine Zone des absoluten Einflusses der Industrie darstellt.

Ausser der Stadt Opole, waren es auch lokale Industriezentren, die die Berufsstruktur der Landbevölkerung beeinflussten. Es waren Industriezentren, die sehr regelmässig verteilt waren und ein erhebliches Wirtschaftspotential aufweisen konnten. Ein wichtiger Faktor der Beeinflussung ist in diesem Bezirk die Zufahrt zur Arbeit. Die höher industrialisierten Zentren hatten einen grösseren Einfluss auf ihr Hinterland, folglich hatten sie auch einen grösseren Anteil an der Bilanz der Ausfahrten zur Arbeit in der Industrie aus dem Gebiet des Kreises Opole. Eine Ausnahme von dieser Regel bildet nur die Industrie der Siedlung von Groszowice; sie reicht mit ihrem Einfluss, trotz erheblichem Wirtschaftspotential, nur unbedeutend über die Grenzen der Siedlung hinaus.

Die Ausfahrten zur Arbeit in der Industrie hatten im Bereich des Kreises Opole ein Übergewicht über die Zufahrten mit demselben Ziel. Es folgt daraus, dass die Berufsstruktur der Landbevölkerung im Kreise Opole ebenfalls durch Industriezentren beeinflusst wurde, die ausserhalb seiner Grenzen lagen.

MARIA KUROWSKA

PROBLEME DES ARBEITSMARKTES IM INDUSTRIEZENTRUM VON KRAPKOWICE

Die Arbeit behandelt Probleme des Arbeitsmarktes im Industriezentrum von Krapkowice. Es wird einerseits auf den aktuellen Arbeitskraftmangel hingewiesen, andererseits auch auf die Perspektiven der nächsten Jahre, wobei sich die Autorin auf die natürlichen Reservefonds der Bevölkerung stützt. Der Bevölkerungsmangel auf dem lokalen Arbeitsmarkt ist vor allem ein Ergebnis der starken industriellen Entwick-

lung, der rasch fortschreitenden Urbanisierung der städtichen Zentren im Kreise und der Unumgänglichkeit eines Ausbaues der Infrastruktur für ein besseres Funktionieren der Industrie. Es wird auch auf Quellen hingewiesen, aus denen die Anforderung auf Arbeitskraft gedeckt werden kann und zwar: die Zufahrt der Bevölkerung aus dem Kreise zur Arbeit, von ausserhalb des Kreises und — in kleinerem Ausmasse — die positive Bilanz von Migrationsbewegungen der Bevölkerung.

In der Arbeit wurde der andauernde Arbeitskraftmangel nachgewiesen. Daraus wird gefolgert, dass es notwendig ist den Wohnungsbau zu intensivieren und weit angelegte Versorgungsmassnahmen für die Bevölkerung vorzunehmen (u. a. die Entwicklung von mittleren Berufsschulen), um die Bevölkerung aus anderen Gebieten der Woiwodschaft zur Ansässigkeit im Industriezentrum von Krapkowice zu veranlassen.

JERZY BALARYN

DIE BEVÖLKERUNGSSTRUKTUR IM OPPELNER SCHLESIEN

Der Artikel ist das Ergebnis von Forschungen des Autors über Bevölkerungsprobleme in der Woiwodschaft Opole nach dem II. Weltkriege. Die Abhandlung setzt sich aus zwei Teilen zusammen. Der erste ist eine Beschreibung der Gegebenheiten, der zweite enthält statistische Tabellen. In der Arbeit wurden folgende Probleme dargestellt: 1. die territoriale Herkunft und die Verteilung der Bevölkerung der Woiwodschaft Opole; 2. die Entwicklung der Bevölkerungszahl der Woiwodschaft in den Jahren 1946—1960; 3. die Einteilung der Bevölkerung nach dem Kriterium des Geschlechts; 4. die Einteilung der Bevölkerung nach den Altersstufen.

Der Autor ist auf Grund seiner Untersuchungen zu nachstehenden Hauptfolgerungen gekommen:

1. Die Bevölkerungssituation ist im Oppelner Schlesien ein wenig anders als in anderen Teilen Polens, einschliesslich der West- und Nordgebiete, und zwar infolge der territorialen Herkunft seiner Einwohner; ungefähr die Hälfte der Bevölkerung sind Einheimische; den restlichen Teil bilden Rückwanderer und aus den südöstlichen Woiwodschaften Polens Zugezogene.

2. In der Woiwodschaft gibt es einerseits Kreise mit einwandfrei überwiegender einheimischer Bevölkerung, mit gemischter Bevölkerung und mit einwandfrei überwiegender zugezogener Bevölkerung; dadurch wird die Struktur der Bevölkerung nach Geschlecht und Alter in hohem Masse beeinflusst und selbstverständlich auch andere Bevölkerungsziffern; die Durchschnittsziffern der Woiwodschaft sind folglich Resultanten oft sehr voneinander abweichender Ziffern in den einzelnen Kreisen.

3. Die Woiwodschaft Opole wird durch Koeffizienten eines natürlichen Bevölkerungszuwachses charakterisiert, der dynamischen Gesellschaften eigen ist; sie erreichen die Höhe der Durchschnittsindizien für ganz Polen, sind jedoch nicht so hoch, wie die Durchschnittsziffern für die Westgebiete; trotz hochliegenden natürlichen Bevölkerungszuwachses wurde die Dynamik der Bevölkerungszahl der Woiwodschaft durch Abwanderungsprozesse gehemmt.

4. Die Stadtbevölkerung der Woiwodschaft ist infolge der ständig fortschreitenden Urbanisierung gewachsen und veränderte den Anteil dieser Bevölkerung, der von 29% im Jahre 1946 auf 38% im Jahre 1960 gestiegen ist.

5. Die Folgen des II. Weltkrieges waren unmittelbar nach dem Kriege (1946) aus einem enormen Übergewicht der Anzahl von Frauen über die der Männer ersichtlich; diese Erscheinung tritt allmählich zurück, jedoch sind die entsprechenden Indizien immer noch die höchsten im ganzen Lande.

6. Die Bevölkerung der Woiwodschaft Opole gehört ähnlich wie die Bevölkerung ganz Polens zum progressiven Bevölkerungstyp; sie ist jedoch in höherem Masse durch Alterungsprozesse ergriffen.

ROBERT RAUZIŃSKI

DIE BEVÖLKERUNGSVERHÄLTNISSE AUF DEM OPPELNER DORFE IN DEN JAHREN 1950—1960

Im letzten Jahrzehnt 1950—1960 sind wichtige Veränderungen in der demographischen und beruflichen Struktur der Landbevölkerung im Oppelner Schlesien eingetreten. Der Anteil der Landbevölkerung, die ihren Unterhalt ausserhalb der Landwirtschaft bestreitet, ist von 41,1% auf 48% im Jahre 1963 gestiegen. Die Veränderungen hatten einen vielfältigen und komplizierten Charakter. Eine besondere Rolle in der Umformung der demographischen und beruflichen Struktur der Landbevölkerung ist den sich neu entwickelnden Industriezentren zugefallen. Diese Industriezentren absorbierten die leicht zugänglichen Arbeitskraftüberschüsse der nachbarlichen Dörfer. Der Prozentsatz der bäuerlichen Bevölkerung nahm in diesen Dörfen ungestüm ab. In der nächsten Umgebung der Industriezentren enstanden viele Dörfer mit gemischter Bevölkerung, die zugleich Arbeiter und Bauern waren. Die Bevölkerung, die ihren Unterhalt ausserhalb der Landwirtschaft bestreitet, überschritt in diesen Dörfern 80% und mehr der gesamten Einwohnerschaft. Gleichzeitig wuchsen Disproportionen zwischen Arbeitsstelle und Wohnort der Arbeiter- und Bauernbelegsschaften an. Es genügt darauf hinzuweisen, dass im Jahre 1960 jeder zweite arbeitsfähige Mann im Oppelner Dorf ausserhalb der Landwirtschaft arbeitete. Der fortschreitenden Industrialisierung der Siedlungen und Städte folgte ein Vorgang der Bodenzersplitterung in ihrer nächsten Umgebung, sowie Veränderungen in der Bodenbestellung.

Eine starke Migration der ländlichen Jugend in die Städte hatte eine ungünstige Umformung der Altersstruktur der in der Landwirtschaft arbeitenden Bevölkerung zur Folge. Der Prozentsatz von Männern über 60 Jahren, die in der Landwirtschaft arbeiten, stieg von 17,5% im Jahre 1950 auf 23% im Jahre 1960; bei Frauen waren es 19,2% im Jahre 1950 und 27% im Jahre 1960. Gleichzeitig konnte man einen Vorgang beobachten, der darauf beruhte, dass die Hauptlast der landwirtschaftlichen Arbeit auf die Landfrauen abgeschoben wurde. Schon 1950 waren von allen beruflich in der Landwirtschaft tätigen Personen, über 60% Frauen. Dieser Prozentsatz hat im Jahre 1960 65% überschritten; in der Gruppe von Bauernhöfen unter 2 ha — sogar 87,3%.

Der Prozess der Feminisation in der Landwirtschaft hat beunruhigende Ausmasse angenommen, besonders in der Nähe von Industriezentren, wo in der Landwirtschaft beschäftigte Landfrauen in der Regel 80% der Arbeitskraft ausmachen. Angesichts solch einer Lage muss gefolgert werden, dass die massive Abwanderung der männlichen Arbeitskraft in ausserlandwirtschaftliche Berufe sich ungünstig auf den Zuwachs der landwirtschaftlichen Produktion auswirken wird. Die massive Aufnahme

von Arbeit ausserhalb der Landwirtschaft durch die Bauern- und Arbeiter, wirkt sich ungünstig auf Stabilisierung und berufliche Qualifikationen der Fabrikbelegschaften aus. Diese Vorgänge schreiten in der Woiwodschaft Opole rasch voran und bestimmen gleichzeitig die allgemeinen Entwicklungstendenzen, die eine entscheidende Bedeutung für die Wirtschaft der Woiwodschaft haben.

KAROL JONCA

DIE GRUNDLAGEN DES DEUTSCHEN PLANES DER SOGENANNTEN „OSTHILFE"

Die Grundlagen des deutschen Programms der sogenannten „Osthilfe" sind vom Autor an Hand von archivalischen Materialien des ehemaligen Regierungsbezirks Oppeln dargestellt worden. Während der Jahre 1930—1932, in der Amtszeit von Reichskanzler Brüning, wurde ein Plan gefasst, der zusätzliche Hilfe für die damaligen deutschen Ostprovinzen vorsah, die sogenannte „Osthilfe". Sein Ziel war die Hebung der Landwirtschaft, vor allem des Grossgrundbesitzes.

Das Programm der „Osthilfe" hatte neben wirtschaftlichen Grundsätzen auch politische Aspekte, was besonders in jenen Gebieten wichtig war, die von einer polnischen Minderheit bewohnt waren. Die in der Abhandlung angeführten Dokumente aus der ehemaligen deutschen Verwaltung in Schlesien beweisen, dass in den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts die wirtschaftliche Hilfe den Zielen des politischen Kampfes mit dem Polentum untergeordnet wurde. Im Jahre 1936 wurden im Oppelner Schlesien nur solche Vorschläge realisiert, die sich durch klare, „nationalpolitische" Grundlagen auszeichneten. Man wies auf die Notwendigkeit hin, die deutsche Kultur in Ortschaften zu stärken, die von polnischer Bevölkerung bewohnt waren. In den zitierten Dokumenten sind mehrere Ortschaften im Oppelner Schlesien erwähnt, für die die Wirtschaftshilfe in Hinsicht auf die Erfordernisse des Kampfes mit dem Polentum festgelegt wurde.

WYDAWNICTWA INSTYTUTU ŚLĄSKIEGO W OPOLU

I. KSIĄŻKI

Dotychczas ukazały się:

1. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. I, str. 280, form. B5, cena 40,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1958.
2. Józef Ligęza: Ludowa literatura górnicza. Str. 134, form. B5, cena 8,— zł. „Śląsk" — Katowice 1958.
3. Stanisław Dąbrowski: „Wywłaszczenie" J. N. Jaronia. Str. 208, form. A5, cena 7,— zł. „Śląsk" — Katowice 1958.
4. Józef Popkiewicz i Franciszek Ryszka: Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej. Str. 504, form. B5, cena 80,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1959.
5. Kazimierz Orzechowski: Chłopskie posiadanie ziemi na Górnym Śląsku u schyłku epoki feudalnej. Str. 400, form. B5, cena 65,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1959.
6. Oswald Stefan Popiołek: Wykaz instytucji i organizacji polskich na Śląsku Opolskim w latach 1923—1939. Str. 100, cena 8,— zł. „Śląsk" 1959.
7. Rocznik Ziemi Kłodzkiej 1958, t. III, praca zbiorowa. Str. 272, form. A5, cena 25,— zł.
8. Stanisław Rospond: Dzieje polszczyzny śląskiej. Str. 480, form. B5, cena 40,— zł. „Śląsk" — Katowice 1959.
9. Karol Głombiowski: Polska literatura polityczna na Śląsku w wiekach XVI—XVIII. Str. 212, form. B5, cena 18,— zł. „Śląsk" — Katowice 1959.
10. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. II, str. 410, form. B5, cena 65,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1959.
11. Eugeniusz Kuźniewski: Osobliwości przyrody w górnym dorzeczu Odry. Str. 124, form. A5, cena 6,— zł. „Śląsk" — Katowice 1959.
12. Józef Madeja: Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w latach 1763—1848. Str. 316, form. B5 cena 18,— zł. „Śląsk" — Katowice 1960.
13. Stan i potrzeby badawcze w zakresie językoznawczej i historyczno-literackiej problematyki śląskiej, praca zbiorowa (Materiały z konferencji językoznawczej w Opolu). Str. 210, form. A5, cena 25,— zł. Nakład własny, Opole 1960.
14. Ryszard Hajduk: Gorycz ojcowizny. Str. 100, form. A5, cena 12,— zł. „Śląsk" — Katowice 1960.
15. Stanisław Rospond: Nazwiska Ślązaków. Str. 114, form. A5, cena 15,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1960.
16. Aleksander Rombowski: Z dziejów szkolnictwa polskiego na Śląsku od połowy wieku XVI do połowy wieku XVIII (Byczyna — Kluczbork — Wołczyn). Str. 108, form. B5, cena 12,— zł. „Śląsk" — Katowice 1960.

17. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. III, str. 407, form. B5, cena 50,— zł. „Śląsk" — Katowice 1960.
18. Maria Przywecka-Samecka i Jan Reiter: Bibliografia polskich czasopism śląskich (do 1939 r.) Str. 177, form. A4, cena 40,— zł. Wrocław 1961.
19. Oswald Stefan Popiołek: Stan i potrzeby badań nad dziejami ruchu polskiego na terenie byłej rejencji opolskiej. Str. 68. Cena 6 zł. „Śląsk" Katowice 1961.
20. Rocznik Ziemi Kłodzkiej 1959—1960, t. IV i V, praca zbiorowa. Str. 364, form. A5, cena 20,— zł. Nakład własny, Kłodzko 1960.
21. Ludwik Ręgorowicz: Wykonanie w zakresie szkolnictwa Polsko-Niemieckiej Górnośląskiej Konwencji, zawartej w Genewie 15 maja 1922 r. Str. 148, form. A5, cena 12,— zł. „Śląsk" — Katowice 1961.
22. Teodor Musioł: Publiczne szkoły mniejszości polskiej na Śląsku Opolskim w latach 1923—1939. Str. 236, form B5, cena 25,— zł. „Śląsk" — Katowice 1961.
23. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. IV, str. 326, form. B5, cena 35,— zł. „Śląsk" — Katowice 1961.
24. Jan Piprek: Wacław Scherffer von Scherffenstein — poeta śląski i polonofil XVII wieku. Str. 265, form. A5, cena 15,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1961.
25. Oświata na Opolszczyźnie w latach 1945—1959, praca zbiorowa pod redakcją Teodora Musioła. Str. 304, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1961.
26. Jerzy Lubos: Dzieje Polskiego Gimnazjum w Bytomiu w świetle dokumentów i wspomnień. Str. 281, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1961.
27. Marian Hałsig: Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku. Str. 161 + XLIV tabl. Cena 37,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1961.
28. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. V, str. 319, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1962.
29. Tadeusz Orłowski: Banki Ludowe na Śląsku Opolskim w latach 1895—1939. Str. 222, form. A4, cena 25,— zł. Nakład własny. Opole 1962.
30. Bronisław Kortus i Antoni Kukliński: Materiały do badań nad zmianami w uprzemysłowieniu obszaru dzisiejszego woj. opolskiego w okresie 1892—1956. Str. 21 + XXXIV tabl. form. A4, cena 10,— zł. Nakład własny. Opole 1962.
31. Stanisław Kolbuszewski: Śląskie impresje S. Wyspiańskiego. Str. 104, form. A6, cena 12,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1962.
32. Jan Rajman: Rozwój ośrodków przemysłowych nad Małą Panwią. Str. 91, form. B5, cena 8,— zł. „Śląsk" — Katowice 1962.
33. Walenty Rożdzieński: Officina ferraria. Str. 319, form. B5, cena 100,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1962.
34. Ludwik Straszewicz: Śląsk Opolski. Str. 232, form. B5, cena 18,— zł. „Śląsk" — Katowice 1962.
35. Bronisław Kortus: Przemysł mineralny województwa opolskiego. Analiza geograficzno-ekonomiczna. Str. 205 + 18 nlb. A4, cena 25,—zł. Opole 1962.
36. Studia Śląskie, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. T. VI, str. 278, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1963.
37. Ludwik Musioł: Dawne miary zboża na Górnym Śląsku. Str. 127, form. A4, cena 8,— zł. Nakład własny, Opole 1962.
38. Ziemia Brzeska — Zarys monograficzny. Str. 161 + 2 tabl. + 30 str. b. p., form. A4, cena 12,— zł. Nakład własny, Opole 1962.
39. Franciszek Szymiczek: Stowarzyszenia akademickie polskiej młodzieży górnośląskiej we Wrocławiu (1865—1918). Str. 232, form. A4, cena 35,— zł. „Ossolineum" — Wrocław 1963.

40. Studia Śląskie, tom VII, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha. Str. 344, form. B5, cena 10,— zł. „Śląsk" — Katowice 1963.
41. Jan Tacina: Pieśni ludowe Śląska Opolskiego. Str. 271, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1963.
42. PPR na Opolszczyźnie, praca zbiorowa pod redakcją Tadeusza Swedka. Str. 218, form. B5, cena 30,— zł. „Śląsk" — Katowice 1964.

Ukażą się:

1. Opolszczyzna w latach 1945—1962 — wydawnictwo albumowe pod redakcją Ryszarda Hajduka.
2. Julian Bartosz, Ryszard Hajduk: Rodowody rewizjonistów.
3. Dzieci Opolskie — wydawnictwo albumowe pod redakcją Teodora Musioła.
4. Studia Śląskie, tom. IX, praca zbiorowa pod redakcją Seweryna Wysłoucha.
5. Monografia gospodarcza województwa opolskiego — praca zbiorowa pod redakcją Józefa Popkiewicza.
6. Teodor Musioł: Szkolnictwo polskie na Śląsku Opolskim w latach 1923—1939.
7. Zarys dziejów miasta Raciborza — praca zbiorowa pod redakcją Władysława Dziewulskiego.
8. Zarys dziejów Strzelec Opolskich — praca zbiorowa pod redakcją Władysława Dziewulskiego.
9. Ziemia Oleska — praca zbiorowa pod redakcją Władysława Dziewulskiego.

II. KOMUNIKATY

Dotychczas ukazały się:

Seria zwykła

1. Roman Lutman: Dzieje Instytutu Śląskiego.
2. Władysław Dziewulski: Monografia miast śląskich.
3. Stefan Golachowski: Wznowienie badań socjologicznych na Śląsku.
4. Stanisław Dąbrowski: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu.
5. Oswald Stefan Popiołek: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu.
6. Feliks Pluta: Badania dialektologiczne na obszarze powiatu prudnickiego i terenach przyległych.
7. Walenty Dobrzyński: Badania dialektologiczne w powiecie niemodlińskim.
8. Adolf Dygacz: Opolskie pieśni ludowe.
9. Adolf Dygacz: Opolskie pieśni ludowe.
10. Roman Horoszkiewicz: Kościoły drewniane na terenie woj. opolskiego.
11. Rudolf Weiner: Zmiany w strukturze indywidualnej gospodarki chłopskiej w powiecie raciborskim w latach 1950—1957.
12. Rudolf Jamka: Z badań archeologicznych Zakładu Archeologii Polski U. J. w Krakowie na Górnym Śląsku.
13. Adam Więcek: Postulaty badań naukowych nad sztuką regionu opolskiego.
14. Jerzy Kopeć: Dokumenty czeskie w archiwum Opolszczyzny.
15. Henryk Borek: Stan badań nad językiem Adama Gdacjusza.

16. Józef Madeja: Badania z dziejów elementarzy i szkolnictwa elementarnego na Śląsku w wiekach XVIII—XIX.
17. Franciszek Szymiczek: Górnośląskie Towarzystwo Akademickie we Wrocławiu w latach 1863—1918.
18. Stefan Golachowski: Różnice w strukturze demograficznej między ludnością miejscową a napływową w województwie opolskim.
19. Stefan Inglot: Badania z dziejów społecznych i gospodarczych Śląska.
20. Maria Michałek: Dramat szkolny na Śląsku w wiekach XVII—XVIII.
21. Kazimierz Orzechowski: Prace Sekcji Dokumentacji przy Instytucie Śląskim w Opolu.
22. Jerzy Czupiał: Ludność rolnicza w powiecie głubczyckim.
23. Stanisława Barącz: O niektórych zmianach w strukturze zasiewów w powiecie głubczyckim.
24. Karol Błahut: Udział rzemiosła w aktywizacji gospodarczej powiatu głubczyckiego.
25. Teodor Musioł: Badania z dziejów szkolnictwa Śląska Opolskiego.
26. Stefan Smak i Tadeusz Stożek: Teatry amatorskie na Śląsku w latach 1900—1917.
27. Marta Musiołowa: Działalność Józefa Łepkowskiego na Śląsku w latach 1848—1849.
28. Bogusław Olszewski: Lokalizacja zakładu I. G. Farben w Kędzierzynie na tle koncepcji geopolitycznych w odniesieniu do Śląska Opolskiego.
29. Jerzy Czupiał: Gospodarka niemieckich monopoli w przemyśle celulozowo-papierniczym Opolszczyzny.
30. Rudolf Weiner: Niektóre wnioski wynikające z powojennych osiągnięć rolnictwa raciborskiego.
31. Józef Madeja: Filip Jakub Robota — zasłużony nauczyciel i działacz społeczny.
32. Adam Więcek: Muzeum Śląskie w Opawie.
33. Adam Więcek: Utworzenie Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu.
34. Jan Herold: Działalność oświatowa Muzeum Okręgowego w Opolu.
35. Norbert Słopecki: Płynność kadr w Kędzierzyńskich Zakładach Przemysłu Azotowego.
36. Oswald Stefan Popiołek: Piętnaście lat Śląska Opolskiego w Polsce Ludowej.
37. Stanisław Rospond: Słownik geograficzny Śląska i słownik nazwisk śląskich.
38. Zbyszko Bednorz: Działalność „Kółka Polskiego" we Wrocławiu (1895—1906) w świetle świeżo odnalezionych protokołów z posiedzeń.
39. Wilhelm Szewczyk: Odwetowcy na Parnasie.
40. Józef Popkiewicz: Ogólne kierunki i wyniki badań Sekcji Ekonomicznej Instytutu Śląskiego w Opolu.
41. Jerzy Bałłaban: Jan Łangowski — zasłużony dziennikarz i działacz społeczny.
42. Józef Madeja: Emanuel Imiela, Jan Żemełka, Ryszard Wydra, Bernard Krawczyk — zasłużeni nauczyciele i działacze plebiscytowi.
43. Stanisław Bronicz: Z konferencji socjologicznej Instytutu Śląskiego w Opolu.
44. Janusz Kroszel: Konferencja ekonomiczna Instytutu Śląskiego w Opolu.
45. Franciszek Szymiczek: O Górnym Śląsku.
46. Oswald Stefan Popiołek: Ruch komunistyczny na Opolszczyźnie w latach 1918—1945.
47. Teodor Musioł: Nauczyciel w środowisku autochtonicznym na Opolszczyźnie.
48. Vladimir Marianek: Śląski Instytut Czechosłowacki Akademii Nauk w Opawie na nowych drogach.

49. Blanka Pitronowa i Ladislaw Pallas: Czesko-polska konferencja historyków. Opawa 1960.
50. Eugeniusz Kuźniewski: Opolski Park Narodowy.
51. Maria Kolbuszewska: Opolska sesja ku czci J. Słowackiego.
52. Teodor Musioł: Z badań nad oświatą i kulturą na Śląsku Opolskim.
53. Stanisław Bąk, Stanisław Rospond: Słownik gwarowy Śląska.
54. Jerzy Rudzki: Problemy kultury masowej na sesji naukowej Instytutu Śląskiego w Opolu.
55. Anna Olszewska-Ładykowa: Pierwsze telewizory w wybranych wsiach podmiejskiej strefy Opola.
56. Felicja Figowa: Secesja Stanisława Przyniczyńskiego.
57. Włodzimierz Koza: Działalność Liceum Pedagogicznego w Opolu w okresie 1945—1962.
58. Franciszek Zając: Migracje ludności powiatu nyskiego na przykładzie wyjazdów z wybranych wsi w latach 1950—1959.

Seria monograficzna

1. Szymon Koszyk: Opolanie w bitwie pod Grunwaldem.
2. Ryszard Hajduk: Fakty nie kłamią.
3. Józef Popkiewicz: Sytuacja gospodarcza Opolszczyzny przed wojną i obecnie.
4. Kazimierz Żygulski: Przemiany społeczne na Opolszczyźnie w ubiegłym 15-leciu.
5. Ryszard Hajduk: Opolskie środowisko literackie.
6. Teodor Musioł: Węzłowe problemy szkoły i nauczyciela w woj. opolskim.
7. Zdzisława Czyżowska: Perspektywy rozwoju województwa opolskiego w świetle istniejących badań naukowych.
8. Józef Buziński: Miejsce Śląska Opolskiego w Polsce Ludowej.
9. Stefan Golachowski: Zagadnienia demograficzne Opolszczyzny.
10. Franciszek Adamiec: Problematyka ludnościowa Opolszczyzny.
11. Antoni Gładysz: Jan Dzierżoń.
12. Rudolf Jamka: Związek Górnego Śląska z Małopolską i Wielkopolską w pradziejach oraz wczesnym średniowieczu.
13. Zofia Senftowa: Rozwój życia kulturalnego na Opolszczyźnie w latach 1946—1956.
14. 50 lat Banku Rolników w Opolu (1911—1961), praca zbiorowa.
15. Wojciech Wawrzynek: Łużycka mniejszość narodowa w Niemieckiej Republice Demokratycznej.
16. Zofia Senftowa: Ruch amatorski na Opolszczyźnie w latach 1958—1959.
17. Stanisław Śmiełowski: Opolski folklor muzyczny w latach 1958—1959.
18. Henryka Wesołowska: Etnograficzne badania nad młynarstwem wiejskim Opolszczyzny (wiatraki).
19. Piotr Świerc: Szkolnictwo artystyczne w województwie opolskim w latach 1957—1960.
20. Zbigniew Kościów: Życie muzyczne Opolszczyzny w latach 1957—1959.
21. Jadwiga Malinowska: Opolska architektura, plastyka i fotografika w latach 1957—1959.
22. Ryszard Hajduk: Opolskie środowisko literackie (wyd. II poszerzone).
23. Wojciech Wawrzynek: Zbigniew Nietyksza: 25 lat Teatru Lalek w Opolu (1937—1962).

24. Stanisław Rospond: Poemat o hutnikach i górnikach.
25. Tadeusz Gospodarek: Przełom narodowy Karola Miarki.
26. Józef Buziński: Miejsce Śląska Opolskiego w Polsce Ludowej (wyd. rosyjskie).
27. Józef Buziński: Miejsce Śląska Opolskiego w Polsce Ludowej (wyd. ang.).
28. Irena Lasończyk: Zarys historii Lewina Brzeskiego.
29. Jerzy Bałłaban: Rok 1945 w Opolu we wspomnieniach działaczy PPR.
30. Teodor Musioł: Polacy w Niemczech w latach 1918—1939.
31. Irena Lasończyk: Zarys rozwoju Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech na Śląsku Opolskim w latach 1920—1939.
32. Józef Góralczyk: Zagadnienia gospodarki zespołowej w opolskich spółdzielniach produkcyjnych.
33. Z dziejów hutnictwa i górnictwa metali na obszarze województwa opolskiego. Praca zbiorowa.
34. Piotr Świerc: Juliusz Roger i jego zbiór śląskich pieśni ludowych.
35. 35 lat Spółdzielni „Ogrodnik" w Raciborzu (1928—1963). Praca zbiorowa.
36. Tadeusz Gospodarek: Polski rekonesans polityczny na Górnym Śląsku w r. 1867.
37. Jerzy Bałłaban: Komitet antyfaszystowski w Strzelcach Opolskich.
38. Robert Rauziński: Problemy kadr wykwalifikowanych na Opolszczyźnie.
39. Robert Rauziński: Z badań nad wykorzystaniem siły roboczej wśród ludności wiejskiej Opolszczyzny w latach 1950—1960.
40. Wojciech Wawrzynek: Polskie stowarzyszenia akademickie na Śląsku Opolskim w latach 1924—1939.
41. Henryka Wesołowska: Etnograficzne badania nad młynarstwem Opolszczyzny (młyny wodne).
42. Stanisław Ziemba: Józef Lompa jako krajoznawca.
43. E. Dziegieć, S. Paczka, F. Zając: Głubczyce jako ośrodek lokalny.
44. Czesław Wawrzyniak: Możliwości wykorzystania zbiorów muzealnych Opolszczyzny w pracy oświatowej.
45. Tadeusz Mąkosa: Możliwości eksportowe przemysłu drobnego w województwie opolskim.
46. Bolesław Reiner: Walka o świeckie podstawy prawne systemu oświatowego w Polsce (1918—1921).
47. Stefan Migdał: Obóz „Górnoślązaka" na tle ogólnopolskiego ruchu narodowo-demokratycznego (1901, 1903).

Seria niemcoznawcza

1. Wojciech Wawrzynek: Niemiecka Republika Demokratyczna, sojusznik Polski w walce z rewizjonizmem zachodnioniemieckim.
2. Ryszard Hajduk: Przesiedleńcy w nowym Bundestagu.
3. Julian Bartosz: Niemiecka Unia Pokoju.
4. Wilhelm Szewczyk: W nurcie niemieckiego życia kulturalnego.
5. Julian Bartosz: Hitler zawieszony w próżni.
6. Emil Skaut: Organizacja i struktura Bundestagu.

Seria literacka

1. Zbyszko Bednorz: Urok mowy wyzwolonej.

Praca zbiorowa: „Studia Śląskie, tom VIII"

Ważniejsze błędy dostrzeżone w druku

Str.	Wiersze		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
31	2		tzw.	tzn.
75	13		nieokrzystnie	niekorzystnie
116	5		guntach	gruntach
125		6	72,5	72,5%
158		16	Z pośród	Spośród
165 tabl. 8 rubr. 3		4	1,2.	1,3
181	8		powiatu	powiatu opolskiego
198		8	Gus	GUS
267 tytuł tabl. 5	1		Ludność	Ludność wiejska
325		23	erritory	territory
337	12		einzeinen	einzelnen
345	10		8. Adolf Dygacz: Opolskie pieśni ludowe	8. Józef Popkiewicz: Terenowe badania ankietowe gospodarki woj. opolskiego.

Instytut Śląski w Opolu
P 3594 II
t.8